ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР

КРАДІЙ

ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР КРАДІЙ

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

WILLIAM
FAULKNER

THE REIVERS

Translated
into Ukrainian

ВІЛЬЯМ ФОЛКНЕР

КРАДІЙ

ТА ІНШІ ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО"
КИЇВ—1972

Передмова
ТАМАРИ ДЕНИСОВОЇ

Переклад з англійської

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

И (Амер.)
Ф75

7 — 3 — 4
394 — 71М

ТВОРЕЦЬ І ХАЗЯЇН ЙОКНАПАТОФИ

Видатному американському письменникові Вільяму Фолкнерові довелось докласти багато зусиль, аби оберегти від запопадливої до сенсацій буржуазної публіки свої болі, радощі, уподобання — все, що становить особисте багатство кожної людини. Тому-то відомі про нього біографічні дані досить скупі.

Народився Вільям Фолкнер 25 вересня 1897 року в містечку Нью-Олбані, в південному штаті Міссісіпі. Вчився в середній школі в сусідньому Оксфорді, куди невдовзі перед тим переїхали його батьки. Але школи не закінчив. Почалась перша світова війна, і Фолкнер, як і тисячі юнаків його покоління, пішов добровольцем до армії, вступив до англійського повітряного флоту. Та поки він скінчив школу авіаторів, війна закінчилася. Фолкнер повернувся додому і почав вивчати філологію у Міссісіпському університеті.

Не закінчивши університету, він пішов працювати продавцем у книгарні, працював службовцем на пошті, перепробував чимало інших робіт. Невдовзі в Нью-Орлеані Фолкнер знайомиться з Шервудом Андерсоном, дуже відомим тоді письменником, впливу якого зазнало чимало згодом визначних майстрів американського письменства, в тому числі й Ернест Хемінгуей. Розмови з ним допомогли юнакові знайти своє покликання. Він починає писати. В 1926 році виходить перший роман Вільяма Фолкнера «Солдатська винагорода». Відтоді він написав багато творів. Серед них дві книжки поезій, більш ніж півтора десятки романів, кілька збірок оповідань.

Багато років Вільям Фолкнер із своєю родиною прожив у містечку Оксфорді. Він не тільки писав книжки, а й обробляв землю, і землякам здавалося, що він нічим не відрізняється від них. Лише в 1948 році, коли в Оксфорді почали знімати фільм за романом

Фолкнера «Осквернитель праху», місто стрепенулося. І не тільки тому, що один із його мешканців виявився знаменитістю. Великий інтерес жителів містечка викликав сам твір письменника. Адже атмосфера вигаданого містечка Джефферсона, в якому Фолкнер оселив своїх героїв, їхня психологія і спосіб мислення — все це дуже нагадувало рідний письменникові Оксфорд, штат Міссісіпі, американський Південь.

З Півднем було зв'язане все життя і вся творчість письменника. Дія майже всіх романів і оповідань Фолкнера відбувається на півдні США. Але марно шукати ці місця на картах Америки.

«Я створив свій власний світ»,— говорив Фолкнер. Таким світом стала для письменника округа, яку він, її творець і хазяїн, назвав індіянським словом «Йокнапатофа» («Тихо тече вода по рівнині»). Він помістив цю округу з центром Джефферсоном в рідному штаті Міссісіпі й заселив її своїми героями.

В 1936 році, надрукувавши роман «Авесаломе! Авесаломе!», Фолкнер додав до нього власноручно зроблену карту Йокнапатофи. За його «підрахунками» в окрузі — 2400 квадратних миль і 15 611 мешканців. Серед них 6298 білих і 9313 негрів. «А я,— казав письменник,— можу переміщувати цих людей, як бог, не тільки в просторі, а й у часі». І ось шляхом такого вільного переміщення у просторі й часі різних поколінь Компсонів, де Спейнів, Сарторісів, Маккаслінів, Сноупсів, нащадків індіянських ватагів та предків негра Лукеса Бічема, Фолкнер відтворює історію Півдня від 1699 по 1945 рік.

Як і Хемінгуей у своїх ранніх оповіданнях, Фолкнер у першому своєму романі «Солдатська винагорода» показує, що війна вибила зі звичних уявлень ту молодь, яка, понюхавши пороху, близько побачивши смерть, пізнала ціну життю. Відтоді мирне провінційне життя видається їй пустим і мізерним, розуміння людського обов'язку — викривленим, моральні засади — дрібними та вбогими.

Але не ця розповідь про «загублене покоління» принесла Фолкнерові славу й визнання. В 1929 році вийшов роман «Галас і шал». У ньому розповідається про зубожілий рід південних плантаторів та колишніх рабовласників Компсонів. І якби то була логічно викладена від автора чи від одного з героїв історія розорення та занепаду пересічної плантаторської родини, вона, мабуть, не викликала б того враження загального хаосу, яке приголомшує читача після прочитання книжки. Але банальна історія про те, як розпалась і загинула колись щаслива родина, дуже незвично викладена у Фолкнера.

Ті самі події переповідаються чотири рази.

Книжка починається монологом Бенджі — недоумка тридцяти трьох років, що згадує своє дитинство, любу сестру Кедді, її турботи про нього, такого тепер нещасливого й усіма забутого. Це — монолог, насичений несвідомою тугою за минулим, за щасливим дитинством, тепло, пахощі і звуки якого викликають тепер радісні спогади каліки.

Другий розділ книги — пристрасний монолог Квентіна, другого з

дітей Компсонів, студента, який напружено шукає причин, що зруйнували сім'ю, позбавили його грунту. Він не може знайти їх, не може витримати загибелі свого роду, а тому кінчає життя самогубством.

І лише молодший син — Джесон, від імені якого ведеться розповідь у третьому розділі, зміг вижити і якось влаштувати своє життя, але саме завдяки своїй бездушності, пожадливості, аморальності.

Останній розділ «від автора» подає логічний виклад тієї самої історії. Всі носії людяності, любові, жалю, співчуття зазнають краху. Втрачає зв'язок з родиною,— фактично, стає повією,— улюбленця сім'ї Кедді. На той самий шлях згодом стає її дочка, яку доводить до відчаю жадібність і злостивість її дядька й опікуна Джесона. Вмирає батько Кедді — адвокат, скептик і п'яниця старий Компсон. Зовсім безпорадною стає мати, нещасна жінка, що тільки й думає про свої хвороби. Неспроможний знести всього жаху загибелі, деградації, розорення сім'ї, кінчає життя самогубством найвразливіший з дітей — Квентін.

І тільки негритянка Ділсі — старенька няня, що прожила все життя у Компсонів, вигляділа всіх їхніх дітей, замінюючи їм матір, тільки вона зуміла пронести крізь усі знегоди свою незмінну, невикорінну, одвічну доброту. Ділсі, за визнанням письменника,— найулюбленіший його образ. Це її устами в кінці роману він осуджує своїх героїв за те, що вони зраднли один одного.

Роман «Галас і шал» більш ніж наполовину складається з розірваних, алогічних, хаотичних внутрішніх монологів. Цей роман, в якому повністю порушено хронологічний принцип, із захватом прийняла модерністська критика, що побачила в ньому передусім технічне новаторство. Об'єктивна демократична критика Америки також високо оцінила цей твір, але вже за те, що в ньому через деградацію родини Компсонів показано загибель старого патріархального Півдня.

До цієї ж теми Фолкнер знов повертається у романі «Авесаломе! Авесаломе!» (1936), бо причини, що призвели до зубожіння й виродження давніх південних родів, дуже хвилюють письменника. І на «розшуки» він посилає вже відомого читачеві Квентіна Компсона. Відтворюючи з розповідей друзів, родичів, знайомих історію Томаса Сатпена, типового представника Півдня, якому приватна ініціатива, сила, кмітливість і жорстокість допомогли нажити багатство, Квентін доходить висновку, що поступове виродження родини Сатпена викликане його зневагою до негритянської крові. Занепад Півдня — це кара за його «гріховність», за те, що Південь, де, згідно з легендами плантаторів, білі й чорні жили колись як брати, відштовхнув одного з своїх синів — чорного. За це Південь і має підкоритись Півночі.

Перемога Півночі в Громадянській війні принесла не тільки умовне визволення негрів з рабства, вона означала також перемогу капі-

талізму над старим патріархальним укладом маленьких південних містечок, перемогу бездушних капіталістичних грошових відносин над милими серцю плантаторів залишками старосвітської безпосередності в людських стосунках. Північ була повна утопічних надій на буржуазний демократизм, що нібито відкривав небувалі до того можливості для кожного, хто мав енергію, настирливість і кмітливість. «Аристократичний» Південь натомість тужив за своїм минулим з усталеним укладом, з давніми традиціями плантаторських родин.

Південь США внаслідок своєрідності соціальних та расових стосунків цього краю (значний відсоток населення Півдня — негри, колишні раби) давно вже здобувся на власну літературну традицію, багато чим відмінну від специфіки літератури Північного Сходу і Заходу США. Як це не дивно, найбільше ця традиція розквітла в XX ст., в добу, здавалося б, остаточної уніфікації провінції під рівень центрів, і знайшла своє вираження у творчості таких видатних майстрів слова, як Томас Вулф, Ерскін Колдуел, Теннесі Вільямс, Карсон Маккалерс, Вільям Стайрон, Роберт Пен Уорен, Катарін Портер та інші.

Вільям Фолкнер був найталановитішний представник так званої «південної школи» в американській літературі. Якщо в творах 20—30-х років він звертається до першопричин занепаду Півдня, то в 40—50-і роки його увага переноситься, в основному, на ті норми, які встановлюються на Півдні під впливом Півночі. Головну увагу письменника зосереджено на критиці капіталізму.

Символом капіталізму став для Фолкнера сноупсизм, а носієм цього символу — Флем Сноупс, образ, що за своєю виразністю і силою звинувачення дорівнює бальзаківським, діккенсівським, щедрінським образам. Вперше з'явившись в оповіданні «Палії», вперті, жорстокі Сноупси міцно «оселяються» в трьох романах письменника «Сільйе» (1940), «Місто» (1957), «Особняк» (1959).

Флем Сноупс, незворушний і флегматичний, має одну мету — розбагатіти. Вдаючись до найбезчеснішних засобів, він із сина бідного орендаря стає президентом банку, мало не хазяїном всієї округи. Як пише американський буржуазний критик Альфред Кейзін, Сноупси — «це люди, які займаються різними сумнівними справами, терміти; аутсайдери, неандертальці нового часу, які, завдяки хитруванням, при повній відсутності традицій і культури, поступово захоплюють своє місце в Міссісіпі і, користуючись будь-якою нагодою, прибирають до своїх рук «містечко» Джефферсон, щоб кінець кінцем повалити клас, до якого належить Фолкнер».

Та, в зображенні Фолкнера, річ не тільки в тому, що вони готуються повалити і фактично нищать клас, такий близький і дорогий самому письменникові («Особняк»). Річ у тому, що вони ламають усі традиційні норми людської поведінки, в них нема ніяких переконань, для них нема нічого святого, крім грошей.

Сноупси не тільки стирають на порох колишніх плантаторів, бідних білих і безправних негрів, вони навіть «поїдають» один одного. Флем Сноупс хоче лише одного — мати під руками віриих і надійних людей, і як тільки хтось йому не підходить — чи то бунтівний Мінк, чи то хитрий Монтгомері Ворд, чи то чесний Уоллстріт-Паніка, — він намагається продумано і назавжди позбутися небажаного родича.

Діяльність Флема Сноупса не має ніяких реальних наслідків: він не будує заводів, не обробляє землі, він тільки без кінця маніпулює з грошима. Навіть у родинному житті він безплідний. Одруження із прекрасною Юлою Ворнер потрібне йому тільки для того, щоб через неї прибрати до рук гроші її батька.

Отже, образ Флема Сноупса свідчить про те, що письменник зумів проникнути у сутність капіталізму, виявити його ворожу людським законам природу, його антигуманістичний характер. В листопаді 1944 року Вільям Фолкнер писав своєму другові, відомому критику Малколмові Каулі: «Мені починає здаватися, що мій матеріал, Південь, не конче важливий для мене. Я нещодавно збагнув це, але мені не вистачить одного життя, щоб вивчити інший і в той же час писати». Цей вислів письменника свідчить, що роздуми про долю рідного краю привели його до проблем загальнолюдських. Як і пророкував колись Шервуд Андерсон, за допомогою Півдня Фолкнер увійшов у велику літературу, Південь став його «золотою жилою». Глибоке знання конкретних соціальних умов, людей та їхніх взаємин, землі і природи рідного краю дозволило письменникові проникнути до глибин людської психології, підвело його до вагомих художніх узагальнень.

І тут ми знову повертаємось до фолкнерівського бачення минулого своєї країни. Власне кажучи, чим викликана Фолкнерова ностальгія? Невже колишній рабовласницький Південь був тим втраченим раєм, туга за яким супроводжувала письменника протягом усього його життя? І так, і ні. З одного боку — бездушність, відчуження, антигуманізм, які запанували в долині Міссісіпі з приходом капіталізму. З другого — легенди, в яких розповідалося про людей відважних, непідкупних, сильних, про високу культуру південських багачів та їхню доброту, про той час, коли Південь був немовби матір'ю, колискою і білих і чорних.

Легенди? Так, легенди. І в їхню правдивість повірити важко. Але вони ввійшли з материнським молоком у кров письменника, а протиставити їм він нічого не міг. Згодом він розчарувався і в минулому. Фактично, звідси похмурість більшості його творів, безвихідь, тяжкий настрій, туга. Але на все життя він зберіг віру в *людину*.

1950 року Вільяму Фолкнерові було присуджено Нобелівську премію з літератури. У своєму виступі з нагоди вручення нагороди письменник виголосив своє кредо. «Я вірю,— сказав він,— що людина не тільки вистоїть, вона переможе все. Вона безсмертна, тому що вона має душу, дух, здатний до співчуття і самопожертви, і довготерпін-

ня. Завдання письменника — допомогти людині вистояти і перемогти». Незважаючи на те, що Фолкнер вірить у «природжену гріховність» людей, для нього безсумнівне єдине: невикорінність людини, її волелюбність.

Здається, символом такої незнищенності людини стає один з героїв трилогії про Сноупсів, жалюгідний, миршавий і похмурий Мінк Сноупс. За дрібну кривду він убиває людину, потрапляє до каторжної в'язниці і всі тридцять сім років, прожиті там, прагне тільки одного: помститись Флемові Сноупсу за те, що той не врятував його від кари. Але поступово образ Мінка виростає у месника за кривди бідних і пригнічених. В останньому розділі трилогії ніби переосмислюється і саме вбивство Джека Гюстона. Якщо в «Сільці» його змальовано як акт заздрості, то в «Особняку» воно скидається вже на виступ Мінка проти знеособлених, ворожих бідній людині сил, це вже наче виступ на захист її прав, і серед них найголовнішого — права на життя.

Адже недаремно саме Мінк і тільки Мінк здатний вбити Флема Сноупса. Звичайно, саме це вбивство (цей епізод і за темою, і за її вирішенням дуже нагадує оповідання Хемінгуея «Вбивці») здається досить неправдоподібним: фактично Флем добровільно дає себе вбити. Але тим ясніший символічний зміст, що його Фолкнер вкладає в цю сцену. Капіталізм, бездушний і нелюдський, має загинути під тиском всепереможної волі до життя, підсиленої ще й одвічною ненавистю завжди голодних, нужденних злидарів до ситих і забезпечених багатіїв.

Таке вирішення проблеми багатих і бідних свідчить про певну еволюцію, характерну для творчості Фолкнера. Якщо в романах і оповіданнях 20—30-х років письменник якоюсь мірою ідеалізує минувшину, бачить людину та її взаємини із світом деколи абстраговано від її соціального становища, то в останній період творчості він приділяє багато уваги проблемам суспільним, в його книжках помітно посилюються мотиви соціальні, з'являються нові, не звичні для давнішого Фолкнера теми й акценти. Так, у трилогії про Сноупсів вперше з'являється образ комуністки, Лінди Коль-Сноупс. І сама Лінда, і її чоловік, що загинув у Іспанії, воюючи за Республіку, змальовані письменником з щирою повагою. В останній книзі трилогії Фолкнер гостро засуджує фашизм, в ній ясно чути не тільки біль за людину, але й тривогу за людство. Антивоєнна спрямованість пронизує один з останніх романів письменника, «Притчу» (1954) — твір дуже складний, насичений символікою.

Дивна і своєрідна історія про життя на Міссісіпі, про людей, далеких вдачею від хижацької моралі капіталізму, розповідається в повісті «Старий», що була написана Фолкнером як складова частина повісті «Дикі пальми» (1939). Але сюжетно вона цілком самостійна від власне «Диких пальм» — розповіді про всепоглинаючу любов. По-

вість «Старий» має власну художню цінність, і, вміщуючи її як окремий твір до «Вибраного» Фолкнера (1946), Малколм Каулі писав, що це «єдина історія про Міссісіпі, яка може бути поставлена поряд з «Гаклберрі Фінном» і не зблякне від порівняння».

Тема поступового розриву зв'язків людини з капіталістичним світом, з природними нормами життя, моралі — одна з головних у творчості Фолкнера. Найдокладніше її вирішено в збірці «Зійди, Мойсею» (1942). Для цієї збірки характерне її розгалуження на два аспекти: взаємини білих та негрів і знищення лісів. Фолкнер зближує їх, бо для нього ставлення до природи є показником моральної чистоти людини. Люди, що привласнюють і спустошують землю, самі накликають на себе кару. Людина, що винищує природні багатства, не знає і не може зазнати любові і щастя.

Серед рукописів Фолкнера, датованих 1954 роком, можна знайти ескізи, названі «Міссісіпі». Це історія краю, як вона постає з творів Фолкнера. Спочатку індіяни, що мешкали на землях Міссісіпі. Потім Компсони, де Спейни, Маккасліни, що купували ці землі або просто зганяли з них індіян і «зруйнували те мале, що ще залишалося». Вже тут ми зустрічаємось із хлопчиком Лусьєсом, з Недом та з іншими героями майбутньої книжки. Приблизно до цього ж часу належить і такий вислів Фолкнера: «Сьогодні жити в будь-якому місці земної кулі і бути проти рівності людей різних за расою чи кольором шкіри — все одно, що жити на Алясці і бути проти снігу». Це ніби нотатки, що їх було реалізовано в останньому творі письменника, романі «Крадії», надрукованому в 1962 році, незадовго до смерті автора. Роман «Крадії» це звернення письменника до свого «коріння» — до тих часів, коли в долині Міссісіпі ще не було Сноупсів, коли люди, на його думку, жили справжнім життям у безпосередній близькості до природи, коли між білими й чорними ще не було непрохідної прірви, коли бездушний жорстокий закон ще не став всевладним хазяїном землі і людини. Тоді негр Нед міг ще говорити про те, що «десь закон кінчається і починаються просто люди».

Це твір з яскраво вираженою антирасистською гуманістичною спрямованістю. З любов'ю і повагою змальовує Фолкнер образи негрів — Неда і старого Посема. Вони найдобріші й найрозумніші з усіх героїв роману. Крім них, на його сторінках ми зустрічаємо й героїв, відомих нам з інших книг Фолкнера,— Буна Хогенбека і майора де Спейна, Маккаслінів і Стівенса, Ребу Ріверс і Гемптона.

Останній роман Фолкнера, як стверджують дослідники, твір великою мірою автобіографічний. Образ головного героя Лусьєса Пріста, який в 1961 році розповідає про те, що діялося п'ятдесят шість років тому, коли він був однинадцятирічним хлопчиком, близький письменникові, і його розповідь він насичує власними думками й спостереженнями.

Виходячи з характеру головного героя, побудовано і весь роман.

Безпосередність, спостережливість дитини коригується сентенціями і досвідом мудрої розважливої людини літнього віку. Тому притаманна Фолкнерові темпераментність викладу, насиченість подіями сполучається з незвичною для письменницької манери митця простотою і лагідністю оповіді.

Фолкнер — письменник нелегкий для читання. Адже недарма навіть на своїй батьківщині він довгі роки вважався «письменником для критиків». Його творчість просякнуто символікою, його фрази складні й заплутані, його герої незвичайні. Але це не навмисне ускладнення, як у письменників-модерністів. Техніку письма продиктовано тут художницьким світоглядом автора, традиціями американської національної літератури. Єдність з природою, характерна для улюблених героїв Фолкнера, сильні пристрасті, якими вони керуються у своїх вчинках,— все це дуже нагадує образи, які вимальовуються перед нами з творів американських романтиків. Традиції американського романтизму Фолкнер, безперечно, продовжує своїм зверненням до символіки: його узагальнення, символи завжди виростають з конкретного, чіткого образу [1].

Що ж до структури фрази, то письменник пояснює її так: «Моя мрія — зібрати все в одній фразі — не тільки теперішнє, а й усе минуле, на якому тримається день сьогодішній і яке оволодіває нашим сьогоденням мить за миттю». Ось це прагнення письменника — зібрати в одній фразі, в одному реченні минуле і сьогодення переростає межі технічного новаторства, стає проблемою творчого методу, проблемою ставлення до світу і людини. Створюється єдина лінія, що знаменує собою ніби безперервність людської генези. Як слушно відзначив один американський літератор, читаючи Фолкнера, «кожний відчуває себе втягнутим у довгу історію мук, страждань, важких душевних уболівань...» Будова фрази нерозривно пов'язана із складністю Фолкнерових героїв, сповнених минулим, яке обтяжує їм сприйняття теперішнього, із складністю, яка притаманна не тільки інтелігентові Квентіну Компсонові, а й тому ж таки Мінкові Сноупсу або Юлі Ворнер, дуже далеким від рефлективності.

Романтична статичність героїв, характерна навіть для найкращих романів Фолкнера, примушувала письменника шукати якісь свої джерела внутрішнього руху. Намагання охопити одією фразою минуле і теперішнє — це теж одна із спроб створити внутрішній, специфічний рух у романі.

Більш вдалою і більш виразною, більш досконалою спробою створити рух у романі стало використання Фолкнером прийому, коли та сама подія подається кілька разів так, як її сприймають різні персо-

---

[1] Докладніше про стиль Фолкнера див. у післяслові Р. Доценка «Від перекладача».

нажі твору. Прийом цей, певна річ, не новий, але, як правило, такою подією буває якийсь центральний епізод у творі. Скажімо, Лев Толстой очима різних учасників передає Бородінський бій. У Фолкнера ж звичайно переказується те, що важливе для самого оповідача. Письменник ніби експернментує з героямн, коли повертає кожного з них все до тієї ж ситуації. Сама по собі ситуація, те, що ми звемо «зовнішнім сюжетом», для нього не така вже й важлнва, більш важлива — «правда серця», сам герой, який силою своєї волі до життя перемагає будь-які ситуації.

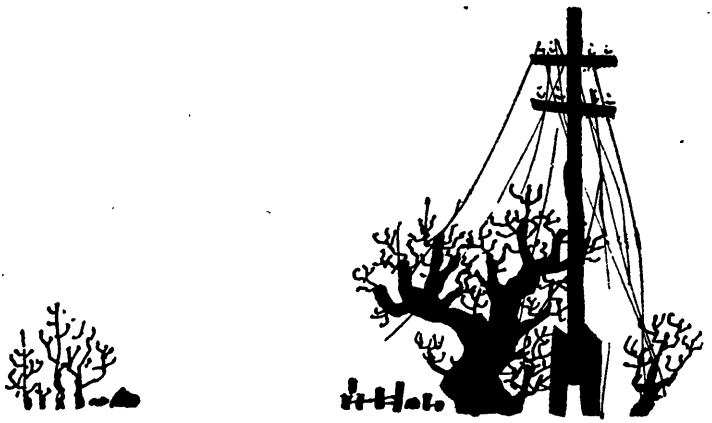
Зрозуміла річ, розглядати творчість Фолкнера як щось єдине й однорідне було б неправильно. Серед його творів є книжки сильніші і слабші. Пропонований читачеві однотомник Вільяма Фолкнера — перше окреме вндання творів американського класика українською мовою, до того ж творів, уперше перекладених у Радянському Союзі. Сподіваємося, що вона розширить наше знайомство з складним, незвичайним письменинком, який гідно репрезентує новітню літературу США.

Т. ДЕНИСОВА

СТАРИЙ

Перекладено за виданням:
W. Faulkner, The Wild Palms.
A Signet Modern Classic,
New-York

Колись (це було в штаті Міссісіпі, у рік великої поводі, тобто в травні 1927 р.) жили собі два каторжники. Один із них, хлопець років двадцяти п'яти, був високий і худорлявий, із запалим животом, засмаглим обличчям, чорним, як в індіянина, волоссям і очима кольору благородної блакитної порцеляни, що в них завжди світилося обурення,— обурення не проти людей, які перешкодили йому вчинити злочин, і навіть не проти присяжних та суддів, що заслали його сюди, а проти письменників, отих безплотних імен над оповіданнями та на паперових обкладинках романів, проти всіляких Діків Даймондів і Джесів Джеймсів, що, як він гадав, завели його в цю халепу, бо самі гаразд не знали справи, якої навчали, хоч і отримували за це гроші; свою розповідь вони скріплювали печаткою правдивості й вірогідності (а це було тим більшим злочином, що до неї не додавалося засвідчене в нотаря клятвене підтвердження, і тому в цю розповідь легше було повірити людині, яка, нічого не вимагаючи й не чекаючи ніяких посвідчень, сподівалася на таку ж беззастережну порядність, коли віддавала десять-п'ятнадцять центів за книжку) і продавали, а потім, на ділі, поради ці виявлялися ні до чого не придатними і (саме для нього) злочинно-фальшивими; бувало, він зупиняв свого запряженого в плуг мула посеред поля (в Міссісіпі немає обведених мурами каторжних тюрем; в'язні працюють на бавовникових плантаціях під наглядом озброєних рушницями вартових та старост) і, сповнюючись безсилою люттю, знов і знов поринав у спогади, перебираючи словесний мотлох, що залишився йому після одного-єдиного знайомства з судом і законом,— аж поки безглузда й бага-

тослівна нісенітниця не складалася нарешті в якусь формулу (а справедливості він шукав у тому ж каламутному джерелі, в якому вперше зіткнувся з нею і яке засмоктало його на самісіньке дно): «Використання пошти з метою шахрайства»; він вважав, що його самого обшахрувала система «книга — поштою», віднявши в нього не дзвінку й дурну монету, яка йому не була особливо потрібна, а свободу, честь і гідність.

Його засудили на п'ятнадцять років (привезли сюди незабаром після його дев'ятнадцятиліття) за спробу пограбувати поїзд. Він склав свій план заздалегідь, він до словечка додержувався друкованих (і фальшивих) вказівок своїх авторитетів; два роки він збирав романи в м'яких обкладинках, читав і перечитував їх, вивчав напам'ять, порівнював і зважував різні прийоми та методи, визбирував із них усе корисне й відкидав лушпиння, і хоч план ставав дедалі чіткіший, він не вважав його завершеним і готовий був в останню хвилину ще більше вдосконалити його, сумлінно й вдумливо,— адже нові книжки прибували тим часом точно в призначений строк; так сумлінний кравець робить якісь непомітні зміни у вбранні, замовленому для першої появи при королівському дворі, в міру того як прибувають свіжі випуски журналів мод. А потім, коли той день настав, йому не вдалося навіть пройти по вагонах і зібрати годинники й обручки, брошки й пояси з грошима, бо його схопили, скоро він зайшов у поштовий вагон, де мав стояти сейф із золотом. Він не застрелив нікого, бо пістолет, який у нього відібрали, хоч і був заряджений, не стріляв; згодом він признався прокуророві, що купив його разом із затемненим ліхтарем із свічкою всередині та чорною

хусткою, яку пов'язав на обличчя, за гроші, що їх він заробив, розповсюджуючи серед своїх сусідів у порослих соснами горах передплату на «Детективні новини». Тепер він часто (на це він мав час) повторював подумки, охоплений безсилою люттю, те, чого не зумів сформулювати, висловити на суді, бо не знав тоді, як це висловити. Не гроші були йому потрібні, не коштовності, не багата здобич; все це було б для нього тільки чимсь на зразок бляшки, яку можна гордо носити на грудях, як медаль олімпійського чемпіона, це був би тільки символ, відзнака, яка свідчила б, що і він здобув перемогу у грі, яку обрав собі в стихійному й мінливому світі своєї доби. І деколи, йдучи за плугом по чорній землі, яка щедро розкривалася борознами, або проріджуючи мотикою пагони бавовнику чи кукурудзи, або лежачи горілиць на своїх нарах після вечері, він знову й знову люто проклинав не живих людей, що заслали його туди, де він тепер був, а те, що (він навіть не знав про це) було лише літературними псевдонімами, не людьми, що існують, а символами тіней, які писали про тіні.

Другий каторжник був низенький і гладкий. Майже безволосий, він весь був якийсь білий. На таку білість натрапляєш, коли перевертаєш гнилі колоди чи дошки. Він теж носив у собі (хоч це й не помітно було в його погляді, як у першого каторжника) почуття пекучого й безсилого обурення. А що він ніяк не виявляв цього почуття, то ніхто й не знав про його обурення. Втім, про нього взагалі мало що знали — навіть ті люди, які заслали його сюди. Його обурення було спрямоване не проти друкованого слова, а проти того парадоксального факту, що він опинився тут з власного вибору та

бажання. Його примусили вибирати між каторжною фермою штату Міссісіпі й федеральною тюрмою в Атланті, і те, що саме він, такий схожий на безволосого блідого слизняка, обрав свіже повітря й сонячне світло, було тільки ще одним виявом загадковості його потаємної вдачі,— так щось невиразно знайоме спливає на мить до поверхні у стоячій, каламутній воді й одразу знову зникає з очей. Жоден з його товаришів по ув'язненню не знав, який злочин він вчинив, відомо було тільки, що його засуджено до ста дев'яноста дев'яти років. І вже сам цей неймовірний, фантастичний термін покарання мав у собі щось жорстоке, надзвичайне і свідчив про те, що він перебуває тут з такої причини, яка навіть людей, котрі заслали його сюди (паладинів, стовпів справедливості й безсторонності), перетворила в ту мить у сліпих апостолів не самої тільки справедливості, але й загальнолюдської порядності, у сліпе знаряддя не безсторонності, а вселюдського обурення й помсти. Напевно, саме це почуття об'єднало в ту мить суддю, адвоката й присяжних, які, безсумнівно, знехтували справедливістю, ба, мабуть, і законом. Насправді, певне, тільки федеральний прокурор чи прокурор штату знав, у чому, власне, полягав його злочин. В його справі фігурувала і жінка, і украдений автомобіль, вивезений за межі штату, і пограбування бензоколонки, і вбивство її власника. В машині був тоді ще один чоловік, і досить було тільки раз глянути на каторжника, щоб упевнитися, що навіть штучної сміливості, викликаної алкоголем, йому б не вистачило на те, щоб натиснути на спуск пістолета. Але його, і жінку, і вкрадений автомобіль схопили, а другий чоловік, справжній убивця, втік. І ось коли він, загнаний нарешті в безвихідь у кабінеті прокурора штату, стояв змучений, скуйовджений, сповнений безсилої люті перед двома безжально невблаганними й зловтішно іронічними прокурорами, чуючи, як уже шаленіє жінка, стримувана двома поліцаями в приймальні за його спиною, йому запропонували зробити вибір. Його могли б судити у федеральному суді за законом Менна, а також за крадіжку автомобіля. Тоді він міг би сподіватися на меншу кару, але з кабінету йому довелося б вийти через приймальню, в якій шаленіла жінка. Або ж він міг погодитися на обвинувачення в ненавмисному вбивстві тут, в суді штату, і в такому разі дістав би змогу вийти з кабінету чорним ходом, уникнувши зустрічі з нею. Він зробив свій вибір і вислухав вирок судді (який дивився на нього зверху вниз так, неначе прокурор оце тільки що перевернув носком гнилу дошку): сто дев'яносто дев'ять років каторги. Отже, тепер (а в нього також було досить вільного часу; його намагалися навчити орати

землю й не змогли; потім поставили працювати в кузню, і староста сам попросив, щоб його забрали звідти; тепер, одягнений, як жінка, у довгий фартух, він куховарив, прибирав і підмітав у будинку наглядачів) він теж іноді, замислившись, сповнювався отого почуття безсилої люті, але, на відміну від першого каторжника, не виявляв цього почуття — не зупинявся раптом посеред роботи, спершись на мітлу,— і тому ніхто не догадувався про це.

Саме цей другий каторжник наприкінці квітня взяв за звичку вголос читати газету після того як скуті нога до ноги, під охороною озброєних вартових вони поверталися з поля і, повечерявши, збиралися в бараці. Це була мемфіська газета, яку наглядачі читали за сніданком; каторжник читав її вголос своїм товаришам, які досі дуже мало цікавилися тим, що діється в світі; може, вони зовсім не вміли читати і навіть не знали, де розташовані басейни річок Огайо та Міссурі, причому дехто з них ніколи не бачив навіть Міссісіпі, хоч перед цим протягом певного часу — від кількох днів і до десяти, і двадцяти, й тридцяти років — вони орали, й сіяли, і їли, й спали в затінку самої дамби, знаючи тільки, що за нею тече вода, знаючи це з чуток, а також тому, що час од часу з-за дамби до них долинали гудки пароплавів, а протягом останнього тижня вони ще й бачили, як пропливають на тлі неба, на висоті шістдесяти футів над їхніми головами, труби й штурвальні рубки.

Але вони слухали, і незабаром навіть ті, хто, як от високий каторжник, досі бачили води не більше, аніж вміщується в ставку, де миють коней, знали вже, що означає тридцятифутова позначка на набережній Каїра чи Мемфіса *, і могли балакати (і балакали) про цьогорічну повідь. Можливо, їх зацікавили розповіді про роботу людей, мобілізованих на укріплення й спорудження дамб,— про бригади з чорних та білих, які працювали в дві зміни, намагаючись випередити воду, що весь час піднімалася; розповіді про людей (хай і чорношкірих), котрі, як і вони самі, мусили виконувати роботу задурно, за самі тільки харчі, а спали просто на землі, в наметах. Голос низенького каторжника відтворював їм картини: заляпані багном білі з незмінними гвинтівками в руках і мурашині ланцюжки негрів, що тягнуть на собі мішки з піском, ковзаються і повзуть угору крутим бетонним схилом, щоб кинути свої жалюгідні піщинки в лице поводі й повернутися по нові.

А може, причина їхньої цікавості лежала ще глибше. Може, вони спостерігали наближення катастрофи з тією ж здивованою, недовірливою надією рабів — левів, ведмедів,

слонів, конюхів, лазників, кондитерів, що спостерігали із Неронових садів над стародавнім Римом, як палає, розростаючись, заграва над містом.

Отож вони уважно слухали, і незабаром настав травень, і газета наглядачів заговорила заголовками, літери яких були два дюйми заввишки — уривчасті чорні друкарські карби, що їх могли б, здавалося, прочитати навіть неписьменні:

«НАЙВИЩИЙ РІВЕНЬ ПОВОДІ ОПІВНОЧІ ДОСЯГНЕ МЕМФІСА. 4000 БЕЗДОМНИХ У БАСЕЙНІ РІЧКИ УАЙТ. ГУБЕРНАТОР МОБІЛІЗУЄ НАЦІОНАЛЬНУ ГВАРДІЮ. ЗАПРОВАДЖЕНО НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН. ПОЇЗД ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА З ПРЕЗИДЕНТОМ ГУВЕРОМ * СЬОГОДНІ ВВЕЧЕРІ ВИЇДЕ З ВАШІНГТОНА»;

а потім за три дні (цілий день ішов дощ; то була не яскрава, коротка, грозова злива, які бувають у квітні й травні, а повільний, безпросвітний сірий дощ листопада чи грудня, з холодним північним вітром. Каторжників не виводили на роботу в поле, і, здавалось, заяложений оптимізм новин добової давності спростовував сам себе):

«НАЙВИЩИЙ РІВЕНЬ ПРОМИНУВ МЕМФІС. 22 000 БІЖЕНЦІВ У ВІКСБУРГУ. ВІЙСЬКОВІ ІНЖЕНЕРИ ЗАПЕВНЯЮТЬ, ЩО ДАМБИ ВИТРИМАЮТЬ».

— Гадаю, це означає, що сьогодні вночі вони розваляться,— сказав один каторжник.

— Хоч би цей дощ не припинявся, поки вода не дійде сюди,— сказав другий.

Всі інші погодилися з ним, маючи на думці (ця думка не залишала їх, хоч вони й не висловлювали її), що коли виясниться, то хай навіть дамби порозвалюються і ферму залле водою, їх однаково поженуть працювати в поле. Так воно і було б насправді. Тут не було нічого парадоксального, але вони не змогли б пояснити причину цього, хоч інстинктивно розуміли, що ні земля, яку вони обробляли, ні те, що вони вирощували на ній, не належало ні тим, хто працював, ані тим, хто з гвинтівками в руках примушував їх працювати; що з погляду і тих, і тих — каторжників і вартових — вони з однаковим успіхом могли б засівати землю не насінням, а камінцями і сапати не бавовник та кукурудзу, а сухе палічча. Отже, після раптового спалаху надій, бездіяльного дня й вечірніх заголовків вони спали неспокійним сном під стукіт дощу по залізному даху, коли раптом опівночі спалахнули електричні ліхтарі, і їх розбудили голоси наглядачів, і вони почули гуркіт ваговозів, що чекали на них.

— Ану, виходьте! — гукав наглядач. Він був у повному спорядженні — гумові чоботи, дощовик і гвинтівка.— Біля пристані годину тому прорвало дамбу. Швидше ворушіться, чуєте!

Коли настав пізній похмурий ранок, обидва каторжники разом з двадцятьма іншими їхали у ваговозі. Вів машину староста барака, а в кабіні з ним сиділи двоє озброєних вартових.

Каторжники стояли у високому, схожому на стійло кузові без даху, стояли щільно, немов сірники в коробці, поставленій сторч, або як рядки порохових паличок у снаряді; кожен був прикутий до ланцюга, що звивався під ногами серед накиданих купою мотик і лопат. Кінці ланцюга були прикріплені до металевого кузова ваговоза.

Потім вони несподівано побачили повідь, про яку цілих два тижні, а може, й більше, товстий каторжник їм читав, а вони слухали. Дорога вела на південь. Вони йшли по дамбі, яку тут називали просто насипом і яка здіймалась футів на вісім над рівними полями. Обабіч дамби чорніли ями в тих місцях, де будівники брали колись землю. Вода стояла в цих ямах усю зиму — після осінніх дощів, а вчорашній дощ ще більше наповнив їх. І раптом каторжники побачили, що ями обабіч шляху зникли, а на їх місці тепер простягалася рівна й нерухома поверхня коричневої води, яка сягала аж до полів за ямами й розтріпувалася довгими смугами на дні борозен, що тьмяно відсвічували в сірому світлі, немов величезні, покладені на землю грати. А потім (ваговоз їхав досить швидко) у них на очах (вони й досі розмовляли дуже мало, а тепер зовсім позамовкали й стояли серйозні, переступаючи з ноги на ногу, одночасно повертаючи голови, щоб уважно подивитися вдалину, на захід) борозни також зникли. Перед ними лежала тепер суцільна, абсолютно рівна й нерухома площина сталевого кольору, в якій телефонні стовпи й стрункі ряди живоплоту, що позначали квадратні милі земельних ділянок, здавалися такими стійкими й непохитними, неначе їх забетонували.

Водна поверхня була абсолютно нерухома, абсолютно рівна. Вона виглядала не невинно, але мирно. Вона виглядала майже скромно. Вона виглядала так, неначе по ній можна було ходити. Вона мала дуже спокійний вигляд: каторжники навіть не усвідомлювали, що вона рухається, аж поки доїхали до першого мосту. Під мостом раніше була канава, маленький

струмок, але канави зараз не було видно, з води визирали тільки живопліт і кипариси, що росли понад берегами струмка. Тут каторжники побачили і почули повільний, глибинний плин, спрямований на схід і проти течії струмка («Він тече назад»,— стиха сказав один каторжник); цей плин не порушував спокійної, застиглої поверхні, з-під якої долинав глибокий і слабкий підводний гуркіт, що (хоч ніхто у ваговозі не міг би зробити такого порівняння) нагадує гуркіт поїзда метро, який мчить глибоко під вулицею і свідчить про страшну й потаємну швидкість. Вода неначе складалася з трьох шарів, окремих і різних: мирної й тихої поверхні, на якій повільно пливли піна й маленькі гілочки і яка немов зловмисно приховувала другий шар — саму повідь з її шаленою силою; і аж внизу — струмок, струмочок, що дзюркотів у протилежному напрямку безтурботно й безжурно, своїм раз і назавжди визначеним шляхом до своєї карликової мети; так між рейками, по яких мчить швидкий поїзд, рухається інколи процесія мурашок, приділяючи тій шаленій силі не більше уваги ніж циклонові на планеті Сатурн.

Тепер вода підійшла під насип. Відколи каторжники помітили її внутрішній рух, вона мовби вирішила не таїтися більше, і їм здавалося, що вони бачать, як вона підіймається все вище й вище; дерева, що зовсім недавно стриміли над водою на високих стовбурах, тепер нагадували декоративні кущі на підстрижених газонах. Ваговоз проїхав повз негритянську хижу. Вода сягала аж до вікон. Жінка з двома дітьми на руках сиділа навпочіпки на даху хижі, а її чоловік з хлопцем-підлітком, стоячи по пояс у воді, підтягали верескливу свиню на круту стріху стодоли, де на конику вже вмостилися рядком кілька курок та індиків. В стодолі, на стозі сіна, стояла корова, прив'язана мотузкою до тички; вона без упину мукала. До стогу, кричачи й здіймаючи бризки, наближався підліток-негр верхи на неосідланому мулі, якого він нещадно періщив батогом; ногами хлопець стискав боки мула, а всім тілом, нахилившись уперед, налягав на мотуз, до якого був прив'язаний другий мул. Жінка на даху, побачивши ваговоз, почала щось вигукувати; її голос слабко й мелодійно линув над коричневою водою, поволі завмираючи, в міру того як ваговоз віддалявся, і нарешті завмер, і ті, що були в кузові, так і не знали чому — через те, що відстань стала надто велика, чи тому, що вона замовкла.

А потім дорога зникла. Вона не пішла вниз, і все ж раптом ковзнула під коричневу поверхню, не знявши анінайменшої хвильки, немов чиясь вправна рука скісно встромила в

м'ясо плоский, тонкий ніж; дорога плавно увійшла у воду, немов так воно було вже багато років, немов так її було збудовано. Ваговоз зупинився. Староста виліз із кабіни, обійшов кузов, витяг з-під ніг каторжників дві лопати, і залізо забряжчало, стукаючись об ланцюг.

— Що ти робиш? — сказав один каторжник.— Що це ти намірився робити?

Староста не відповів. Він повернувся до кабіни, з якої виліз — без рушниці — один із вартових. Обидва, в гумових чоботях і з лопатами, обережно рушили вперед по воді, намацуючи, зондуючи дно поперед себе держаками лопат. Той самий каторжник знову заговорив. Це був чоловік середнього віку, з копицею скуйовдженого сталево-сірого волосся й трохи божевільним обличчям.

— Що вони там у біса роблять?— спитав він.

Йому знову ніхто не відповів. Ваговоз повільно рушив уперед, у воду, слідом за вартовим і старостою, здіймаючи перед собою товстий, повільний, тягучий гребінь шоколадної води. Тоді сивий каторжник заверещав:

— Падлюки, одімкніть нам кайдани!

Він почав проштовхуватися, дико вимахуючи руками, б'ючи тих, що стояли перед ним, поки не дотягся до кабіни, а тоді шалено загатив по ній кулаками.

— Падлюки, одімкніть нас! Одімкніть нас, гади! — верещав він, ні до кого не звертаючись.— Вони хочуть утопити нас! Одімкніть кайдани!

Але йому не відповідали,— він наче звертався до мерців. Машина повзла далі, вартовий із старостою держаками лопат намацували дорогу, другий вартовий сидів за кермом, а двадцять два каторжники, втиснуті, немов сардини, в кузов ваговоза, стояли, прикуті до нього за кісточки. Вони переїхали ще один міст — два тонкі й недоладні залізні поручні поступово виринали з води, тяглися певну відстань рівнобіжно до її поверхні, а потім знову поступово занурювалися у воду, з якимсь майже символічним зухвальством і водночас без будь-якого сенсу — так буває уві сні. Машина повзла далі.

Десь над полудень вони в'їхали в місто, до якого весь час простували. Вулиці міста були бруковані, і звук, що чувся з-під коліс ваговоза, був такий, неначе роздирали шовк. Тепер вони їхали швидше, вартовий і староста знову сиділи в кабіні, і ваговоз навіть трохи спінював воду. Знята його радіатором хвиля котилася через затоплені тротуари й прилеглі газони і хлюпала об сходи й веранди будинків, де між купами меблів стояли люди. Вони проїхали діловим кварталом; якийсь чоловік у гумових чоботях вийшов із крамниці; він

ішов по коліна у воді й тяг за собою плоскодонний човен із сталевим сейфом.

Нарешті вони дісталися залізниці, яка перетинала вулицю під прямим кутом, розрізаючи місто на дві половини. Залізниця також проходила по насипу, по дамбі, що здіймалася на вісім-десять футів над рівнем тротуарів; вулиця упиралася в неї і повертала під прямим кутом біля будівлі, де містився бавовняний прес, та вантажної платформи, що височіла, немов на ходулях, на рівні дверей товарного вагона. На цій платформі стояв жовто-зелений військовий намет, а біля нього — вартовий в уніформі національної гвардії з гвинтівкою й патронташем на поясі.

Ваговоз завернув і виповз із води на пологу рампу, яка призначалася для машин з бавовною і якою тепер піднімалися фургони й приватні автомобілі, щоб вивантажити на платформі меблі та інші пожитки. Каторжників одімкнули від ланцюга в кузові, і, скуті кісточка до кісточки, вони парами зійшли на платформу й опинилися серед хаотичного нагромадження ліжок і скринь, газових і електричних плиток, радіоприймачів, столів, стільців та картин у рамках. Негри під наглядом неголеного білого в брудному бавовняному костюмі й гумових чоботях переносили річ за річчю до будівлі бавовникового преса, на дверях якої стояв ще один гвардієць з гвинтівкою; вартові з рушницями не зупинили тут своїх каторжників, а погнали крізь темну, схожу на печеру будівлю, де між купами різноманітних меблів бляшані смуги обшивки на паках бавовни і дзеркала туалетних столиків та буфетів виблискували однаково тьмяно, не відбиваючи нічого.

Каторжники вийшли на вантажну платформу, де був військовий намет і стояв той, перший, гвардієць. Там вони почали чекати. Ніхто не сказав їм, чого й навіщо. Поки обидва вартові розмовляли з гвардійцем перед наметом, каторжники посідали рядком на краю платформи, як ластівки на дротах, і їхні скуті ноги загойдалися над коричневою нерухомою водою, з якої піднімався залізничний насип, первісний і непорушний, неначе якесь парадоксальне заперечення й спростування будь-яких змін та лихих призвісток; вони сиділи не розмовляючи і тільки тихо дивилися через шлях, туди, де на безмежній водяній рівнині під похмурим, сивим небом немовби пливла друга половина скальпелем розрізаного міста—будинки, кущі, дерева, урочисті і нерухомі, як на параді.

Через якийсь час із ферми прибули інші чотири ваговози. Вони проїхали один за одним майже впритул, так що радіатори мало не торкалися задніх ліхтарів, і, повторивши чотири рази той самий звук — немов роздирали шовк,— зникли за

будівлею преса. Незабаром ті, що сиділи на платформі, почули кроки, глухий брязкіт кайданів, і з будинку вийшла партія з першого ваговоза, потім з другого, з третього; тепер тут зібралося більше сотні каторжників у смугастих, як матрацна оббивка, штанях і блузах, а також півтора-два десятки вартових з рушницями. Ті, що прибули перші, підвелися, і всі вони змішались, спарені своїми брязкотливими, дзвінкими пуповинами, немов близнята.

Почався дощ, монотонний і дрібний, скоріше листопадовий, аніж травневий. Проте жоден з каторжників не рушив до розчинених дверей будівлі. Ніхто навіть не подивився в тому напрямку — із заздрістю чи надією. Якщо вони й подумали про захисток, то, безперечно, одразу вирішили, що вільне місце під дахом, коли воно ще не заповнене, потрібне буде для меблів. А можливо, вони знали, що, навіть якби там залишалося місце, воно було б не для них,— і не через те, що вартові хочуть, щоб вони вимокли, а тому, що вартовим просто на думку не спаде сховати їх від дощу. Отже, каторжники просто перестали розмовляти і, піднявши комірці блуз, завмерли, скуті попарно, як собаки перед змаганням з бігу. Вони стояли нерухомі, терпеливі, неначе жуйні тварини, повернувшись спинами до дощу, як роблять це вівці чи воли.

Минув ще якийсь час, і вони помітили, що кількість солдатів збільшилася на десять, а то й більше чоловік,— солдатам було тепло й сухо під прогумованими плащами; потім з'явився й офіцер з пістолетом на поясі. І тут вони почули запах їжі, а коли почали озиратися, то побачили біля самих дверей будівлі військову польову кухню. Вони стояли, все ще не рухаючись, поки їм не наказали вишикуватися в чергу, і тільки тоді дюйм за дюймом рушили під дощем вперед, похнюплені і терпеливі. Кожен одержував миску печені з овочами, кухоль кави і дві скибки хліба. Їли вони під дощем, не сідаючи, бо платформа була мокра, а навпочіпки, як селяни, схилившись уперед, щоб хоч якось укрити миски й кухлі, та дощ крапав у них без упину, як у мініатюрні ставки, непомітно й беззвучно просочуючи хліб.

Після того як вони простояли на платформі години зо три, за ними прибув поїзд. Ті, що стояли ближче до краю, бачили його, стежили за ним — один-єдиний пасажирський вагон, що, здавалось, їхав сам по собі, тягнучи за собою хмару диму з невидимої труби, хмару, що не здіймалася вгору, а повільно й важко сповзала вбік і лягала на затоплену землю. Він підійшов і зупинився, один-єдиний старомодний дерев'яний вагон з відкритими площадками, причеплений попереду куди меншого маневрового паровоза. Каторжників загнали

досередини, і вони скупчилися в кінці вагона, де стояла маленька чавунна пічка. Вогню в ній не було, але, незважаючи на це, вони щільно обступили цей холодний і німий шмат заліза, запльований уже вицвілим тютюном, навколо якого витали привиди тисяч недільних прогулянок до Мемфіса чи Мургеда й назад — земляні горіхи, банани, брудний дитячий одяг... Каторжники товпилися, кожен намагався зайняти місце ближче до пічки. Нарешті вартовий закричав:

— Ану, сідайте там!

Троє вартових, поклавши рушниці, розштовхали каторжників і, відігнавши від пічки, розсадили їх по місцях.

Для всіх місць не вистачило. Частина лишилася стояти в проході,— вони стояли, скуті попарно, слухаючи, як сичить повітря у гальмах, як дає гудки паровоз. Після різкого поштовху вагон рушив з місця; платформа й будинок немовби кинулися в паніці назад, і каторжникам здалося, що поїзд переходить від нерухомості до швидкого руху з тією самою неправдоподібністю, яка супроводила його прибуття: він їхав тепер назад, хоч паровоз був попереду, тоді як допіру їхав уперед, але з паровозом позаду.

Каторжники навіть не помітили, коли рейки занурилися під воду. Вони відчули, як поїзд зупинився, почули, як паровоз дав протяжний гудок, розпачливий і тужливий, мов стогін, але навіть не звернули на це уваги. Вони сиділи чи стояли перед вікнами, помережаними дощем, коли поїзд знову поповз уперед, намацуючи шлях, як кілька годин тому намацував його ваговоз, а коричнева вода вирувала під колесами, хлюпала об низьке, повне вогню черево паровоза й розліталася густою парою; паровоз знову дав чотири короткі й пронизливі гудки, сповнені дикого торжества, але в цих гудках уже бриніли ноти розлуки й навіть прощання, неначе сам паровоз знав, що не посміє зупинитись і не зможе повернутися назад. За дві години вони побачили у вікні охоплений вогнем фермерський будинок. Він стояв у сутінках серед порожнечі, і поряд з ним теж не було нічого; чітке, рівне полум'я, немов жертовний вогонь, рвалося вгору, геть від свого власного відображення у воді, таке парадоксальне, зловісне й химерне у присмерку над водною пустелею.

Коли стемніло, поїзд зупинився. Каторжники не знали, куди їх завезли. Але вони не питали про це. Їм і на думку не спадало про це питати, як не спадало на думку питати, чому і навіщо вони опинилися тут. Вони майже нічого не бачили, бо вагон був неосвітлений, а вікна затуманені — знадвору дощем, а зсередини — випарами скупчених тіл. Вони бачили хіба що спалахи кишенькових ліхтарів, які немовби плавали в

повітрі. До них долинали вигуки й команди, а потім почали кричати вартові всередині вагона; каторжників примусили підвестися й погнали до виходу — і задзвеніли, забряжчали кайдани на їхніх кісточках. Поки вони спускалися, пара люто сичала, огортаючи їх білими клаптями. Поруч з вагоном стояв тупоносий моторний човен з високими бортами, який сам скидався на вагон і до корми якого була почеплена ціла низка яликів та плоскодонок. Тут теж були солдати; промені ліхтарів виблискували на цівках гвинтівок та пряжках патронташів, мерехтіли на кайданах каторжників, поки вони обережно спускалися у воду, що сягала їм по коліна, й сідали в човни. Нараз вагон з паровозом огорнулися парою і зовсім зникли з очей — це машиніст почав очищати топку.

Ще за годину каторжники побачили попереду вогні — ледь помітну низку червоних цяток, що розтяглася понад обрієм, неначе звисаючи з низького неба. Але минула ще година, перш ніж вони дісталися до тих вогнів,— і весь цей час каторжники сиділи навпочіпки в яликах, загорнувшись у промоклий одяг (вони вже більше не сприймали дощ як окремі краплини води), і дивилися, як вогні ближчають, поки нарешті не вималювалися обриси самої дамби; тепер видно було ряд військових наметів, що витягся вздовж насипу, і людей, що сиділи, скоцюрбившись, навколо вогнищ. Хисткі відблиски вогню на воді раз у раз вихоплювали з темряви ряди інших човнів, прив'язаних до стінки великої й темної дамби, яка на цей час уже височіла над їхніми головами. На дамбі і між прив'язаними яликами блимали кишенькові ліхтарі; на човні нарешті вимкнули мотор, і вони причалили.

Зійшовши на гребінь дамби, вони побачили довгий ряд жовто-зелених наметів, а між ними — вогнища, навколо яких, серед безформних клунків з одягом, сиділи чи стояли люди— чоловіки, жінки, діти — негри та білі; їхні очі виблискували при світлі вогнищ, коли вони повертали голови й спокійно дивилися на смугастий одяг та кайдани. А трохи далі на дамбі стояв табун мулів та дві чи три корови; тварини також збилися докупи, але вони не були стриножені. І тут високий каторжник почув якийсь новий звук. Він почув його не несподівано, а просто раптом усвідомив, що весь час чує його. Цей звук був такий незвичний і незнаний, що до цієї миті він не зважав на нього, як мурашка чи блоха не зважала б на гуркіт лавини, що несе її. Він зранку плив по воді, а перед цим сім років ходив за плугом і бороною в тіні дамби, на якій зараз стояв, але він не одразу здогадався, що то за дивне глибоке шепотіння долинає з-за дамби. Він зупинився. Вервечка каторжників, що рухалися за ним, наштовхнулася на нього, як

наштовхуються один на одного, зупиняючись, товарні вагони — і з таким самим залізним брязкотом.

— Вперед! — закричав вартовий.

— Що це таке? — спитав каторжник.

Негр, що сидів навпочіпки біля найближчого вогнища, відповів йому:

— Це він. Це Старий *.

— Старий? — перепитав каторжник.

— Ану, вперед! Чого стали! — закричав вартовий.

Вони рушили далі. Проминули ще один табун мулів, які теж провели їх очима, повертаючи свої довгі понурі морди до світла і знов одвертаючись у темряву; за хвилину вони опинилися серед порожніх маленьких військових наметів — на бівуаках кожен такий намет призначається для двох чоловік. Вартові позаганяли до них каторжників — по три скуті пари до кожного намету.

Вони заповзали всередину рачки, як собаки до тісних буд, і лягали на землю. Незабаром повітря в наметах зігрілося від тепла їхніх тіл. Запала мовчанка, і тепер усі вже чули цей звук і, лежачи, прислухалися до басового шепоту, глибокого й могутнього.

— То це — Старий? — спитав каторжник, що намагався пограбувати поїзд.

— Еге ж,— сказав другий каторжник.— І йому ні до чого похвалятися силою.

На світанку вартові розбудили їх, б'ючи носками чобіт по підошвах черевиків, що витикалися з-під наметів. Навпроти багнистого причалу, де скупчилися човни, стояла військова польова кухня, від якої долинав запах кави. Але високий каторжник — і, напевно, не він один — не рушив одразу по їжу, хоч учора їв тільки раз, і то опівдні, під дощем. Натомість він уперше подивився на Ріку, біля якої прожив останні сім років свого життя, але якої не бачив досі жодного разу.

Він стояв приголомшений, охоплений неясним передчуттям, і дивився на застиглу сталево-сіру поверхню, не вкриту хвилями, а тільки трошки брижасту.

Вона тяглася від дамби, на якій він стояв, скільки сягало око — каламутний, густий, вкритий шоколадною піною простір, порушений тільки тонкою смужкою за милю звідси, смужкою, тоненькою, мов волосинка. За якусь мить він зрозумів що це. «Це ще одна дамба,— подумав він спокійно.— Отак і ми виглядаємо звідти. Те, на чому я зараз стою, отак виглядає звідти».

Його штовхнули ззаду, і він почув різкий голос вартового:

— Рушай, рушай! Ще намилуєшся!

Їм видали таку саму печеню з овочами, каву й хліб, як напередодні, і знову, як і вчора, вони посідали навпочіпки над своїми мисками й кухлями, хоч тепер дощу не було. Вночі до дамби прибило цілий дерев'яний сарай. Тепер він лежав, притиснутий течією до дамби, а натовп негрів копирсався над ним, здирав дранку й дошки й відносив схилом нагору. Повільно пережовуючи їжу, високий каторжник дивився, як швидко зникає надводна частина сарая — немов мертва муха під метушливою, працьовитою ватагою мурашок.

Щойно вони попоїли, як знову, немов за сигналом, заперіщив дощ. Грубий одяг каторжників за ніч не висох, а став тільки ледь тепліший за повітря. Незабаром вартові криками підняли їх з землі й звеліли вишикуватися двома групами. Одну групу озброїли обліпленими багном лопатами й кирками і повели кудись по дамбі. Трохи згодом підійшов моторний катер, тягнучи на буксирі флотилію яликів. Під катером, на глибині п'ятнадцяти футів, лежала, певно, бавовникова плантація; ялики були вщерть заповнені неграми, між якими лише де-не-де сиділи білі з клунками на колінах. Коли мотор замовк, з води долинув слабкий бренькіт гітари. Ялики пришвартувалися, й люди почали сходити на берег; каторжники дивилися, як чоловіки, жінки й діти дерлися вгору багнистим схилом, тягнучи на собі важкі полотняні торби й клунки з ковдр.

Бренькіт не припинявся, і тепер каторжники побачили молодого чорношкірого довгоногого хлопця з гітарою, що висіла у нього на шиї на обривку бавовняних віжок. Він виліз на гребінь дамби, все ще перебираючи струни гітари. В руках у нього не було більш нічого — ні харчів, ні клунків, ані навіть якоїсь куртки.

Високий каторжник так захопився всім цим видовищем, що не чув вигуків вартового, поки той не підійшов до нього і не викрикнув його імені.

— Прокинься! — гукнув вартовий.— Чи ви двоє вмієте веслувати?

— Веслувати? Де? — спитав високий каторжник.

— На воді,— сказав вартовий.— Де ж іще в чорта.

— Я туди не хочу,— сказав високий каторжник і хитнув головою в бік невидимої ріки за дамбою.

— Ні, це з другого боку,— сказав вартовий. Він швидко нахилився й відімкнув кайдани, що з'єднували високого каторжника з гладким, безволосим.— Це отам, недалеко.— Він підвівся. Обидва каторжники рушили слідом за ним до човнів.— Тримайтеся отих телефонних стовпів, доки не діста-

нетеся до бензоколонки. Ви її впізнаєте — дах ще стирчить над водою. Стоїть вона край багнистої затоки, а затоку ви впізнаєте по верхівках дерев, що стоять на тому місці, де був її берег. Тією затокою пливіть аж до поламаного кипариса, на якому сидить жінка. Зніміть її й завертайте прямо на захід, до будиночка на плантації,—там на даху сидить якийсь дядько... — Він обернувся й подивився на двох каторжників, що стояли абсолютно нерухомо і серйозно, напружено позираючи то на човен, то на воду.

— Ну? Чого ви чекаєте?

— Я не вмію веслувати,— сказав гладкий каторжник.

— То час уже тобі навчитися,— сказав вартовий.— Сідай у човен.

Високий каторжник підштовхнув другого вперед.

— Сідай,— сказав він.— Вода тебе не вкусить, і купатись ніхто не примушує.

Відпливши від дамби (гладкий сів спереду, а високий на кормі), вони побачили, що вартові звільняють від кайданів інші пари каторжників і розподіляють їх по човнах.

— Хотів би я знати, хто ще з отих хлопців уперше в житті бачить так багато води,— сказав високий каторжник.

Другий не відповів. Він стояв навколішках на дні човна і час від часу сторожко вмочував у воду весло. І вже сама його гладка м'яка спина немовби виражала острах і напруження.

Десь за північ до пристані Віксбурга підійшло рятувальне судно, наповнене аж до поручнів бездомними чоловіками, жінками й дітьми. То був пароплав мілкої осадки; цілий день він сновигав туди й сюди над болотяними заплавами, зарослими кипарисами й акаціями, і над бавовниковими полями, збираючи свій жалюгідний вантаж з дахів будинків, і повіток, і навіть з дерев. А тепер він приповз до цього затопленого міста знедолених та скривджених, де в мряці чадили гасові лампи, а електричні ліхтарі на поквапливо натягнених дротах освітлювали багнети військових поліцаїв та червоні хрести на нарукавних пов'язках лікарів, медсестер та персоналу їдалень для біженців. Високий берег над їхніми головами був майже весь вкритий наметами, але людей там було все-таки більше, ніж ці намети могли вмістити; вони сиділи чи лежали, самотні чи цілими сім'ями, під першим-ліпшим захистком, а то й просто неба, під дощем, напівмертві від виснаження, а лікарі, й сестри, й солдати переступали через них, ходили навколо них і між ними.

Серед перших на землю зійшов один із старших наглядачів каторжної ферми, а слідом за ним гладкий каторжник і ще один білий — маленький чоловічок з худим, неголеним, блідим обличчям, на якому ще можна було прочитати глибокий біль від несправедливо заподіяної страшної кривди. Наглядач, здавалось, добре знав, куди йому треба йти. Ведучи за собою своїх двох супутників, він швидко відшукував проходи між купами меблів і сонними людьми і незабаром опинився в яскраво освітленій кімнаті,— це було щось на зразок тимчасової канцелярії, власне, це був майже військовий командний пункт,— де начальник каторжної ферми сидів у товаристві двох офіцерів з майорськими петлицями. Старший наглядач заговорив без будь-якого вступу.

— Ми втратили людину,— сказав він і назвав ім'я високого каторжника.

— Втратили? — сказав начальник.

— Так. Він утопився.— Не повертаючи голови, наглядач кинув гладкому каторжникові: — Розкажи йому.

— Це він казав, що вміє веслувати,— сказав гладкий каторжник, — а я такого не говорив. Я і йому сказав,— він кивнув головою в бік наглядача,— що не вмію. Отже, коли ми дісталися до затоки...

— Про що, власне, йдеться? — сказав начальник.

— З одного човна нам повідомили,— сказав наглядач,— що бачили жінку на поламаному кипарисі в затоці, і оцього чоловіка,— він вказав на свого другого супутника,— на даху будинку. В тому човні для них не було місця. Розказуй далі.

— Отже, ми допливли до того місця, де була затока,— повів далі каторжник абсолютно монотонним голосом, без будь-якої інтонації,— і раптом човен закрутило. Не знаю, як це сталося. Я просто сидів собі, бо він весь час вихвалявся, що вміє веслувати. Ніякої течії я не помітив. Просто човен раптом повернувся задом наперед і помчав назад, немовби його причепили до поїзда. А потім його знову закрутило, а я саме глянув угору, побачив гілку над головою і вхопився за неї, а човен висмикнуло з-під мене, немов шкарпетку здерли, і я побачив його ще раз — дном догори, а той хлопець, що казав, ніби знається на веслуванні, тримався за нього однією рукою, а в другій все ще держав весло.— Він замовк, урвавши розповідь на тій самій одноманітній ноті, і тепер стояв, спокійно дивлячись на напівпорожню кварту віскі на столі.

— А звідки ви знаєте, що він утопився? — спитав начальник у наглядача.— Чи певні ви, що він не скористався з слушної нагоди, щоб утекти?

— Утекти? Куди? — сказав той.— Вся дельта затоплена. На п'ятдесят миль довкола, аж до самих гір, стоїть вода п'ятнадцять футів завглибшки. А човен перекинувся.

— Той хлопець утопився,— сказав гладкий каторжник.— Вам нема чого хвилюватися за нього. Він дістав помилування, і в того, хто підпише папір, теж рука не відсохне.

— І ніхто більше не бачив його? — запитав начальник.— А що сталося з тією жінкою на дереві?

— Не знаю,— сказав наглядач.— Я ще не знайшов її. Напевно, її підібрав якийсь інший човен. А оце той хлопець з будинку.

Начальник і обидва офіцери знову подивилися на третього чоловіка, на його худе, неголене, дике обличчя, на якому все ще був написаний недавній жах, недавня суміш страху, безсилля і люті.

— Він так і не приплив по вас? — сказав начальник.— Ви так і не бачили його?

— Ніхто по мене не припливав,— сказав біженець. Він почав тремтіти, хоч голос його звучав ще досить спокійно.— Я сидів на тій клятій халупі, чекаючи, що вона от-от завалиться. Я бачив катер і човни, коли вони пропливали мимо, але для мене в них місця не знаходилося. Повнісінько смердючих негрів,. і один з них сидить і бренькає на гітарі, а для мене місця немає. На гітарі! — дико вигукнув він; а потім заверещав, затрусився, обличчя з піною на губах скривилося, засіпалося.— Для смердючої негритянської гітари є, а для мене немає...

— Заспокойтеся,— сказав начальник.— Заспокойтеся.

— Дайте йому випити,— сказав один з офіцерів.

Начальник налив у склянку віскі. Наглядач подав її біженцеві, той взяв склянку обома тремтячими руками й спробував піднести до рота. Секунд двадцять усі дивилися на нього, а тоді наглядач узяв склянку з його рук і підніс йому до губ, чоловік почав ковтати, але й тепер тоненькі цівки витікали з куточків його рота на бороду.

— Отже, ми підібрали його та...— наглядач назвав ім'я гладкого каторжника,— вже надвечір і рушили сюди. Але той, другий хлопець пропав.

— Так,— сказав начальник.— Ну що ж. Уже десять років я не втрачав жодного в'язня, а тут... Завтра поїдете на ферму. Повідомте його сім'ю й одразу ж підготуйте відповідні папери.

— Гаразд,— сказав наглядач.— І ось що, шефе. Він був непоганий хлопець і, може, ніколи в житті не сидів у човні. Але все ж сказав, що вміє веслувати. Послухайте. Що, коли

я напишу на його картці: «Загинув, намагаючись врятувати людям життя під час великої поводі тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року» — і надішлю це на підпис губернаторові? Це буде добра пам'ять для його родичів: вони повісять цей папірець на стінку й будуть показувати його, коли до них приходитимуть сусіди... Може, його родичам навіть видадуть якесь відшкодування, адже на ферму його все ж послали вирощувати бавовник, а не роз'їжджати у повідь на човні.

— Що ж,— сказав начальник.— Я подумаю про це. Головне зараз — це викреслити його із списків як померлого, поки якийсь пройда не спробував привласнити його пайка.

— Гаразд,— сказав наглядач. Він обернувся й вивів своїх супутників з приміщення. Коли вони знов опинилися в похмурій темряві, він сказав гладкому каторжникові: — Отже, твій приятель випередив тебе. Він тепер вільний. Він своє вже відсидів, а тобі ще сидіти й сидіти.

— Так, вільний,— сказав гладкий каторжник.— Але я йому не заздрю.

Як свідчив гладкий каторжник, високий, спливши на поверхню, все ще стискав у руці те, що гладкий назвав веслом. Він тримав його не тому, що воно могло йому придатися, коли він знову сяде в човен,— тієї миті він взагалі не вірив, що йому ще пощастить опинитися в човні чи на чомусь твердому,— а тому, що він ще не встиг подумати про те, щоб випустити його. Все відбувалося надто швидко. Цілком несподівано він відчув перший ривок течії, побачив, як закрутило човен і як його товариш раптом злетів угору і зник, мов у вознесінні Ісаії; а потім він сам опинився у воді, весло тягло його на дно, а він опирався цьому, не усвідомлюючи, що все ще тримає його в руці, коли спливав на поверхню й намагався вхопитись за човен, який то кружляв за десяток футів од нього, то опинявся над головою, наче ладнаючись розчерепити її. Нарешті він вхопився за корму, тіло його немовби перетворилося на живе кермо, і ось човен і людина з веслом, піднятим догори, неначе гюйшток, зникли з очей низенького каторжника (що, в свою чергу, зник з очей високого так само швидко, але у вертикальному напрямку), наче якась жива картина, піраміда, винесена зі сцени з шаленою, неймовірною швидкістю.

Він опинився тепер над найнижчою частиною болота чи заплави, яка, напевно, не знала течій, відтоді як прадавній підземний вибух сформував цю місцевість. Але зараз течія там була чимала; зі своєї борозни між хвилями за кормою

каторжник бачив, як із запаморочливою швидкістю мчать дерева й небеса, позираючи на нього крізь холодні жовті бризки з похмурим і сумним подивом. Але вони стояли, ті дерева,— стояли на чомусь твердо й упевнено; він подумав про це, він згадав у хвилину розпачливої люті тверду землю, скріплену, зцементовану й утверджену навіки трудовим потом поколінь,— вона була десь під ним, але він не зміг дістати її ногами, коли, знову цілком несподівано, корма човна завдала йому страшного удару по переніссі. Інстинкт, який підказував йому триматися за корму, тепер підказав йому кинути весло в човен і вхопитися обома руками за планшир саме в ту мить, коли човен знову закружляв на одному місці. Звільнивши обидві руки, він підтягнувся, перевалився через корму і впав долілиць на дно човна. Кров і вода текли з нього, він важко дихав — не через те, що знесилився, а від тієї страшної люті, що приходить слідом за жахом.

Але йому довелося одразу ж підвестись, бо він подумав, що пливе дуже швидко (куди швидше, ніж це було насправді). Тим-то він підвівся з червоної калюжі, в якій лежав; вода струменіла з нього, мокра груба бавовняна тканина була важка, як залізо, чорне волосся прилипло до черепа, змішана з кров'ю вода просочила блузу. Він обережно й швидко провів рукою під носом, глянув на руку і, схопивши весло, спробував завернути човен проти течії. Він навіть не подумав про те, що не знає, де саме залишився його товариш,— на якому з усіх тих дерев, котрі він проминув чи міг проминути. А втім, він не думав про це, бо був твердо переконаний, що його товариш залишився десь там, проти води, а в його уяві слова «проти води» асоціювалися з такою несамовитістю, і силою, і швидкістю, що розуміти їх інакше, як «по прямій лінії», розум просто відмовлявся, як відмовився б повірити в існування рушничної кулі завбільшки з бавовникове поле.

Ніс човна почав завертати проти течії. Він завертав слухняно й швидко, швидше, ніж каторжник устиг збагнути причину цієї легкості руху і пройнятися жахом та лютістю: човен зробив дугу, став бортом до течії й знову злісно закрутився на місці. Каторжник сидів, вищиривши зуби, з носа його юшила кров, і знесиленими руками він безпорадно молотив веслом по воді, по цій невинній на вигляд стихії, яка вже раз стискала його в залізних, м'яких обіймах, немов анаконда, і яка тепер, здавалося, чинила його наполегливому, відчайдушному натискові не більший опір, ніж повітря; а човен, який спершу погрожував йому, а потім зі страшною силою кінського копита вдарив по обличчю, тепер спочивав на воді, неначе не важив нічого, неначе квітка будяка, і крутився, як флюгер,

коли каторжник молотив по воді веслом, думаючи про свого товариша, уявляючи, як він сидить на дереві, в безпеці, спокійний, задоволений, бо йому не треба нічого робити, а тільки чекати; з безсилою лютістю й страхом він думав про примхи людської долі, яка одному дарує безпечне дерево, а другому — істеричний, неслухняний човен, дарує саме через те, що знає: з них двох тільки він може спробувати повернутися і врятувати свого товариша.

Ялик винесло із заводі, і він знову помчав за течією, неначе ще раз перескочив од нерухомості до неймовірної швидкості,— і каторжник подумав, що його віднесло, напевно, вже на багато миль від місця, де товариш залишив його, хоч насправді човен, відколи він знов заліз у нього, просто зробив велике коло, і перепона (купка кипарисів, до якої прибило силу різних уламків та колод), що на неї човен мав от-от наскочити, вже раз стрічалася на їх шляху,— саме тоді ялик зачепився бортом і вдарив каторжника кормою. Але каторжник не знав цього, бо ще взагалі не підводив очей над носом човна. Він і зараз не підводив очей, хоч і зрозумів, що за мить вріжеться у щось; відчув, як човен під ним нетерпляче, радісно, злостиво затремтів; і каторжник, який досі без упину молотив веслом по спокійній зрадливій воді і вже гадав, що сили його вичерпалися, видобув звідкись, з якогось останнього резерву, залишки самовладання, волю і витримку, сильніші за прості м'язи й нерви. І він молотив веслом далі, аж до останньої миті, коли занурив і витяг весло, керований вже тільки рефлексом відчаю,— так людина, послизнувшись на льоду, хапається за капелюх і за кишеню з грошима,— і тут ялик ударився й кинув його знову на дно.

Цього разу він підвівся не скоро. Він лежав долілиць, трохи розкинувши руки й ноги, в спокійній позі, немов смиренно молився. Він знав, що йому, зрештою, доведеться підвестися, бо ж усе життя, власне, складається з того, що людині доводиться рано чи пізно підводитись, а через якийсь час рано чи пізно знову лягати. І він не був насправді знесилений; і він не втратив усіх надій; і він не відчував особливого страху перед необхідністю підвестися. Йому просто здавалося, що він випадково опинився в такому становищі, коли час і оточення, а не він сам, перебувають у гіпнотичному трансі; з ним бавиться водний потік, що нікуди не тече, а день нескінченний, і ніколи не настане вечір; а як тільки гра скінчиться, його викинуть назад, у порівняно безпечний світ, з якого насильно вихопили; поки що ж те, що він робить і чого не робить, не має особливого значення. Він ще кілька хвилин полежав долілиць, тепер не тільки відчуваючи, але й чуючи

сильну, спокійну течію під днищем човна. Потім підвів голову і цього разу обережно торкнувся долонею обличчя, знову подивився на кров, потім сів навпочіпки і, перехилившись через борт, стиснув ніздрі великим і вказівним пальцем, висякав згусток крові й саме витирав пальці об штани, коли голос звідкілясь згори спокійно промовив: «А ви не дуже поспішали»,— і каторжник, який досі не мав ні приводу, ані часу підвести очі над носом човна, глянув угору й побачив на дереві жінку, яка дивилася на нього. До неї було не більше десяти футів. Вона сиділа на нижній гілці одного з дерев, оточених уламками, в які він врізався; на ній був бавовняний халат, солдатська куртка й панама, але він не став розглядати її уважно, бо вже першого зляканого погляду вистачило йому, щоб визначити все її минуле, її походження; ця жінка могла б бути його сестрою, якби він мав сестру, його дружиною, якби його не заслали на каторгу юнаком, що вже не був і підлітком, але ще не досяг віку, в якому одружуються чоловіки його плодючої моногамної породи. Жінка сиділа, вчепившись у стовбур дерева, її ноги без панчіх, у грубих розшнурованих чоловічих черевиках висіли на відстані ярда від води — жінка, яка була, напевно, чиєюсь сестрою і доконче була (чи доконче мусила б бути) чиєюсь дружиною; проте він потрапив на каторгу надто молодий, щоб мати більш ніж теоретичний досвід щодо жінок, і тому не знав ще цього.

— А я вже гадала, що ви ие повернетеся.

— Не повернусь?

— Після першого разу. Після того, як ви вперше наскочили на ці колоди, залізли у човен і попливли далі.

Він роздивився довкола, знов обережно доторкнувшись до свого обличчя; і справді, це могло бути те саме місце, де човен ударив його.

— Так,— сказав він.— Та я все ж повернувся.

— Ви не могли б підвести човен трохи ближче? Ну й намучилася ж я, поки видряпалася сюди нагору; може, я краще...

Каторжник не слухав її: він саме побачив, що весло зникло; цього разу, коли човен кинув його вперед, він випустив весло не на дно, а за борт.

— Воно тут, зачепилося за кущі,— сказала жінка.— Ви дотягнетеся до нього. Ось візьміться за це.

Це була виноградна лоза. Вона зрослася з деревом, але повідь вирвала коріння. Жінка обв'язала лозою верхню половину тіла; тепер вона розмотала її й почала розгойдувати, аж поки він не впіймав кінець. Тримаючись за лозу, каторж-

ник підібрав весло, а потім підвів човен під гілку і, зупинивши його, почав дивитися, як жінка рухається, як вона важко й обережно готується злізти,— ця важкість була не болісна, але мученицьки-обережна, це була цілковита і майже летаргічна незграбність, яка вже не збільшувала його першого зляканого подиву — подиву, що вже став катафалком заповітної мрії. Адже навіть в ув'язненні він ковтав (з тією ж давньою пожадливістю, незважаючи на те що саме воно спричинилося до його падіння) те неймовірне читво, що піддавалося дуже легкій цензурі, а потім обережно, контрабандним шляхом, перепроваджувалося до в'язниці; отож, сідаючи зі своїм товаришем у човен, він мріяв про Прекрасну Єлену, про другу Грету Гарбо *, яку він врятує з вершини дикої скелі або визволить із похмурої вежі старовинного замку. Він дивився на жінку,— її тіло, спотворене величезним животом, який випинався з-під халата, повисло на руках — і не робив ніяких спроб допомогти їй, а тільки люто стримував човен на місці, міркуючи собі: «І оце мені! З усього жіночого м'яса, що ходить по світу, саме оцей шмат випав мені разом із ідіотським човном!»

— А де будинок на бавовниковому полі? — спитав каторжник.

— Будинок на бавовниковому полі?

— Що на ньому сидить якийсь хлопець.

— Не знаю. Тут навколо сила-силенна таких будинків. І на них, напевно, сидять люди.— Вона розглядала його.— А з вас кров юшить, як з недорізаного поросяти. І ви скидаєтеся на каторжника.

— Еге ж,— огризнувся він.— Я вже й почуваюся так, наче мене повісили. Ну, от що — мені треба підібрати товариша, а потім знайти отой будинок.

Він відчалив. Тобто просто випустив з рук виноградну лозу. Цього було цілком досить, бо хоч ніс човна лежав високо на нагромадженні колод, хоч каторжник тримав човен у порівняно тихій воді за затором, він весь час чув безупинний, неугавний шепіт буркотливої маси води десь за кілька сантиметрів від себе, під тонким днищем, на якому сидів скорчившись,— і щойно він випустив лозу, як вода заволоділа човном, не єдиним могутнім ривком, а послідовними дотиками, легкими, обережними, котячими; каторжник усвідомив тепер марність своєї надії на те, що, завдяки додатковій вазі, ялик стане слухняніший. Перші кілька секунд він ще підсвідомо (а втім, марно) вірив у це; він завернув човен носом проти течії і спромігся вдержати його в цьому положенні ціною страшного напруження сил, якого не послабив навіть тоді,

коли побачив, що човен пливе по досить прямій лінії, але задом наперед; не послабив і тоді, коли ніс почало заносити й розгойдувати. Це був той знайомий, непереборний рух, який він знав тепер уже дуже добре, надто добре, щоб опиратися йому. Тому він дозволив човнові повернутися за течією, сподіваючись скористатися з інерції, щоб зробити повне коло й поставити його знову носом проти води. Ялик поплив боком, потім носом вперед, потім знову боком навскіс через протоку до другої стіни із затоплених дерев; він плив із страшною швидкістю — вони потрапили у вир, але каторжник не знав цього; він не мав часу на те, щоб робити висновки, ба навіть розмірковувати; він зіщулився, його зуби блиснули на вкритому кривавою кіркою, опухлому обличчі, йому здавалося, що легені от-от розірвуться, але він молотив по воді веслом, тоді як дерева насувалися на нього, схиляли над ним свої могутні стовбури. Ялик ударився, закрутився, ударився знову; жінка напівлежала на носі, вчепившись руками в борти, немов намагаючись сховатися за власним животом; каторжник гатив тепер веслом не по воді, а по живих, напоєних соками деревах, він не думав уже про те, щоб доплисти кудись, єдиним його прагненням було не дати яликові розбитися вдрузки об стовбури дерев. Потім він відчув удар, цього разу в потилицю, і похилені дерева, мінлива вода й обличчя жінки — все попливло перед ним і зникло в яскравому, беззвучному спалаху.

За годину ялик повільно виплив давнім сплавним шляхом з низини, з лісу, на бавовникове поле — сіру і безмежну пустелю, тепер уже рівну й гладеньку, порушену тільки тонкою лінією телеграфних стовпів, яка скидалася на стоніжку, що повзе по возі. Веслувала тепер жінка, рівномірно й старанно, з тією ж дивною, летаргічною обережністю, а каторжник сидів, зігнувшись, уткнувшись обличчям у коліна, й намагався пригорщами води зупинити нову і, здавалося, нескінченну кровотечу з носа.

Жінка поклала весло й озирнулася довкола; ялик поплив повільніше.

— Ось ми й випливли,— сказала вона.

Каторжник підвів голову і теж огледівся.

— Випливли куди?

— Я гадала, може, ви знаєте.

— Я не знаю навіть, де я був. Навіть коли б мені сказали, з якого боку північ, я однаково не знав би, чи мені треба плисти туди.

Він підніс ще одну пригорщу води до обличчя, опустив руку й подивився на рожеві прожилки, що залишились у

воді,— подивився не пригнічено, не стурбовано, а з якоюсь сардонічною й злобною апатією. Жінка дивилася йому в потилицю.

— Ми повинні дістатися куди-небудь.

— Хіба я цього не знаю? Хлопець на даху будинку. Ще один — на дереві. А тепер ще й оце — у вас на колінах.

— В мене вже почалося, передчасно... Напевно, через те, що довелось учора дряпатися на дерево, а потім сидіти на гілці цілу ніч. Я стримуюсь, як можу. Але краще було б якнайшвидше дістатися кудись.

— Авжеж,— сказав каторжник.— Я теж гадав, що мені треба якнайшвидше дістатися кудись, але мені не пощастило. Тепер кажіть ви, куди їхати, і ми випробуємо ваше щастя. Дайте мені весло.

Жінка простягла йому весло. Човен мав однаково загострені ніс і корму; каторжникові досить було тільки обернутися.

— Куди ви намірилися плисти? — спитала жінка.

— Хай це вас не обходить. Ваша справа — триматися.— Він спрямував човен через бавовникове поле. Знову пішов дощ, хоч спочатку й слабкий.— Куди...— сказав він.— Спитайте в човна. Я сиджу в ньому від самого сніданку, не знаючи, куди мені треба плисти і куди я пливу.

Це відбувалося близько першої години. А надвечір (вони знов потрапили в якусь протоку і вже довгенько пливли нею; їх затягло в протоку, перш ніж вони здогадалися про це, і було вже пізно з неї вибиратися; каторжник принаймні вважав, що робити цього не варт, і вже хоча б через те, що течія знов підхопила їх, слід залишатися в протоці) ялик винесло на широкий простір, і каторжник, хоч він мало знав цю місцевість, незважаючи на те що й на день не залишав її протягом останніх семи років свого життя, впізнав річку Язу *. Він не знав тільки, що тепер Язу тече назад. Отже, як тільки дрейф човна визначив напрямок течії, він почав веслувати туди, де, як він гадав, лежать міста Язу, Віксбург чи ще менші поселення, назв яких він не знав, але в яких мусять бути люди, будинки, будь-що, де можна буде здати цю жінку й назавжди розпрощатися і з нею, і взагалі з усіма вагітними жінками на світі і повернутися до чернечого існування серед рушниць і кайданів, де він буде в безпеці від неї та подібних до неї. Тепер, коли незабаром мали з'явитися людські житла, а з ними і визволення від неї, він навіть перестав ненавидіти її. Коли він дивився на роздуте й непіддатливе тіло перед собою, йому здавалося, що він бачить зовсім не жінку, а якусь самостійну, наполегливу, загрозливу, інертну і водночас живу

масу, жертвами якої є однаковою мірою і він, і вона; і коли він думав, як думав уже протягом останніх трьох чи чотирьох годин, про хвилинну — ні, секундну — похибку ока чи руки, якої б вистачило, щоб кинути її у воду, аби це нечутливе жорно, яке не звідає навіть передсмертної муки, затягло її у небуття,— коли він думав про це, то більше вже не почував бажання помститися на ній — охоронниці цієї маси; йому було шкода жінки, як шкода було б свіжого будівельного лісу, використаного на стодолу, яку доводиться спалювати, щоб позбутися паразитів.

Він мірно і рвучко, але не через силу, веслував далі, допомагаючи течії нести їх у напрямку того, що, як він гадав, лежить за водою,— до міст, людей, до чого-небудь твердого під ногами, а жінка час від часу підводилася, щоб вичерпати з ялика дощову воду. Тепер уже падав густий дощ, хоч і не заливний, не лютий,— небо, та й сам день розпливалися без жалю; ялик посувався в німбі, в ореолі сірого серпанку, що непомітно зливався з каламутною водою, спіненою, як слина, вкритою різними уламками. Незабаром день почав мерхнути, і каторжник дозволив собі трохи збільшити зусилля, бо йому раптом здалося, що рух ялика уповільнився. Це й справді було так, хоч каторжник цього не знав. Він сприйняв це просто як вияв своєї дедалі дужчої втоми, запаморочення, як наслідок непослабних цілоденних зусиль і голоду — втоми, поглибленої припливами й відпливами страху та безсилої люті, викликаної цією халепою, в яку його зовсім безвинно завели. Отже, він почав веслувати трохи енергійніше — не тому, що його охопила тривога, а, навпаки, тому, що підбадьорився, впізнавши знайомий потік, річку, відому своєю вічною назвою багатьом поколінням людей, які селилися біля неї, приваблені нею, бо людину завжди приваблювало життя біля ріки навіть до того, як людина дала назву воді й вогню, приваблювала жива вода, що суворо визначає та обумовлює і шлях долі людської, і саму фізичну зовнішність людини. Отже, каторжник не відчував тривоги. Він веслував далі, не знаючи того, не підозрюючи, що вся вода, яка ось уже сорок годин лилася на північ крізь вилом у греблі, була десь попереду нього, бо поверталася назад, до Ріки.

Тепер уже зовсім смеркло. Цебто настала справжня ніч, сіре, розпливчасте небо зникло, але неначе в якійсь оберненій пропорції видимість на воді поліпшилася, немов світло, вимите вдень із повітря дощем, зібралося на поверхні, як і сам дощ; тепер жовтий простір перед ним майже світився аж до тієї межі, за якою вже не видно було нічого. Темрява, власне, мала свої переваги: тепер каторжник не бачив дощу.

Більш як добу одяг на ньому і він сам мокнули, тим-то він давно вже не відчував дощу, а тепер, коли перестав його бачити, дощ для нього немовби припинився. До того ж каторжникові тепер не треба було відвертатися, щоб не бачити величезний живіт жінки. Отже, він веслував собі сильно й ритмічно, не відчуваючи ні тривоги, ані занепокоєння, а тільки роздратування, бо й досі не бачив попереду відблисків на хмарах, які свідчили б, що човен, як він гадав, наближається до міста чи міст (котрі насправді залишилися за багато миль позаду).

І раптом він почув якийсь звук. Він не знав, що́ цей звук означає, бо ніколи не чув його раніше і навряд чи міг би почути його знову колись, бо не кожній людині випадає почути таке і жодній людині не дано почути цей звук більше, ніж раз у житті. І тепер він не відчував тривоги; не встиг, бо хоч як добре було видно, а поле зору його було все ж обмежене. Отже, він почув той звук, а за мить і побачив щось таке, чого не бачив ніколи раніше. Чітка лінія там, де світла вода зустрічалася з темрявою, раптом піднялася на десять футів угору і тепер закручувалася вперед, немов тісто, яке розкачують на пиріг. Хвиля здибилася і водночас подалася вперед: гребінь її розлітався, як розтріпується грива коня, що мчить галопом, і при цьому світився, мінився й палахкотів, мов вогонь. Жінка наче прикипіла до свого місця (чи помітила вона те, що насувається, каторжник не знав), а він, приголомшений, з виразом жаху на опухлому, скривавленому обличчі, веслував далі, назустріч величезній хвилі. Він просто не встиг наказати своїм м'язам, загіпнотизованим ритмом рухів, припинити роботу, зупинитися. Він веслував далі, а ялик вже зовсім не посувався вперед і, здавалося, завис у просторі, хоч весло занурювалося у воду, потім злітало над нею й занурювалося знову; і нараз вільного простору навколо них як не було: човен раптом опинився в шаленому вирі дощок, халуп, трупів тварин, що мчали в якихось гротескних позах, цілих дерев, що вистрибували й занурювалися, мов дельфіни. І ялик немовби піднісся над ними у невагомій нерішучості, як зависає птах над полем, яким тікають звірі, не знаючи, де йому сісти і чи варто сідати взагалі, а каторжник зіщулився на кормі, все ще загрібаючи веслом й чекаючи на ту мить, коли можна буде закричати. Він так і не дочекався її. Якусь секунду ялик немовби постояв сторч, а тоді, як кішка, метнувся, дряпаючись, угору по здибленому водяному валу, злетів над трепетним гребенем і зостався висіти — тепер уже справді високо в повітрі, на верховітті дерева,— і з цієї альтанки із вкритих молодим листячком гілок каторжник, який все ще

чекав на ту мить, коли можна буде закричати, і все ще повторював рухи весляра, хоч самого весла в нього вже не було, визирав, як птах із гнізда,— визирав на світ, що скажено мчав у неймовірному зворотному напрямкові.

Десь над північ, супроводжуваний розкотистою канонадою грому, подібного до гуркоту артилерійської підготовки (немов по сорокагодинному запорі стихія, самі небеса випорожнювалися в гучному й блискавичному залпі на знак остаточної капітуляції перед одчайдушним і скаженим рухом), ялик, усе ще на чолі вируючого місива з дохлих корів і мулів, повіток, халабуд, курників, проминув Віксбург. Каторжник не знав цього. Він не дивився вперед над водою, а все ще сидів, зіщулившись, вчепившись у борти, і позирав на жовтий вир навколо себе, з якого вигулькували і в якому знову зникали цілі дерева, гострі верхи будинків, довгі, сумні морди мулів, які він відпихав уламком дошки, що невідомо де і як потрапив йому до рук (а ті морди, здавалось, позирали на нього невидющими очима, докірливо й злякано). Ялик посувався то боком, то носом, то кормою вперед, інколи по воді, а інколи й верхи на дахах будівель чи на деревах і навіть на спинах мулів, немовби й після смерті ці тварини не могли уникнути долі носіїв — прокляної долі їх кастрованого племені. Отже, він не побачив Віксбурга; ялик, пливучи із швидкістю експреса, опинився у спіненій тіснині між високими прямовисними берегами, над якими сяяло світло (але каторжник не помітив його); він побачив, як уламки, що плили попереду нього, раптом розділилися й почали лізти один на одного, і його затягло в щілину, яка утворилася так швидко, що він не встиг розгледіти биків залізничного мосту; на якусь страшну мить човен, здавалось, завмер у нерішучості перед випнутим боком пароплава, немов не знаючи, що робити: перелізти через нього чи пірнути під нього, але тут його підхопив різкий порив крижаного вітру, напоєний запахом, і смаком, і почуттям вологої й безмежної туги; ялик стрибнув, і в останній конвульсії рідний штат вивергнув каторжника на дикі груди батька вод — Старого Міссісіпі.

Ось як каторжник розповідав про це через сім тижнів, сидячи на своїх нарах у бараці, в новому смугастому одязі, поголений і пострижений.

Протягом наступних трьох чи чотирьох годин після того, як грім і блискавка знесиліли, ялик мчав у густій темряві по розбурханій воді, яка, навіть коли б каторжник міг бачити її, не мала, очевидно, меж. Дика й невидима, вона здіймалася

й вирувала навколо човна й під ним, посмужена брудною піною, а на ній і під нею плавали уламки — безіменні величезні й невидимі предмети, які налітали на ялик, билися об нього і, кружляючи, мчали далі. Каторжник не знав, що пливе тепер по Ріці. А втім, якби він тоді й дізнався про це, то однаково не зміг би повірити. Вчора він знав, що пливе протокою, бо про це свідчили дерева, що стриміли на однаковій відстані одне від одного. Оскільки ж тепер навіть при денному світлі він не побачив би берегів, то річка була б останнім з усіх місць під сонцем (чи, радше, під дощовим небом), яке він асоціював би з цим простором; якби каторжник взагалі міркував над тим, де він тепер перебуває, то, напевно, вирішив би, що пливе із запаморочливою й незбагненною швидкістю над найбільшим у світі бавовниковим полем; вчора він знав, що пливе по річці, свідомо й серйозно сприймав цей факт, а потім побачив, як ця річка, немов оскаженілий жеребець у вузькій вуличці, несподівано повернула й люто кинулася на нього, намагаючись убити; вчора він знав і розумів це, та коли б зараз він хоч на мить запідозрив, що цей дикий і безмежний простір навколо нього є річкою, його свідомість просто відмовилася б сприйняти цей факт; він би знепритомнів.

Коли зайнявся сірий світанок, сповнений вітру, хмар і крижаних шквалів дощу, каторжник зрозумів, що під ним не бавовникове поле. Він зрозумів, що бурхлива вода, по якій пливе ялик, тече не над тією землею, по якій досі мирно ходили люди за пружними, мускулястими крупами мулів. І тут каторжникові спало на думку, що той стан, у якому річка зараз перебуває, — зовсім не виняткова подія цілого десятиріччя; що саме ті роки, протягом яких вона покірливо несла на своїх спокійних і сонливих грудях ламкі механізми — витвори незграбної людської винахідливості,— були винятком, а теперішній її стан — нормальний, і ріка зараз робить те, що їй подобається, чого вона терпляче чекала десятки років. Так мул працює десять років на людину за приємність один раз хвицьнути її. Каторжник звідав тепер і почуття страху, те, чого він не встиг зазнати в тій першій ситуації, коли він мав відчути справжній страх, — в оті три чи чотири нічні секунди його молодості, коли він дивився, як двічі вихоплюється спалах з дула пістолета, націленого на нього рукою переляканого поштового чиновника; чиновник не зразу усвідомив те, що його (каторжників) пістолет не стріляє. Тепер каторжник знав: якщо людина тримається досить довго, то настає мить, після якої почуття страху перестає бути мукою й просто

переходить у якесь дошкульне, гидке свербіння, немов після сильного опіку.

Тепер йому не треба було веслувати, він тільки кермував (уже цілу добу він нічого не їв; а не спав, у справжньому розумінні цього слова, годин п'ятдесят), і ялик мчав далі по кипучій пустелі, яку каторжник не наважувався називати її справжнім ім'ям, хоч знав уже, чим вона є насправді. Уламком дошки він намагався тільки скеровувати рух човна, відштовхуючись від будинків, і дерев, і мертвих тварин (цілі міста, крамниці, вілли, парки й ферми вистрибували й гралися навколо нього, як дельфіни), і вже не прагнув дістатися якогось певного місця, а тільки намагався вдержати човен на поверхні, поки той не приб'ється куди-небудь. Каторжник хотів так мало. Для себе він не бажав нічого. Він просто хотів здихатися жінки, цього черева, але зробити це чесно, не для себе, а для неї. Він міг би в будь-яку мить висадити її на перше-ліпше дерево...

(— Або вистрибнути з човна, щоб вона разом з ним потонула, — сказав гладкий каторжник. — Тоді тобі дали б іще десять років за втечу, а потім повісили б за вбивство, та ще й стягли б з твоїх родичів вартість човна.

— Атож, — сказав високий каторжник).

...Але він не зробив цього. Він хотів зробити все чесно, знайти кого-небудь, все одно кого, кому він міг би передати її, знайти щось тверде, на що він міг би її поставити, а потому, будь ласка, він ладен був навіть стрибнути назад у річку, якщо хто-небудь цього забажає. Він хотів тільки доплисти до чого-небудь, все одно до чого. Це ж було начебто зовсім не велике бажання. Але він не міг здійснити його. Він розповідав, як човен мчав і мчав уперед...

(— І ти нічого не бачив по дорозі? — спитав гладкий каторжник. — Ні пароплава, ні чогось іншого?

— Не знаю, — сказав високий).

...А він тільки намагався удержати його на поверхні, поки темрява не розвіється, а коли розвидніло, він побачив...

(— Темрява? — спитав гладкий каторжник. — Але ж ти, здається, сказав, що було вже видно.

— Еге ж, — сказав високий. Він скручував цигарку — обережно сипав тютюн із пачки у паперовий жолобок. — То була вже нова темрява. Їх було багато, поки я плив).

...що ялик усе ще швидко мчить, але тепер уже покрученим коридором, облямованим затопленими деревами. І каторжник зрозумів, що це ще одна річка і що її плин спрямований у бік, який два дні тому був протилежний її течії. Власне, вже не інстинкт попередив його про те, що ця річка, як

і та, два дні тому, плине назад. Він не міг би заприсягтися, що потрапив до тієї самої річки, хоч і не здивувався б, виявивши, що вірить у це, бо тепер він був і мусив, очевидно, ще якийсь час бути іграшкою, фігуркою на шахівниці злостивої й запальної географії. Він просто зрозумів, що потрапив у якусь нову річку, а отже, на якусь пізнанну, якщо не знайому, частину земної суші. Тепер він вважав, що йому треба тільки веслувати вперед і вперед, і тоді він доконче дістанеться чого-небудь рівного, й твердого, й піднятого над водою, а може, ще й сухого і навіть населеного; і що коли він веслуватиме досить швидко, то допливе туди вчасно. Він вважав також, що не повинен дивитися на жінку, бо коли ранкове світло підтвердило незмінну і, очевидно, неминучу присутність його пасажирки, вона перестала бути для нього людською істотою (тепер можна додати ще двадцять чотири години до перших двадцяти чотирьох і до перших п'ятдесяти, навіть якщо врахувати курку. Вона була дохла — втопилася — і пливла, зачепившись за дранку на даху, що вчора на мить виринув біля ялика; каторжник з'їв шматок сирої курятини, але жінка не схотіла їсти); жінка перетворилася на суцільне, нерухоме, величезне й чутливе лоно, і каторжник тепер вірив, що якби йому вдалось одірвати від нього погляд і дивитись куди-небудь убік, то воно зникло б, а коли до того ж іще наказати очам, щоб вони більше не зупинялися на тому місці, де було те лоно, то воно й не повернулося б. Цим він і був зайнятий, аж поки раптом не зрозумів, що насувається хвиля.

Каторжник і сам не знав, як це він здогадався про хвилю. Він нічого не почув, нічого не побачив і не відчув. Просто ялик раптом опинився у стоячій воді, тобто правильний чи неправильний, але рівнобіжний рух води припинився й почався рух прямовисний. А можливо, його попередила непереборна й майже фанатична віра у підступність і вроджену злобність стихії, з якою його, здавалось, назавжди зв'язала доля; попередила раптова впевненість у тому, що саме зараз ця стихія вчинить те, що вже давно ладналася вчинити, — впевненість, яка вийшла далеко за межі і страху, і подиву. Отже, він завернув човна, як завертають, здиблюючи, стрімкого коня, але тепер, дивлячись назад, не впізнав навіть річища, яким приплив. Він не знав, чи просто не бачить ріки, чи ж вона зникла якийсь час тому, а він цього не помітив; не знав, чи річка загубилася в затопленому світі, чи ж світ потонув у безмежній ріці. А тепер він до того ж не міг би сказати, чи пливе перед хвилею, чи їй навперейми; йому залишалося єдине: відчувати, як навально насувається дика сила за його

спиною, веслувати так швидко, як тільки можуть його виснажені і вже задубілі м'язи, і намагатися не дивитись на жінку, відірвати від неї погляд і дивитися кудись убік, поки вони не обернуться до чогось рівного й твердого, чогось над водою. Отож виснажений, із запалими очима, які він майже фізичним зусиллям намагався відірвати од неї, — немовби його очі були отими паличками з гумовими присосками на кінці, що ними стріляють з іграшкового пістолета, — каторжник веслував далі, і його знесилені м'язи корилися вже не волі його, а тій загіпнотизованій слабкості за межами звичайної виснаженості, якій легше продовжувати рух, аніж припинити його. Він веслував, аж поки ялик знову врізався з розгону в щось, чого він не зміг обминути. І каторжника ще раз кинуло вперед, на дно човна, і, стоячи рачки, він підвів дике, опухле обличчя, побачив чоловіка з рушницею й хрипко сказав: «Віксбург? Де Віксбург?»

Коли каторжник розповідав це, то навіть по семи тижнях, коли він був уже в безпеці, вільний від турбот, під замком, під наглядом і надійно застрахований ще десятьма роками, доданими до його строку за спробу втекти, в його обличчі, голосі, мові з'являлось щось від тодішнього істеричного, неймовірного обурення. Його так і не пустили в той, інший човен. Він розповідав, як ухопився за обшивку (це був брудний, непофарбований критий човен з похиленим бляшаним димарем. Коли ялик наскочив на нього, цей човен плив і, очевидно, навіть не змінив свого курсу, хоч ті троє, що були в ньому, напевно, весь час стежили за яликом, — там був ще один чоловік, босий, розпатланий, бородатий, він сидів за кермовим веслом, і жінка в брудному чоловічому одязі, що стояла, прихилившись до дверей, і дивилася на каторжника з тією ж холодною байдужістю) і як човен потяг його за собою, а він намагався висловити, пояснити свою просту і (для нього принаймні) зрозумілу потребу, бажання. Розповідаючи про це, намагаючись розповісти про це, він знову відчував, немов приступ лихоманки, тодішню незабутню образу і дивився, як між тремтячими пальцями тоненькою цівкою сиплеться тютюн із невдало скрученої цигарки, а потім і сам папірець рветься із сухим тріском, схожим на слабкий постріл.

— Спалити мій одяг? — прохрипів каторжник. — Спалити його?

— А як же ти в чорта сподіваєшся втекти з такою виві́скою? — сказав чоловік з рушницею.

Каторжник спробував відповісти, спробував пояснити, як уже намагався пояснювати не тільки тим трьом людям у човні, а всьому довколишньому світові — похмурій воді й жалю-

ґідним деревам і небесам, — і не для свого виправдання, бо він його не потребував і знав, що його слухачі, інші каторжники, також не вимагають від нього виправдання. Він розповів чоловікові з рушницею, як йому разом з товаришем дали човен і звеліли підібрати чоловіка й жінку і як він загубив товариша й не зміг знайти чоловіка, а тепер страшенно хоче знайти що-небудь рівне й тверде, щоб залишити там жінку, поки він знайде поліцая чи шерифа. Він думав про свій дім, про місце, де він жив трохи не з дитинства, про давніх друзів, чиї звички він знав і які знали його звички, про знайомі поля, де він виконував роботу, якої його навчили і яка подобалася йому, про мулів, чиї звички він знав і поважав, як знав і поважав характери деяких людей; він думав про бараки вночі, із сітками проти комах влітку й добрими грубками взимку, — бараки, де були і дрова, і їжа, про футбол і кіно в неділю — про речі, які, за винятком футбола, він ніколи раніше не знав. Але найбільше він думав про свою репутацію (два роки тому йому запропонували стати старостою. Йому більше не довелося б орати землю чи годувати худобу, він мусив би тільки ходити із зарядженою гвинтівкою за тими, хто робив це, але відмовився. «Я, мабуть, краще ходитиму за плугом,— сказав він серйозно.— Я вже раз спробував був скористатися з пукавки, і з мене досить»), про своє добре ім'я, свою відповідальність не тільки перед тими, хто відповідав за нього, але й перед самим собою, свою власну честь — честь виконати те, що його попросили виконати, свою гордість із того, що він може зробити це, незважаючи ні на що. Він думав про це і слухав, як чоловік з рушницею говорить про втечу, і йому здавалося, що він отак висітнме і човен тягтиме його, аж доки не розірве навпіл. (Саме в цей час він, за його словами, вперше побачив цапині борідки моху на деревах. Мох міг, звісно, з'явитися й кілька днів тому, але каторжник вперше помітив його саме тепер).

— Зрозумійте ж, я зовсім не збираюся тікати! — кричав каторжник. — Ви ж можете сидіти собі там з рушницею й стерегти мене, — будь ласка, я ж сам прошу вас за це. Я тільки хочу висадити цю жінку на...

— Я тобі вже сказав, що її я можу взяти на борт, — промовив монотонним голосом чоловік з рушницею. — Але на моєму човні немає місця для типів, які шукають шерифа. Мені такі типи не потрібні, та ще й у тюремному одязі.

— Якщо він полізе на палубу, дай йому прикладом по черепу, — сказав той, що сидів на кормі. — Він же п'яний.

— Він не полізе на палубу, — сказав чоловік з рушницею. — Він божевільний.

І тут втрутилася жінка. Вона все ще нерухомо стояла, прихилившись до дверей, у злинялому, латаному й брудному комбінезоні, такому ж, як і на обох чоловіках.

— Дайте їм якого-небудь їдла й скажіть, щоб забиралися геть.— Вона випросталася, перейшла палубу й окинула супутницю каторжника холодним, похмурим поглядом.— Скільки вам ще зосталося?

— Ще місяць,— сказала жінка з човна,— але я...

Жінка в комбінезоні обернулася до чоловіка з рушницею.

— Дай їм трохи харчів,— сказала вона.

Але чоловік з рушницею все ще дивився вниз, на жінку в човні.

— Ну, давай,— сказав він каторжникові,— висаджуй її до нас на палубу й забирайся геть.

— А що буде з тобою,— сказала жінка в комбінезоні,— коли ти спробуєш передати її поліцаєві? Коли ти підпливеш до шерифа, а шериф спитає тебе, хто ти такий?

Але чоловік з рушницею навіть не глянув на неї. Рушниця, яку він тримав на руці, навіть не хитнулася, коли тильним боком другої руки він сильно вдарив жінку по обличчю.

— Ти, сучий сину,— сказала вона.

Але чоловік з рушницею і тепер навіть не глянув на неї.

— Ну, то що? — спитав він у каторжника.

— Невже ви не розумієте, що я не можу? — вигукнув каторжник.— Невже ви не розумієте цього?

В цю мить, розповідав він потім, він здався. Зрозумів, що приречений. Тобто тепер він зрозумів, що ніколи не позбудеться її так само, як ті, що посадовили його в ялик і послали на розшуки, розуміли, що він нізащо не здасться; і коли серед речей, що їх жінка в комбінезоні кидала в ялик, він побачив банку із згущеним молоком, то вирішив, що це призвістка, небажана й неминуча, як телеграфне повідомлення про смерть,— призвістка того, що йому не пощастить навіть вчасно знайти плоску, тверду поверхню, щоб дитина народилася на ній. Отже, розповідав каторжник, він все ще удержував ялик коло борту критого човна, коли під ними звелася в першій грайливій спробі друга хвиля, а жінка в комбінезоні в цей час перебігала від каюти до поручня й шпурляла їм харчі — великий кусень солонини, підгорілі шматки черствого хліба, які вона висипала в ялик, мов сміття, з великого листа і, нарешті, брудну й заяложену ковдру, а він усе ще чіплявся за обшивку, намагаючись перебороти дедалі дужчу силу течії, нової хвилі, про яку в ту мить забув, бо все ще намагався розтлумачити своє таке просте бажання чоловікові з рушницею, поки той (а він єдиний із трьох був

взутий) не почав бити його підборами по пальцях. Каторжник відсмикував то одну, то другу руку, щоб урятуватись від важких черевиків, і знов хапався за поруччя, поки чоловік з рушницею не замахнувся ногою йому в обличчя, і тоді він відсахнувся вбік, щоб ухилитись від удару, і в цей час випустив з рук борт критого човна. Під його вагою ялик відхилився й став боком до течії, що прудкішала щосекунди, вода підхопила ялик і понесла вперед. І каторжник знову почав щосили веслувати, немов людина, що поспішає до безодні, знаючи, що в ній судилося померти, і, веслуючи, оглядався назад, на критий човен, на три обличчя, похмурі й злобно насмішкуваті, що швидко зменшувалися в міру того, як ширшав водний простір між ними. І тоді каторжник, приголомшений, задихаючись від нестерпної образи, яка полягала не в тому, що йому відмовили, а в тому, що йому відмовили в такій дрібниці (адже він хотів так мало, просив так мало, і все ж у відповідь від нього зажадали ціну всього його життя. І вони, напевно, знали, що якби він міг заплатити цю ціну, то не був би там, де був зараз, не просив би того, що просив), підняв дошку над головою і, потрясаючи нею, почав проклинати їх і не замовкнув навіть тоді, коли з дула рушниці вихопився спалах і шріт застрибав по воді коло борту ялика.

Отже, як каторжник потім розповідав, він якийсь час кричав і вимахував дошкою, а тоді раптом згадав, що десь позад нього, в болоті, здіймається нова хвиля, нова стіна води, повна будинків і дохлих мулів. І тоді він перестав кричати й знов схопив дошку. Він не намагався випередити хвилю. З досвіду він уже знав, що, коли вона дожене його, йому доведеться плисти в той самий бік, куди котиться і вона, незалежно від його волі; коли це станеться, він плистиме так швидко, що не зможе зупинитися, навіть якщо на його шляху траплятимуться місця, де він міг би висадити жінку. Час — ось що підганяло його тепер, отже, йому лишалося одне: якомога довше випереджати хвилю й сподіватися, що він допливе кудись, перш ніж вона насуне. Тому він веслував далі; його м'язи були такі втомлені, що вже не відчували втоми; так людина, яку надто довго переслідує лиха доля, перестає вважати її лихою і тим більше, звичайно, долею. Він навіть поїв ті сухі шматки, завбільшки з бейсбольні м'ячі, що вагою й твердістю не відрізнялися від антрациту, незважаючи на те, що вже якийсь час пролежали у воді на дні ялика, в тому місці, куди їх кинула жінка з критого човна,— ті тверді, мов залізо, і важкі, мов свинець, шматки, які б ніхто не назвав хлібом, коли б не бачив їх на чорному

декові, де їх випікали, навіть їв він однією рукою, бо не хотів випускати з другої дошку.

Він намагався розповісти й про те, що трапилося потім,— про той день, коли ялик мчав уперед поміж порослими мохом бородатими деревами, а з хвилі позаду щоразу вихоплювалися малі, повільні, допитливі щупальці, на мить легко й грайливо торкалися ялика із слабким шипінням, зітханням, майже хихотінням і зникали знову, а ялик плив далі, мчав далі, і довкола не видко було нічого, крім дерев, і води, і пустелі, і каторжникові вже не здавалося, що він намагається залишити позад себе час і простір чи скоротити час і простір перед собою,— йому здавалося, що і він, і хвиля висять тепер разом, нерухомо, в чистому часі над заснулою пустелею, по якій він веслує вперед не з надією доплисти кудись, а тільки для того, щоб залишити непорушеною маленьку відстань, що дорівнює довжині ялика, між собою й нерухомою, непозбутньою масою жіночого тіла. Потім настала ніч, і ялик мчав далі, мчав дуже швидко, бо швидкість над чимось незнайомим і невидимим завжди здається особливо великою, і перед ним не було нічого, а за ним — фантастичний, кошмарний образ рухливої маси води із спіненим і роздвоєним, мов зміїне жало, гребенем. А потім — знову світанок (і знову один з тих переходів від світла до темряви як уві сні, і знову до світла — так раптово, анахронічно й неправдоподібно, як посилення й послаблення світла на театральній сцені), і ялик почав випливати з темряви, але жінка тепер уже не лежала під зібганою, промоклою солдатською курткою, а сиділа, розігнувши спину, вчепившись обома руками в борти, із заплющеними очима, закусивши нижню губу, а він несамовито веслував уламком дошки, повернувши до неї дике, опухле, невиспане обличчя, й, вирячивши очі, кричав:

— Терпіть! Ради бога, потерпіть!

— Я роблю, що можу,— сказала вона.— Але хутчіш! Хутчіш!

Каторжник розповідав про це, про це неймовірне «хутчіш! хутчіш!»: людина летить у провалля, а їй кажуть — вчепися за щось і врятуйся; вже сама розповідь про це, химерна, смішна, комічна й блазенська, поставала з гарячки нестерпного забуття в іще нестямнішою нереальністю, ніж будь-яка небилиця, освітлена вогнями рампи.

Він був тепер у басейні...

(— У басейні?— спитав гладкий каторжник.— Але ж це те, в чому купаються?

— Що ж,— різко сказав високий, дивлячись на свої руки.— Я там купався.— Величезним зусиллям він змусив свої руки заспокоїтися настільки, що пальці нарешті розчепірилися, і тоді, все ще не наважуючись поворушити пальцями, він простежив, як обидві половинки цигаркового паперу легко, з тремтливою нерішучістю опустилися на підлогу між його ногами).

...У басейні, в широкому, спокійному жовтому морі, що мало несподівано й дивно умиротворений вигляд. І в каторжника в ту мить майнула думка, що ця місцевість звикла до води, звикла бути під водою; він навіть згадав її назву — хтось йому сказав її згодом, за два чи три тижні: Етчефелейя.

(— В штаті Луїзіана? — спитав гладкий каторжник.— Тобто ти хочеш сказати, що виплив із штату Міссісіпі? Оце так так...— Він пильно дивився на високого.— Не може бути... Напевно, це було десь по той бік од Віксбурга.

— Там, де я був, ніхто не казав, що навпроти лежить Віксбург, — сказав високий.— Вони говорили про Батон-Руж).

...І він почав розповідати про місто, про маленьке, чепурне, біле містечко, мов намальоване, між величезними, дуже зеленими деревами, про які він згадав у своїй розповіді так само раптово, як вони, напевно, й з'явилися перед ним тоді — несподівані й ефемерні, немов міраж, і неймовірно мирні дерева, що височіли за рідкою низкою човнів, прив'язаних до товарних вагонів, які стояли аж по двері у воді. А потім він спробував розповісти й таке: як він з хвилину стояв по пояс у воді, у відчаї дивлячись назад, у човен, де напівлежала жінка; очі в неї все ще були заплющені, руки стискали борти так, що побіліли пальці, а по підборіддю з прокушеної губи текла кров.

— Як далеко мені доведеться йти? — спитала вона.

— Звідки ж я знаю? — крикнув він.— Але кажу вам, там десь суходіл! Земля, будинки!

— Якщо я спробую поворухнутися, то вона народиться навіть не в човні,— сказала вона.— Треба підплисти ближче.

— Гаразд! — вигукнув каторжник дико і відчайдушно.— Заждіть тут. Я піду й здамся, і тоді вони самі...

Він не договорив, не хотів витрачати на це час. І потім він розповідав, що було далі: як, спотикаючись, борсаючись у воді, він намагався бігти, як схлипував, задихався; і як він потім побачив це: вантажну платформу над жовтим розливом, а на ній маленькі постаті в уніформі, такі ж, як раніше; він сказав, що в таку мить усі дні після того першого,

невинного ранку злилися воєдино і зникли, немов їх і не було, немов одна мить заступила другу (заступила? ні, злилася з нею), а він не перенісся через якийсь проміжний простір, а просто повернув і, здіймаючи бризки, кинувся до платформи, піднявши руки, хрипко вигукуючи щось. І тут він почув зляканий крик: «Ось один з них!» — а потім команду, брязкіт зброї і тривожне: «Он він біжить! Он він біжить!»

— Так! — закричав він на бігу, падаючи у воду й знов підводячись.— Я тут! Тут! Тут! — і біг далі, аж доки не пролунав перший безладний залп, а тоді зупинився, замахав руками, волаючи:— Я хочу здатися! Я хочу здатися! — і побачив, відчуваючи не страх, а якесь дивне нестерпне обурення, як жменька постатей в уніформах розсунулась і з'явилось дуло кулемета; потім тупе і товсте рильце повернулось, опустилось і націлилося в нього, в той час як він усе ще кричав хрипким, надірваним голосом:

— Я хочу здатися! Невже ви не чуєте мене!

Він кричав і тоді, коли повернувся до солдатів спиною й кинувся бігти, хлюпаючи, занурюючись у воду, а потім пірнув і почув, як кулі ляскають по воді над ним; він дряпав по дну руками, все ще намагаючись кричати й тоді, коли знову став на ноги й побіг, нахилившись так, що над поверхнею виднілася тільки спина, і обурений крик вихоплювався бульбашками з його рота й клекотів перед обличчям, бо ж він хотів тільки здатися!

А потім він опинився, але ненадовго, в якомусь порівняно захищеному місці, де кулі не могли його досягти. На якусь мить він зміг зупинитися й звести подих, перш ніж кинутися далі. Тепер шлях до човна був вільний, хоч час від часу він ще чув крики й поодинокі постріли позад себе, і він побіг задихаючись, схлипуючи, тримаючись за глибоку рвану рану в м'якуші руки, рану, яку дістав не знати коли і як, і він кричав на бігу, хоч уже ні до кого зокрема не звертався, як ні до кого не звертає свого передсмертного вереску заєць, бо цей вереск є, власне, обвинуваченням усьому життю, його безглуздості й стражданню, його безмежній здатності бути безглуздим і завдавати страждання. Він усе ще кричав:

— Я ж нічого не хотів, тільки здатися!

Він повернувся до ялика, заліз у нього й узяв уламок дошки. Коли він потім розповідав про це, то, незважаючи на сліпу лють, що була кульмінаційною точкою його розповіді, вона, ця розповідь, стала зовсім простою; тепер він зігнув ще один цигарковий папірець пальцями, що зовсім не трем-

тіли, і висипав на нього тютюн із пачки, не впустивши й крихітки,— немов, вийшовши з-під кулеметного обстрілу, він потрапив туди, де для подиву місця вже не було. І дальша розповідь його долинала до слухачів немовби з-за перегородки з матового напівпрозорого скла, як щось таке, що скоріше бачиш, аніж чуєш,—плетениця тіней, без чітких обрисів, але досить виразних; тіней, що пливли гладко, логічно, спокійно й безгучно.

Вони були в ялику, посередині широкого мирного річища, яке не мало меж і по якому маленький, жалюгідний ялик мчав невідомо куди, гнаний нездоланним натиском течії, а маленькі, охайні містечка, оточені високими дубами, залишалися недосяжні, як міраж, десь понад краєм повитого серпанком незмінного обрію. Каторжник тепер уже не вірив їм, не звертав на них уваги, він був приречений; ці містечка означали для нього менше, ніж витвори хворої уяви чи міраж, і він веслував тепер уламком дошки вже без будь-якої мети, навіть надії і тільки час від часу поглядав на жінку, що сиділа, обхопивши коліна руками, зіщулившись у єдину величезну грудку. Він плив у нікуди й тікав од нічого, він просто веслував далі, бо робив це вже надто довго і боявся, що м'язи його закричать од болю, якщо він зупиниться.

Таким чином, коли це трапилось, він не здивувався. Він почув звук, який вже добре знав (щоправда, раніше він чув його тільки один раз, але нікому не треба чути його більше як один раз) і якого чекав, обернувся, все ще веслуючи, й побачив хвилю, на закрученому гребені якої неслися, мов соломинки, дерева, якісь уламки, дохлі тварини. Цілу хвилину він дивився на неї через плече, охоплений тією слабкістю, що лежить далеко за межами гніву й обурення, слабкістю, при якій зникають навіть страждання, навіть здатність відчувати образу. З якоюсь відчуженою цікавістю він думав про те, що можуть витримати ще його задубілі нерви, які ще випробування чекають їх, аж доки хвиля не нависла над ним. Тільки тоді каторжник повернув голову. Він веслував так само ритмічно, не уповільнюючи й не прискорюючи рухів; усе ще веслуючи з тією ж знесиленою, загіпнотизованою витривалістю, він побачив оленя, що плив у воді, спочатку він не зрозумів, що це пливе, і навіть не помітив, як завернув ніс човна услід за оленем,— він просто стежив за головою у воді попереду себе, коли хвиля обрушилася і ялик злетів, як уже злітав раз, на місиві з дерев, будинків, мостів, огорож. Каторжник все ще веслував, навіть тоді, коли дошка не торкалася води, веслував тоді, коли ялик понесло поряд з оленем, стежив, як той раптом почав підійматися над

водою і, зрештою, побіг по її поверхні, вгору й вгору, аж доки зовсім не вибіг з води й не помчав, ламаючи з тріском гілля, поблискуючи коротким мокрим хвостом, і не зник десь угорі, як зникає дим. І в ту ж мить ялик налетів на щось і нахилився, каторжник вискочив з нього й опинився по коліна у воді, підстрибнув, упав на коліна й підвівся, не зводячи очей з того місця, де зник олень.

— Земля! — прохрипів він.— Земля! Тепер потерпіть! Тільки потерпіть!

Він схопив жінку під пахви, витяг її з човна й побіг, падаючи й задихаючись, услід за зниклим оленем. І земля з'явилася — рівне, стрімке підвищення, тверде й неймовірне — індіянський могильний горб. Він почав дертися вгору, падаючи, сповзаючи назад багнистим схилом, а жінка борсалася в його брудних руках.

— Опустіть мене на землю! — кричала вона.— Опустіть мене на землю!

Але він тримав її і, задихаючись, схлипуючи, кидався знову на слизький схил. Нарешті він майже досяг його положистої вершини із своєю ношею, що вже зовсім нестямно видиралася в нього з рук, коли раптом з-під його ноги, швидко звиваючись вислизнула пружна гілка. «Це змія»,— майнуло в його мозку, коли, падаючи, він уже, безперечно, останнім зусиллям напівштовхнув, напівкинув жінку на берег, а тоді полетів ногами вперед, долілиць, назад, у стихію, серед якої прожив не знати скільки днів і ночей і від якої ніяк не міг відірватися, неначе його слабке, знесилене тіло механічно намагалося виконати жагуче й непереборне прагнення — зробити все, хай навіть утопитися, але позбутися нав'язаного йому тягаря. Коли він згодом пригадував це, йому здавалося, що він поніс із собою під воду перший крик немовляти.

Коли жінка спитала в каторжника, чи є в нього ніж, він закляк над нею в своєму промоклому тюремному одязі, який вже двічі робив його мішенню (вдруге — для кулемета). За чотири дні, що минули відтоді, як він залишив дамбу, йому тільки двічі траплялися люди — і в обох випадках вони стріляли в нього! Тому каторжник сприйняв це запитання жінки так само, як тоді, в човні, коли вона попросила, щоб він веслував хутчіш. Він відчував ту саму гнівну образу чисто морального характеру і ту саму безсилу лють: адже він нічим не міг відповісти на цю образу. Так він простояв над нею довгу хвилину, знесилений, аж до ядухи, до німоти, поки не зрозумів раптом, що вона кричить:

— Бляшанка! Бляшанка в човні!

Він не збагнув, нащо вона жінці, але навіть не здивувався і не спитав, а обернувся й побіг. Біжачи, він знов подумав: «Це ще одна змія»,— коли пружне кругле тіло смикнулося в тому незграбному рефлективному русі, що свідчить не про тривогу, а тільки про готовність, і каторжник навіть не спробував поставити занесену ногу кудись убік, хоч знав, що вона опуститься поряд з плескатою головою гада. Ніс човна лежав уже високо на схилі, в тому місці, куди його притисло хвилею, і ще одна змія саме заповзала в нього через корму, а коли каторжник нахилився, щоб узяти бляшаний черпак, то побачив, що до горба пливе іще щось, він не розібрав, що саме — чиясь голова, морда над гребенем води, що розходився широким клином. Він схопив бляшанку і коли обернувся, тримаючи її в опущеній руці, то ненавмисно зачерпнув у неї води. Він знову побачив того оленя, а може, то був якийсь інший. Одне слово, каторжник помітив краєчком ока якогось оленя — світло-сірий привид, що з'явився поміж кипарисами й зник, — але він навіть не зупинився, щоб подивитися вслід тварині, а прожогом кинувся назад, до жінки. Підбігши до неї, він став навколішки й підніс бляшанку до її губ, але вона заперечно похитала головою і пояснила, що саме він повинен зробити.

Колись у бляшанці були, напевно, консервовані боби чи помідори, й відкрили її кінчиком сокири кількома ударами, так що гостра як бритва кришка відігнулася назад. Жінка сказала йому, що треба зробити, і він провів краєм кришки, як ножем, а тоді витяг з черевика шнурок і перерізав його навпіл. Коли все було зроблено, жінка попросила теплої води: «Якби в мене було хоч трошки гарячої води»,— промовила вона слабким, умиротвореним голосом, без особливої надії. Подумавши про сірники, каторжник відчув приблизно те ж саме, що й тоді, коли вона спитала, чи немає в нього ножа, але жінка покопалася пальцями в кишені зібганої куртки (на рукаві і на плечі куртки були сліди від нашивок і відпоротих відзнак, та це залишилося поза увагою каторжника), і видобула футляр для сірників, зроблений з двох патронних гільз, вставлених одна в одну. Він відтягнув жінку трохи далі від води і пішов збирати хмиз на вогнище, щоразу кажучи собі: «Це просто ще одна змія», хоч, як він розповідав згодом, правильніше було б сказати: «Це просто ще десять тисяч нових змій»; і тепер він зрозумів, що перед тим бачив зовсім іншого оленя, бо помітив одразу трьох — самців чи самиць, він не знав, адже в травні всі вони були без рогів, та й взагалі він бачив їх раніше тільки на різдвяних поштових листівках; потім він натрапив на утопленого

і вже вительбушеного зайця, на якому сидів яструб,— настовбурчений чубок, лютий і твердий патриціанський дзьоб, зухвалі, зажерливі жовті очі... Каторжник замахнувся на нього ногою ще і ще раз, аж поки птах злетів косо вгору і закружляв у повітрі, широко розпростерши крила.

Коли він повернувся із хмизом і відбитим зайцем, загорнуте у військову куртку немовля лежало між двома гілками кипариса, а жінки ніде не було видно; незабаром, коли каторжник стояв навколішках у багні, роздмухуючи своє жалюгідне вогнище, вона з'явилася, ледве пересуваючи ноги, над берегом. Потім вода нарешті нагрілася й звідкись узявся квадратний шматок чогось середнього між мішковиною й шовком,— а звідки саме взявся, того каторжник не знатиме ніколи, як і сама жінка ніколи не знатиме, доки в цьому знов не виникне потреба, як, втім, жодна жінка, мабуть, ніколи не знає, хоч і не дивується з цього. Каторжник сидів навпочіпки над вогнем, його промоклий одяг парував, і він дивився, як жінка купає дитину, дивився з якоюсь нестямною цікавістю, що переростала у приголомшену невіру, аж нарешті він підвівся і став перед ними обома, витріщаючись на маленьке створіння кольору теракоти, яке не було схоже ні на що, й думав: «І оце воно. Те, що силоміць відірвало мене від усього, що я знав і з чим не хотів розлучатися, і кинуло в стихію, якої я від народження боюся, а потім закинуло нарешті на клапоть землі, якого я зроду не бачив і про який не знаю навіть, де він лежить».

Потім він повернувся до води і знов набрав повну бляшанку. Сонце вже схилялося на вечір (хоч про це, власне, можна було тільки здогадуватися, бо геть усе небо облягли високі хмари) — вечір того дня, початку якого він навіть не пам'ятав; і поки каторжник повертався до того місця, де під переплетеним гіллям кипарисів палало в присмерку вогнище, вечір уже настав насправді, немов темрява також знайшла собі притулок на цьому горбі, на цьому земляному біблійному ковчезі, на похмурій, мокрій, тісній пустелі, яка заросла кипарисами й кишіла живими істотами і лежала — для каторжника — невідомо де (він не знав цього так само, як не знав, яке тоді було число); а потім, коли сонце зайшло, темрява немовби знову вилізла, щоб розпростертися над водами. Каторжник смажив шматки заячого м'яса, а вогонь палав яскравіше і яскравіше у темряві, де полохливі дикі очиці дрібних звірят,— а на мить і лагідні, величезні, мало не з тарілку завбільшки, очі оленя,— виблискували, зникали і знову виблискували. По чотирьох голодних днях гаряча пара від бульйону здавалася майже смердючою; коли

каторжник побачив, що жінка робить перший ковток із бляшанки, йому здалося, ніби він чує, як котиться у нього в горлі слина. Потім і він випив бульйону; а коли вони з'їли м'ясо, що смажилося й обвуглювалося на шпичках, вже зовсім стемніло.

— Ви з ним краще лягайте спати в човні,— сказав каторжник.— Завтра вирушимо рано.

Він відштовхнув ніс ялика від берега, щоб човен тримався на воді горизонтально, подовжив мотузку, прив'язавши до неї виноградну лозину, а тоді повернувся до вогнища й ліг, обв'язавши лозиною зап'ясток. Він лежав у багні, але під багном була земля, непорушна твердь земна; впавши на неї, людина могла іноді зламати собі кістки об її непереборну інертність, але земля не вбирала людину в себе, не розступалася, не огортала й не душила її, засмоктуючи все нижче, й нижче, й нижче; іноді землю важко було борознити плугом, іноді вона висотувала сили так, що людина поверталася надвечір до своєї койки, ледве тягнучи ноги й проклинаючи її ненаситність, але земля не висмикувала тебе насильно з усього, що ти знав і розумів, і не заносила, мов безпорадну дитину, хтозна-куди без вороття.

«Я не знаю, в якому я зараз місці, і не знаю дороги назад, до того місця, куди я хочу повернутися,— думав він.— Але добре й те, що човен зупинився бодай на часинку, і тепер я зможу завернути його назад».

Каторжник прокинувся, коли почало розвиднюватися. Небо кольору жовтого нарциса віщувало добру погоду. Вогнище згасло; по той бік купки холодного попелу нерухомо лежали три змії, витягнувшись рівнобіжно одна до одної, неначе риски, підведені під якимись розрахунками; і в міру того як небо світлішало, немовби матеріалізувалися й інші речі: земля, що хвилину тому здавалася просто землею, розпадалася на нерухомі кільця й петлі; гілки, що хвилину тому були просто гілками, на очах у каторжника, який стояв, думаючи про їжу, про що-небудь тепле на сніданок перед відплиттям, перетворювалися на застиглі клубки змій. Кінець кінцем він одігнав думки про їжу, вирішивши не гаяти часу на полювання, бо в ялику залишалося ще чимало скам'янілих шматків хліба, що їх накидала туди жінка з критого човна. До того ж, подумав він, хоч би як спритно й успішно він полював, йому однаково не пощастить назбирати досить їжі на дорогу назад, туди, куди їм треба дістатися. Тому він повернувся до ялика, намотуючи на руку прив'язану до мотуза лозину, повернувся до води, над якою низько стелився густий, як вата, туман; корма ялика вже почала зникати в

ньому, хоч човен лежав, майже торкаючись носом горба. Жінка прокинулася, заворушилась.

— Хіба вже час вирушати? — спитала вона.

— Атож,— відповів каторжник.— Ви ж не збираєтеся народжувати ще одного сьогодні вранці?

Він заліз у ялик і відштовхнув його від землі, яка одразу почала зникати в тумані.

— Подайте мені весло,— кинув він через плече, не обертаючись.

— Весло?

Він повернув голову.

— Весло. Ви лежите на ньому.

Але весла під нею не було, і з хвилину, протягом якої горб-острів повільно танув у тумані, що огортав ялик, як огортають коштовний самоцвіт, легкими й невідчутними на дотик пластівцями, каторжник сидів навпочіпки, охоплений не відчаєм, а лютим обуренням людини, яка, щасливо вислизнувши з-під сейфа, що падав на неї, дістала натомість по голові п'ятдесятиграмовим прес-пап'є із сейфа. І це почуття було тим нестерпніше, що він добре знав: ще ніколи в житті не було у нього так мало часу на роздуми і відчай. Каторжник не вагався. Схопившись за кінець виноградної лози, він стрибнув у воду, зник під нею, потім, несамовито перебираючи ногами й руками, немов людина, що намагається видряпатися на стрімку скелю, виринув (він досі не вмів плавати) і, борсаючись, б'ючи по воді руками, рушив до вже майже зниклого горба спочатку у воді, а потім по воді, як учора той олень. Виліз на багнистий схил і впав, задихаючись, хапаючи ротом повітря, міцно стискаючи в руці кінець виноградної лозини.

Потім він вибрав найкраще, на його думку, дерево (в якусь мить, усвідомлюючи, що божеволіє, він мало не спробував пиляти стовбур краєм бляшаної банки) і розпалив під ним вогнище, відтак пішов шукати чогось на сніданок. Наступні шість днів він провів у пошуках їжі, а дерево тим часом прогоріло наскрізь і впало, а потім обгоріло до потрібної довжини, і каторжник весь час підтримував маленькі, хитрі язички вогню обабіч колоди, щоб надати їй форми весла, підтримував вогники й уночі, поки жінка з немовлям спали в човні (воно тепер їло, ссало материнське молоко, і каторжник повертався до них спиною або навіть ішов у чагарі щоразу, коли жінка починала розстібати вицвілу військову куртку). Він стежив за яструбами угорі і в такий спосіб добував зайців, а двічі — й опосумів; одного разу вони з'їли дохлу рибу, від якої їх обсипало і довго боліли жи-

вони; а потім пообідали змією, про яку жінка думала, що це черепаха, і яка їм зовсім не зашкодила; а одної ночі пішов дощ, і каторжник підвівся, нарвав гілок, повитрушував з них змій з уже знайомим почуттям власної невразливості (він уже не думав: «Це тільки ще одна змія», а просто сходив їм з дороги, так само як і вони, якщо встигали, похмуро давали йому дорогу) і спорудив захисток, але дощ одразу припинився й більше не починався, і жінка повернулася до ялика.

Потім однієї ночі,— на цей час колода, що обгоряла повільно, нудно, була вже майже веслом,— однієї ночі він спав на нарах, на своїх нарах у бараці, і було холодно, він намагався натягти на себе ковдру, але мул не давав йому, штовхався, силкуючись залізти на вузькі нари й лягти поряд із ним, і ось нари стали холодними й мокрими, і він хотів злізти з них, але мул не пускав його, вхопився зубами за пояс і смикав, шарпав, кидаючи назад на холодні, мокрі нари, а потім, притиснувшись мордою, лизнув обличчя холодним, слизьким, мускулястим язиком — і каторжник прокинувся й побачив, що багаття погасло, навіть жевріючих вуглинок не зосталося під майже готовим веслом, яке він випалював, і щось слизьке й швидке переповзало через нього, а сам він лежав у воді, і ялик то смикав за виноградну лозину, якою він обв'язався навколо пояса, то штурхав і штовхав його. Потім іще щось заворушилося й почало тицяти його в ногу (це була колода-весло), і коли він схопився, намагаючись намацати рукою ніс ялика, то почув всередині його якесь швидке шурхотіння, а потім жінка раптом замолотила кулаками об борти й заверещала:

— Щурі! Тут повно щурів!

— Лежіть тихо! — крикнув він.— Це тільки змії. Краще помовчіть, поки я знайду човен.

Намацавши його нарешті, він заліз всередину, забравши з собою незакінчене весло; знову туге, мускулясте тіло закрутилося в нього під ногою; змія не ужалила; а якби й ужалила, він однаково не звернув би на це уваги,— він дивився поверх корми, туди, де слабко, невиразно світилася відкрита вода. Каторжник спрямував ялик туди, орудуючи веслом, як тичиною, розсуваючи гілля, в якому кишіли змії, і дно ялика слабко відгукувалось на важкі сплески,— це падали у воду змії,— а жінка безнастанно верещала. Нарешті дерева й острів залишилися позаду, і каторжник відчув, як звиваються змії навколо його кісточок, почув, як вони шарудять, переповзаючи через борт. Тоді він витяг весло з води й різко провів ним по дну човна, вперед і назад, а потім

з боку в бік; ще три змії вилетіли, скручуючись і розкручуючись на тлі блідої води, і зникли позаду.

— Заткніть пельку! — крикнув він жінці.— Замовкніть! Я б і сам обернувся на змію, щоб тільки вибратися звідси!

Коли блідий, холодний, схожий на облатку диск вранішнього сонця зійшов над яликом, повитим тонкими ватяними пластівцями туману, каторжник (а він не знав, чи пливуть вони кудись, чи стоять на місці) знову почув той звук, який уже двічі чув раніше й запам'ятав на все життя,— то невблаганно насувалася страшна сила розбурханої води. Але цього разу він не міг визначити, з якого боку чути той звук. Здавалось, він лунав звідусіль, наростаючи й стихаючи, немов привид у тумані, що мить тому був десь далеко, за багато миль від ялика, а наступної — вже нависав над ним, готовий роздушити, потопити; часом каторжникові починало здаватися (і все його стомлене тіло тоді напружувалося до болю, до крику), що він от-от наштовхнеться на джерело цього звуку, і він одчайдушно завертав ялик своїм недоробленим веслом, вагою в двадцять п'ять фунтів, яке кольором і на дотик нагадувало цеглину або щось вигризене бобрами із старого комина,— і звук знову виникав десь просто перед ним. Потім щось страшенно загуло над його головою, він почув людські голоси, вдарив дзвін — і звук припинився, й водночас зник туман, як буває, коли проводиш рукою по запітнілій віконній шибці. Ялик лежав на коричневій воді, яка виблискувала під сонцем, поряд з пароплавом, за якихось тридцять ярдів од нього. Палуби пароплава були заповнені чоловіками, жінками й дітьми, які сиділи й стояли серед безладно нагромаджених меблів і дивилися сумно й мовчазно вниз, на ялик, поки каторжник і людина з мегафоном на капітанському містку перегукувалися (один ледве погукував, а другий — ревів), намагаючись перекрити пахкання машин, що давали задній хід.

— Куди це ти пливеш? Життя тобі набридло, чи що?

— В якому напрямі Віксбург?

— Віксбург? Віксбург? Підпливай до нас і лізь на палубу.

— А човен теж візьмете?

— Човен? Човен? — з мегафона посипалася лайка, розкотисті хвилі прокльонів та біологічних понять, то глухих, то лунких, то безтілесних, немов вода, повітря, туман вимовляли їх, викрикували слова, а потім самі вбирали їх, і нікому вони не завдавали шкоди, не викликали ні гніву, ані образи.— Якби я брав на борт кожну плаваючу бляшанку з-під сардин за бажанням отаких клятих мускусних щу-

рів, як ти, то в мене на пароплаві не лишилося б місця навіть для лоцмана. Лізь на палубу! Чи ти, може, гадаєш, що я стовбичитиму тут на задньому ході до судного дня?

— Без човна я не поїду,— сказав каторжник.

І тут заговорив інший голос, такий спокійний, лагідний, що на мить він видався ще дивнішим та нереальнішим, ніж ревіння й безплотна лайка мегафона:

— Куди ви, власне, збираєтеся плисти?

— Я не збираюсь,— сказав каторжник.— Я пливу. До Парчмена.

Чоловік, який говорив останнім, обернувся і, очевидно, обмінявся кількома фразами з кимсь третім на капітанському містку. Потім він знову подивився вниз, на човен.

— До Карнарвона?

— Як? — перепитав каторжник.— До Парчмена!

— Гаразд. Ми пливемо в той бік. Висадимо вас де-небудь поблизу вашого міста. Підіймайтеся швидше. Ми переводимо вугілля, балакаючи тут з вами.

Отже, каторжник підплив до борту пароплава; спочатку допомогли перелізти через поруччя жінці з дитиною, а потім виліз і він сам. Кінець виноградної лозини, прив'язаної до мотуза, він не випустив з руки й тоді, коли ялик підняли на палубу над котельною.

— О господи,— сказав чоловік, той, що розмовляв лагідним голосом.— І оце вам правило за весло?

— Еге ж,— сказав каторжник.— Я загубив дошку.

— Дошку,— сказав лагідний чоловік (каторжник розповідав, що він майже прошепотів це).— Дошку. Так-так. Ну ходімте, поїсте чогось. Про ваш човен уже подбали.

— Я краще залишусь тут,— сказав каторжник. Бо тепер, як він потім розповідав, він уперше звернув увагу на те, що інші люди, інші біженці, що заповнювали палубу, а тепер оточили мовчазним кільцем перекинутий ялик, на якому сидів він з жінкою (виноградну лозину, все ще намотану на зап'ясток, він стискав у руці), і витріщалися на них з якимсь дивним, жалісливим і сумним напруженням, не були білі...

(— Цебто вони були негри? — сказав гладкий каторжник.

— Ні. Вони були не американці.

— Не американці? Отже, ти навіть виплив із Америки?

— Не знаю,— сказав високий.— Вони згадували якусь Етчефелею і говорили так: «бала-бала».

— «Бала-бала»?— спитав товстий каторжник.

— Атож, отак вони розмовляли,— сказав високий.— Бала-бала, бам, кау-кау-ту-ту).

Він сидів і дивився, як вони перемовляються — «бала-

бала» — поміж собою і знову витріщаються на нього, а потім вони розступилися й пропустили того лагідного чоловіка (на його рукаві була пов'язка з червоним хрестом) і ще одного — стюарда — з їжею на підносі. В руках у лагідного були дві склянки з віскі.

— Випийте оце, — сказав лагідний чоловік. — Воно вас зігріє.

Жінка взяла й випила, але каторжник, як він потім розповідав, дивився на свою склянку й думав: «Я не куштував віскі вже сім років». А доти він куштував його тільки один раз; це було в підпільній гуральні в сосновому бору; йому було тоді сімнадцять років, він пішов туди з чотирма приятелями, двоє з них були вже дорослі — одному сорок два чи три, а другому близько сорока років; він запам'ятав це. Тобто він запам'ятав, напевне, тільки третину з того, що відбулося того вечора: дикий гармидер при пекельному світлі вогнища, важкі удари: його били по голові (і він теж гатив кулаками по чиїхось твердих кістках), потім пробудження під різким, сліпучим сонцем у якомусь незнайомому місці, у корівнику, якого він ніколи раніше не бачив і який, як виявилося, стояв миль за двадцять від його дому. Він розповідав, як пригадав усе це, обвів поглядом обличчя людей, що витріщалися на нього, і сказав:

— Я не питиму.

— Облиште, облиште, — сказав лагідний чоловік. — Пийте.

— Я не хочу.

— Дурниці, — сказав лагідний чоловік. — Я лікар. Беріть. А потім поїсте.

Отже, каторжник узяв склянку, але знову завагався, і лагідний чоловік знову сказав:

— Давайте, давайте, перехиліть її; ви все ще затримуєте нас,— сказав тим самим спокійним, розважливим голосом, але з ледве вловимою різкою ноткою — голосом людини, яка вміє бути спокійною й приємною, бо не звикла, щоб їй суперечили, — і каторжник випив віскі, і в ту мить, коли по жилах йому побіг солодкий вогонь і одразу почалося оте саме, він спробував ще крикнути: «Я ж хотів вам сказати про це! Хотів!» Але тепер у блідому, сліпучому сяйві десятого дня жаху, безнадії, розпачу, безсилля, люті й обурення було вже надто пізно, тепер був він і мул (наглядачі дозволили йому назвати мула Джон Генрі), з яким ніхто, крім нього, не орав землю ось уже п'ять років, і чию вдачу й звички він знав і поважав, і який так добре знав його власну вдачу і звички, що обидва вгадували бажання й наміри один одного; був він

і мул, і перед ними миготіли маленькі обличчя, й тверді черепи знайомо наражалися на його кулаки, і голос його кричав: «Давай, Джоне Генрі! Переорюй їх! Дави їх, друже!» — і яскрава, розпечена хвиля повернулася, він зустрів її радісно, щасливо, піднісся на ній, завмер, а тоді з переможним криком полетів крізь простір — і раптом знову відчув важкий удар по потилиці: він лежав на палубі горілиць, його тримали за руки й за ноги, і він був знову абсолютно тверезий, з носа йому знов юшила кров, а лагідний чоловік стояв, схилившись над ним, і дивився крізь тонкі окуляри без оправи холодними очима — найхолоднішими з усіх, які каторжник будь-коли бачив, — очима, що, як каторжник потім розповідав, дивилися не на нього, а на цівку крові, і в них не було нічого, крім цілком безстороннього цікавоєті.

— Ну, хлопче, — сказав лагідний чоловік, — життя в тобі аж надто. І доброї червоної крові теж. Тобі хто-небудь казав, що в тебе гемофілія?..

(— Що? — спитав гладкий каторжник. — Гемофілія? А ти знаєш, що це означає?

Високий вже запалив свою цигарку. Він лежав, затиснутий, мов лезо складаного ножа, в схожий на домовину проміжок між горішніми й долішніми нарами, худий, чистий, нерухомий, і блакитний димок клубочився перед його сухим, засмаглим, поголеним обличчям з орлиним носом.

— Це, мабуть, те саме, що в теляти, котре водночас бугай і корова.

— Ні, — сказав третій каторжник. — Це те саме, що в теляти або лошати, яке не є ні тим, ні тим.

— Чорт забирай, — сказав гладкий. — Він мусив бути або тим, або тим, щоб не утопитися. — Він весь час не зводив очей з високого, що лежав на нарах. — І ти дозволив йому назвати тебе отак?)

...Високий дозволив. Він не відповів лікареві (в цю мить він перестав називати його подумки лагідним чоловіком). І хоч він не міг поворухнутися, але почувався добре — краще, ніж у будь-який з останніх десяти днів. Отже, йому допомогли підвестися, відвели до перекинутого човна й посадили поруч із жінкою. Він сидів, нахилившись уперед, спершись ліктями на коліна — в тій одвічній позі — й дивився, як його власна яскрава червона кров забризкує брудну, закаляну палубу, поки під носом його не з'явилася пляшка в лікаревій чистій руці з обстриженими нігтями.

— Вдихніть,— сказав лікар.— Глибоко.

Каторжник вдихнув, і різкий, їдучий запах обпалив йому ніздрі, горло.

— Ще, — сказав лікар.

Каторжник слухняно вдихнув. Цього разу він похлинувся й виплюнув згусток крові; ніс його відчував тепер не більше, ніж ніготь на пальці ноги, й здавався з добру лопату завбільшки і таким же холодним, як лопата.

— Вибачте, — сказав він, — я не хотів...

— За що? — сказав лікар. — Ви билися один проти сорока чи п'ятдесяти чоловік, і дуже добре — я таке бачив уперше в житті. Трималися не менше двох секунд. А тепер з'їжте щось. Чи ви гадаєте, після цього вас знову схопить?..

Вони їли обоє, сидячи на ялику, маленькі обличчя вже більше не дивилися на них: каторжник повільно, через силу жував товстий бутерброд, сидів він згорбившись, повернувшись щокою до їжі, скоса позираючи на палубу, — так жують собаки. Пароплав плив далі. Опівдні їм дали миски з гарячим супом, хліба й кави; вони з'їли і це, сидячи поруч на ялику; виноградна лозина все ще була обв'язана навколо зап'ястка. Немовля прокинулося, поссало і знову заснуло, а вони стиха розмовляли між собою:

— Він справді довезе нас до Парчмена?

— Я казав йому, що нам треба туди.

— Щось мені здалося, ніби він назвав не Парчмен, а якесь інше місце.

Каторжникові теж так здалося. Ця думка невідступно переслідувала його відтоді, як він ступив на палубу пароплава, відтоді, як помітив, що інші пасажири — якісь дивні: чоловіки й жінки були куди менші від нього на зріст, і колір шкіри в них був не такий, який звичайно буває у засмаглих людей, хоч дехто з них мав блакитні чи сірі очі, і розмовляли вони поміж собою мовою, якої він ніколи не чув раніше, і, очевидно, не розуміли його мови; таких людей він ніколи не бачив ні в Парчмені, ні в будь-якому іншому місці, і йому не вірилося, що вони пливуть туди чи взагалі в ті краї. Але каторжник не хотів питати їх, бо звертатися до когось із запитанням означало те ж саме, що й прохати якоїсь послуги, а в селі, де він народився, в незнайомих не прохали послуг; якщо незнайомі пропонували їх вам, то іноді ви їх приймали й дякували, нудно повторюючи однакові слова, але ви ніколи не прохали. Тим-то він сидів і чекав, роздивляючись довкола й роблячи або намагаючись робити те, що підказував йому розум.

Так він чекав, і десь після полудня пароплав, пахкаючи, продерся крізь зарослі вербами гирло й залишив його позаду. І тепер каторжник зрозумів, що вони опинилися на Ріці. Цього разу він повірив у це — величезний простір, жовтий

і сонливий удень («Бо вона надто велика, — розповідав він потім серйозно,— найбільша повідь у світі може примусити її тільки трохи піднятися й оглядітись, щоб побачити, де ота блоха, що кусає її, де саме треба почухатися. Це тільки малі річечки, малі миршавенькі струмочки одного дня раптом повертають назад, а потім знову кидаються вперед і насідають на людину, повні дохлих мулів та курників»), — і пароплав рушив по ньому («Як мурашка по тарілці», — подумав каторжник, сидячи поруч із жінкою на перекинутому ялику; дитина знову ссала і, здавалося, теж дивилася на воду, туди, де за милю від пароплава тяглися, немов рівнобіжні нитки, лінії дамб). А потім, уже надвечір, каторжник раптом почув, звернув увагу на голоси лікаря й другого чоловіка, який тоді горлав на нього в мегафон. Зараз цей чоловік знову горлав згори, з капітанського містка:

— Зупинитися! Зупинитися! Та що це вам — трамвай, чи що?

— То зупиніться хоча б заради новизни цього, — промовив приємний голос лікаря. — Не знаю, скільки разів ви їздили туди й назад по цій річці й скількох мускусних щурів, як ви їх називаєте, брали до себе на борт. Але сьогодні ви вперше натрапили на двох — ні, трьох — людей, які не тільки знали назву місця, куди їм треба дістатися, а й насправді намагалися дістатися туди.

Отже, каторжник чекав, сонце тим часом опускалося все нижче й нижче, а мурашка-пароплав уперто повз через величезну порожню тарілку, яка чимдалі більше одсвічувала міддю. Але він не питав, а просто чекав.

«Може, лікар сказав Керолтон? Це слово починалося з літери «К», — думав він, сам не вірячи в це. Каторжник не знав, де саме він зараз перебуває, але бачив, що ця місцевість нічим не нагадує околиць Керолтона, які він бачив сім років тому, того дня, коли, скутий рука до руки з помічником шерифа, проїздив поїздом повз це місто, — розмірений, оглушливий брязкіт вагонів на переїзді, безладний розсип мирних білих будинків, розкиданих поміж деревами на зелених пагорбах у розпалі літа, гострий шпиль церкви — перст божий. Але там не було ріки. «А людина не може бути десь поблизу цієї ріки і не знати того»,— подумав він. Потім пароплав почав завертати до берега, і тінь його теж завертала, видовжуючись, випереджаючи на воді ніс, спрямований до пустельного гребеня землі, заростого верболозом і позбавленого будь-яких ознак життя. На цьому березі не видно було нічого, каторжник не бачив також ні води, ані землі за ним; здавалося, пароплав зараз вріжеться в багнистий, низький і

ненадійний бар'єр і, проминувши його, опиниться у просторі, в порожнечі, або ж якщо не зробить цього, то уповільнить рух, дасть задній хід, а його, каторжника, залишить у цьому просторі, — якщо це й є оте місце, розташоване поблизу Парчмена, яке, проте, не є Керолтоном, хоч назва його й починається з літери «К». Каторжник повернув голову й побачив, що лікар схилився над жінкою і, піднявши пальцем повіку дитини, розглядає її око.

— Хто ще був з вами, коли він народився? — спитав лікар.

— Нікого, — сказав каторжник.

— І ви все зробили самі?

— Атож, — сказав каторжник.

Лікар випростався й подивився каторжникові у вічі.

— Це Карнарвон, — сказав він.

— Карнарвон? — перепитав каторжник. — Отже, це не... — він затнувся, замовк.

І потім він розповідав про уважні очі, холодні, мов крижинки, за окулярами без оправи на випещеному, виразному обличчі — обличчі людини, що не звикла слухати заперечення чи неправду.

(— Ось саме про це я й хотів спитати,— сказав гладкий каторжник. — Про твій одяг. Його ж будь-хто впізнав би. Як же цей твій розумний лікар...

— Я спав у цьому одязі, не скидаючи його, десять ночей, і здебільшого в багні, — сказав високий. — Цілу ніч я веслував обвугленим саморобним веслом, з якого не встиг навіть зчистити сажу. Але головне, що робить одяг на людині невпізнанним, — це страх і клопіт, і знову страх, і знову клопіт — день у день, без кінця. Це змінює й обличчя людини. Той лікар усе знав).

— Я знаю це, — сказав лікар. — Я зрозумів це, коли ви ще приходили до пам'яті, лежачи на палубі. Отже, не брешіть мені. Я не люблю брехні. Цей пароплав пливе до Нью-Орлеана.

— Туди я не хочу, — одразу сказав каторжник спокійно, але дуже твердо.

Йому здалося, що він знову чує їх — лясь-лясь-лясь по воді, по тому місцю, де він щойно стояв. Але він думав не про кулі. Він забув про них, пробачив їм. Він думав про себе, про те, як зіщулився, плачучи, задихаючись, перш ніж знову кинутися навтіки, — і про свій голос, своє обвинувачення, зойк, яким назавжди, без вороття, зрікся древнього, споконвічного, зрадливого Творця всієї похоті, й безглуздя, й несправедливості: «Я ж тільки хотів здатися»; він думав про це, згадував це, але тепер уже спокійно, без хвилювання —

і думка його була коротша за епітафію: «Ні. Я вже спробував, і в мене стріляли».

— Отже, ви не хочете плисти до Нью-Орлеана. І, власне, не збиралися плисти до Карнарвона. Але Карнарвон все ж підходить вам більше, ніж Нью-Орлеан?

Каторжник нічого не відповів.

Лікар дивився йому просто у вічі, і збільшені зіниці нагадували головки великих цвяхів.

— За що вас посадили? Ударили когось трохи сильніше, ніж хотіли, га?

— Ні. За спробу пограбувати поїзд.

— Як-як? Повторіть.

Каторжник повторив.

— Ну, і що ж далі? Розкажіть. У тисяча дев'ятсот двадцять сьомому році вже не можна сказати отаке й замовкнути, чоловіче.

Отже, каторжник розповів про все — так само байдуже: про книжки, про пістолет, що не стріляв, про маску й ліхтар, в якому не було навіть отворів для повітря (свічка погасла майже водночас із сірником, але метал усе ж нагрівся так, що ліхтар неможливо було тримати в руці), про те, що все це він купив за гроші, одержані за розповсюдження журналу.

«Він не дивиться мені в очі, не дивиться мені в рот, — думав каторжник — він немовби стежить, як у мене на голові росте волосся».

— Ясно,— сказав лікар.— Отже, щось вийшло не так, сталася осічка. Але ви мали досить часу на те, щоб усе обміркувати. Зрозуміти, в чому полягала помилка, чого ви не врахували.

— Атож, — сказав каторжник. — Я все це вже добре обміркував.

— Отже, наступного разу ви не повторите тієї помилки?

— Наступного разу не буде, — сказав каторжник.

— Чому? Якщо ви знаєте, що саме зробили не так, то наступного разу вас не впіймають.

Каторжник глянув просто у вічі лікареві. Вони дивилися тепер у вічі один одному — і, зрештою, їхні очі не були несхожі.

— Я, здається, зрозумів, що ви маєте на увазі, — сказав нарешті каторжник. — Мені було тоді вісімнадцять. Тепер мені двадцять п'ять.

— Он як,— сказав лікар.

Він не відійшов (каторжник намагався потім розповісти

про це), а просто перестав дивитися на каторжника і вийняв з кишені пачку дешевих сигарет.

— Запалите? — сказав він.

— Не хочеться, — відповів каторжник.

— Авжеж, — сказав лікар своїм лагідним, чітким голосом. Він сховав сигарети. — Моїй касті, касті медиків, надано, крім усього іншого, ще й право ув'язнювати й визволяти — якщо не самим господом богом, то, в усякому разі, Американським товариством лікарів. Не знаю, наскільки я вийду за межі дозволеного в даному випадку, та все ж спробую застосувати це право на практиці.

Він приставив руки до рота і, обернувшись до капітанського містка, гукнув:

— Капітане! Ми висадимо цих трьох пасажирів отут на березі.— Він знову обернувся до каторжника.— Так,— сказав він. — Хай ваш рідний штат вилиже своє власне свинство. Тут, на цьому місці.— Він вийняв руку з кишені, цього разу з асигнацією.

— Ні, — сказав каторжник.

— Облиште, облиште. Я не люблю, коли мені суперечать.

— Ні,— сказав каторжник.— Я не зможу повернути їх вам.

— А хіба я просив, щоб ви їх мені повернули?

— Ні,— сказав каторжник.— Але ж і я не просив, щоб ви мені їх позичили.

І ось він знову стояв на суходолі — після того як уже двічі побував іграшкою стрімкої й глузливо-безжальної сили води — на один раз більше, ніж мусило б припасти на долю, на життя будь-якої людини; і все ж йому судилося ще одне неймовірне повторення того, що було.

Удвох із жінкою вони стояли на безлюдній дамбі, дитина спала у жінки на руках, загорнута в злинялу солдатську куртку, у каторжника навколо зап'ястка все ще була обмотана виноградна лозина. Обоє дивилися, як пароплав дає задній хід, завертає й знову починає повзти проти течії по неозорій водній поверхні, схожій на мілку тарілку; вода чимдалі більше відсвічувала міддю, повільні, підфарбовані міддю клуби диму низько стелилися над нею і біля самої поверхні розповзалися й вицвітали, а запах диму плив по безкраїй, спокійній пустелі. Корабель меншав і меншав, і тепер уже здавалося, що він не повзе, а просто висить нерухомо в ефірному, безплотному сяйві призахідного сонця; незабаром він розчинився безслідно, немов пляма бруду на воді.

І тоді каторжник уперше обернувся роздивитися навколо себе й здригнувся — не від страху, а від якогось підсвідомого

почуття, і не фізично, а в душі, в серці, тому що гостра, тверда, насторожена пильність горянина, який не просить у незнайомців нічого, навіть відповіді на найпростіше запитання, спокійно підказала йому: «Ні. Це і не Керолтон». Бо тепер він дивився униз і бачив майже прямовисну стіну дамби, що здіймалася на шістдесят футів в абсолютно порожньому просторі над рівниною, над місцевістю, плоскою, мов вафля, й кольору вафлі чи, можé, вигорілої під літнім сонцем шерсті рудого коня і такою ж густою—густою, мов килим чи хутро. Рівнина тяглася аж до обрію без жодного пагорка, і своїм дивним виглядом, невагомою суцільністю нагадувала рідину. Де-не-де виднілися великі сіро-зелені плями, порізані чорними прожилками; каторжник подумав, що це, напевно, вода, але не квапився з висновком; не квапився з висновком і тоді, коли вода заплюскотіла в нього під ногами. Потім, розповідаючи про це, він тільки сказав: «І ми пішли далі». Він не розповідав, як перед цим власноручно витяг ялик на греблю, а потім спустився з ним униз по майже прямовисній шістдесятифутовій стіні, він просто сказав, що вони пішли далі, переслідувані густою хмарою москітів, що обпікали, мов розжарені вуглинки; потім йому довелось продиратися крізь зарості високої — вище голови — трави з твердим, схожим на пилку стеблом, що наче гнучкими ножами шмагала його по руках і обличчю; а він усе йшов, спотикаючись і провалюючись по коліна в місиво, що було скоріше водою, аніж землею, й тягнучи ялик, у якому сиділа жінка, за прив'язану до мотуза виноградну лозину. А потім (на той час каторжник уже теж сидів у ялику і веслував обвугленою деревиною, бо за півгодини перед тим земля раптом зовсім вислизнула в нього з-під ніг) він побачив будинок — трохи більшу за фургон хатинку під бляшаним дахом, збиту із кипарисових дощок. Вона стояла над водою на десятифутових палях, тонких, немов павучі ніжки, як висохлий труп якоїсь істоти (напевно, отруйної), що колись заблукала надто далеко в цю спокійну пустелю й здохла, так і не знайшовши й не побачивши перед смертю місця, де можна було б лягти. До першого щабля незграбної саморобної драбини була прив'язана пірога, а на розчинених дверях стояв, піднявши над головою ліхтар (бо на цей час уже стемніло), якийсь чоловік і щось говорив до них.

Каторжник розповідав про наступні вісім, чи дев'ять, чи десять днів, — він не пам'ятав точно, — протягом яких вони вчотирьох — він сам, жінка, дитина та маленький жилавий чоловічок з гнилими зубами і швидкими, блискучими, дикими, як в ондатри чи бурундука, очицями, чиєї мови ні

каторжник, ні жінка не розуміли,— жили в хатинці, поділеній на півтори кімнати. Він не розповідав про це детально, вважаючи, очевидно, що на це не варто витрачати слів, так само як і на історію про те, як він спромігся сам, власноручно перетягти ялик вагою в сто шістдесят фунтів через шістдесятифутову греблю. Він сказав тільки:

— Ми натрапили на хатину й прожили в ній вісім чи дев'ять днів, а потім греблю висадили в повітря динамітом, і нам довелося забратися звідти.

Сказав тільки це. Але він згадував тепер те, що було, згадував без хвилювання, тримаючи у спокійній, твердій руці добру сигару (ще не запалену), що її дав йому начальник каторжної в'язниці. Він згадував, як прокинувся того першого ранку на тонкій солом'яній маті, де спав поруч із хазяїном (жінка з дитиною ночували на нарах).

Гаряче сонце вже пробивалося крізь вузькі щілини між необтесаними, пожолобленими дошками стіни, немов крізь грати, і він підвівся, вийшов на хисткий поміст і став, дивлячись на плоску пустелю, яка не була ні землею, ані водою, де незрозуміло було навіть, що є чим, незрозуміло, де кінчається густе, запашне повітря й починається густа, заплутана рослинність.

«Цей чоловічок мусить щось робити, якось заробляти на життя, — подумав він спокійно. — Але я не знаю, що саме він робить. І поки я буду тут, поки не дізнаюся, де я зараз і як мені непомітно проплисти повз це місто, я допомагатиму йому, щоб і ми могли їсти й жити. Але в чому саме допомагати, я не знаю». Каторжник переодягнувся того ранку — це було чи не перше, що він зробив, але розповідав він про це потім не більше, ніж про ялик і греблю. Він не згадував про те, як випросив, позичив чи купив у чоловіка, якого побачив уперше в житті дванадцять годин тому і з яким до останнього дня так і не зумів обмінятися жодним словом, бавовняні штани без єдиного гудзика, що їх навіть цей американський француз-акадієць * більше не носив—такі вони були брудні й подерті. Коли жінка прокинулася того першого ранку на грубому, застеленому сіном полику в кутку кімнати, він підійшов до неї, голий по пояс, і, простягнувши заяложені, чорні од сажі арештантські штани й блузу, сказав:

— Виперіть їх. Як слід. Я хочу, щоб усі плями зійшли. Всі до одної.

— А сорочка? — сказала вона.— Невже в нього нема якоїсь старої сорочки? Адже тут таке сонце й москіти...

Але він навіть не відповів їй, і вона більше нічого не сказала; та коли вони з акадійцем повернулися надвечір, одяг був уже чистий, хоч сліди сажі й бруду ще залишалися, — одяг був чистий і знову нагадував те, що мав нагадувати. Каторжник (його руки й спина були вже вогняно-червоного кольору й назавтра покрилися пухирями) розстелив блузу й штани, уважно оглянув їх, а потім обережно загорнув у ньюорлеанську газету півріччної давності й сунув згорток за крокву на даху; там вони й лежали, поки день минав за днем. Пухирі на спині каторжника потріскалися і почали гноїтися, акадієць змазував йому спину якоюсь маззю, беручи її брудною ганчіркою з брудної банки (він у цей час сидів нерухомо, а вкрите потом обличчя його скидалося на дерев'яну маску). Але жінка більше нічого не казала йому, хоч вона, безперечно, розуміла, навіщо каторжник зробив це, розуміла не інтуїцією дружини, яка з'явилася й зміцнювалася в ній протягом двох тижнів спільних страждань, спільних емоційних, соціальних, економічних і навіть моральних криз, які не завжди судилося пережити й п'ятдесяти звичайним подружжям (старі подружжя: ви бачили їх, оті фотографії, тисячі однакових спарованих облич, портрети, на яких, тільки завдяки краватці чи мереживній шалі, можна відрізнити чоловіка від жінки, ті обличчя, схожі на морди собак-чемпіонів з бігу, обличчя, що визирають з-поміж шпальт, колонок, заповнених катастрофами, тривогою, безпідставною самовпевненістю, надією, неймовірною нечулістю і байдужістю до того, що буде завтра, підтримуваною тисячами вранішніх цукерниць і кавників; або оті самотні, що сидять на верандах у кріслах-гойдалках чи на осонні, під запльованими тютюновою жуйкою галереями провінційних судів,— немов від померлої дружини вони успадкували молодість чи безсмертя; овдовівши, вони знову хапаються за життя і, здається, живуть вічно, немов той з них двох, хто перший лягав у землю, забирав з собою ту плоть, яку давній обряд чи ритуал морально очистив і законно з'єднав і яка справді злилася воєдино внаслідок давньої, стомливої звички, — забирав з собою, залишаючи по собі тільки старий, міцний, позбавлений оболонки голий кістяк), а тільки тому, що й серед її предків були Авраами, які зросли в горах.

Отже, згорток лежав за кроквою, і день спливав за днем, а каторжник із своїм партнером (він увійшов тепер у компанію з господарем: вони полювали на алігаторів на паях — «пополовині», як він сказав.

— Пополовині?— перепитав гладкий каторжник. — Як

же ти порозумівся з ним? Адже ти кажеш, що ви не могли навіть розмовляти один з одним!

— А мені й не треба було розмовляти з ним, — сказав високий. — Мову грошей розуміють усі) вирушали щоранку на світанні, спочатку разом у пірозі, а згодом окремо — один із старою рушницею, другий з ножем, вузлуватою мотузкою та палицею, що розміром, вагою й формою скидалася на булаву, і вистежували свою здобич — чудовиськ плейстоценової епохи — у таємничих чорнильних каналах, що прорізали плоску землю мідного кольору. Він пригадав і те, як того першого ранку, на світанні, озирнувшись на хисткому помості, побачив розіп'яту шкуру, що сушилася на стіні, й зупинився, мов прикипів до місця, дивлячись на неї спокійно і думаючи спокійно, серйозно: «Отже, ось воно. Ось що він робить, щоб їсти й жити». Він зрозумів, що це шкура, але якої тваринн — не знав, бо йому не підказували цього ні асоціації, ні логічні умовиводи, ані навіть малюнки, які він запам'ятав від часів своєї мертвої юності, — але й не знаючи, він зрозумів, що саме ця шкура є причиною, поясненням існування маленької, самотньої хатинки на павучих ніжках (яка вже почала гинути, гнити від ніжок угору ще до того, як на неї настелили дах), поставленої в ній, сповненій буйним життям пустелі, замкнутій та загубленій десь у нестямних обіймах пливучої кобилиці-землі й жеребця-сонця; каторжник зрозумів це інтуїтивно, як розуміють одна одну істоти споріднених класів, як гірський козел розуміє ондатру, бо і йому, і акадійцеві випала однаково безрадісна, жалюгідна доля — тяжка, безнастанна праця не заради майбутньої заможності, рахунку в банку чи закопаної в землю бляшанки з грошима на сонливу й безтурботну старість, а заради дозволу терпіти й терпіти, аби тільки можна було щохвилини, щосекунди купувати повітря, щоб відчувати його, й сонце, щоб пити його.

«Що ж, тепер я дізнаюся про це скоріше, ніж сподівався»,— подумав каторжник і зайшов до кімнати, де жінка саме прокинулася на жалюгідному, застеленому сіном полику, яким поступився їй акадієць. Поснідавши (рідкою, переперченою рисовою кашею з рибою й присмаченою цикорієм кавою), він, як був, напівголий, спустився саморобною драбиною слідом за метушливим чоловічком з блискучими очима та гнилими зубами і сів у пірогу. Раніше він ніколи не бачив і пироги і тому подумав, що вона, напевно, перекинеться — не тому, що була легка й хистка на воді, а тому, що саме дерево, колода, підкоряється якомусь динамічному, невсипущому законові природи, майже волі, яку теперішні форма й призначення пироги нехтували й порушували; але і з цим він прими-

рився, так само як примирився з фактом, що та шкура належала якійсь істоті, більшій від теляти чи кабана, істоті, яка, напевно, мала зуби й кігті. Він сів навпочіпки в пірозі, ухопився руками за борти й завмер, майже не дихаючи, немов у роті в нього було яйце з нітрогліцерином, напружено думаючи: «Якщо справді йдеться про таке, що й я зможу робити, навіть якщо він не пояснить мені, як саме це робиться, просто стежитиму за ним, поки зрозумію». І він зробив це, а потім згадував, думаючи так само без хвилювання: «Я зробив це по-своєму і, напевно, знову зробив би так само, якби довелося»; мідний день уже люто вп'явся йому в спину, протока крутилася, немов нитка чорнильного кольору, а пірога розмірено пливла вперед, підкоряючись рухам весла, що беззвучно входило у воду й виходило з неї; а потім весло раптом перестало рухатися позаду нього, акадієць щось люто просичав-пробелькотів йому в спину, і він завмер, не дихаючи, напружений, нерухомий, весь — увага, немов сліпий, що прислухається до чогось, а хистка дерев'яна шкаралупка ще повзла далі, здіймаючи легенький гребінь. Вже потому він згадав і про рушницю, яку акадієць поклав у пірогу, — подзьобану іржею, однозарядну, з ложем, незграбно прикрученим дротом до цівки, і цівкою, в якій легко вмістився б корок від великої пляшки, — але в цю мить він про рушницю не пам'ятав; тепер він просто сидів навпочіпки, напружений, нерухомий, тамуючи подих, і лише безнастанно водив очима, думаючи: «Ну, що це? Що? Я не тільки не знаю, що саме треба шукати, я не знаю навіть, де шукати». Потім він відчув, як пірога гойднулася від поруху акадійця, почув, як той засичав-забелькотів щось гаряче, швидко, тихо йому в шию, у вухо, і озирнувшись, побачив унизу, між своєю рукою й боком, руку акадійця, в якій був затиснутий ніж, і, глянувши знову вперед, побачив на воді багнистий острівець, який у нього на очах роздвоївся й перетворився на велику сіру колоду, а та, в свою чергу, все ще залишаючись нерухомою, раптом набула три — ні, чотири — виміри: об'єм, матеріальність, форму і ще один вимір, що викликав у каторжника не страх, а ясні, напружені думки. Дивлячись на лускате нерухоме тіло, він не думав: «Воно небезпечне на вигляд», а «воно велике на вигляд»; він думав: «Що ж, напевно, мул, який стоїть у полі, може видатися великим людині, яка ніколи раніше не підходила до нього з обротькою»; і думав ще: «Якби він міг сказати мені, що саме треба робити, то це заощадило б час». А пірога весь час наближалася, підкрадалася по воді, навіть не порушуючи її гладіні, і каторжник чув, як тамує подих його супутник. І тоді він узяв із руки акадійця ніж,

навіть не думаючи про це, бо все відбувалося блискавично; це була не капітуляція, це була не самопожертва, це було зроблено дуже спокійно, бо весь він був у цьому, він увібрав це з молоком матері й жив з цим усе своє життя: «Зрештою, людина не може робити тільки те, що мусить робити, і тільки тим, чим звикла робити, чим навчилася робити якнайкраще. І, гадаю, кабан лишається кабаном, однаково, який би він не мав вигляд. Отже — гайда!» Якусь мить він ще сидів нерухомо, аж поки ніс піроги торкнувся мілини — легше, ніж торкається землі падаючий листок, а тоді переступив через борт, зупинився на якусь частку секунди, поки слова: «А воно таки велике на вигляд», — буденно і невиразно промайнули десь там, де якийсь куточок його свідомості зміг зареєструвати їх, і зникли; нахилився, розставивши ноги, і встромив ніж, вхопивши другою рукою передню лапу потвори, і в ту ж мить алігатор конвульсивно, із страшною силою шмагнув його хвостом по спині. Але вістря ножа досягло мети, він був певен цього, навіть лежачи на спині в багні, під алігатором. Обхопивши рукою горлянку потвори, він притискав її тверду спину до живота, придавлюючи підборіддям голову; алігатор сичав і звивався, несамовито молотив хвостом, але другою рукою каторжник встромляв і встромляв ніж далі, і життя гарячим рясним потоком виливалося із чудовиська. А потім каторжник сидів біля трупа, який лежав черевом догори, сидів у своїй давній позі, обличчям у коліна, і його свіжа кров змішувалася з тією, іншою, що заляпала його. «Знову мій клятий ніс», — думав він.

Так він сидів, притиснувшись закривавленим обличчям до колін, у позі, що виражала не смуток, а глибоку задуму, відчуженість, і високий голос акадійця долинав до нього з якоїсь величезної відстані; через якийсь час, підвівши очі, каторжник побачив гротескну, жилаву постать, що в істеричному екстазі стрибала навколо нього; акадієць корчив дикі міни й щось пронизливо белькотів, а каторжник сидів, обережно нахиливши обличчя, щоб кров вільно витікала, й дивився на нього з холодною уважністю власника чи доглядача музею, який зупинився перед однією із своїх скляних вітрин. Акадієць тим часом кричав: «Бум-бум-бум!», підкидав угору рушницю, а потім раптом шпурнув її на землю, і пантомімічно зобразив недавню сцену, і знов замахав руками, кричачи: «Magnifique! Magnifique! Cent d'argent! Mille d'argent! Tout l'argent sous le ciel de Dieu!»[1] Але каторжник

[1] Чудово! Чудово! Сто монет! Тисяча монет! Усі багатства під небом господнім! *(Франц.)*

уже знов опустив очі, прикладаючи до обличчя пригорщі води кавового кольору, дивлячись на яскраво-червоні прожилки в ній, думаючи: «Тепер уже трохи пізно розповідати мені, що саме треба було робити»,— і навіть не зупиняючись довго на цій думці, бо незабаром вони знову пливли в пірозі і каторжник сидів навпочіпки, нерухомо, майже не дихаючи, немов намагався, тамуючи отак дихання, зменшити свою вагу, а закривавлена шкура лежала на носі перед ним, і, дивлячись на неї, він думав: «Я навіть не можу спитати в нього, скільки грошей матиму за це».

Але й це незнання тривало недовго, бо, як він сказав потім гладкому каторжникові, мову грошей розуміють усі. Він пригадав і те, що було потім (вони вже повернулися додому, розіп'ята шкура лежала на помості, і акадієць повторив пантоміму перед жінкою — рушниця, мовляв, була зайва — тільки ніж у руці, і все; та коли уявний алігатор був з криком забитий вдруге і акадієць з переможним виглядом підвівся з помосту, то побачив, що жінка більше не стежить за ним. Вона знов дивилася на опухле, запалене обличчя каторжника.

— І він ударив вас просто в обличчя? — спитала вона.

— Ні, — сказав каторжник хрипло і люто. — Але йому й не треба було робити цього. Мені вже, здається, досить стрельнути з рогатки горошиною в зад, щоб з носа юшка потекла), — пригадав це, але не став розповідати. А може, й не зумів би розповісти: як двоє людей, що не могли навіть розмовляти між собою, уклали угоду, яку обидва не тільки розуміли, але й збирались додержуватись чесно і сумлінно, чесніше, ніж будь-який підписаний та офіційно засвідчений контракт. Вони навіть спромоглися домовитись про те, що полюватимуть окремо, кожен у своєму човні, щоб подвоїти шанси на здобич. А втім, це було не важко: каторжник майже зрозумів слова акадійця: «Тобі не потрібні ні я, ані моя рушниця; ми тільки заважатимемо тобі». Більш того, вони навіть домовились щодо другої рушниці: акадієць сказав, що в нього є хтось, — байдуже, хто саме — приятель, сусіда чи, можливо, товариш по промислу, — у кого вони могли б узяти напрокат другу рушницю; розмовляючи кожен своєю говіркою — каліченою англійською й каліченою французькою — один серйозний, майже суворий, з опухлим обличчям і голою, вкритою пухирями й струпами спиною, схожою на шмат сирої яловичини, другий — поривчастий, з дикими, блискучими очима й рухливим ротом, повним уламків гнилих зубів,— вони обговорювали це, сидячи навпочіпки обабіч розіп'ятої шкури, немов два члени корпорації, що засідають

один проти одного за столом з червоного дерева, і нарешті вирішили відмовитися від другої рушниці.

— Обійдуся, — сказав каторжник. — Якби я з самого початку знав, що воно за діло, то, мабуть, почекав би рушниці. Та що вже почав полювати без неї, то не варто тепер зволікати.

Бо йшлося про час, про дні — а отже, про гроші. (Хоч як це дивно, але одної речі акадієць не міг пояснити йому: скільки становитиме його половина. Проте каторжник знав, що йдеться саме про половину). Він мав так мало часу. Незабаром йому треба буде вирушати далі, і він думав: «Вже скоро всі ці дурниці скінчаться, і я зможу повернутися назад», — і раптом спіймав себе на думці: «Я повинен буду повернутися назад», — і від цієї думки принишкнув, дивлячись на ту дивну пустелю, яка оточувала його, в якій він загубився на час, знайшовши мир і надію, і в якій останні сім років його життя потонули, немов маленькі сірі камінці в озері, не знявши навіть хвильки. І він думав спокійно, трохи збентежений і зачудований: «Так. Я вже забув, як приємно заробляти гроші. Навіть коли ніхто не забороняє мені заробляти їх».

Отже, він полював не з рушницею, а з вузлуватою мотузкою й палицею, і кожного ранку вони з акадійцем вирушали в човнах, кожен своїм шляхом, повільно обстежуючи таємничі канали, що прорізали цю занедбану землю, канали, з яких (можливо, навіть з дна яких) час від часу несподівано, немов велінням чаклуна — з нічого, — вигулькували маленькі засмаглі щебетливі чоловічки в пірогах і тихо пливли слідом за ним, спостерігаючи його двобої з алігаторами. Їх звали Тін, і Тото, і Тель, і на зріст вони були ненабагато більші, та й зовнішністю мало чим відрізнялися від ондатр, що їх акадієць (а господар робив і це — готував їм їжу, белькочучи щось своєю мовою, а каторжник, як і тоді, у випадку з рушницею, розумів сказане, немов це говорилося по-англійському: «Не турбуйся про їжу, о Геркулесе! Лови алігаторів, а про казанок подбаю я сам») час від часу виймав із капканів, як витягують, коли виникає потреба, порося із свинарні, і, приготувавши, подавав до столу замість вічних рису та риби. Каторжник розповів про те, як вечорами в хатинці, єдине незасклене вікно й двері якої задраювалися від москітів — це був обряд, ритуал, такий же марний, як забобони, що велять схрещувати пальці чи хапатися за дерево, — коли температура повітря була близька до температури людської крові, він сидів біля оточеного хмарою комах ліхтаря, за дощаним столом, дивився на шматок м'яса, що плавав у тарілці, й думав про те, що м'ясо жирне і що цей чоловічок Тель теж

гладкий, — а дні спливали, непорушні й однакові, схожі на ті, що минули, і на ті, що прийдуть на зміну, а тим часом теоретична половина суми, про яку він не знав, буде вона в центах, доларах чи десятках доларів, зростала.

Він згадував потім про світанки, коли вирушав на полювання, а по дорозі його зустрічала, як матадора aficionados[1], незмінна маленька флотилія пірог, про тяжкі полудні, коли, оточений півколом маленьких нерухомих човнів, він починав свій двобій, про вечори повернення, коли піроги одна по одній завертали в бокові протоки, що їх перші кілька днів каторжник не міг навіть розрізнити, про огорнутий сутінками поміст з однією-двома закривавленими шкурами — їхньою денною здобиччю, і про дошку на стіні, на якій довшали два ряди зроблених ножем карбів і перед якою акадієць виконував ритуальну переможну пантоміму, розважаючи нерухому жінку, що в цей час звичайно годувала дитину; і, нарешті, про ночі, коли жінка з дитиною спала на полику, акадієць хропів на маті, а він, каторжник, сидів коло смердючого ліхтаря із задумливим і впертим виразом на виснаженому, спокійному обличчі, схрестивши босі ноги, зігнувши страшну, зранену спину, вкриту пухирями й незагоєними ранами від лютих ударів хвостом, і, спливаючи потом, шкрябав і стругав обвуглену деревину, яка вже майже набула форми весла; час від часу він відривався від роботи й підводив голову, — хмара москітів починала ще дужче дзижчати й вирувати, — і втуплювався поглядом у стіну перед собою, аж поки необтесані дошки, здавалось, зникали і його відчужений погляд проникав без перешкод назовні, у густу темряву, а може, й крізь неї і навіть крізь сім змарнованих років, протягом яких, як він щойно збагнув, йому дозволяли тільки надсаджуватися, а не працювати, творити. А потім він і сам лягав спати — кидав останній погляд на згорток за кроквою, гасив ліхтар, мостився, як був, коло свого хропучого партнера і довго ще лежав, потіючи (долілиць, бо не міг стерпіти й найлегшого дотику до своєї спини), у сповненій дзижчанням, задушливій темряві, слухаючи, як безутішно ревуть алігатори, й думаючи: «Я забув про те, як приємно людині працювати», а не: «Мені ніколи не давали часу на те, щоб навчитися працювати».

А потім, на десятий день, це трапилося знову, трапилося втретє. Спочатку він відмовився повірити в це — не тому, що вважав, ніби пройшов уже повний курс і склав іспит з безталання, не тому, що вважав, ніби з народженням дитини

[1] Прихильники *(ісп.)*.

досяг і переступив через вершину своєї Голгофи і тепер мав право сподіватися, що йому дозволять чи, просто не звертаючи більше на нього уваги, дадуть можливість своїм ходом спуститися по протилежному схилу. Ні, він думав зовсім не про це. В голові йому не укладалося, що могутня сила, яка так уперто, з такою смертельною цілеспрямованістю накидалася на нього протягом стількох тижнів, може бути, незважаючи на весь свій багатющий, космічний арсенал насильства й катастроф, така бідна на вигадку й фантазію: адже вона вже двічі повторювала саму себе! Коли це сталося вперше, він підкорився їй, вдруге — навіть простив, але в можливість третього разу просто відмовився вірити, надто коли йому втовкмачили, що цей третій раз буде справою людських рук і розуму, а не сліпої сваволі маси й руху; він не міг повірити, що космічний блазень, двічі зазнавши поразки, тепер у своїй мстивій настирливості застосує динаміт.

Він не розповідав про це. Безперечно, він і сам не знав, як це сталося і що саме сталося. Але він, безперечно, згадував про це (але без хвилювання, тримаючи товсту, запашну сигару в чистій, твердій руці), про те, що знав і про що догадувався. Це було ввечері, дев'ятого вечора, вони з жінкою сиділи за столом обабіч порожнього стільця свого хазяїна. Знадвору чулися якісь голоси, але каторжник не кидав їсти, розмірено жував, бо, власне, слухати ті голоси було те саме, що й бачити всю картину: дві, чи три, чи чотири піроги на темній воді під помостом, на якому стоїть хазяїн, голоси белькочуть щось незрозуміле, і чуєш не тривогу і не лють, чи, скажімо, глибоке здивування, а якусь какофонію, щось схоже на крики сполоханих болотяних птахів. Тим-то каторжник не кидав жувати і тільки підвів очі — спокійно, без особливої цікавості чи подиву, коли акадієць влетів до кімнати, став перед ними з диким виразом на обличчі, з виряченими очима й роззявленим, перекривленим ротом, в якому чорніли гнилі зуби, й почав виконувати несамовиту пантоміму, що мала зображати насильну евакуацію, вигнання. Він загрібав щось невидиме руками й шпурляв геть, униз, а потім з призвідника пантомімічної катастрофи перетворився на її жертву, обхопив голову руками, зігнувся, і закляк, не рухаючись, — немовби та стихія підхопила й понесла його, — і закричав: «Бум! Бум! Бум!» Спостерігаючи його, каторжник на мить покинув жувати й подумав: «Що? Що він намагається сказати мені?» — подумав (нечітко, підсвідомо, бо не міг би сформулювати цього, а тому навіть не знаючи, що подумав про це), що хоч його і закинуло сюди, хоч його життя і було обмежене цим оточенням, прийняте цим оточенням і хоч сам він теж це ото-

чення прийняв (а йому жилося тут добре; він сказав би, напевно: спокійно і мирно, якби міг сформулювати таку думку, а не просто відчувати її; йому тут жилося краще, ніж будь-коли, бо досі він навіть не знав, яка приємна може бути справжня робота, заробляння грошей), це, проте, не було його справжнє життя, він усе ще був і завжди лишатиметься лише водяною комашкою на поверхні ставу, глибини якого йому ніколи не спізнати, бо по-справжньому він стикався б із цим життям лише в ті секунди, коли на самотніх, розпечених безжальним сонцем багнистих острівцях, оточений, немов амфітеатром, півколом нерухомих пірог із завмерлими глядачами, він приймав нав'язаний йому гамбіт і, наражаючись на удари страшного хвоста, бив палицею по голові, що клацала й сичала, а якщо цього було не досить — без вагання обіймав, огортав броньоване тіло тендітним павутинням плоті й кісток, в якому ходив і жив, і восьмидюймовим лезом ножа обривав скажене життя потвори.

Отже, удвох з жінкою вони дивилися, як акадієць виконує шараду, що символізує вигнання: маленький жилавий чоловічок дико жестикулював, і його істерична тінь підстрибувала й падала на дощаній стіні, поки він зображував у пантомімі, як залишає хатинку, поки удавав, що знімає зі стін та кутків свої жалюгідні манатки — речі, на які б ніхто в світі не зазіхнув і які відняти у нього могла б тільки якась надзвичайна сила — сліпа вода, землетрус чи пожежа. Жінка спостерігала акадійця, трохи роззявивши рота з не проковтнутою їжею, і на обличчі в неї був вираз спокійного здивування. Нарешті вона сказала:

— Що це? Що він хоче сказати?

— Не знаю, — сказав каторжник. — Але, здається, щось важливе для нас. Дізнаємося, коли прийде пора.

Він не відчував тривоги, хоч тепер уже ясно розумів, що саме хоче висловити акадієць. «Він хоче забиратися звідси, — подумав він. — І каже, щоб ми теж їхали», — це вже він зрозумів згодом, коли вони встали з-за столу і акадієць та жінка полягали спати, а потім акадієць раптом підвівся з мати, підійшов до каторжника й знову розіграв пантоміму, в якій залишав хату, — цього разу так, як людина повторює промову, яку могли неправильно зрозуміти, — повільно, розважливо, з повтореннями, немов розмовляючи з дитиною; однією рукою він немовби тримав каторжника за рукав, а другою жестикулював, втовкмачував, і кожен жест був неначе окремий склад, а каторжник (він сидів навпочіпки, з розкритим ножем, тримаючи на колінах вже готове весло) уважно

стежив, кивав головою й навіть казав по-англійському: «Так. Авжеж. Звичайно. Розумію» — і знову починав стругати весло, але не швидше, ніж раніш, так само неквапливо, як і в минулі ночі, спокійний у своїй упевненості, що коли прийде час дізнатися, про що саме йдеться, то все стане на своє місце; в усякому разі, він, ще навіть не усвідомлюючи цього, перше навіть, ніж виникла така можливість, така проблема, уже відкинув, відмовився навіть допустити думку про те, що і йому треба буде виїхати звідси, а тільки подумав про шкури: «Якби тільки він міг розповісти мені, куди везти мою половину, щоб одержати гроші», — але подумав про це лише між двома обережними дотиками леза, бо майже відразу заспокоїв себе: «Ет, головне — це ловити, а покупець завжди знайдеться».

Отже, наступного ранку він допоміг акадійцеві скласти в пірогу його убогі пожитки — подзьобану іржею рушницю, маленький клунок з одягом (вони знову поторгувалися, обійшовшись без слів: цього разу каторжник виміняв у акадійця за одну шкуру алігатора кухонний посуд і кілька іржавих капканів, на всі ці речі він указував пальцем, а також, уже з допомогою абстрактних, загальних жестів, — пічку, необтесаний полик і весь будинок чи право мешкати в ньому). А потім, присівши навпочіпки, як двоє дітей, що ділять цукерки, вони поділили шкури, складаючи їх на дві купи — одна мені — одна тобі, дві мені — дві тобі, і акадієць навантажив у човен свою частку й відплив од помосту, але знову зупинився, хоч цього разу тільки поклав весло поперек бортів, зібрав щось невидиме в обидві руки, сильно підкинув угору і крикнув запитливо: «Бум? Бум?», одчайдушно кивнувши головою напівголому, вкритому пухирями чоловікові, що стояв на помості, а той з якоюсь похмурою байдужістю втупився в нього поглядом і відповів:

— Атож. Бум-бум.

І тоді акадієць, швидко веслуючи, поплив геть. Більше він не обертався назад. Каторжник з жінкою стежили за ним очима, вірніше, тільки жінка, бо каторжник незабаром одвернувся.

— Може, він хотів сказати, що нам теж треба виїхати звідси? — промовила жінка.

— Так, — сказав каторжник. — Я думав про це минулої ночі. Дайте мені весло.

Вона принесла йому деревину, що її він обстругував ночами, — ще не зовсім готове весло, яке він збирався закінчити наступного вечора (досі він користувався запасним веслом акадійця. Той ладен був залишити йому і це весло, можливо, на додачу до пічки, полика і права жити в хатинці, але

каторжник відмовився, бо, напевно, вирішив, що однієї шкури алігатора за все це буде мало, а давати більше йому не хотілося, тим більше, що копітку, обережну роботу над деревиною можна було завершити наступного вечора), і він теж відплив із своєю вузлуватою мотузкою й палицею, але в протилежному напрямку, немов вважав, що простої відмови залишити це місце ще мало, і хотів продемонструвати й підтвердити безповоротну остаточність свого рішення, заглибившись ще далі в незвіданий простір. І раптом — несподівано — почуття гнітючої, лютої самотності прорвалося звідкись і придушило його.

Він не міг би розповісти цього, навіть якби й намагався, як того раннього ранку плив протокою сам-один уперше за весь час і жодна пірога не з'явилася нізвідки, щоб супроводити його, хоч він і не сподівався на це, бо знав, що й інші люди залишать ці місця; ні, його вражало не це, а його власна самотність, якої він відтепер ні з ким не поділяв; нараз каторжник перестав веслувати, і ялик ще кілька секунд плив уперед, поки він думав: «Що? Що це?» — а потім: «Ні. Ні. Ні!» — коли тиша, самотність і порожнеча з оглушливим глузливим ревінням огорнули його. І тоді він ударив веслом у протилежному напрямку, ялик різко крутнувся на кормі, і він — зраджений — щосили завеслував, відчуваючи, що вже спізнився назад, до помосту, до цитаделі, де зараз хтось загрожував самому сенсові, дорогоцінному подихові його життя,— загрожував його праву на працю, на зароблення грошей, праву й привілеям, що їх він здобув без будь-чиєї допомоги, не прохаючи послуг ні в кого й ні в чого, а прагнучи тільки, щоб його залишили самого, щоб він міг протиставити свою волю й силу прадавнім рептиліям у цьому краю, де він опинився проти власного бажання. З похмурою лютістю він орудував саморобним веслом, аж доки побачив нарешті поміст, а біля нього — моторний катер і, побачивши, відчув не здивування, а якесь задоволення, неначе зрадів цьому наочному виправданню свого гніву й страху, зрадів можливості крикнути своїй власній кривді: «Ну, чи не казав я тобі?» Далі він плив, немов у трансі, немов уві сні, і здавалось, що човен зовсім не посувається вперед; не зустрічаючи перешкод і все ж таки задихаючись, він повільно підіймав і опускав невагоме весло, працюючи м'язами, що не мали ні сили, ані пружності, у речовину, що не чинила ніякої протидії, і йому здавалося, що він бачить здаля, як човен страшенно повільно повзе по залитій сонцем воді до помосту, а чоловік, що сидить у моторці (всього їх було там п'ятеро), белькоче до нього тією ж мовою, яку він слухав весь час протягом остан-

них десяти днів, не розуміючи жодного слова. Ось із будинку вийшов другий чоловік, а слідом за ним — жінка з дитиною на руках, уже одягнута на дорогу — в злинялій солдатській куртці й панамі. І в того, другого, в руках (хоч він ніс і кілька інших речей, каторжник бачив тільки цю) був згорток, який каторжник десять днів тому заховав за крокву і якого відтоді не торкалася жодна рука. Тепер каторжник стояв уже на помості, тримаючи мотуз ялика в одній руці, а схоже на палицю весло — в другій, і тепер він, нарешті, знайшов у собі силу сказати жінці чужим, приглушеним і неймовірно спокійним голосом:

— Забе́ріть це в нього й віднесіть назад, до хати.

— То ви розмовляєте по-англійському? — сказав той, що сидів у човні. — Чому ж ви тоді не забралися геть, як вам було сказано вчора ввечері?

— Геть? — спитав каторжник.

Він знову спромігся глянути, втупитися поглядом у чоловіка в човні і навіть спокійно промовити:

— Я не маю часу на прогулянки. Я зайнятий.

І одразу знов обернувся до жінки, і вже розтулив був рота, щоб повторити свої слова, коли раптом глухий, далекий голос чоловіка в човні долинув до нього, немов уві сні, і він знов обернувся й закричав, охоплений страшним і абсолютно нестерпним обуренням:

— Повідь? Яка повідь? Хай йому чорт, я двічі побував у ній сто днів тому! Вона вже пройшла! Яка повідь?

І тоді (цього він не сформулював у своїх думках, але відчув це, в якусь мить прояснення побачив у справжньому світлі свою роль чи талан — дивне повторювання, властиве його теперішній долі, в якій не тільки знову й знову траплялися одноманітні кризи, але й самі природні обставини підкорялися якомусь безглуздому, невинахідливому шаблонові) чоловік у човні сказав: «Візьміть його». Ще кілька хвилин каторжник тримався на ногах, відбиваючись і відчуваючи, як душить його лють, а потім знову опинився на спині, на твердих, непіддатливих дошках, а четверо навалилися на нього, заплеснули шаленою хвилею твердих кісток, уривчастої лайки і, нарешті, тонким, сухим, злобним клацанням наручників:

— Що це ти в чорта — сказився, чи що? — сказав чоловік у човні.— Невже ти не розумієш, що сьогодні опівдні дамбу висадять у повітря? Давайте,— сказав він своїм супутникам,— ведіть його сюди. Час уже забиратися звідси.

— Я хочу взяти з собою шкури й човен, — сказав каторжник.

— Хай їм біс, твоїм шкурам, — сказав чоловік, що сидів у катері. — Якщо дамбу найближчим часом не висадять у повітря, ти зможеш полювати на своїх алігаторів на сходах муніципалітету в Батон-Ружі. Тобі вистачить і нашого човна — дякуй богові й за нього.

— Я не поїду без свого човна, — сказав каторжник.

Він сказав це спокійно, з непохитною рішучістю — з таким спокоєм і рішучістю, що майже цілу хвилину ніхто не відповідав йому, — всі просто стояли, мовчки дивлячись на нього, на цього чоловіка, що лежав горілиць на помості, напівголий, весь в опіках і шрамах, безпорадний, із скутими руками й ногами, — і проголошував свій ультиматум мирним, спокійним голосом, немов розмовляючи перед сном із своїм сусідою по койці. Потім чоловік у моторці заворушився; він незлобиво плюнув через борт і сказав, як і каторжник, мирним і спокійним голосом:

— Гаразд. Беріть його човен.

Вони допомогли жінці з дитиною на руках перейти на катер, перенесли й загорнутий у газету пакунок. Потім допомогли підвестися каторжникові, і він, брязкаючи кайданами, переліз через борт катера.

— Я б розкував тебе, якби ти пообіцяв поводитися добре, — сказав той, що сидів.

Каторжник навіть не відповів на це.

— Я хочу тримати мотузку, — сказав він.

— Мотузку?

— Так, — сказав каторжник. — Мотузку.

Отже, його пересадили на корму, дали в руки пропущений між кнехтами кінець мотуза і відпливли. Каторжник не оглядався. А втім, і вперед він також не дивився, а напівлежав у незручній позі, випроставши скуті ноги, тримаючи кінець мотуза в скутих руках. Катер ще двічі зупинився; коли повитий білястою імлою розпечений мідяк сонця став у зеніті над їхніми головами, в моторному човні було вже п'ятнадцять чоловік, і незабаром каторжник, який нерухомо лежав у незручній позі, помітив, що плоска земля мідного кольору поступово здіймається й перетворюється на зелено-чорну багнисту масу, трав'янисту й нерівну. А потім і цей краєвид раптом зник, і перед його очима розляглася безкрая водна гладінь, обмежена десь на обрії синьою смужкою берега; такого величезного простору каторжник ще не бачив зроду, — берег зливався з водою, що слабко блищала під полуденним сонцем. Гуркіт мотора раптом припинився, човен беззвучно поповз слідом за легенькою хвилею, знятою його носом.

— Що ви робите? — спитав начальник.

— Зараз саме полудень,— сказав стерновий.— Може, ми почуємо вибух.

Вони прислухалися, а катер тим часом втратив поступальну інерцію й зупинився, легко погойдуючись; дрібні блискотливі хвилі хлюпали й шелестіли об днище, але жодного звуку не було чути під безжальним імлистим небом; час повільно нагромаджувався, затягувався, і нарешті полудень проминув.

— Гаразд, — сказав начальник. — Рушаймо.

Мотор знову загув, човен почав набирати швидкість. Начальник перейшов на корму й схилився над каторжником з ключем у руці.

— Ну, тепер тобі хоч-не-хоч доведеться добре поводитись, — сказав він, знімаючи наручники. — Обіцяєш?

— Так, — сказав каторжник.

Вони пливли далі; незабаром берег зовсім зник, і вони опинилися в якомусь невеликому морі. Руки й ноги каторжника були тепер вільні, але він лежав у тій самій позі, затиснувши в руці мотузку, яку обкрутив кілька разів навколо зап'ястка; час від часу він повертав голову подивитися на ялик, що гойдався і підстрибував на хвилях позаду катера; іноді він шукав поглядом берег озера, при цьому рухалися тільки очі, а обличчя лишалося серйозне, закам'яніле. «Такого величезного простору води, такої пустелі й порожнечі я ще зроду не бачив»,— думав, а може, й не думав він. А за три-чотири години, коли берег знову показався, а потім зник за метушливим роєм парусних човнів і моторних суден, він подумав: «Я б ніколи раніше не повірив, що на світі є так багато човнів, що існує ціле невідоме мені плем'я матросів», — а можливо, й не подумав цього, а просто роздивлявся довкола, поки катер посувався судноплавним каналом, за яким низько стелився дим великого міста, а потім, уповільнивши хід, пришвартувався до причалу; з берега за ними стежив мовчазний натовп людей — дивився на них з тією жалісливою пасивністю, яку каторжник уже бачив раніше на людських обличчях. Він одразу впізнав, до якого племені належать ці люди, хоч і не бачив Віксбурга, коли пропливав повз нього. На цьому племені лежала безперечна печать бездомності, така ж, як і на самому каторжникові (хоч він нізащо й нікому не дозволив би зарахувати себе до них).

— Ну, от ми й приїхали, — сказав йому начальник.

— А човен? — сказав каторжник.

— Що човен? Ось він, будь ласка. Чи, може, ти хочеш, щоб я видав тобі за нього квитанцію?

— Ні, — сказав каторжник. — Мені потрібен сам човен.

— Ну, то бери його. Тільки тобі треба дістати десь пас, чи що, — якось нести його.

(— Нести? — сказав гладкий каторжник. — Куди нести? Куди тобі треба було нести його?)

Високий розповів і про це: як удвох із жінкою вони зійшли з катера й один з матросів допоміг йому витягти ялик з води і як він стояв, намотавши мотузку на зап'ясток, аж поки до нього підбіг чоловік, кричачи:

— Ваша черга — здавайте вантаж! Здавайте вантаж!

Каторжник і йому сказав про човен, і той закричав:

— Човен? Який?

А потім вони вдвох перетягли ялик і поставили на козли поряд із іншими, і каторжник обрав за орієнтири рекламу кока-коли й арку розсувного мосту, щоб ялик потім можна було швидко знайти. Після цього його з жінкою (в руці в нього був загорнутий у газету пакунок) посадили на ваговоз, і за хвилину машина помчала вулицями між рядами будинків і нарешті під'їхала до великої будівлі, арсеналу.

(— Арсеналу? — сказав гладкий каторжник. — Ти хочеш сказати, до в'язниці.

— Ні. То був великий пакгауз, і на підлозі там лежало повно людей з клунками).

Каторжник подумав, що серед них може бути і його партнер, і навіть обійшов пакгауз, шукаючи акадійця і водночас очікуючи слушної миті, щоб підійти ближче до дверей, на яких стояв вартовий. Але коли він нарешті наблизився до виходу, ведучи за собою жінку, солдат перегородив йому шлях, тицьнувши в груди цівкою гвинтівки.

— Назад, назад! — сказав вартовий.— Повертай. Вам усім зараз видадуть одяг. По місту не можна ходити в такому вигляді. І поїсти вам дадуть. А на той час, може, й родичі прийдуть за вами.

Коли вони відійшли, жінка сказала каторжникові:

— Може, якби ви сказали йому, що у вас тут є родичі, він випустив би нас.

Але каторжник не зробив цього; він не міг би пояснити, чому саме, бо надто міцно, надто глибоко це в ньому сиділо; йому ще ніколи не доводилося формулювати в словах те, що він успадкував від довгих поколінь своїх предків, — свою серйозну й ревну віру горянина не в правду, а в могутність і силу брехні: на брехню не слід скупитися, але застосовувати її треба обережно, діючи точно, швидко й напевно, як тонким, смертоносним лезом ножа.

Через якийсь час йому видали одяг — синю робу й комбінезон — і нагодували їх.

(Якась діловита молодичка в накрохмаленій блузці сказала:

— Але ж дитину треба помити, скупати. Інакше вона помре.

А жінка відповіла:

— Так, як на те ваша ласка, пані. Може, він трохи покричить, бо його ще жодного разу не купали. Але він у мене слухняний).

А потім настала ніч, лампи без скляних ковпаків спалахнули якимось самотнім, різким, нещадним світлом над людьми, що хропіли уві сні, і тоді каторжник підвівся, розбудив жінку і, взявши її за руку, повів до вікна. Він розповідав про це в пакгаузі було багато дверей, які вели не знати куди, але він шукав підходяще вікно й нарешті знайшов його й виліз перший, тримаючи в руках дитину й пакунок.

(— Треба було роздерти простирадло й спуститися по ньому, — сказав гладкий каторжник).

Але йому не потрібне було простирадло, бо він опинився вже в густій темряві й під ногами в нього була бруківка. А поблизу було місто — тьмяна, непогасла заграва,— але каторжник так і не побачив його. Він дістався до каналу на світанку, коли рекламу кока-коли ще майже не можна було розрізнити, а розсувний міст вигинався плетивом павучих ніжок на тлі блідо-жовтого неба.

Він не розповідав, як і тоді, коли йшлося про шістдесятифутову дамбу, як йому вдалося перетягти ялик на воду. Море було тепер у нього за спиною; він міг плисти тільки в одному напрямку. Коли він знову побачив Ріку, то відразу впізнав її. Інакше й не могло бути; ця Ріка стала тепер невід'ємною частиною його минулого, частиною того, що він передасть своїм нащадкам, якщо матиме їх. Але по чотирьох тижнях Ріка мусила виглядати інакше, ніж того ранку, і вона справді потім змінила свій вигляд: Старий Міссісіпі отямився після буйства, ввійшов у береги і мирно лився до моря, коричневий та густий, мов шоколад, між греблями, внутрішні стіни яких, увінчані соковитою літньою зеленню дерев, ще не позбулися зморщок панічного жаху; а по той бік дамб, шістдесятьма футами нижче, роботящі мули, розкарячуючись, тягли плуги по заплідненій землі, яка не потребувала сівби, якій досить було тільки показати бавовникове сім'я, щоб вона одразу починала родити; на початку липня там уже симетричними рядами простягнуться милі буйних кущів, в серпні вони зацвітуть пурпуровим цвітом, у вересні — неначе сніг укриє, присипле чорні поля, борозни зрівняються, загладяться під довгими торбами збирачів, довгі, меткі, чорні руки

збиратимуть бавовну, гаряче повітря буде напоєне жалібним виттям бавовноочисних машин, — це буде у вересневому повітрі, але тепер був іще червень, і в повітрі вирували хмари сарани, а в містах пахло свіжою фарбою й клеєм на шпалери — міста, містечка, маленькі самотні дерев'яні причали на палях під оберненими до ріки стінами дамб, нижні поверхи будинків, яскраві й смердючі від свіжої фарби й нових шпалер, і навіть сліди, залишені на палях, стовпах і деревах лютою травневою повіддю,— вже блякло під кожним яскравим срібним поривом гомінкого й короткого літнього дощу.

На краю дамби була крамничка, а біля неї в сонливій куряві стояли кілька осідланих мулів з мотузками замість вуздечок і лежали кілька собак; жменька негрів сиділа, жуючи тютюн, на сходах під рекламою протималярійних ліків, а поруч зупинилися троє білих, один з них помічник шерифа, який приїхав збирати голоси, щоб перемогти на виборах у серпні свого начальника (який дав йому роботу). Всі вони дивилися на ялик, що з'явився з сліпучого блиску полудневої води й наближався до берега. Ось із нього вийшла жінка з дитиною на руках, а потім чоловік, високий чоловік, одягнений, як усі побачили, коли він наблизився, у злинялий, але нещодавно випраний і цілком чистий арештантський костюм. Він зупинився в куряві біля мулів, що дрімали, і втупився світлими, холодними, невеселими очима в помічника шерифа, який конвульсивно смикав рукою у себе під пахвою, — жест, який — всі присутні розуміли це — мав означати, що він хоче одним блискавичним рухом вихопити пістолет. Смикав він досить довго, але безуспішно. Нарешті це, очевидно, набридло незнайомцеві.

— Ви з поліції? — спитав він.

— Ти вгадав, щоб тебе чорти взяли! — сказав помічник шерифа. — От стривай, я тільки дістану цей клятий пістолет...

— Гаразд, — сказав чоловік. — Онде ваш човен, ось ота жінка, а того телепня на даху будинку я так і не знайшов.

Наступного ранку до каторжної тюрми приїхав один з молодих помічників губернатора. Він і справді був ще досить молодий чоловік (щоправда, йому було вже за тридцять, але він не шкодував про те, бо належав до породи людей, що ніколи не хотіли й не хотітимуть того, чого не мали чи не матимуть) — в минулому член клубу найкращих студентів одного з університетів східного узбережжя, а нині високопоставлений урядовець у штабі губернатора; він не купив собі цю посаду грошовим внеском у передвиборчу кампанію; він умів

невимушено розповідати свої історії на верандах крамничок у селищах лісорубів, вражаючи слухачів своїми костюмами вільного європейського крою; своїм незвичайним обличчям з орлиним носом і лінивими, зневажливими очима. Слухаючи його, люди в комбінезонах реготали й спльовували тютюн, а він з тим самим виразом очей пестив немовлят, названих на честь останнього чи майбутнього губернатора штату, і водночас (так казали про нього, звісно, цілком безпідставно) — випадково чи просто з неуважності — і сідниці тих, що вже не були немовлятами, але ще, безперечно, не дійшли віку, в якому надається право голосу.

До кабінету начальника в'язниці він зайшов з портфелем у руці; невдовзі туди завітав і старший наглядач, який під час поводі був на дамбі. За ним все одно послали б, хоч і не відразу, але він з'явився сам, зайшов, не постукавши, не знявши капелюха, голосно вигукнув прізвище молодого помічника губернатора, ляснув його по спині й сів, поклавши одну ногу на стіл начальника, майже між начальником і відвідувачем-емісаром (або візиром, що, як незабаром з'ясувалося, приніс наказ, грамоту з печаткою).

— Ну,— сказав молодий помічник губернатора,— заварили кашу, га?

Начальник запалив, запропонувавши сигару й відвідувачеві. Той відмовився, зате старший наглядач трохи згодом перехилився через стіл, висунув шухляду і взяв собі сигару. Начальник тим часом дивився йому в потилицю з похмурим виразом на нерухомому обличчі.

— На мій погляд, справа тут цілком ясна, — сказав начальник. — Течія віднесла човен проти волі того хлопчини. Як тільки трапилася нагода, він повернувся й здався властям.

— І навіть привіз назад цей клятий човен, — сказав наглядач. — Якби він кинув човен, то міг би дістатися сюди за три дні. Але ж ні, панове! Він вважав своїм обов'язком повернути його. «Онде ваш човен, ось ота жінка, а того телепня на даху будинку я так і не знайшов». — Він ляснув себе по коліну й зареготав. — Оці мені каторжники! У мула вдвічі більше розуму, ніж у них.

— У мула вдвічі більше розуму, ніж у будь-кого, за винятком пацюка, — сказав помічник губернатора своїм приємним голосом. — Але лихо не в цьому.

— А в чому? — спитав начальник.

— Ця людина померла.

— Якби ж то померла, — сказав наглядач. — Він лежить зараз он у тому бараці й бачить, напевно, десятий сон. Я можу повести вас подивитися на нього.

Начальник перевів погляд на наглядача.

— Послухайте, — мовив він, — Бледсоу сказав мені, що один з мулів ушкодив собі ногу. Може, ви підете до стайні й глянете, що з ним?

— Я вже ходив, — сказав старший наглядач. Він навіть не дивився в бік начальника, а звертався тільки до емісара. — Ні, сер. Він не...

— Але його офіційно списали як мертвого. Не помилували, не випустили під слово честі, а списали. Він або мертвий, або вільний. І в тому, і в тому випадку йому тут не місце...— Тепер і начальник, і старший наглядач не зводили очей з емісара. Наглядач сидів, трохи розтуливши рота й піднісши вгору сигару, кінчик якої саме збирався відкусити. Емісар вів далі приємним, надзвичайно чітким голосом: — Згідно з рапортом про смерть, надісланим губернаторові начальником каторжної тюрми... — старший наглядач затулив рота; але пози не змінив, — на підставі свідчень поліційного чиновника, якому наказано було відшукати й доставити труп в'язня до каторжної тюрми.

Тепер старший наглядач встромив сигару в рот, повільно зняв ногу зі столу і промовив (сигара застрибала у нього в губах):

— Он воно що. Виходить, козлом буду я? — Він коротко, по-театральному засміявся. — І це після того, як я відслужив три терміни і працював під начальством трьох губернаторів? Все це, між іншим, записано, де треба. І дехто з жителів Джексона може підтвердити це. А якщо вони не зможуть, то я можу довести...

— Три терміни? — спитав емісар. — Чудово, чудово. Це просто здорово.

— Авжеж, здорово, хай йому чорт,— сказав старший наглядач.— В лісі живе повно людей, яким таке й не снилося.

Начальник знову втупив погляд у потилицю старшого наглядача.

— Послухайте, — сказав він. — Чому б вам не піти до мого будинку, не взяти пляшку віскі з буфета й не принести її сюди?

— Гаразд,— сказав старший наглядач.— Але давайте спершу уладнаємо цю справу. Треба ось що зробити...

— Її легше уладнати за чаркою, — сказав начальник. — Тільки по дорозі зайдіть до себе й одягніть куртку, щоб пляшки не було...

— Це буде надто довго, — сказав старший наглядач. — Обійдуся без куртки. — Він підійшов до дверей, але зупинився й обернувся. — Треба ось що зробити. Давайте збере-

мо тут дванадцять чоловік, йому скажемо, що це суд присяжних, — він такий суд бачив тільки раз у житті й нічого не запідозрить, — і повторно засудимо його за пограбування поїзда. Хемп може бути суддею.

— За один злочин двічі не судять, — сказав емісар. — Йому це може бути відомо, навіть якщо він і не знається на суді присяжних.

— Послухайте... — сказав начальник.

— Гаразд. Назвіть це новим пограбуванням поїзда. Скажіть йому, що це сталося вчора, що за час своєї відсутності він пограбував ще один поїзд і просто забув про це. Він не зможе викрутитися. До того ж йому це байдуже. Якби ми його випустили, то йому все одно нікуди було б подітися. Їм усім нема куди подітися. Випустиш отакого, а він на різдво повернеться, як у рідний дім, і за те саме, що й уперше. — Він знову засміявся.— Ці мені каторжники!

— Послухайте,— сказав начальник.— Коли вже ви йдете по пляшку, то перевірте заразом, добре в ній віскі чи ні. Перепустіть чарку-другу. Посидьте трохи, перевірте, як воно діє. Бо як воно погане, то не варт його й приносити.

— Гаразд, — сказав старший наглядач. Цього разу він вийшов.

— Чи не могли б ви замкнути двері? — сказав емісар.

Начальник нервово сіпнувся. Тобто він трохи змінив свою позу в кріслі.

— Зрештою, він має рацію, — сказав він. — Під час виборів він ось уже тричі вгадував, на яку карту ставити. І до того ж в окрузі Піттман у нього всі родичі, за винятком негрів.

— Тоді ближче до діла. — Емісар відкрив портфель і видобув з нього стос паперів. — Отже, все ясно.

— Що ясно?

— Він утік.

— Але ж він добровільно повернувся і здався властям.

— Але ж він утік.

— Гаразд, — сказав начальник. — Він утік. А далі що?

Тепер притишив голос емісар. Він сказав:

— Послухайте. Я одержую добові. Йдеться про інтереси платників податків, про голоси на виборах. Якщо кому-небудь раптом спаде на думку провести розслідування цієї справи, то сюди примчать десяток сенаторів і двадцять п'ять депутатів палати представників, — можливо, вони навіть приїдуть спеціальним поїздом, — і всі одержуватимуть добові. І дуже важко буде втримати декого з них від візиту до

Мемфіса чи Нью-Орлеана по дорозі назад — також на добові гроші.

— Гаразд, — сказав начальник. — На думку губернатора, що ми повинні зробити?

— Дуже просто. В'язень виїхав звідси в супроводі одного спеціально відрядженого поліційного чиновника. Але назад привів його інший.

— Але ж він зда...— цього разу начальник уже затнувся сам. Він дивився, майже витріщився, на емісара.— Гаразд. Я слухаю вас.

— В'язень виїхав звідси під наглядом спеціально призначеного й відрядженого поліційного чиновника, який незабаром повернувся й заявив, що в'язень зник, що фактично він не знає, куди в'язень подівся. Все це правильно, чи ж не так? — Начальник нічого не відповів. — Правильно це чи ні? — спитав емісар приємним голосом, але досить наполегливо.

— Але ж ви не можете так обійтися з моїм службовцем. Кажу вам, у нього родичів — половина округу...

— Про це вже подбали. Шеф приготував йому місце в автоінспекції.

— О боже, — сказав начальник. — Та він же не вміє їздити на мотоциклі. Я навіть не дозволяв йому водити ваговози.

— А йому й не доведеться. Захоплені й вдячні громадяни можуть, звичайно, забезпечити автомобілем, а якщо треба, то навіть і водієм, людину, яка тричі підряд угадувала, на чию карту ставити під час загальних виборів у штаті Міссісіпі. Йому навіть не треба буде багато їздити в машині. Просто ставитиме її десь недалеко, щоб чути було, коли хтось із інспекторів, побачивши її, зупиниться й почне сигналити, щоб вийшов.

— І все ж мені це не до вподоби, — сказав начальник.

— Мені також. Ваш в'язень міг би врятувати нас від усього цього клопоту, якби справді втопився. Але цього, на жаль, не сталося. А шеф вимагає, щоб ми зробили щось. Може, у вас є якась інша пропозиція — тоді, будь ласка...

Начальник тяжко зітхнув.

— Ні, немає, — сказав він.

— Гаразд, — емісар розклав папери, зняв ковпачок з авторучки й почав писати. — «Десять років додаткового ув'язнення за спробу втечі з каторжної тюрми, — казав він, пишучи. — Старшого наглядача Бакуорта переведено в автоінспекцію». Якщо хочете, тут можна навіть додати «за службові заслуги». Тепер це не матиме значення. Згода?

— Згода, — сказав начальник.

— Тоді пошліть по нього, і все.

Отже, начальник послав по високого каторжника, і незабаром той з'явився, похмуро-задумливий і серйозний, у новому смугастому одязі, з чисто виголеним худим засмаглим обличчям, з акуратно зачесаним, недавно підстриженим волоссям, яке ще пахло помадою тюремного перукаря (перукар був засуджений до вічного ув'язнення за вбивство своєї дружини, але так перукарем і залишився).

Начальник звернувся до каторжника на ім'я.

— Отже, тобі не пощастило, га? — Каторжник нічого не відповів. — Тепер до твого строку додадуть ще десять років.

— Що ж зробиш, —сказав каторжник.

— Шкода, що тобі так не пощастило.

— Що ж зробиш, — сказав каторжник, — якщо такий закон.

Отже, йому дали ще десять років, і начальник подарував йому сигару, і тепер він сидів, затиснутий, мов лезо складаного ножа, між верхніми й нижніми нарами, з незапаленою сигарою в руці, і гладкий каторжник та четверо інших слухали його розповідь. Чи, радше, розпитували його, бо тепер, оскільки все скінчилося й залишилося позаду і він знову був у безпеці, чи варто було розповідати все це?

— Гаразд, — сказав гладкий. — Отже, ти повернувся до Ріки. А далі що?

— Нічого. Я веслував.

— А чи не важко було веслувати проти течії?

— Вода ще не зійшла. Течія була ще досить сильна. перший тиждень чи два я ледве повз. А потім стало легше.

І тут несподівано і непомітно щось — небалакучість, природжена й успадкована мовчазність — розтануло в ньому, і він відчув, що спокійно розповідає далі, а потрібні слова повільно, але легко злітають з уст: розповідає про те, як він веслував, аж доки настала ніч (він з власного досвіду збагнув, що можна плисти з більшою швидкістю, якщо це взагалі можна назвати швидкістю, тримаючись попід самим берегом. Збагнув це після того, як його нагло й блискавично, перш ніж він встиг отямитися, віднесло на середину ріки, а потім назад на те місце, з якого він допіру видерся, і майже весь ранок пішов на те, щоб добутися знову до прибережних вод). Коли стемніло, вони причалили до берега і з'їли частину харчів, що їх каторжник спромігся непомітно сховати за пазухою в ньюорлеанському арсеналі. Жінка з дитиною заснули, як завжди, у човні, а коли розвиднілося, вони попливли далі; другу ніч вони провели так само, як і попере-

ню, а наступного дня харчі скінчилися і він підплив до причалу якогось містечка, назви якого не помітив, і найнявся на роботу. На тій фермі вирощували очерет.

— Очерет? — спитав один із каторжників. — А нащо його вирощувати? Його треба нищити. В наших краях з ним воюють. Ми випалюємо його.

— Це було сорго, — сказав високий каторжник.

— Сорго? — сказав інший. — І ціла ферма вирощує саме тільки сорго? Що ж вони робили з ним?

Високий каторжник цього не знав. Він не питав, він просто зійшов на дамбу, а там стояв ваговоз, повний негрів, і якийсь білий сказав йому:

— Гей, ти! На культиваторі знаєшся?

Каторжник відповів:

— Атож.

Тоді білий сказав:

— То стрибай у кузов.

А каторжник сказав:

— Тільки у мене з собою...

— Оце саме я й хотів у тебе спитати, — сказав гладкий. — Що вони?..

Обличчя каторжника було серйозне, голос спокійний, хоч трохи уривчастий:

— Люди там жили в наметах.

Гладкий заморгав:

— Вони гадали, що це твоя дружина?

— Не знаю. Мабуть.

Гладкий дивився на нього і блимав очима.

— Хіба вона не була твоєю дружиною? Ну, хоча б час од часу, так би мовити?

Високий зовсім не відповідав на це. Він підніс до очей сигару і якусь мить, здавалось, вивчав трохи надірваний верхній лист, а потім обережно полизав її кінчик.

— Гаразд, — сказав гладкий. — А що було потім?

Він працював на фермі чотири дні. Робота йому не подобалась. Може, через те, що він і сам не розумів, кому потрібен такий величезний врожай рослини, яку він вважав за сорго. Тим-то, коли йому сказали, що настала субота, й видали платню, він побалакав з отим білим і дізнався від нього, що наступного ранку хтось збирається плисти моторним човном до Батон-Ружа. Каторжник домовився з власником човна, на зароблені шість доларів накупив харчів і, прив'язавши ялик позаду моторки, вирушив до Батон-Ружа. Допливли вони туди досить швидко, а коли розпрощалися з власником моторного човна біля Батон-Ружа і каторжник

знову почав веслувати, річка вже здавалася йому не такою повноводою, як раніш, а течія не такою стрімкою й навальною. Тепер вони посувалися досить швидко, а вночі зупинялися де-небудь під вербами, і жінка з дитиною, як раніше, влаштовувалася на ніч у човні. А потім харчі знову вийшли. Цього разу вони підпливли до вантажного причалу, на якому стояли, чекаючи на відправлення, штабелі лісоматеріалів, а неподалік з возів вивантажували нові колоди. Робітники сказали йому, що працюють на тартаку, й допомогли витягти ялик на дамбу. Вони хотіли залишити човен там, але каторжник не погодився, тому ялик навантажили на віз, вони з жінкою також сіли і поїхали до тартака. Там їм дали кімнату. За роботу платили два долари на день, за житло грошей не брали. Праця була тяжка. Каторжникові вона подобалася. Він залишався там вісім днів.

— Якщо тобі так сподобалося, то чому ж ти не залишився зовсім? — спитав гладкий.

Високий каторжник знов оглянув сигару, тримаючи її так, щоб світло падало на одну з граней густого шоколадного кольору.

— Я вскочив у халепу,— сказав він.

— У яку?

— Злигався з жінкою одного хлопця.

— Ти хочеш сказати, що понад місяць удень і вночі тягався по всій країні з одною жінкою, а потім, коли випала перша нагода зупинитися й звести дух, ти вскочив у халепу через іншу?

Високий каторжник вже думав про це. Він згадував: спочатку траплялись хвилини, секунди, коли він міг би спробувати це, якби поруч не було дитини. Але це були тільки секунди, бо вже наступної миті все його єство, здавалось, сахалося цієї думки, сповнюючись лютої, страшної огиди; іноді він дивився здаля на цей тягар, до якого прирекли його сила й могутність сліпого й глумливого Руху, і думав, майже повторюючи вголос із жорстоким, лютим обуренням: «Ні, вона не потрібна мені навіть для цього»,— думав так, хоч уже два роки не знав жінки, а востаннє це була вже немолода негритянка, імені якої він не знав і на яку натрапив випадково в день побачень, що дозволялися кожної п'ятої неділі. Її чоловіка — а може, коханця —за тиждень чи більше перед тим застрелив наглядач, а вона прийшла на побачення, не знаючи цього.

— Але з цією, на тартаку, був повний порядок, га? — сказав гладкий каторжник.

— Так, — сказав високий.

Гладкий заблимав очима.

— Ну, і як воно, добре було?

— Воно завжди буває добре, — сказав інший каторжник. — Ну? Розповідай далі. Скількох ще ти мав по дорозі назад? Іноді як починає щастити, то жодної не пропустиш, навіть...

Більше в нього нікого не було, сказав високий каторжник. З тартака їм довелося тікати, харчі він зміг купити тільки на наступному причалі. Там він витратив усі зароблені шістнадцять доларів, і вони попливли далі. Ріка ще більше обміліла, це вже було ясно видно, і харчів, куплених на шістнадцять доларів, їм мусило б вистачити до кінця, думав він. Та все ж течія в Ріці була сильніша, ніж він гадав. Це був штат Міссісіпі, і навколо них ріс бавовник; чепіги плуга немов прикипали до його долоней, і він ходив за напруженими, розкаряченими, лискучими крупами мулів: орав землю, хоч тут платили тільки один долар на день. Але це йому допомогло. Він розповів про це: йому знову сказали, що настала субота, і видали гроші, а потім — і про це він розповів: ніч, закурений ліхтар на витоптаній, голій, гладкій, мов срібло, землі, кільце скорчених постатей, напружене шепотіння й вигуки, жалюгідні купки старих, засмальцьованих асигнацій між скорченими коліньми, гральні кості клацають і розсипаються в поросі; це йому допомогло.

— Скільки ти виграв? — спитав другий каторжник.

— Досить, — сказав високий.

— Але скільки?

— Досить, — сказав високий.

Грошей і справді було цілком досить; він віддав їх усі власникові іншого катера (харчі йому тепер уже не були потрібні), сів разом з жінкою в катер, а ялик прив'язав до корми; жінка тримала на руках дитину, а в нього на колінах, під спокійними руками, лежав загорнутий у газету пакунок; каторжник майже одразу впізнав — не Віксбург, бо Віксбурга він зроду не бачив,— а міст, під яким місяць і три тижні тому він промчав на клекітливій хвилі з дерев, будинків і дохлих тварин, супроводжуваний громом і блискавками; він тільки раз глянув на міст — без хвилювання, навіть без цікавості,— коли катер пропливав під ним. Але тепер він почав стежити за берегом, за дамбою. Він не знав, як упізнає те місце, але знав, що впізнає, і ось незабаром після полудня ця мить настала, і він сказав власникові катера:

— Тут можна зупинитися.

— Тут? — сказав власник катера. — Але ж тут нічого немає!

— Отут і зупиниться, — сказав каторжник.

Вони з жінкою перелізли в ялик, і він почекав, стоячи з вірьовкою в руці, поки катер не загуркотів і не віддалився, завертаючи на ходу; каторжник навіть не дивився йому вслід. Він поклав згорток на дно, узявся за весло, швидко підвів ялик до розлогої верби, узяв згорток і вийшов на берег. Там, не кажучи й слова, зійшов на дамбу, проминувши лінію, залишену найвищим рівнем поводі, сліди недавнього буйства — тепер схил дамби був сухий і пожолоблений, порізаний мілкими порожніми щілинами, схожими на безглузді й улесливі старечі посмішки, пройшов за купку верб, зняв з себе комбінезон, одержаний в Нью-Орлеані, і відкинув геть, навіть не дивлячись, куди він упаде. Потім розгорнув пакунок, дістав інший одяг — знайомий, бажаний, трохи злинялий, заплямований і ношений, але чистий арештантський костюм — надягнув його, повернувся до ялика і взяв у руки весло. Жінка вже чекала його.

Гладкий каторжник дивився на нього, лупаючи очима.

— Отже, ти повернувся, — сказав, він. — Так-так.

Решта сиділа, не відриваючи від нього очей, стежачи, як він акуратно й дбайливо відкушує кінчик сигари, випльовує його, змочує язиком тютюн, щоб той зробився гладенький і вологий, а тоді дістає з кишені сірника і якусь мить вивчає його, немов для того, щоб упевнитися, що сірник добрий, радше навіть — гідний цієї сигари, а потім проводить його головкою по штанях так само дбайливо, — таким повільним рухом, що здається, сірник не займеться,— потім тримає його, щоб вогник піднявся досить високо і згоріла вся сірка, і лише опісля підносить до сигари. Гладкий не зводив з нього погляду, кліпаючи очима швидко-швидко.

— І тобі додали ще десять років за втечу. Це жахливо. Можна звикнути до першого строку, який тобі присудили, — байдуже, який би довгий він не був, хоч сто дев'яносто дев'ять років. Але ще десять років! Десять років на додачу! Коли ти менш за все чекав цього... Ще десять років життя без товариства, без жінок...

Весь час кліпаючи очима, він дивився просто в обличчя високому каторжникові. Але високий уже думав про це. Колись у нього була дівчина, яку він кохав. Тобто він ходив разом з нею співати до церкви і на пікніки: дівчина була на рік молодша від нього, коротконога, із стиглими грудьми, соковитими устами й каламутними очима, схожими на ягоди мускатного винограду; в неї була велика бляшанка з-під борошна, наповнена майже по вінця сережками, брошками та перснями, купленими (чи подарованими їй після відповідни

натяків) у дешевих крамничках. Якось він вибовкнув їй свій план, і потім, уже згодом, йому іноді спадало на думку, що якби не вона, він навряд чи спробував би цей план здійснити, але це було скоріше почуття, аніж сформульована думка, адже він і не зумів би її сформулювати; хтозна, якого Аль-Капоне вона бачила в мріях своїм коханим, своїм нареченим і якими снила гангстерськими автомобілями — автомобілями, що мчать на червоне світло, наповнені справжнім коштовним кольоровим камінням і ручними кулеметами. Але всі ці несформульовані думки проносилися у нього в голові вже згодом, коли те життя залишилося позаду. Після третього місяця його ув'язнення вона приїхала на побачення з ним. На ній були сережки й браслет чи якась інша прикраса, яких він ніколи раніше не бачив, і він так і не зрозумів, як саме їй пощастило дістатися сюди, опинитися так далеко від дому. Перші кілька хвилин вона страшенно плакала, та незабаром (він так і не міг пригадати, як вони розлучилися, і коли сталося це знайомство) він побачив її в товаристві одного з вартових, — вони жваво про щось розмовляли. Але того вечора вона поцілувала його на прощання і, пообіцявши приїхати при першій же слушній нагоді, притиснулася до нього — трохи пітна, трохи охрипла, пахнучи одеколоном і піддатливим молодим жіночим тілом. Але вона більше не приїздила, хоч він писав їй листи, і лише через сім місяців він одержав від неї першу відповідь. Це була поштова листівка — кольорова літографія одного з бірмінгемських готелів з дитячим хрестиком, жирно виведеним чорнилом на одному вікні, і написом на звороті, зробленим великими, похиленими вліво і теж дитячими літерами: «Ось де ми праведемо наш медовий місець. Ваша подруга (місіс) Вернон Уолдріп».

Гладкий каторжник стояв, дивлячись на високого, і очі його блимали швидко-швидко й безнастанно.

— Так, приятелю, — сказав він. — Оці десять років на додачу — ось що прикро. Десять років без жінки, яка потрібна чоловікові...

Він блимав швидко й безнастанно, втупившись очима у високого. Той сидів нерухомо, — серйозний, чистий, затиснутий між нарами, мов лезо складаного ножа,— і тримав у твердій, вимитій руці сигару, густий, запашний дим якої, клубочачись, підіймався вгору і огортав його похмуре, задумливе, спокійне обличчя.

— Ще десять років на додачу...

— Жінки... А, хай їм!.. — сказав високий каторжник.

1939

ГАМБІТ КОНЕМ

Перекладено за виданням:
W. Faulkner. Knights Gambit.
A Signet Book, New-York

ДИМ

Не один тому рік, як Ансельм Голенд об'явився у Джефферсоні; звідки — ніхто не знав. Та був він тоді молодий і вродливий чи бодай показний із себе, отож за три роки одружився з одиначкою — донькою власника двох тисяч акрів із найкращих земель у цілому краю й оселився в тестевому домі, де через два роки дружина породила йому двійко синів-близнюків, а ще по кількох роках його тесть помер і лишив Голенда повновладним господарем всієї маєтності, записаної тепер на ім'я дружини. Але ще й до цієї події ми в Джефферсоні чували, як він вихвалявся: «Моя земля, моє жниво»; і ті з-поміж нас, чиї батьки й діди виростали тут, позирали на нього холоднувато і трохи скоса, як на чоловіка безжального і (з оповідей про нього і білих, і чорних орендарів та інших, з ким він мав діло) шаленого. Проте заради його дружини і з поваги до його тестя ми поводилися з ним чемно, ба навіть шанобливо. Тим-то, коли його дружина теж померла, як ті сини-близнюки були ще дітьми, ми на нього складали вину за те, що її життя занапастила несамовита лють неотесаного приблуди. А коли сини його дійшли літ і один по одному покинули домівку назавжди, ми не здивувалися. І як одного дня, півроку тому, його знайшли мертвим (нога застряла в стремені осідланого коня, яким він їхав, а тіло страхітливо потрощене, бо кінь, очевидячки, волочив його крізь огорожу, — на коневій спині та по боках на той час іще видніли сліди ударів, завданих у звичайному для нього нападі лютi), ніхто з нас не відчував жалю, бо тільки перед тим він припустився, як на людей нашого міста, часу і поглядів,

непростимого блюзнірства. У день його смерті ми довідалися, що він порозривав могили на родинному цвинтарі, де спочивали родичі його дружини, серед них і ту могилу, в якій дружина пролежала тридцять років. Отже, цього божевільного, осатанілого від лютi старого поховали серед могил, які він наважився осквернити, і в належний час його заповіт було призначено до офіційного ствердження. І зміст того заповіту нас не здивував. Без подиву довідались ми, що навіть з могили він завдав останнього удару по тих, кого міг тепер скривдити чи зневажити, — по зоставленій на сім світі власній плоті й крові.

В пору батькової смерті близнюкам було по сорок. Первісток, Ансельм-молодший, казали, був у матері за пестуна — либонь, через превелику подібність до батька. Так чи інак, а після її смерті, поки хлопці були ще дітлахами, до нас доходили чутки про чвари між старим Ансом і молодим Ансом, і начебто Вірджіній, другий близнюк, виступав у ролі посередника, хоч і батько, й брат проклинали його за ті зусилля, таку вже вдачу він мав, отой Вірджіній. А молодий Анс теж був штучка; як було йому десь так під двадцять, утік з дому і пропадав десять років. Коли повернувся, брати вже були повнолітні, і Ансельм зажадав офіційно від батька, щоб землю, котру, як ми тепер довідалися, старий Анс лише опікував, було розділено і він, молодий Анс, дістав свою частку. Старий Анс тут затявся, мов несамовитий. Певно, що вимогу ставлено так само несамовито, бо вони обидва, і старий і молодий Анси, були дуже схожі один на одного. І ми довідалися, що Вірджіній, хто б таке й подумав, став на бік батька.

Тобто ми про це почули. Бо земля лишалась як була, і до нас дійшло, як посеред колотнечі, навіть задля них нечувано шаленої,— колотнечі аж такої шаленої, що слуги-негри повтікали на ту ніч хто куди з дому, — молодий Анс подався геть, захопивши запряг мулів, свою власність; і від того дня аж до батькової смерті, навіть після того, як Вірджіній теж був змушений залишити домівку, Ансельм більш ніколи не обзивався до свого батька й брата. Але з округи він того разу не виїхав. Просто перебрався глибше у гори («Де може назирати, що поробляють старий і Вірджіній»,— говорив дехто з нас, а думали так усі); і наступні п'ятнадцять років він жив у двокімнатній халупі з мазаною долівкою самотній, наче який пустельник, сам собі готуючи страву, і навертав парою мулів до містечка хіба яких чотири рази на рік. Якось раніше він був заарештований і суджений за те, що гнав самогон. Він зовсім не боронився, відмовившись визнати себе винним чи невинним, і, оштрафований як по звинуваченню, так і за неповагу до суду, розходився, мов сам не свій, точнісінько батько,— коли його брат Вірджіній запропонував сплатити штраф. Він накинувся на Вірджінія в судовій залі і пішов до в'язниці з власної охоти, а по восьми місяцях був помилуваний за добру поведінку й повернувся до своєї халупи мовчазним, понурим чоловіком з орлиним лицем, котрого і сусіди, й сторонні обминали десятою дорогою.

Другий близнюк, Вірджіній, зостався на місці, обробляв землю, що від його батька ніколи не бачила нічого доброго, навіть поки той був живий. (Про старого Анса казали: «Звідки б він не походив і на кого б його не ростили, та

тільки не на хлібороба». І так говорили ми поміж собою, маючи те за щиру правду: «Через це й чвари в нього з молодим Ансом, що бачить той, як батько марнує землю, призначену матір'ю для нього і Вірджінія»). Так ось Вірджіній залишився на місці. Ясно, що йому там не дуже було з медом, і згодом ми говорили: «Вірджіній мусив знати, що таке становище не може тривати довго». А ще згодом ми казали: «Мабуть, він знав». Бо то вже Вірджіній був такий. Ніколи було не вгадаєш, що він собі думає. Старий Анс і молодий Анс були як вода. Каламутна вода, то правда; але видно було людям, що в них до чого. А про Вірджінія ніхто ніколи не знав, ні що він думає, ні що робить, аж поки вже було по всьому. Ми не знали навіть, що скоїлося того разу, коли Вірджінія, котрий десять років тримав усе на своїх плечах, як молодого Анса не було, врешті теж вигнали; він цього не казав, мабуть, і Гренбі Доджеві, та ми знали старого Анса, знали й Вірджінія і могли собі уявити щось подібне.

Ми бачили, як десь протягом року, відколи молодий Анс позабирав своїх мулів і подався в гори, у старого Анса закипало на душі. Аж одного дня його прорвало, либонь, ось так:

— Думаєш, що коли брат пішов, то будеш просто крутитись тут і загребеш її всю, — може, ні?

— Мені всієї не треба,— відказує Вірджіній.— Я хочу лише свою частку.

— Ага, — це старий Анс. — І ти б хотів покраяти її одразу, чи не так? Як і він, стоїш на тому, що її слід було поділити, коли ви з ним досягли повноліття?

— Я б радше взяв її трохи та господарював як годиться, ніж маю бачити всю такою, як вона тепер,— каже Вірджіній, все такий справедливий, все такий лагідний: ніхто в окрузі не бачив зроду, щоб він коли втратив самовладання чи бодай розгнівався, навіть як Ансельм кинувся битися з ним у суді через той штраф.

— Ти б хотів, ти б хотів? — гарячкує старий Анс.— А я, на кому вона вся трималася, хто сплачував за неї податок, поки ви з братом рік у рік відкладали грошики, вільні від податку?

— Ти ж знаєш, Анс не відклав за своє життя і п'яти центів,— відповідає Вірджіній.— Кажи про нього що хочеш, та скнарості йому не закидай.

— А таки так! Йому вистачило мужності зажадати того, що вважав своїм, а як не дістав, то забрався геть. А ти? Ти просто крутишся тут, чигаєш на мій кінець, розпустивши свої

стокляті солоденькі губи. Заплати мені податок за свою половину зо дня смерті твоєї матері і забирай її.

— Ні, — каже Віджіній. — Цього я не зроблю.

— Ні? — відповідає старий Анс. — Ні? Ах, ні. Навіщо тратити свої гроші на половину, коли можна сидіти нишком і гребонути колись усеньку, не виклавши й цента. — Тут ми уявляли, як старий Анс (досі вони малювалися нам пристойними людьми, що точать розмову сидячи) підводиться, голова розкуйовджена, брови настовбурчились. — Геть з мого дому! Клянусь небом, я тобі...

Вірджіній і пішов собі аж тоді. Не кваплячись, непохапки. Спакував своє манаття (було в нього більш, як у Анса, таки чималенько всякого дріб'язку) і подався миль за чотири-п'ять жити в якогось родича, сина далекого кревняка своєї матері. Цей далекий родич жив сам і до того ж на добрій фермі, хоч тепер і майже зруйнованій заставами, бо той родич зовсім не був хлібороб, а наполовину гендляр худобою, наполовину світський проповідник, невеличкий, рудуватий миршавий чоловічок, такого забудеш за хвилину по тому, як глянеш і відвернешся,— і, мабуть, що в обох тих професіях він знався не краще, ніж у хліборобстві. Без поспіху пішов Вірджіній, без усяких дурощів і шаленства, не спалюючи, як брат, за собою мостів, але, як не дивно, це не принизило молодого Анса в наших очах. Власне, ми завжди позирали на Вірджінія теж трохи скоса; він занадто добре володів собою. Бо то в людській природі — більше довіряти тому, хто сам на себе не може покластися. Ми називали Вірджінія битою головою і не були здивовані, довідавшись, як він ужив свої заощадження, аби зарятувати зі скрути родичеву ферму. Не були ми здивовані й тоді, коли через рік дізнались, як старий Анс відмовився платити податок за свою землю і як за два дні до останнього терміну пошта принесла шерифові анонімно й готівкою всю до останнього цента суму Голендової заборгованості. «Вірджіній маху не дасть»,— говорили ми, бо, на нашу думку, підпису ті гроші й не потребували. Шериф сповістив старого Анса.

— Пустіть з молотка і пропадіть ви пропадом, — відповів старий Анс.— Що вони там собі гадають, їм тільки й лишилось клопоту, що сидіти вичікувати, тим вилупкам, тому поріддю...

Шериф переказав про цю справу молодому Ансові.

— Це не моя земля, — відповів молодий Анс.

Шериф повідомив Вірджінія. Той прийшов до міста і сам переглянув податкові книги.

— Зараз мені й без того мороки вистачає, — сказав він.— Звісно, як він випустить землю з рук, я, маю надію, зможу її перебрати, тільки не знаю, така добра ферма довго не чекатиме і надто дешево не піде.

Ото тільки й того. Ні гніву, ні подиву, ні жалю. Та він був бита голова; ми не здивувалися, коли дізнались, як шериф одержав той пакунок з грішми і непідписаною цидулкою: «Гроші на податок за ферму Ансельма Голенда. Квитанцію надіслати Ансельму Голендові-старшому». «Вірджіній маху не дасть»,— сказали ми. Протягом наступного року ми чимало думали про Вірджінія, як то він там у чужім домі господарює на чужій землі і як на очах у нього занапащується ферма й дім, де він народився і що належали йому по закону. А старий тепер пустив усе зовсім напризволяще: рік за роком добрячі розлогі ниви занедбувались і нищились ярами, хоч шериф, як тільки січень, то й одержував усе поштою оті анонімні гроші і посилав квитанції старому Ансові, бо старий тепер зовсім не вибирався до міста, і будинок аж валився над його головою, і ніхто, крім Вірджінія, туди не заглядав. Разів п'ять чи шість на рік він верхи під'їздив до парадного ганку, а старий виходив і рикав на нього дикими й лютими прокльонами. Та Вірджіній сприймав це спокійно і, пересвідчившись на власні очі, що з батьком усе гаразд, перемовлявся з небагатьма неграми, які зосталися, а потім рушав знову геть. Більше ж туди ніхто ніколи не заглядав, хоч здаля хтось, було, й побачить, як старий проїде зажуреною кошлатою нивою на буланому коні, котрий мав заподіяти йому смерть.

А потім того літа ми довідалися, що він розкопував могили в кедровім гаю, де спочивало п'ять поколінь жінчиної рідні. Про це сповістив один негр, і окружний санітарний інспектор подався туди, відшукав буланого коня, прив'язаного в гаю, а сам старий вихопився з гаю з дробовиком у руках. Санітарний інспектор завернув назад, а через два дні туди рушив помічник шерифа і побачив: лежить старий обік свого коня, нога застряла в стремені, а на коневому озадді сліди кийка — таки не хворостини, а кийка, — там, де його лупцьовано знов, і знов, і знов.

Так його й поховали серед осквернених могил. Вірджіній зі своїм далеким родичем прийшли на похорон. Власне, самі вони — то й був увесь похорон. Бо Анс-молодший не прийшов. Та й згодом не підходив він близько до садиби, хоч Вірджіній лишався там досить довго, поки позамикав усі двері й розплатився з неграми. Але й він теж перебрався в дім до родича, а в належний час заповіт старого Анса було пере-

дано судді Дьюкінфілдові на затвердження. Зміст заповіту не становив жодної таємниці; ми всі його знали. Формально все було правильно, і ми не дивувалися ні з цього, ні зі змісту, ні з ужитих виразів:

«...*за винятком цих двох посмертних дарів, заповідаю і відказую... своє майно моєму синові Вірджінію, в разі буде переконливо доведено... в суді, що саме названий Вірджіній сплачував податок за мою землю... єдиним і незаперечним авторитетом щодо тих доказів має бути сам суддя*».

Інші два посмертні дари були:

«*Моєму молодшому синові Ансельмові... залишаю дві повних упряжі для мулів з умовою, що цю упряж вживе... Ансельм для одних відвідин моєї могили. В іншому разі ця упряж має стати і залишитись частиною... моєї власності, описаної вище.*

Родичеві моєї дружини Гренбі Доджеві залишаю... один долар готівкою на купівлю псалтиря чи псалтирів на знак моєї вдячності за харчі і притулок моєму синові Вірджінієві, відколи... Вірджіній пішов з-під мого даху».

Такий був заповіт. І ми позирали й наслухали, аби почути й побачити, що казатиме і робитиме молодий Анс. Та не чули й не бачили нічого. І ми назирали, аби побачити, що робитиме Вірджіній. А той не робив нічого. Чи ми не знали, що він робив, що думав. Але такий уже був Вірджіній. Бо тоді однаково вже було по всьому. Все, що йому треба було робити,— чекати, поки суддя Дьюкінфілд затвердить заповіт; тоді Вірджіній міг віддати Ансові його частку,— якби той забажав. Тут ми розділились. «У них з Ансом не було ніколи жодних чвар»,— говорив дехто. «У Вірджінія ні з ким ніколи не було жодних чвар»,— заперечували інші. «Як по цьому судити, то він мав би поділитися тою фермою з кожним в окрузі».— «Але ж то Вірджіній хотів був сплатити Ансів штраф»,— говорили перші. «І не хто ж, як Вірджіній, став на бік батька, коли молодий Анс хотів розділити землю»,— товкли своєї ті інші.

Тим-то ми чекали і приглядались. Тепер ми приглядались до судді Дьюкінфілда; цілу ту справу наче хто раптом просіяв крізь решето йому в долоні; так, наче він засів, мов який бог, над глузливим сміхом того старого, що й під землею не хотів помирати, і над цими двома непримиренними братами, що п'ятнадцять років були просто мертві один для одного.

Тільки ми вважали, що цим останнім вибриком старий Анс перестарався; що вибором судді Дьюкінфілда власна лють старого підважила його замір, бо в судді Дьюкінфілдові,

на нашу думку, старий Анс якраз обрав з-поміж нас людину достатньої порядності, й честі, і здорового глузду — того роду порядності й честі, яким ніколи було заплутатись і зневіритись у собі від надто великої юридичної вченості. Сам факт, що затвердження досить-таки простого документа, здавалось, розтяглося в нього занадто довго, був для нас лише зайвим доказом, що суддя Дьюкінфілд якраз та людина серед нас, для котрої знання законів — то лише половина правосуддя, а друга половина — непоспіх та віра в себе і в господа бога.

Отож законом встановлений термін наближався, і ми все стежили за суддею Дьюкінфілдом, як він проходив щодня судовим подвір'ям з дому на роботу і назад. Рухався він розмірено й неквапно: вдівець за шістдесят років, ставний, сивоголовий, він тримався прямо й гідно, як казали негри, «мов з дошкою за спиною». На суддю його призначено сімнадцять років тому; він мав небагато юридичних знань і чимало твердого здорового глузду; і ось уже тринадцять років ніхто не виступав його супротивником на перевиборах; і навіть ті, кого, бувало, вкрай дратував його вигляд лагідної та привітної поблажливості, як доходило до діла, голосували за нього з якоюсь дитячою певністю й довірою. Тож ми терпляче стежили за ним, знаючи, що як він остаточно вчинить, то й буде справедливо, не тому, що це він так учинив, а тому, що він не дозволив би ні собі, ні кому іншому вчинити якось не по правді. І ось кожного ранку ми бачили, як він перетинав Майдан точно в десять хвилин по восьмій і простував до суду, куди точно за десять хвилин до нього, з тою годинниковою акуратністю, з якою блок-сигнал сповіщає про прибуття поїзда, прибував негр-швейцар, щоб відкрити на день установу. Суддя заходив до свого кабінету, а негр влаштовувався на скрученому дротом луб'яному кріслі у вимощеному плитами коридорі, що відділяв кабінет від власне судової зали, де й просиджував цілісінький день, куняючи, і так усі сімнадцять років. Потім о п'ятій пополудні негр прокидався і входив до кабінету, мабуть, будити і суддю, який досить прожив уже на світі, аби знати, що труднощі в усякому ділі — це вигадки тих нерозважних теоретиків, які не мають жодного власного діла; а потім ми спостерігали, як вони знов перетинають Майдан, один за другим футів через п'ятнадцять, і простують додому, дивлячись тільки перед себе, тримаючись так прямо, що обидва сурдути, пошиті тим самим кравцем як на суддю, спадали з двох пар плечей рівними, ніби дощаними площинами, без натяку на талію чи стегна.

Аж одного дня по обіді, одразу по п'ятій, раптом через Майдан у бік суду ринув люд. Інші, бачивши це, бігли й

собі, важко гупаючи по бруку, поміж возів та авто; голоси напружені, настирливі. «Що? Що таке?» — «Суддю Дьюкінфілда», — прогуло поміж народом; всі бігли далі, ось вони вже в мощеному коридорі між судовою залою і кабінетом, де, махаючи руками, стояв старий негр у своїм сурдуті з господаревого плеча. Проминули його і вскочили до кабінету. За столом сидів суддя, відхилившись трохи в кріслі, зовсім спокійний. Очі розплющені, і перенісся його акуратно прострілене, так що здавалося, ніби він має троє очей. То була куля, проте ніхто в той день на Майдані, навіть старий негр, що просидів цілий день на своїм кріслі в коридорі, не чув жодного звуку.

Забарна того дня вийшла справа у Гевіна Стівенса з тою малою бронзовою коробкою. Бо присяжні взагалі спершу ніяк не могли второпати, до чого він хилить, та й ні один, мабуть, чоловік із присутніх тоді в кімнаті: ні присяжні, ні обидва брати, ні далекий родич, ні старий негр. Так що врешті голова спитав навпрямки:

— То ви, Гевіне, твердите, що між заповітом містера Голенда і вбивством судді Дьюкінфілда існує зв'язок?

— Так, — відказав наш окружний прокурор. — І я збираюся твердити не тільки це.

На нього звели очі: присяжні, обидва брати. Тільки старий негр і далекий родич не дивились на нього. За останній тиждень негр наче постарів на п'ятдесят років. Він приступив до урядової праці одночасно з суддею; власне, саме завдяки йому, бо слугував у родині судді від давніших часів, ніж дехто з нас пам'ятав. Був старший за суддю, хоч до того дня, тиждень тому, виглядав на сорок років молодшим, — зморщений, безформний, у занадто широкому сурдуті, він приходив до суду на десять хвилин раніше за суддю, відчиняв приміщення, підмітав, стирав пил на столі, не порушивши на ньому нічого, все це з тою вправною недбалістю, що була плодом сімнадцятилітньої практики, а потім умощувався спати на скрученому дротом кріслі в коридорі. Тобто він тільки ніби спав. (Єдиним іншим шляхом до кабінету були вузькі сходи, що вели до судової зали; ними користувався лише сам голова суду під час сесії, та й він мусив перетинати коридор і проходити не далі як за вісім футів від негрового крісла, хіба що йшов би коридором до Г-подібного повороту під єдине вікно у кабінеті і заліз тим вікном). Бо ніхто зроду не проминув того місця, щоб не побачити, як зморшкуваті повіки на старезних карих очах без райдужної оболонки у людини в кріслі миттю розплющувалися. Вряди-годи ми

спинялись коло нього погомоніти, послухати, як голос його гримить страхітливо покаліченими, гучними і беззмістовними юридичними фразами, яких він мимохіть набрався, мов заразних мікробів, і які виголошував з професорською глибокодумністю, після чого дехто й самого нашого улюбленого суддю слухав насмішкувато. Та при всім тім негр був старий; забував часом наші прізвища і плутав одного з одним; і плутаючи наші обличчя та хто з якого покоління, він часом пробуджувався з дрімоти, щоб окликнути відвідувача, якого не було й близько, померлого вже багато років тому. Та не бувало такого, щоб хтось пройшов повз нього непомічений.

Але інші в залі дивились на Стівенса — присяжні за столом, обидва брати, сидячи в однакових позах на різних кінцях тієї самої лави, схрестивши руки, з однаковими смуглявими орлиними лицями.

— Чи твердите ви, що вбивця судді Дьюкінфілда перебуває в цій кімнаті? — спитав голова.

Окружний прокурор поглянув на них, на звернені до нього обличчя.

— Я збираюся твердити не тільки це, — відповів він.

— Твердити? — перепитав Ансельм, молодший близнюк. Він сидів один аж з краю лави, відділений цілою довжиною лави від брата, з яким не розмовляв п'ятнадцять років, прикипівши до Стівенса пильним, лютим поглядом.

— Так, — мовив Стівенс. Він стояв край столу. Заговорив, ні на кого зокрема не дивлячись, невимушено, мов байку оповідав, розказував уже відоме нам, час від часу звертаючись до другого близнюка, Вірджінія, за підтвердженням. Він розповідав про молодого Анса і його батька. Здавалось, наче він вигороджує живого, розказуючи про те, як молодший Анс у гніві залишив дім, у природному гніві на батькове поводження з землею, яка належала Ансовій матері і половина якої в той час по праву належала йому. Тоном людини цілком справедливої, відданої фактам, відвертої, хіба, може, трохи небезсторонньої щодо Ансельма-молодшого. Отож-то воно й було. Бо через ту начебто небезсторонність, ту уявну прихильність почав нам вимальовуватися образ молодого Анса, що прирікав його на щось, чого ми тоді не знали, прирікав саме через те жадання справедливості і любов до покійної матері, спотворені шаленством, успадкованим від того самого чоловіка, що скривдив його. А два брати сиділи, розділені гладенькою дошкою,— молодший прикипів до Стівенса поглядом, повним стримуваної люті, старший дивився не менш пильно, та з лиця його нічого не можна було вичитати. Стівенс розповідав тепер, як молодий Анс у гніві подався

геть і як за рік врівноваженішого, спокійнішого Вірджінія, що не раз намагався зберегти мир і супокій, теж було прогнано. І знов, дотримуючись фактів, відверто намалював він нам картину: братів роз'єднав не живий батько, а те, що кожен успадкував від нього; і вони були зв'язані один з одним тою землею, яка ростила їх разом і не тільки була їхньою по праву, але в якій лежав і прах їхньої матері.

— Так вони й жили, дивлячися здалеку, як занапащується та добра земля і дім, в якому вони народились і народилась їхня мати, розвалюється на шматки з вини старого недоумка, що наважився врешті, коли вигнав синів і більш нічим не міг їм дошкулити, позбавити їх спадку назавжди, пустивши його на продаж за несплату податків. Але тут хтось перешкодив його замірам, той, хто мав досить передбачливості та самовладання, аби тримати язика за зубами в справі, яка, зрештою, більш анікогісінько не обходила, поки сплачувалися ті податки.

Отже, їм тільки й лишалося, що ждати, поки вмре батько. Він був, зрештою, старий, та хоч був би й молодий, чекання для чоловіка з витримкою не було б занадто обтяжливим, навіть якби він не знав змісту заповіту, складеного старим. Та не таким легким було б це чекання для запального, несамовитого чоловіка, особливо якби той несамовитий чоловік довідався чи запідозрив зміст заповіту, і був того певен, та ще й почував себе непоправно скривдженим: позбавленим громадянських прав та доброго імені через людину, що занапастила йому найкращі роки життя і вигнала з-поміж людей жити самітником у гірській хижі. Такий чоловік не мав би ні часу, ні бажання морочити собі голову чеканням чи нечеканням чогось.

Вони не відривали очей від Стівенса, ті два брати. Мов з каменю витесані, якби не Ансельмові очі. Стівенс говорив спокійно, ні на кого зокрема не дивлячись. Він був окружним прокурором майже відтоді, як суддя Дьюкінфілд зайняв свою посаду. Кінчав він Гарвард, цей гнучкий, мов на шарнірах, чолов'яга з кучмою патлатого сірувато-сталевого волосся, котрий здатний був обговорювати Ейнштейнові теорії в колі університетських професорів та по півдня проводив серед гурту чоловіків, що підпирали стіни сільських крамниць, балакаючи до них їхньою говіркою. Він називав це своїми канікулами.

— Потім у свій час батько вмер, як це й наперед було ясно кожному чоловікові, не позбавленому самовладання і завбачливості. І його заповіт був тоді поданий на затвердження; і навіть люди глибоко в горах прочули, що́ в ньому

було, прочули, як ця віддавна занапащувана земля мала перейти до законного власника. Чи власників, бо Анс Голенд, як і ми, добре знав, що незалежно від заповіту Вірдж тепер не візьме більше за свою законну половину, так само, як коли б і сам батько дав був йому до того нагоду. Анс це знає, бо він знає, що на місці Вірджа зробив би те саме — віддав би Вірджеві його половину. Бо вони обидва діти Ансельма Голенда, але вони також діти Корнелії Мардіс. Але навіть якби Анс не знав цього, не вірив, він знав, що з землею, яка належала його матері і в якій тепер лежать її кістки, віднині будуть поводитись як треба. Тож, мабуть, тієї ночі, коли він почув, що батько помер, мабуть, уперше відтоді, як Анс був дитям, від тих, мабуть, часів, як мати ще була жива і підіймалася на ніч сходами зазирнути в кімнатку, де він спав, може, Анс уперше відтоді заснув. Бо то була, розумієте, відплата за все: кривду, несправедливість, утрату доброго імені і пляму від ув'язнення — все тепер розвіялось, мов сон. Можна було тепер забути, бо все стало на своє місце. До цього часу, бачте, він звик бути самітником, жити відлюдьком. Він почував себе щасливіщим там, де був, у глушині. І тепер довідався, що все минулось, мов лихий сон, що земля, материна земля, її спадщина і могила були тепер у руках саме того чоловіка, якому він міг і став би довіряти, хоч вони й не балакали один до одного. Хіба ви не розумієте?

Ми дивились на нього, сидячи коло столу, до якого ніхто не торкався від дня смерті судді Дьюкінфілда, столу, де застигли на своїх місцях речі, які разом з дулом пістолета були останнім, що він бачив на цім світі, і які були роками нам знані: папери, заляпана чорнильниця, коротка ручка, з якою суддя не бажав розлучатись, невеличка бронзова коробка, якою він притискав свої папери. Брати-близнюки, кожен зі свого кінця дерев'яної лави, пильнували Стівенса — нерухомо, напружено.

— Ні, ми не розуміємо, — сказав голова. — До чого ви хилите? Який зв'язок між усім цим і вбивством судді Дьюкінфілда?

— А ось який, — пояснив Стівенс. — Коли суддю Дьюкінфілда вбили, заповіт той саме лежав у нього на затвердженні. Це був химерний заповіт, та ми всі іншого й не сподівались від містера Голенда. Але юридично його було складено правильно, нікого зі спадкоємців не обійдено; всі ми знаємо, що половину землі Анс матиме тієї ж хвилі, як тільки зажадає. Отже, заповіт правильний. Його затвердження мало бути хіба формальністю. Проте суддя Дьюкінфілд зволікав з ним більше двох тижнів, аж до своєї смерті. І так

той чоловік, котрий гадав, що йому лишається тільки виявити терпіння...

— Який чоловік? — перебив голова.

— Терпіння,— продовжував Стівенс.— Тому чоловікові лишалось тільки виявити терпіння. Але не терпіння муляло його, бо він уже витерпів п'ятнадцять років. Річ була не в цьому, а в чомусь іншому, про що він довідався (чи пригадав), коли вже було запізно, чого йому не слід було забувати; бо він спритний чоловік, наділений самовладанням і завбачливістю; достатнім самовладанням, щоб чекати нагоди протягом п'ятнадцяти років, достатньою завбачливістю, щоб приготуватись до всіх несподіванок, за винятком однієї: провалини у власній пам'яті. А коли вже було запізно, він згадав, що існує інший чоловік, котрий має знати про забуте ним. І той, інший чоловік, котрий мав це знати, був суддя Дьюкінфілд. І те, що він також мав знати, полягало в тому, що кінь той не здатний був убити містера Голенда.

Коли замовк Стівенсів голос, в залі ані шелеснуло. Присяжні принишкли довкола столу, дивлячись на окружного прокурора. Ансельм повернув лице до брата і зирнув на нього з-під насуплених брів; потім він знов уп'явся в Стівенса, подавшись цього разу трохи вперед. Вірджіній не поворухнувся; в його суворому напруженому виразі не помітно було ніяких змін. Між ним і стіною сидів далекий родич. Руки складені на колінах, а голова трохи похилена, неначе він був у церкві. Ми знали про нього тільки те, що він якийсь мандрівний проповідник і що вряди-годи, назбиравши гурт мершавих коней та мулів, десь подавався міняти чи продавати їх. Бо він був чоловіком скупим на балачку і в стосунках з людьми виявляв таку страдницьку несміливість і невпевненість у собі, що ми жаліли його тим гидливим жалем, який відчуваєш до скаліченого хробака, боячись навіть ставити його перед болісною необхідністю відповісти на запитання «так» чи «ні». Та ми чували, як по неділях на папертях сільських церков він робиться іншим чоловіком, цілком перемінюється; голос його тоді бринить проникло і впевнено наперекір його вдачі та зростові.

— І ось уявіть собі те чекання,— вів далі Стівенс,— як той чоловік заздалегідь знав, що мало статися, знав, зрештою, причину, з якої нічого не робилось, чому той заповіт потрапив до кабінету судді Дьюкінфілда та й мов крізь землю провалився, і ніхто ні сном ні духом не знав куди, бо він забув те, чого йому не можна було забувати. І тою причиною було те, що суддя Дьюкінфілд знав також, що людина, яка била того коня кийком, аж полишалися сліди на спині,

спершу вбила містера Голенда, а потім запхала його ногу в стремено і била коня кийком, щоб перелякати. Та кінь не схарапудився. Людина наперед знала, що так і буде; знала це роками, але забула. Бо ще лошам того коня раз так відшмагано, що відтоді він завжди, щойно вздрівши лозину в руці вершника, лягав додолу, про що знав містер Голенд і знали всі близькі до родини містера Голенда. Отже, кінь просто ліг поверх трупа містера Голенда. Та спершу це теж узгоджувалось; так теж було незле. Ось що, певно, думав той чоловік, протягом наступного тижня, лежачи ночами в своєму ліжку і чекаючи, як чекав уже п'ятнадцять років. Бо навіть тоді, коли було вже запізно і він зрозумів, що дав маху, навіть тоді він не згадав усього того, чого не можна було забувати. Потім він згадав і те, коли було вже запізно, після того як труп знайшли, побачили і зафіксували сліди ударів на коневі, і було вже запізно усувати їх. На той час вони вже й так, мабуть, посходили з коня. Але був єдиний спосіб, до якого він міг удатися, щоб усунути їх з людської пам'яті. Уявіть собі його жах, його лють, почуття чоловіка, чимось непоправно ошуканого: те шалене бажання хоч на мить повернути час назад, аби переробити щось чи довести до кінця, коли вже було запізно. Бо це останнє, що він пригадав, коли вже було запізно, було те, що містер Голенд купив того коня в судді Дьюкінфілда, людини, яка сиділа тут, за цим столом, розглядаючи питання чинності заповіту на дві тисячі акрів найкращих земель у нашій окрузі. І той чоловік вичікував, бо в нього був лише один спосіб усунути слід кийка; і нічого не діялось. І нічого не діялось, і він знав чому. І він вичікував, скільки міг, поки не зросло в нього переконання, що на карту поставлено більше, ніж якісь там гони землі. Так що ж він ще міг учинити, окрім того, що вчинив?

Ледь замовк його голос, як озвався Ансельм. Голос хрипкий, уривчастий.

— Ви помиляєтеся, — сказав він.

Всі ми, як один, поглянули на нього, туди, де він сидів, перехилившись уперед на лаві в заболочених чоботях і зношеному комбінезоні, зирячи на Стівенса; навіть Вірджіній повернувся і глипнув на нього. Тільки далекий родич та старий негр не поворухнулися. Вони наче й не слухали.

— В чому я помиляюся? — запитав Стівенс.

Та Ансельм не відповів. Він уп'явся очима в Стівенса.

— Чи дістане Вірдж маєток хоч... хоч...

— Хоч би й що? — спитав Стівенс.

— Чи він... той...

— Ви про свого батька? Чи він загинув, чи був убитий?

— Так, — вимовив Ансельм.

— Так. Ви з Вірджем одержите землю, матиме той заповіт силу чи ні, якщо, звісно, Вірдж поділиться з вами, в тому разі, коли він матиме силу. Той чоловік, що убив вашого батька, не був цього певен і не важився спитати. Бо він цього не хотів. Він хотів, щоб Вірджеві дісталося все. Ось чому він бажає, щоб той заповіт мав силу.

— Ви помиляєтесь, — сказав Ансельм тим хрипким, уривчастим голосом. — Я вбив старого. Та тільки це було не через ту розпрокляту ферму. Ну, тепер давайте сюди вашого шерифа.

І тепер уже Стівенс, пильно дивлячись в Ансельмове люте лице, спокійно промовив:

— А я кажу, що ви помиляєтесь, Ансе.

Якийсь час по тому ми, що дивились і слухали, перебували в стані розслаблення, начебто вві сні, коли здогадуєшся наперед, що має трапитись, у той же час усвідомлюючи, що то, зрештою, байдуже, бо ось-ось маєш прокинутись. Ми були немовби поза часом, спостерігаючи події ззовні, принишклі десь поза часом від тої першої миті, коли глянули на Ансельма так, ніби зроду його доти не бачили. Прокотився якийсь гомін, повільний, здавлений звук зітхання від полегкості, чи що. Мабуть, ми всі думали про те, що Ансовим кошмарам прийшов нарешті кінець. Ми наче теж полинули назад, туди, де він лежав дитиною в ліжку, а мати, в якої, казали, він був улюбленцем, чия спадщина була втрачена для нього і навіть саме місце спочинку її довго нетривоженого праху осквернено, підвелась на хвилю, щоб поглянути на нього. Давно те діялось, дуже давно, а мов рукою подати. І хоч як рівно простягся коридор, хлопчик, що лежав там невинно, загубився в ньому, як то з усіма нами буває, мусить бути, завжди буде; той хлопчик був такий же мертвий, як і всі його кревні, що лежали в тому розритому кедровому гаю, і на чоловіка, на котрого ми дивились, дивились через ту невідворотну розпадину, може, з жалощами, але не з милосердям. Тим-то суть Стівенсових слів доходила до нас десь так само довго, як і до Анса; йому самому довелось повторити:

— Ну, а я кажу, що ви, Ансе, помиляєтеся.

— Що?— перепитав Анс, подавшись наперед. Він не підвівся, але враз наче штрикнув нестямно:— Брехня! Ви...

— Ви, Ансе, помиляєтесь. Ви не вбивали свого батька. Людиною, що вбила вашого батька, був той, хто міг спланувати і задумати вбивство цього старого чоловіка, який щодня

сидів тут за цим столом, день у день, поки старий негр не входив, і не будив його, і не казав, що пора йти додому, — чоловіка, що зроду не вчинив чоловікові, жінці чи дитині нічого, крім добра, як він розумів його по своїй совісті і по велінню божому. Не ви вбили вашого батька. Ви домагались від нього того, що вважали своїм по праву, а коли він відмовився дати, пішли, подалися геть, ніколи більше не говорили до нього. Ви чули, як він занапащує садибу, проте лишалися спокійним, бо та земля була всього-на-всього «розпроклята ферма». Ви зберігали спокій, доки не почули, як навіжений чоловік розриває могили, де поховано плоть і кров вашої матері та й вашу власну. Тоді, і тільки тоді, пішли ви до нього з докорами. Та ви ніколи не мали хисту дорікати, ані він те слухати. Отже, ви знайшли його там, у гаю, з дробовиком. Не думаю, щоб ви дуже зважали на той дробовик, по-моєму ви його просто відібрали в батька з рук, відлупцювали голіруч і лишили там, біля коня; може, думали, що він мертвий. Потім, як ви вже пішли, туди нагодився хтось інший і знайшов містера Голенда. Можливо, той хтось весь час ходив за вами назирці. Хтось, хто теж зичив йому смерті. Не з серця та гніву, а з розрахунку. Можливо, щоб погріти руки коло заповіту. От він прийшов туди, знайшов те, що ви лишили, і докінчив: засадив ногу вашого батька в стремено і спробував упереціцити того коня, щоб він поносив, аби про людське око все було шито-крито, забувши зопалу те, чого не можна було йому забувати. Але то не були ви. Бо ви повернулись додому і коли почули, що було знайдено, не говорили нічого. Бо в той час ви подумали таке, чого не наважилися сказати навіть самому собі. І коли почули, що було в заповіті, ви подумали, що знаєте. І були тоді раді. Бо ви жили самотою, поки молодість і палке прагнення розбагатіти не вивітрилися з вас; ви тільки й хотіли, що спокою собі і материному прахові. Та й поза тим чого варті земля і становище серед людей для людини без громадянських прав, із заплямованим іменем?

Ми сиділи нишком, а Стівенсів голос завмирав у цій невеликій кімнаті, де повітря ніколи й не ворухнулося, ніколи не було ані найменшого протягу, бо ж суд був обведений муром.

— Не ви, Ансе, вбили вашого батька та й суддю Дьюкінфілда. Бо якби та людина, що вбила вашого батька, вчасно згадала, що суддя Дьюкінфілд був колись власником коня, суддя Дьюкінфілд жив би й сьогодні.

Ми затамували подих, сидячи довкола столу, за яким сидів, бувало, і сам суддя Дьюкінфілд, коли звів погляд на той

пістолет. До столу відтоді не торкалися. На ньому й досі лежали папери, ручки, стояла чорнильниця, мала, химерно мережана бронзова коробка, яку донька привезла йому з Європи дванадцять років тому,— навіщо, ні вона, ні суддя не знали, бо годилась хіба на сіль до ванни або тютюн, суддя ж не вживав ні того, ні того,— і яку він тримав, щоб притискувати папери, теж річ зайва там, де ніколи не було протягів. Але він тримав її там на столі, і всі ми це знали і бачили, як він бавиться тою іграшкою, в розмові відкриваючи покришку на пружині і милуючись, як вона грайливо, з виляском зачиняється від найменшого доторку.

Озираючись тепер на те все, я бачу, що далі справа вже не мала б бути такою забарною, як була. Тепер мені здається, ми мусили знати все одразу; я й досі наче відчуваю ту гидливість без милосердя, що, зрештою, виконує роль жалощів, як коли розглядаєш м'якого хробака, настромленого на шпильку, і тебе аж нудить від обридження — взяв би його та й розчавив хоч голою долонею, як нема чим, і думаєш: «Ну ж бо роздуши його. Щоб тільки пляма лишилася. Кінчай з ним». Але не такий був план у Стівенса. Бо він мав план, і ми згодом це зрозуміли: раз він неспроможний розкрити вину підозрілого, той мусить це зробити сам. І то було нечесно, так як він це зробив; пізніш ми йому так і сказали. («Ах, — відказав він, — та хіба ж правосуддя не є завжди нечесне? Чи ж не складене воно завжди з несправедливості і щасливого випадку та тривіальності в неоднакових дозах?»)

Та як би там не було, коли він знову заговорив тим тоном, спокійним, мов яку байку правив, поклавши тепер долоню поверх бронзової коробки,— ми ще не розуміли, до чого він хилить. Однак люди так залежать від своїх упереджень. Нас вражає не дійсність, не обставини; вражає шок від того, що мусили б уже знати, якби не були засліплені вірою в те, що, як згодом виявляється, ми вважали за істину не з якої іншої причини, а лише тому, що випадково повірили в ту мить. Він знову торочив про куріння, про те, як чоловік ніколи не відчуває справжньої насолоди від тютюну, доки не впевниться, що він йому шкодить, і як некурці позбавляють себе в житті одної з найбільших насолод для чутливої натури: свідомості, що віддаєшся порокові, який шкодить тільки тобі самому.

— Ви курите, Ансе? — спитав він.

— Ні, — відказав Анс.

— Ви теж ні, правда ж, Вірдже?

— Ні, — промовив Вірджіній. — Ніхто з нас ніколи не курив — ні батько, ні Анс, ні я. Мабуть, це у нас спадкове.

— Родинна риса,— підхопив Стівенс.— Чи так і в родині вашої матері? Як у вашім коліні, Гренбі?

Далекий родич мигцем зиркнув на Стівенса. Не поворухнувшись, він, здавалось, поволі зіщулювався в своєму чепурному шерстяному костюмі.

— Ні, сер. Я зроду не вживав.

— Може, тому, що ви проповідник, — висловив здогад Стівенс. Гренбі не відповів. Він знову глянув на Стівенса. Обличчя лагідне, все ще безнадійно збентежене.

— А я так завжди курив, — просторікував Стівенс. — Завжди, відколи остаточно оклигав з нудоти, викликаної куривом, як було мені чотирнадцять років. То добрий шмат часу, досить довгий, щоб чоловік став перебірливим на тютюн. Але більшість курців перебирають, всупереч психологам і стандартизованому тютюну. А може, то лиш сигарети стандартизовані. А може, вони стандартизовані тільки для профанів, некурців. Бо я помічав, як охоче некурці легковажно судять про тютюн, так само як чимало з нас охоче судять легковажно про те, чого самі не вживають і з чим не знайомі, бо людиною керують її упереджені уявлення. Та візьміть чоловіка, який продає тютюн, хоч би сам він його не вживав, і який бачить, як один клієнт за другим розриває пачку і запалює сигарету просто перед ним по другий бік прилавка. Спитайте його, чи всякий тютюн смердить однаково, чи не може він відрізнити один гатунок від іншого по запаху. Або, може, то форма і колір обгортки, в якій він продається; бо навіть психологи ще не сказали нам, де кінчається бачення і починається нюх чи кінчається слух, а починається бачення. Це вам скаже кожний юрист.

Знову голова спинив його. Поки що ми слухали досить спокійно, але, мабуть, усі ми були тієї думки, що збивати вбивцю з пантелику це одне, а нас, присяжних, це щось інше.

— Вам слід було провести всі ці розслідування до того, як скликати нас, — зауважив голова, — навіть якщо це докази, то який з них пожиток, раз убивці не затримано? Припущення — річ добра, але...

— Гаразд,— урвав його Стівенс.— Дайте мені ще трохи поприпускати і якщо вам не видно буде ніякого поступу, скажіть мені, то я облишу своє, хай буде по-вашому. І я гадаю, що спочатку ви назвете це занадто сміливим, навіть як на припущення. Але ми знайшли суддю Дьюкінфілда мертвого, з простреленим переніссям, в цьому ось кріслі, за цим столом. Це не припущення. І дядько Джоб сидів цілий день в тому кріслі в коридорі, де кожен, хто входить до цієї кімнати (хіба що він спустився б сходами з судової зали і заліз вікном),

проходить за вісім футів од нього. І ми не знаємо, щоб хто коли за сімнадцять років проминув дядька Джоба в тому кріслі. Це теж не здогад.

— Так у чім же ваш здогад?

Але Стівенс знову завів балачку про тютюн, про куріння.

— На тім тижні я зайшов до Вестової аптеки по тютюн і він розповів мені про одного чоловіка, що теж перебирав куривом. Дістаючи мені тютюн з ящика, він видобув коробку сигарет і простяг мені. Вона припала порохом, поблякла, наче її тримали вже віддавна, і Вест мені сказав, що один комівояжер накинув йому дві таких коробки багато років тому. «Курили їх коли-небудь?» — спитав він. «Ні, — відказав я. — Либонь, то міські сигарети». Тоді він розповів мені, як продав другу коробку якраз того самого дня. Він, мовляв, сидів за прилавком, розклавши на ньому газету, чи то читаючи її, чи то назираючи за крамницею, поки помічник ходив обідати. І він сказав, що не чув і не бачив того чоловіка, доки не побачив його просто перед прилавком так близько, що аж підскочив. Невеличкий чоловічок, по-міському вбраний, казав Вест, зажадав таких сигарет, про які Вест зроду не чув. «Таких у мене нема, — сказав Вест. — Не держимо їх».— «Чому ви їх не держите?»— питає той. «Нема на них збуту». І він розказав мені про того чоловічка в міському вбранні, з обличчям — як у поголеної воскової ляльки, з якимось застиглим поглядом і наче застиглою манерою говорити. Тоді Вест розгледів його очі та придивився до його ніздрів і зрозумів, у чому річ. Бо той чоловічок по зав'язку накурився якогось дурману. «Нема на них ніякого попиту»,— каже Вест. «А я зараз? — питає той. — Продаю вам для мух липучку, чи що?» Потім чоловічок купив другу пачку тих сигарет і вийшов. А Вестові стало якось не по собі, і кинуло в піт, і наче тягло на блювоту, казав він. І ще він сказав мені: «Якби я мав на думці якесь диявольське діло, на яке сам би не відважився; знаєте, що б я вчинив? Сунув би тому іродові доларів з десяток, і наштовхнув на те диявольство, і сказав йому довіку більше не траплятись мені на очі. Коли він вийшов, у мене було точнісінько таке відчуття. Наче мене ось-ось мало занудити».

Стівенс обвів нас поглядом і помовчав. Ми не відривали від нього очей.

— Він приїздив сюди звідкілясь авто, великим родстером, той городянин. Той городянин, що в нього вивівся був його улюблений гатунок тютюну. — Знову Стівенс помовчав, а потім помалу повернув голову і глянув на Вірджінія Голенда. Здавалось, ми цілу хвилину спостерігали, як вони пильно

дивляться один на одного. — І один негр сказав мені, що вночі, перед тим як убито суддю Дьюкінфілда, ця велика машина стояла в повітці Вірджінія Голенда.

І ще раз ми спостерігали, як вони обоє з незворушними обличчями пильно вдивлялися один в одного. Стівенс заговорив тоном спокійним, розважливим, майже задумливим:

— Хтось переконував його не виїздити сюди в тому авто, тому великому авто, яке досить раз побачити, щоб запам'ятати і впізнати. Можливо, той хтось хотів заборонити йому приїздити в тому авто, погрожував, та тільки чоловічок, якому доктор Вест продав ті сигарети, не стерпів би забагато погроз.

— Під тим «хтось» ви розумієте мене, — озвався Вірджіній. Він не ворухнувся, не відвів пильного погляду від Стівенсового обличчя. А от Ансельм поворухнувся. Він повернув голову і глянув на брата раз. Було зовсім тихо, та коли заговорив далекий родич, ми спершу не розчули і не зрозуміли. Він говорив тільки раз, відколи ми увійшли до кімнати, і Стівенс замкнув двері на ключ. Голос його був кволий; знову, хоч він і не ворухнувся, здавалося, що він млосно щулиться під одежею. Він говорив збентежено, з замішанням, знайомим для всіх нас болісним бажанням знітитись.

— Той чоловічок, про якого ви говорите, він приїздив до мене, — промовив Додж. — Завітав до мене. Завітав у мій дім того вечора смерком і казав, що йому кортить купити малорослих коней для цього... цієї гри...

— Поло? — підказав Стівенс.

Родич, поки говорив, ні на кого не глянув; наче промовляв до своїх рук, що ними повільно ворушив на колінах.

— Так, сер. Вірджіній був при тім. Ми говорили про коней. Потім наступного ранку він сів у свою машину і подався. У мене нічого не знайшлось підхожого для нього. Я не знаю, ні звідки він узявся, ні куди подався.

— Ані до кого ще він прибував з візитом,— перебив його Стівенс.— Ані за яким ще ділом він приїздив. Цього ви не можете сказати.

Додж не відповів. У цьому й не було потреби, і знову шмигнув він у ту свою зніченість, мов якесь мале і кволе звірятко в нору.

— Ось такий мій здогад, — виголосив Стівенс.

І тоді ми повинні були зрозуміти. Воно лежало перед нами на видноті, як на долоні. Ми мусили відчути в тій кімнаті того, у кого Стівенс викликав жах, і шаленство, і люте бажання повернути час на мить назад, щоб виправити сказане, зроблене. Але, може, той «хтось» ще не відчув усьо-

го, ще не відчув того удару, того струсу, як чоловік може секунду-другу не усвідомлювати, що його підстрелено. Бо тепер заговорив Вірджіній різко, якось шорстко:

— А як ви збираєтеся це довести?

— Що́ довести, Вірдже? — перепитав Стівенс. Знову вони видивилися один на одного: спокійно, твердо, мов два боксери. Не фехтувальники, а таки боксери чи бодай дуелянти з пістолетами. — Хто найняв того зарізяку, того душогуба аж із Мемфіса? Я не маю цього доводити. Він признався сам. По дорозі назад до Мемфіса він наїхав на дитину в Батенбурзі (він був усе ще одурманений наркотиком, мабуть, прийняв порцію додатково, коли скінчив тут своє діло); його спіймали і, відібравши пістолета з глушником, ув'язнили, а коли дурман почав вивітрюватись, він, сидячи в тюремній камері, тіпаючись і рикаючи, розповів, де був, до кого навідувався.

— Ага, — сказав Вірдж. — Чудово. Отже, вам треба лише довести, що він побував того дня в цій кімнаті. І як ви це зробите? Знов дасте долара тому старому негриському, аби він ще раз пригадав?

Але Стівенс наче й не слухав. Він стояв край столу, між двома групами, і, говорячи, тримав у руці бронзову коробку, повертав її на всі боки, розглядав і промовляв усе тим же спокійним, задумливим тоном:

— Усі ви знаєте специфічну особливість цієї кімнати. Що тут ніколи не буває протягів. Що тут, як накурять, скажімо, в суботу, то аж у понеділок вранці, коли дядько Джоб відкриє двері, дим усе ще слатиметься понад плінтусом, наче заспаний собака. Ви всі це бачили.

Тепер усі ми сиділи, подавшись трохи вперед, як Анс, пильнуючи Стівенса.

— Так, — сказав голова. — Ми всі це бачили.

— Так, — продовжував Стівенс, мовби й не слухаючи, і повертав закриту коробку в руці на всі боки.— Ви питалися у мене про мої здогади. Ось вони. Але щоб їх здійснити, потрібен догадливий чоловік — чоловік, здатний підійти до крамаря, що сидить за прилавком, одним оком читаючи газету, а другим пильнуючи дверей, чи не зайде клієнт, так, щоб той крамар і незчувся. Чоловік з великого міста, що домагався міських сигарет. Отже, наш чоловік, вийшовши з аптеки, пройшов через весь суд нагору, як міг би це зробити хто завгодно. Може, з десяток душ бачили його; вдвічі більше, може, взагалі й не глянули на нього, бо є два місця, де люди не дивляться в обличчя одне одному: у святилищах юстиції і в громадських убиральнях. Отож він увійшов до судової зали, спустився сходами в коридор і побачив дядька

Джоба, що спав у своїм кріслі. Чи, може бути, він пройшов далі коридором і заліз через вікно за спиною в судді Дьюкінфілда. А можливо, прослизнув просто повз дядька Джоба, виринувши, розумієте, з тилу. А проминути за вісім футів сонну людину в кріслі для чоловіка, здатного підійти до продавця, що схилився на прилавок у своїй крамниці, було б не дуже важко. Може, він навіть запалив сигарету з купленої у Веста пачки, ще навіть поки суддя Дьюкінфілд не помітив його присутності в кімнаті. Чи, може, суддя Дьюкінфілд спав у кріслі, як часом траплялося. Тож, мабуть, той чоловік стояв тут і досмоктував сигарету і дивився, як дим поволі повзе через стіл і лаву під стіною, думаючи, перш ніж натиснути курок пістолета, про так легко зароблені гроші, про дурнуватих селюків. І шуму було менше, ніж від чиркання сірником, яким він припалив сигарету, бо він так убезпечив себе проти шуму, що забув про тишу. А потім він вийшов, як і прийшов, а десяток чи два десятки чоловіків дивились на нього і не бачили, а о п'ятій по обіді того дня дядько Джоб пішов будити суддю і казати, що пора збиратись додому. Чи не так, дядьку Джобе?

Старий негр підвів очі.

— Я глядів за ним як обіцяв місіс,— вимовив він.— І я клопотався ним так, як обіцяв місіс. І увійшов сюди, і подумав спершу, що він спить, як от часом...

— Стривай, — урвав його Стівенс. — Ти ввійшов і побачив його в кріслі, як завжди, і, переходячи кімнату, помітив дим під стіною позад столу. Чи не так ти казав мені?

Старий негр у своєму скрученому дротом кріслі розплакався. Він виглядав, мов стара мавпа, що плаче немічно чорними слізьми, втираючи обличчя тремтячою від старості, від ще чогось вузлуватою рукою.

— Я не раз приходив сюди вранці прибирати. Він там слався, той дим, а суддя, що ніколи в житті й не скуштував курива, зайде, було, нюхне своїм задертим носом і скаже: «Ну, Джобе, десь, певно, викурили ми за ніч того пацюка від юстиції».

— Ні, — перебив Стівенс. — Розкажи, як того дня дим слався там позад столу, коли ти увійшов будити його йти додому, коли ніхто не проходив повз тебе, окрім ось цього містера Вірджа Голенда. А містер Вірдж не курить. Одначе дим той там слався. Розкажи, як розказував мені.

— Та слався. А я думав, що він спить, як завжди, і підійшов розбудити його...

— І ця мала коробка стояла скраю на столі, де він кру-

тив її в руках, поки говорив з містером Вірджем, а коли ти простяг руку, щоб збудити його...

— Так, сер. Вона зіскочила зі столу, а я думав, що він спить...

— Коробка зіскочила зі столу. І вона грюкнула, і ти здивувався, чого це не збудило суддю, і глянув униз, де коробка валялася в диму з одчиненою кришкою, і ти подумав, що вона зламалась. І сягнув рукою вниз, щоб подивитись, бо суддя любив її, бо міс Емма привезла її з-за океану, хоч для притискування паперу вона йому в кабінеті була непотрібна. Тож ти зачинив кришку і поставив коробку назад на стіл. І тоді побачив, що суддя не просто спить.

Він замовк. Ми принишкли так, що чули свій віддих. Стівенс начебто роздивлявся свою руку, в якій повільно обертав на всі боки коробку. В розмові зі старим негром він трохи відвернувся від столу так, що тепер був повернутий більше до лави, ніж до присяжних за столом.

— Дядько Джоб називає її золотою коробкою. І це назва не гірша за інші. Краща за більшість інших. Бо весь метал майже однаковий; просто людям часом забагнеться одного сорту дужче, ніж інших. Та в усіх є певні спільні властивості, подібності. Одна з них така: що б не закрити в металевій скриньці, воно збережеться незмінним довше, ніж у дерев'яній чи паперовій. Можна закрити, скажімо, дим у металевій коробці зі щільною кришкою, як ось ця, і навіть через тиждень дим ще буде там. Більш того, хімік, чи курець, чи торговець тютюном, як от доктор Вест, може визначити, з чого той дим походить, з якого гатунку тютюну, особливо як то виявиться рідкісна марка, така, якої в Джефферсоні не продають і якої в нього лише випадково трапилося дві пачки і випадково він пам'ятає, коли продав одну з них.

Ми не ворухнулись. Так і сиділи, зачувши поквапне тупотіння нерівних чоловікових кроків, потім ми побачили, як він вибив коробку із Стівенсових рук. Але ми не дуже зважали на нього навіть тоді. Як і він, ми стежили за коробкою, що розпалась надвоє,— кришка відскочила, і з неї пахнуло димом, що потроху став розтікатись і танути. Як один, ми перехилилися через стіл і дивилися вниз на рудувату і безнадійно плюгаву голову Гренбі Доджа, як він уклякнув на підлозі і розганяв руками дим, що розповзався по кімнаті.

— Тільки я все-таки не... — промовив Вірджіній. Ми п'ятеро вже вийшли на судовий двір, трохи мружачись один на одного, мов щойно повилазили з печери.

— Заповіт у тебе складено, правда ж? — запитав Стівенс.

Тут Вірджіній завмер непорушно, втупившись у Стівенса.

— А...— нарешті озвався він.

— Звичайні собі взаємні заповіти-доручення з рівними правами сторін. Ви з Гренбі один одному спадкоємці і виконавці по духівниці для взаємного захисту спільних маєтностей. Це природно, і, мабуть, Гренбі перший натякнув тобі, сказавши, що зробив тебе спадкоємцем. Так що ти краще подери свій примірник, зроби краще спадкоємцем Анса, якщо вже маєш складати заповіт.

— Він не потребує чекати аж доти, — сказав Вірджіній. — Половина землі вже його.

— Ти тільки дбай про неї, та він і сам знає, що ти дбатимеш, — промовив Стівенс. — Ансові не треба ніякої землі.

— Авжеж, — Вірджіній одвернувся набік. — Але я хочу...

— Ти тільки дбай про неї. Він знає, що ти подбаєш.

— Авжеж, — Вірджіній знову глянув на Стівенса. — Ну, по-моєму, я... Ми обоє завдячуєм тобі...

— Більше ніж ти гадаєш, — докінчив Стівенс. Він говорив дуже поважно. — А може, тому коневі. За тиждень по смерті твого батька Гренбі, як сказав мені Вест, купив пацюкової отрути на добрих трьох слонів. Але, згадавши про те, що він забув про коня, він боявся труїти своїх пацюків, поки не з'ясується з заповітом. Бо він і лукавий проноза, і дурний водночас: така небезпечна комбінація. Він досить дурний, щоб думати, ніби закон — це щось на взірець динаміту: раб того, хто перший наклав на нього руки; та й тоді небезпечний раб; і якраз досить лукавий, щоб гадати, ніби люди користаються з цього раба, вдаються до нього тільки в особистих цілях. Я це виявив, коли він якось минулого літа підіслав до мене одного негра, щоб з'ясувати, чи спосіб смерті людини може вплинути на затвердження її заповіту. І я знав, хто підіслав до мене того негра, і знав, що яку б інформацію не передав тому, хто його послав, той уже наперед не віритиме їй, бо я слуга того раба, динаміту. Отже, якби то був нормальний кінь або Гренбі вчасно згадав, ти лежав би тепер у землі. Для Гренбі від того, може, зовсім і не полегшало, але тебе вже не було б.

— О, — промовив Вірджіній спокійно й поважно. — Я таки чимало зобов'язаний.

— Ще б пак, — підхопив Стівенс. — Ти маєш зобов'язань досить. Ти дечим зобов'язаний Гренбі.— Вірджіній глянув на нього. — Ти зобов'язаний йому за ті податки, що він сплачував ось уже п'ятнадцятий рік.

— О,— мовив Вірджіній.— Так. Я гадав, що батько...

Кожного року, в жовтні Гренбі позичав у мене гроші, не багато і не все однаково. Казав, купити худобу. Дещо з того повертав. Але він і досі винен мені... ні, я винен йому. — Він говорив дуже серйозно, дуже поважно. — Коли чоловік пускається на ліходійство, то суть не в тім, що він чинить, а в тім, що по собі лишає.

— Але каратимуть його люди сторонні за вчинки. Бо не ті, кого зачепить ним учинене, каратимуть його. А для нас усіх то добре, що вчинки відбирають злочинця з їхніх рук. Я відібрав його з твоїх рук, Вірдже, кров чи не кров. Розумієш?

— Розумію, — відказав Вірджіній. — Однак я все одно б не... — Тут він раптом позирнув на Стівенса. — Гевіне, — почав він.

— Чого? — спитав Стівенс.

Вірджіній пильно дивився на нього.

— Ти говорив про хімію і таке інше, про той дим. Я наче в дещо з того повірив, а трохи наче ні. І мені здається, коли скажу, в що я повірив, а в що ні, ти з мене сміятимешся.

Обличчя в нього було цілком поважне. У Стівенса — також. Але щось таке було в Стівенсовім обличчі, у погляді: щось бистре і жваве, проте не глузливе.

— То було тиждень тому. Якби ти відкрив ту коробку та подивився, чи є там ще дим, він би вийшов. А якби в тій коробці не було диму, Гренбі не виказав би себе. А то було тиждень тому. Як ти знав, що там у коробці лишилось хоч трохи диму?

— А я й не знав,— відповів Стівенс. Він сказав це хутко, жваво, радісно, майже щасливо, майже сяючи. — Я не знав. Я, як міг, затягував справу, поки аж напустив туди диму. Саме перед тим, як ви всі ввійшли в кабінет, я напустив у ту коробку повну люльку диму і закрив її. Але я не знав. Я потерпав, і ще дужче од Гренбі Доджа. Але все обійшлося гаразд. Той дим продержався в коробці майже годину.

МАКАКА

Доведеться мені спробувати розповісти історію Макаки. Так, саме спробувати — свідомо постаратися подолати суперечності в його короткій ганебній історії, відомій мені через людей, якось розібратися в ній не тільки за допомогою таких туманних знарядь, як припущення, висновки та вигадки, але застосувати ці туманні знаряддя до туманного і нез'ясовного

матеріалу, залишеного ним по собі. Бо то лише в літературі парадоксальні та взаємно суперечливі події з історії людського серця можуть бути зіставлені та оправлені мистецтвом у щось правдоподібне й вірогідне.

Він був недоумок, ба й зовсім кретин; йому взагалі ні в якому разі не місце було у в'язниці. Але в той час, коли його судили, у нас був молодий окружний прокурор, що мріяв про Конгрес, а в Макаки не було ні рідних, ні грошей, ні навіть адвоката, бо він, здається, й не тямив, навіщо йому той адвокат, і взагалі, що це таке, то ж суд призначив йому адвоката-молодика, свіжоспеченого юриста, котрий знався на практичному судочинстві, либонь, хіба тільки трохи більше за самого Макаку і, мабуть, на вказівку суду визнав від імені Макаки провину чи, може, забув, що має право апелювати з огляду на розумову неповноцінність, бо ж Макака і не пробував заперечувати, що він вчинив убивство. Власне, він сам це твердив, навіть знов і знов повторював, і його несила було втримати. Він ані признавався, ані вихвалявся. Виглядало так, наче він поривається виголосити промову перед людьми, що затримали його біля трупа, доки не прибуде помічник шерифа, перед помічником і перед іншими арештантами — випадковими неграми, зловленими на картярстві, чи бродяжництві, чи за продаж віскі у завулках,— і перед мировим суддею, що притягав його до відповідальності, і перед адвокатом, призначеним від суду, і перед самим судом та присяжними. Навіть через годину по вбивстві він, здавалося, не міг пригадати, де воно трапилось; не міг навіть пригадати чоловіка, що його, як сам твердив, убив; він назвав своєю жертвою (на спонуку, на підказку) кількох чоловіків, що були живісінькі, а один навіть був якраз присутній у мировому суді. Але він і не думав відмовлятися, що вбив когось. То не було наполягання. Просто він безглуздо стверджував факт тим веселим, захопленим і лагідним голосом, силкуючись виголосити свою промову, намагаючись сказати людям щось таке, що аж ніяк не трималося купи, і його не хотіли слухати. Він не складав зізнань, не намагався навести доказів, щоб пом'якшити провину і тим самим уникнути покарання. То було так, наче він, користуючись нагодою, силкується ствердити якусь істину, щоб перекинути міст через дотеперішню прірву між самим собою і живим світом, світом живих людей, вагомою і трудженною землею, як свідчить химерна промова, що її він виголосив під шибеницею через п'ять років.

Але ж йому взагалі не треба було на світ з'являтися. Він похо́див, тобто з'явився,— чи він там народився, чи ні, не

знала жодна душа,— із лісистого узгір'я на сході нашої округи: з краю, де двадцять п'ять років тому (Макаці було десь під двадцять п'ять) майже не було доріг і куди навіть окружний шериф не потикався,— край неприступний і майже безгосподарний, заселений замкнутими в собі гуртами людності, яка не визнавала нікого і нічого і якої зовнішній світ ніколи не бачив, поки аж кілька років тому добрі дороги з автомобілями вдерлися в ті землі й у ті зелені фортеці, де натуралізовані шотландці й ірландці з поперекручуваними прізвищами родичалися між собою, і гнали віскі, та стріляли з-поза рублених стодол чи звивистих, як змії, парканів у кожного чужинця. Саме ці добрі дороги і форди занесли до Джефферсона не тільки Макаку, але й невиразні поголоски про його походження. Бо схоже було, що й самі люди, серед яких він виріс, знали про нього майже так само мало, як і ми; оповідалося про стару жінку, що жила, наче відлюдниця, серед тих затятих самітників, у рубленій хаті із заряджeним дробовиком, поставленим одразу під вхідними дверима, і сином, якого не могли терпіти навіть у тому краю ті люди, який вчинив убивство і втік чи, може, його вигнано, і де його носило, ніхто не знав десять років; аж одного дня він повернувся з жінкою — жінкою з жорстким, лискучим, металевого відтінку волоссям і жорстким, білявим обличчям, наче в типової жительки міста. Її здаля бачили в садибі, як вона переходила подвір'я чи просто стояла в дверях, позираючи на зелену глушину з виразом холодним і понурим, байдужим і незбагненним, і смертоносним теж, але по-змііному, а не так, як у майже традиційному ритуалі того краю: пересторога, а потім — стрілянина. Згодом вони десь поділися. Решта не знала, куди вони подалися, як не знала і звідкіля взялися. Подейкували, начебто одної ночі стара, місіс Оудлтроп, наставила на них дробовик і вигнала геть з хати та й з околиці.

Втім, хай там як, а вони пішли; і тільки аж по кількох місяцях сусіди помітили, що в тому домі є мале, дитина, — чи принесене туди, чи там уроджене — знов-таки вони не знали. То й був Макака; а далі оповідалось, як через шість чи сім років почули трупний дух і хтось зайшов до хати, де стара місіс Оудлтроп уже з тиждень як лежала мертва, і знайшли мале створіння в самій білизні, пошитій з матраца, що сягнуло по дробовик у кутку за дверима. Макаки взагалі не могли спіймати. Тобто в той перший раз не зуміли вдержати, а більш нагоди такої не трапилось. Але він не забіг зовсім геть. Знали, що він десь никає довкола хати, і наступної неділі застукали його за розкопуванням

могили палицею й голіруч. Він доти вже встиг видовбати чималу яму. Її засипали, і тої ночі хтось із них зробив на нього засідку, щоб зловити й нагодувати. Але воно знов не далося, мале, розлючене створіння (під ту пору голе), що спритно вислизало їм з рук, мов намащене лоєм, і втікало, не видаючи жодного людського звуку. Після цього деякі сусіди носили їжу до покинутої хати і лишали для нього. Але самого його ніколи не бачили. Тільки почули через кілька місяців, що він живе в одного бездітного вдівця, старого Фрейзера, гучної слави самогонника. Мабуть, той Фрейзер і дав йому те прізвисько, яке він приніс із собою в наше місто, бо ніхто ніколи не знав, як стара місіс Оудлтроп називала його, і тепер у наших краях узнали його, чи бодай призвичаїлись,— невисокого і вже трохи череватого юнака, наче йому було не вісімнадцять, а тридцять вісім, з негарним, хитро-дурнуватим, простодушним лицем, не так рисам якого, як скорше виразові, мабуть, він і завдячував своє прізвисько. І він відповідав людині, що підібрала його й годувала, абсолютною і безоглядною відданістю собаки і в свої вісімнадцять років, казали, умів гнати Фрейзерове віскі не згірше за самого Фрейзера.

Це було й усе, чого він будь-коли навчився,— гнати і спродувати віскі * там, де це заборонялося законом, отже, мусило робитися потай, від чого його прилюдна заява, коли йому через п'ять років натягли на голову чорний ковпак за вбивство начальника у виправній тюрмі, робиться ще парадоксальнішою. То було все, що він знав: самогон і відданість людині, яка годувала його і навчала, що́ робити, і як, і коли; отже, коли Фрейзер помер і чоловік, хто б він там не був, під'їхав якоюсь автомашиною і сказав: «Ану, Макако, стрибай сюди»,— той і вскочив, як бездомний собака, і приїхав до Джефферсона. Тепер він спав за дві-три милі від міста на заправній станції, в задній кімнатці на солом'яному матраці, коли той матрац бував незайнятий ще перепилим клієнтом, нездатним ні машину вести, ні пішки йти; там він навіть навчився качати бензин і правильно давати здачу, хоч робота його полягала, головне, в тому, щоб тримати в голові, де позаривано півпінтові пляшки у піщаній канаві ярдів за п'ятсот. У місті його тепер знали одягнутим у дешеве, яскраве міське вбрання, на яке він замінив свій комбінезон, кольорові сорочки, що линяли після першого прання, оперезані стрічкою солом'яні брилі, що розкисали у першу ж зливу, смугасті черевики, що розвалювались просто на ногах,— люб'язний, нечутливий до образ, балакучий, як було його кому слухати, з тим хитрим і дурнуватим лицем, водночас і лука-

вим, і мрійливим, блідий навіть під засмагою, наділений тією кумедною якістю, що його міркування не дуже в'язалися з глуздом. Місто знало його сім років аж до тої суботньої ночі, коли вбитий чоловік (його загибель не була ні для кого втратою, але, як я казав, у Макаки не було ні друзів, ні грошей, ні адвоката) розпластався на землі позаду станції, а Макака стояв там з пістолетом у руці,— при тому були ще двоє, вони провели з покійним весь вечір,— і поривався виповісти тим, хто його тримав, а потім самому помічникові шерифа захопленим і лагідним голосом щось своє, немовби постріл зламав той бар'єр, за яким він жив двадцять п'ять років, і тепер він перескочив через провалля в світ живих людей, завдяки трупові біля його ніг.

Бо про смерть він мав уявлення не ясніше, ніж дика звірина,— чи про смерть отого чоловіка біля його ніг, чи згодом про смерть тюремника або й свою власну. Та в нього під ногами була просто річ, яка ніколи не ходитиме, не говоритиме, не їстиме, отже, не буде джерелом ні доброго, ні злого; певно, що річ байдужа та безкорисна. Він не мав ніякого уявлення про тягар утрати, непоправної, остаточної. Йому було шкода, що так сталось, але тільки й того. Здається, він не усвідомлював, що від того трупа на землі починався ланцюг, потік помсти і що комусь доведеться розплачуватись. Бо він і не думав заперечувати, що то він учинив, хоч заперечення йому нічим би й не пособило, коли два товариші покійного були за свідків проти нього. Але він не заперечував, хоч і ніяк не міг пояснити, що ж таке трапилося, за віщо зайшла сварка, ні навіть (як я вже казав) де це сталось і кого він убив; один раз він заявив (як я теж казав), ніби його жертвою був чоловік, що в ту мить стояв у юрбі, яка привалила за ним до мирового суду. Він просто невгавно силкувався будь-що сказати про те, що сиділо в ньому всередині двадцять п'ять років і звільнитись від чого аж тепер йому випала нагода (а може, й слова), так само як через п'ять років на ешафоті йому судилося кінець кінцем висловити це (чи й що інше), встановивши нарешті той зв'язок зі старою, плодючою, вологою і трудженною землею, якої він жадав, але про яку незугарен був сказати, бо тільки тепер йому було підказано, як висловити те, чого він бажав. Він поривався висловити це помічникові шерифа, що арештував його, і мировому судді, що притягав його до відповідальності; він стояв у суді з таким виразом на обличчі, який мають люди, коли чекають нагоди заговорити, і слухав обвинувальний акт «*супроти миру й гідності суверенного штату Міссісіпі, що названий Макака Оулдтроп вчинив*

свідомо і зловмисне, і заздалегідь...» і перебив пронизливим і різким голосом, звук якого, завмираючи, лишив на його обличчі той самий вираз подиву і зчудування, що й на всіх наших:

— Мене звуть не Макака; мене звуть Стоунвол Джексон Оудлтроп.

Розумієте? Якщо це була правда, то він не міг цього чути майже двадцять років, від бабиної (якщо то була баба) смерті, а проте він не міг згадати навіть подій місячної давності, коли вчинив убивство, і вигадати цього він не міг. Він не міг знати, хто такий Стоунвол Джексон, щоб називатись його іменем. Він ходив один рік до сільської школи. Не інакше, як старий Фрейзер посилав його, але він покинув ходити. Навіть перший клас сільської школи був, мабуть, йому над силу. Про це він розповідав ще моєму дядькові, коли зайшла мова про його помилування. Він не пам'ятав навіть, коли саме і де була та школа і чому він її залишив. Але пам'ятав, що ходив, бо йому там подобалося. Все, що він міг згадати,— як там вони гуртом читали книжку. Він не міг сказати, що читали, бо не розумів, про віщо була та книжка; він і тепер навіть не вмів підписатися. Але казав, що то було здорово: держиш книжку і чуєш усі голоси разом, а потім відчуваєш (він казав, що власного голосу йому не було чути) і свій голос теж укупі з іншими «по дзижчанню в горлі», як він це називав. Отже, він ніяк не міг чути про Стоунвола Джексона, а проте воно в ньому сиділо, успадковане від землі, від грунту, передане йому знедоленим людом — щось від гірких гордощів і впертої непокори землі і людей, що топтали її та спали в ній.

Дали йому довічно. Це був найкоротший процес у нашій окрузі за всі часи, бо, як я казав, ніхто не вболівав за покійним і нікого, крім мого дядька Гевіна, начебто не турбувала доля Макаки. Він ніколи доти не бував у поїзді. І ось їхав, прикутий кайданами до помічника шерифа, в новому комбінезоні, що хтось,— чи, бува, не сам суверенний штат, чий мир і гідність він порушив,— дав йому, і ще в новій, незаношеній імітації панами з неоковирно квітчастою тасьмою (було ще тільки перше червня і він пробув у тюрмі шість тижнів), що він купив якраз на тім тижні, субота якого виявилась фатальною. У вагоні він сидів біля вікна, звернувши до нас своє якесь скривлене, одутле, пришелепувате лице, помахуючи пальцями одної руки, а вільною впершись у вікно, аж поки поїзд не рушив, помалу набираючи ходи, металево ляскаючи міжвагонними переходами, брудно-темне страховище, що відвозило його, герметично зачиненого, з на-

ших очей, лишаючи нам відчуття безповоротності непоправніше, ніж коли б навіть ми бачили, як зачиняються за ним двері в'язниці, щоб ніколи більше в його житті не відчинитись, а звернута назад голова його витягалася, щоб нас бачити, лице, бліде й мале за брудною шибкою, а проте із запитливим, хоч і нестривоженим виразом, серйозне, просвітліле й урочисте. Через п'ять років один із товаришів убитого вночі тієї суботи, вмираючи від запалення легенів та віскі, посвідчив, що стріляв він, а пістолет тицьнув Макаці в руку зі словами: «Ось полюбуйся, що ти накоїв».

Мій дядько Гевін домігся помилування: склав клопотання, зібрав підписи, з'їздив до столиці штату, добився губернаторового підпису і затвердження, сам відвіз його до виправної тюрми і сказав Макаці, що він вільний. А Макака дивився на нього з хвилину, доки второпав, та й заплакав. Він не хотів виходити. Він тепер був на привілейованому становищі; переніс на начальника тюрми ту саму собачу відданість, яку виявляв до старого Фрейзера. Він не навчився нічого робити до пуття, тільки гнати і спродувати віскі; хоч коли потрапив до нашого містечка, то навчився підмітати заправну станцію. Ось це він робив і тут; його життя тепер було ніби таке саме, як і тоді, коли він ходив до школи. Він підмітав і прибирав дім начальника, дружина якого навчила його в'язати; плачучи, він показав моєму дядькові светра, якого в'язав начальникові до дня народження і з яким було ще на кілька тижнів роботи.

З тим дядько Гевін і повернувся додому. Він привіз помилування з собою, але не знищив, бо казав, що воно зареєстроване, і головне тепер у тім, щоб попорпатися в законах, подивитись, чи можна людину вигнати з виправного закладу, наче з коледжу. Але я таки думаю, він не втрачав надії, що, може, одного дня Макака передумає; по-моєму, він через те і зберіг документ. І тоді Макака визволив сам себе, без нічиєї допомоги. Це сталося через тиждень після розмови з ним дядька Гевіна; дядько Гевін, мабуть, ще й не вирішив, де покласти помилування на схов, як прийшла та звістка. Заголовки у мемфіських газетах кричали про це наступного дня, але ми взнали ще звечора по телефону: як Макака Оудлтроп, очевидно, при невдалій спробі очолити втечу з тюрми, безжально і обмірковано вбив начальника з його ж пістолета. Цього разу не було ніяких сумнівів; півсотні свідків бачили його вчинок і кілька інших в'язнів схопили його і відібрали пістолет. Отак-то. Макака, чоловік, який тиждень тому плакав, коли дядько Гевін сказав йому, що він вільний, намагається очолити втечу з в'язниці,

вчиняє вбивство (людини, для якої в'язав светра і плакав, щоб йому дали закінчити цю роботу) так безжально й обмірковано, що його спільники виступили проти нього.

Дядько Гевін знов поїхав до нього на побачення. Він сидів тепер в одиночці, в корпусі смертників. Він і далі в'язав той светр. В'язав добре, казав дядько Гевін, і светр мав уже бути готовий. «У мене ще тільки три дні,— пояснив Макака,— отже, я не можу гаяти часу».

— Але ж навіщо, Макако,— запитав дядько Гевін,— навіщо? Навіщо ти це зробив?

Він оповідав, що спиці не перестали рухатись, навіть не затримались, а Макака глянув на нього з тим виразом безжурним, лагідним і мало не піднесеним. Бо в нього не було уявлення про смерть. По-моєму, він ніколи не пов'язував мертвяка біля своїх ніг тої ночі на заправній станції з чоловіком, який недавно ходив і говорив, або того на землі в тюремному дворі з людиною, що їй в'язав светр.

— Я знав, що гнати й продавати віскі недобре,— мовив він.— Я знав, що то не те. Тільки я...— він поглянув на дядька Гевіна. В цьому погляді була безжурність, але на мить з-поза неї прозирнуло якесь намацування: не замішання чи нерішучість, а саме шукання, намацування.

— Тільки що? — підбадьорив його дядько Гевін.— Віскі то не те? Не що? А що — те?

— Ні. Не те,— Макака позирнув на дядька Гевіна.— Я про той день у поїзді, коли чоловік у кашкеті просунув голову в двері і загукав, а я спитав: «Це вже? Це — де ми виходимо?»— а помічник шерифа сказав: «Ні». Тільки якби там не було помічника, щоб сказати мені, а той чоловік зайшов і загукав, я був би...

— Зійшов не там, де треба? Це воно? А тепер ти знаєш, що треба, де треба сходити? Це те?

— Так,— сказав Макака.— Так. Я знаю тепер, що треба.

— Що? Що треба? Що ти знаєш тепер такого, чого досі тобі ніколи не говорили?

Він сказав їм. Він зійшов на ешафот через три дні і стояв, де йому звеліли, підставивши слухняну голову (сам, непроханий) трохи набік, щоб їм було зручніше надівати зашморг, а лице все так само безжурне, так само піднесене, з виразом людини, що чекає нагоди заговорити,— поки від нього відступилися. Це він, очевидно, сприйняв як сигнал, бо тоді заговорив:

— Я согрішив перед богом і людьми, і тепер я сплатив за те своїм стражданням. А зараз,— цю частину промови,

кажуть, він виголосив гучно, голосом ясним і безжурним, бо тепер він говорив зсередини чорного ковпака.— А зараз я виходжу у вільний світ обробляти ріллю.

Ви розумієте? Це ж просто ні на яку голову не налазить. Хай він не тямив, що стоїть на порозі смерті, все одно в словах його немає глузду. Про рільництво міг він знати навряд чи більше, ніж про Стоунвола Джексона; певно, що він зроду не обробив і клаптя землі. Він бачив, звісно, бавовник і кукурудзу на полях, і людей, що працювали там. Але сам до того раніш не мав охоти, бо якби хотів, то нагоди йому не бракувало. А він ошаленів і вбив чоловіка, який обдарував його своєю приязню і — свідомо чи ні — рятував від справжнього пекла, і на якого він переніс усю свою собачу вірність і відданість, до яких тільки був здатний, і заради якого тиждень тому він відмовився від помилування,— а пояснює це тим, що хоче повернутися в світ і обробляти землю. І така зміна протягом єдиного тижня, після того як п'ять років він був відокремлений та ізольований від світу надійніш за будь-яку черницю. Так, хай це могло бути логічним наслідком у тому розумі, який навряд чи він мав, і нехай воно могло бути досить сильним, щоб спонукати його вбити свого єдиного друга (так, то був начальників пістолет; ми чули про це, як той тримав його вдома, і одного дня пістолет зник, і, щоб не допустити розголосу, начальник звелів жорстоко бити, щоб дізнатися правди, свого негракухаря, іншого привілейованого в'язня, який, логічно, був єдиний, хто міг узяти. Потому не хто ж, як Макака, знайшов пістолета там, де начальник, як тепер він згадав, сам сховав його, і повернув господареві),— хай усе це було так, то яким же, в лиха, побитом могло йому там, де він тепер перебував, спасти на думку, заманутися обробляти ріллю? Ось що я сказав дядькові Гевіну.

— Це любісінько налазить на котрусь голову,— відповів дядько Гевін.— Тільки що ми тої голови досі не маємо. Не мали й вони.

— Вони?

— Так. Не того вони повісили, хто вбив Гембрела. Всього-на-всього розіп'яли пістолет.

— Що ти хочеш сказати? — спитав я.

— Не знаю. Може, ніколи й не знатиму. Мабуть, таки й ніколи. Але це налазить на голову, за твоїм висловом; десь якось налазить. Бо мусить. Тут, зрештою, забагато штукарства, навіть задля сліпого випадку, не кажучи вже,— для природженого ідіота. Але, очевидно, останнім вибриком випадку буде те, що ми так нічого й не довідаємось.

І все ж ми довідалися. Дядько Гевін розкрив усе ненароком, та не говорив ніколи нікому, окрім мене, і я розповім вам чому.

Під ту пору мали ми за губернатора чоловіка без роду, без племені і з минулим хіба тільки трохи менш таємничим, ніж у Макаки; політик, проноза, котрий (побоювався дехто з нас, дядько Гевін та інші в нашому штаті) далеко піде, якщо лишиться живий. Років через три по страті Макаки він оголосив без попередження щось на взірець свята. Встановив дату скликання ради в справах амністії у виправній тюрмі, де мав на увазі роздавати помилування в'язням у той самий спосіб, як англійський король роздає шляхетні титули та ордени в день свого народження. Вся опозиція, звісно, заявила, що він одверто торгує помилуваннями з аукціону, але дядько Гевін думав інакше. Він казав, що губернатор значно хитріший; наступного року мали бути вибори, і губернатор не тільки здобував голоси рідні помилуваних, але й наставляв пастку для пуристів та моралістів: спробуй-но звинуватити його в корупції і тоді провалишся з цим через брак доказів. Але було відомо, що раду в справах амністії він тримав у своїх руках. Тож єдиний протест, з яким опозиція мала виступити,— це зажадати створення комітету, що був би весь час при тім присутній, і цей крок губернатор — о, то був проноза! — чемно схвалив, навіть аж такою мірою, що забезпечив їх транспортом. Дядько Гевін був одним із делегатів від нашої округи.

Він розповідав, що всім цим неофіційним делегатам роздали копії списків в'язнів, представлених до помилування (гадаю, тих, що мали досить виборців серед рідні, аби бути вартими заходу),— злочин, вирок, відбутий уже строк, тюремна характеристика і т. ін. Діялося те в їдальні; дядько розповідав, що вони з іншими делегатами посідали на твердих лавах без спинки під одною стіною, а губернатор зі своєю радою — за столом на помості, де, звичайно, поки в'язні їли, сиділи наглядачі, аж тоді ввели і вишикували арештантів. Тут губернатор викликав до столу першого за списком. Але ніхто не ворухнувся. В'язні в посмугованих комбінезонах тільки збилися докупи і перешіптувалися між собою, в той час як наглядачі почали горлати на них, щоб виходили, а губернатор відірвав погляд від папірця і глянув на них, звівши брови. Тоді озвався хтось із глибини гурту: «Хай Терел скаже за нас, губернаторе. Ми його обрали говорити від усіх».

Дядько Гевін подивився туди не одразу. Він проглядав свій список, поки не знайшов потрібного імені: *Терел, Біл.*

Ненавмисне вбивство. Двадцять років. Відбуває від 9 травня, 19... Звернувся з проханням про помилування в січні 19... Відмовив начальник тюрми С. Л. Гембрел. Звернувся з проханням про помилування у вересні 19... Відмовив начальник тюрми С. Л. Гембрел. Характеристика: баламутник. Потім він підвів погляд і спостерігав, як Терел виходить з гурту і йде до столу — високий, огрядний чоловік, з орлиним лицем, наче в індіянина, якщо не зважати на бліді жовтаві очі та незвично чорне розпатлане волосся,— він підходив до столу з кумедною сумішшю зухвальства й покори, потім спинився і, не чекаючи, поки звелять говорити, пробубонів якимось дивним, монотонним голосом, сповненим того самого приниженого зухвальства:

— Ваша честь і вельмишановні панове, ми согрішили перед богом і людьми, але тепер ми сплатили за те своїм стражданням. І зараз ми хочемо вийти у вільний світ і обробляти ріллю.

Дядько Гевін опинився на помості мало не раніш, ніж Терел докінчив мову, і схилився над губернаторовим кріслом, а губернатор повернувся своїм невеличким, хитрим, пухлим лицем з непроникними запитливими очима до настирливого і збудженого дядька Гевіна.

— Відправте цього в'язня поки що назад,— сказав дядько Гевін.— Я мушу переговорити з вами віч-на-віч.

Ще якусь мить губернатор дивився на дядька Гевіна, маріонеткова рада теж — з цілковито порожніми обличчями, казав дядько Гевін.

— Авжеж, звичайно, містере Стівенсе,— промовив губернатор. Він підвівся і пройшов за дядьком Гевіном до стіни із загратованим вікном, а той Терел зостався стояти перед столом, несподівано закинувши голову і абсолютно непорушний, а світло від вікна в його жовтих, прикутих до дядька Гевіна очах — мов два сірникових пломінчики.

— Губернаторе, цей чоловік душогуб,— сказав дядько Гевін. Губернаторове обличчя анітрохи не змінилось.

— Ненавмисне вбивство, містере Стівенсе,— сказав він.— Ненавмисне вбивство. Як приватні й чесні громадяни нашого штату і як смиренні його служителі, ми з вами можемо прийняти це визначення суду присяжних Міссісіпі.

— Я не про це,— відмахнувся дядько Гевін. Він говорив, що йому з поспіху ввижалося, ніби Терел щезне десь, як він не поквапиться; він говорив, що в нього зародилося моторошне відчуття, ніби за секунду цей невеликий, непроникний чемний чоловічок перед ним чарами занесе Терела кудись, де його не відшукає ніяка відплата, силою своєї

холодної волі й амбіції та нещадної аморальності.— Я кажу про Гембрела і того недоумка, що його повісили. Цей ось в'язень убив їх обох так само напевне, як коли б то він стріляв з пістолета і провалив люк під ногами.

Та ще й тепер обличчя губернатора зовсім не змінилося.

— Це дивне, хоч і серйозне звинувачення,— промовив він.— Ви, звичайно, маєте докази цього.

— Ні, але я дістану їх. Дайте мені поговорити з ним десять хвилин наодинці. Я добуду від нього докази. Я змушу його дати їх мені.

— А,— промимрив губернатор. Тепер він цілу хвилину не дивився на дядька Гевіна. Коли знов поглянув, його лице все ще не змінило виразу, але він витер з нього щось, мовби фізично витер хусточкою («Це, бачиш, був мені від нього комплімент,— казав мені дядько Гевін.— Комплімент моїй тямучості. Тепер він говорив абсолютну правду. Це був найвищий комплімент, на який він був здатний»).— Яка, по-вашому, буде з того користь?

— Ви хочете сказати... — мовив дядько Гевін. Вони видивились один на одного.— То ви однаково напустили б його на громадян цього штату, цієї країни заради якихось нещасних кількох голосів на виборах?

— А чому б і ні? Якщо він знову вчинить убивство, це місце завжди буде готове для нього.

Тепер уже дядько Гевін роздумував з хвилину, хоч погляду й не опускав.

— Припустімо, я повторив би те, що ви тільки-но сказали. Я, правда, не маю доказів, але мені повірили б. І це б...

— Позбавило мене голосів? Так. Але, розумієте, я вже втратив ті голоси, бо ніколи їх не мав. Розумієте? Ви змушуєте мене вчинити те, що, як вам відомо, суперечить, може, і моїм принципам. Та чи визнаєте ви за мною принципи?— Тепер, казав дядько Гевін, губернатор дивився на нього з виразом майже теплим, майже з жалем і мов на якесь диво.— Містере Стівенсе, ви, як назвав би вас мій дідусь, джентльмен. Він прогарчав би це вам у лице з ненависті до вас і таких, як ви. Дуже ймовірно, він колись підстрелив би з-за паркана під вами коня — в ім'я принципу. І ви хочете перенести поняття 1860 року в політику двадцятого сторіччя. А політика в цьому сторіччі — досить прикра штука. Власне, мені часом здається, все двадцяте сторіччя досить прикра штука, що смердить комусь у небі під ніс. Та досить про це.

Тепер він повернувся знову в бік столу і кімнати, повної напружених облич.

— Послухайте поради людини, що зичить вам добра,

дарма що й не може назватись вашим другом, і дайте спокій цій справі. Як я вже казав раніше, коли ми випустимо його і він знову когось уб'є, як то, мабуть, і буде, він завжди може повернутися сюди.

— Щоб його знову помилували,— сказав дядько Гевін.

— Можливо. Звичаї так швидко не міняються, запам'ятайте це.

— Але ви дозволите мені поговорити з ним віч-на-віч. Правда ж?

Губернатор завагався, дивлячись назад, чемний та люб'язний.

— Ну, та певно, містере Стевінсе. Я радий буду зробити вам послугу.

Їх завели до якоїсь камери, так щоб наглядач міг стояти під загратованими дверима з рушницею.

— Будьте пильні,— попередив наглядач дядька Гевіна.— З нього той ще харцизяка! З ним не жартуйте.

— Я не боюсь,— відповів дядько Гевін; він сказав, що тепер навіть не бережеться, хоч наглядач не зрозумів, до чого то.— У мене менше підстав боятись його, ніж навіть у містера Гембрела, бо Оудлтроп тепер мертвий.

Так от, вони стояли віч-на-віч у порожній камері — дядько Гевін та схоже на індіянина одоробло з лютими жовтавими очима.

— Так це ви перейшли мені дорогу цього разу,— сказав Терел своїм дивним, майже скиглявим, монотонним голосом.

Ми знали про його справу також, вона фігурувала у звітах штату Міссісіпі, до того ж це трапилося не дуже далеко, і Терел теж зовсім не був хлібороб. Дядько Гевін казав, що саме це йому сяйнуло, ще доки він усвідомив: Терел витолосив точнісінько ті слова, що й Макака на шибениці; не подібність слів, а сам той факт, що ні Терел, ні Макака зроду ніякої землі не обробляли ніде. То була інша заправна станція, цього разу близько від залізниці, і гальмівник з нічного поїзда засвідчив, що бачив під час руху поїзда, як двоє чоловіків вискочили з хащів з чимось у руках, що згодом виявилося людиною, а чи мертвою, чи живою, тоді кондуктор не зміг розібрати,— і жбурнули під поїзд. Та станція належала Терелові, було доведено, що там сталася бійка, і Терела заарештували. Спершу він заперечував бійку, потім заперечував присутність покійного, а тоді заявив, що покійний спокушав його (Терелову) доньку. І що його (Терелів) син убив того, а він лиш намагався відвернути підозру від сина. Дочка й син обоє це заперечували, і син довів своє

алібі, а Терела, що кляв на всі заставки обох своїх дітей, витягли з судової зали.

— Стривай,— перебив його дядько Гевін.— Спершу я маю до тебе питання. Що ти казав Макаці Оудлтропові?

— Нічого! — огризнувся Терел.— Я не казав йому нічого!

— Гаразд,— промовив дядько Гевін.— Це все, що я хотів знати.— Він одвернувся і гукнув до вартового за дверима.— У нас уже все. Можете нас випускати.

— Заждіть,— похопився Терел. Дядько Гевін повернувся. Терел стояв, як і перед тим, високий, дужий, сухорлявий, у смугастому комбінезоні, з лютими порожніми жовтавими очиськами, і бубонів тим своїм монотонним, напівскиглячим голосом.— За віщо ви хочете держати мене тут під замком? Що я вам зробив? Ви багатий і вільний, можете ходити куди заманеться, а я мушу...— Тут він заверещав. Дядько Гевін казав, що він верещав, анітрохи не підвищивши голосу, щоб вартовий у коридорі не почув: — Нічого, кажу вам! Нічого я йому не казав!

Але цього разу дядько Гевін навіть не встиг повернути голову. Він казав, що Терел обійшов його двома кроками, абсолютно нечутними і визирнув у коридор. Тоді вернувся і глянув на дядька Гевіна.

— Слухайте,— заговорив він.— Якщо я скажу вам, даєте слово не голосувати навсупроти мене?

— Даю,— відповів дядько Гевін.— Я не голосуватиму «навсупроти» тебе, як ти це називаєш.

— А відки я знатиму, що ви не збрешете?

— О,— відгукнувся дядько Гевін.— Відки ти можеш знати, як не спробувавши?— Вони видивились один на одного. Тепер Терел опустив очі; дядько Гевін казав, Терел одну руку тримав перед собою, і він (дядько Гевін) спостерігав, як суглоби пальців біліли від того, що Терел стискав кулака.

— Та вже ж мушу,— промовив він.— Таки мушу, та й квит.— Тоді підвів погляд; тепер він плакав не гучніше, ніж верещав перед тим: — Тільки як ви збрешете і я колись вийду звідси, то начувайтесь! Зрозуміли? Начувайтесь!

— Погрожуєш мені? — спитав дядько Гевін.— Ти, що стоїш тут у смугастому комбінезоні за мурами і під вартою? Хочеш мене насмішити?

— Я не хочу анічого,— сказав Терел. Тепер він мало не рюмсав.— Я хочу справедливості, от і все...— Тут він знов заверещав тим здавленим голосом, позираючи аж надто явно на побілілі суглоби свого кулака.— Я двічі добивався цього;

я двічі добивався справедливості і свободи. Але то все був він. То все через нього; він теж знав, що я знаю. Я сказав йому, що я...— Він урвав так само несподівано, як і почав; дядько Гевін казав, що було чути, як він дихає, важко посапуючи.

— То був Гембрел,—підказав дядько Гевін.—Давай далі.

— Він, я йому сказав, що це зроблю. Я сказав йому. Бо він глузував з мене. Йому не слід було. Хай би собі голосував навсупроти мене, та й квит. Нізащо не треба було глузувати. Він казав, що я тут лишусь, поки й він лишатиметься чи матиме змогу тримати мене, і що він тут надовічно. Так воно й сталось. Він лишався тут до кінця свого віку. Якраз до самого кінця.— Але той не глузував, казав дядько Гевін. Це було не через глузи.

— Так. І ти сказав Макаці...

— Так, я сказав йому. Я говорив, що всі ми тут бідні, темні селюки, які не мали нагоди виправитись. Що бог звелів жити на повітрі у вільнім світі і обробляти його ріллю; тільки ми бідні й темні і не знали цього, а багаті люди не говорили нам, аж поки не стало запізно. Що ми, бідні темні селюки, які зроду-віку не бачили поїзда, посідали в поїзд, і ніхто не подумав нам сказати, де вийти і обробляти ріллю, як бог велів, і що то якраз він затримує нас, держить під замком поза вільним світом, щоб глузувати з нас навсупроти божій волі. Але я ніколи не казав йому того робити. Я тільки говорив: «І ми ніяк не можемо вийти, бо у нас нема пістолета. А якби хто мав пістолет, ми вийшли б у вільний світ і там обробляли ріллю, бо до цього бог нас призначив і ми цього хочемо. Правда ж ми хочемо цього?» І він сказав: «Так. Це так. Це таки так». І я сказав: «Тільки в нас нема пістолета». А він сказав: «Я можу пістолета взяти». І я сказав: «Тоді ми вийдемо у вільний світ, бо ми согрішили перед богом, але то не наша вина, бо нам не сказали, до чого він нас призначив. А тепер ми знаємо, до чого, бо хочемо вийти у вільний світ і обробляти богові ріллю». Ось і все, що я йому казав. Я ніколи не казав йому нічого робити. А тепер ідіть кажіть їм. Хай і мене повісять. Гембрел зогнив, той дурень зогнив, а мені все одно, що гнить під землею, що тут. Ідіть і розкажіть їм.

— Так,—сказав дядько Гевін.—Гаразд. Вийдеш на волю.

Якусь хвилину, він казав, Терел зовсім не рухався. Потім перепитав:

— На волю?

— Так,— сказав дядько Гевін.— На волю. Але затям собі. Щойно ти погрожував мені. Тепер я тобі погрожувати-

му. І як не смішно, я свою погрозу маю чим підкріпити. Я стежитиму за тобою. І як другий раз що трапиться, як хто спробує зіпхнути на тебе вину за вбивство, а ти не знайдеш нікого, хто б засвідчив, що ти був деінде, нікого з рідні, хто перебрав би на себе вину,— ти розумієш?

Терел глянув на нього, коли він сказав «на волю», але тепер знову опустив очі:

— Чого ж, розумію.

— Гаразд,— промовив дядько Гевін. Він обернувся й гукнув до вартового:

— Тепер можете нас випускати.

Він повернувся до їдальні, де губернатор викликав арештантів одного по одному і видавав їм папери; і знов губернатор завагався, звернувши гладке, непроникне лице до дядька Гевіна. Він не чекав, поки дядько Гевін заговорить.

— Бачу, ви мали успіх,— сказав він.

— Так. Чи не хотіли б ви дізнатися...

— Аж ніяк, мій любий пане. Я мушу ухилитись. Я висловлюся навіть сильніше: я мушу відмовитись.— Знов, казав дядько Гевін, той дивився на нього з виразом теплим, насмішкуватим, мало не співчутливим, але украй настороженим і допитливим.— Я гадаю, що ви так-таки й не кидали надії надати цій справі іншого повороту. Правда ж — ні?

Тепер, дядько Гевін казав, він помовчав якусь хвилю. Потім відповів:

— Авжеж. Не кидав. Отже, ви збираєтесь випустити його на всі чотири? Справді збираєтесь?

Тепер, казав він, співчуття, тепло пропали, лице зараз було таке, яким він спершу його побачив: гладке, цілковито непроникне, наскрізь фальшиве.

— Мій любий містере Стівенсе,— почав губернатор.— Ви вже переконали мене. Але я на цьому засіданні всього-навсього голова; голосує он хто. Та чи маєте ви надію, що зможете переконати цих джентльменів? — І дядько Гевін казав, що оглянувсь на них, на ідентичні маріонеткові пики семи чи восьми представників із незліченних губернаторових когорт серійно-сфабрикованих полководців.

— Ні,— сказав дядько Гевін.— Не зможу.

З тим і вийшов геть. Повертало на полудень, на спеку, та він рушив, не гаючись, до Джефферсона конем через широкі, до марева розпарені поля, поміж бавовником та кукурудзою божих дорідних нерозкаяних ланів, що переживуть всю корупцію та неправедність. Був радий жароті, казав він; радий, що потіє, разом з потом позбуваючись запаху й присмаку того місця, де щойно побував.

ПОКЕР НАД ВОДАМИ

I

Двоє чоловіків простували між річкою і густою стіною кипарисів, очерету, камедного дерева й шипшини. Один з них ніс випрану, ще й наче випрасувану, рядняну торбу. Другий був юнак, судячи з обличчя, десь під двадцять. Вода в річці стояла низько, як звичайно в середині липня.

— Мав би десь у цих водах ловити рибу,— озвався юнак.

— Як йому саме припала охота рибалити,— відказав той, що з торбою. Він і Джо перевіряють перемет, коли захоче Лонні, а не тоді, коли риба клює.

— Все одно її на гачок начіплялося,— сказав юнак.— Для Лонні, по-моєму, байдуже, хто познімає.

Тепер берег вигнувся розчищеним мисом, трохи не косою. Тут стояла конічної форми халупа зі шпичастим дахом, збудована почасти з пліснявої парусини та кривих дощок, а почасти з розплесканих каністр. Поіржавіла труба від грубки неоковирно стирчала зверху, валялася невеличка купа дров і сокира, а до стінки приставлено в'язку очерету. Потім вони побачили на землі перед відчиненими дверима з десяток, мабуть, коротких шворок, щойно одрізаних із кинутої поблизу шпульки, та іржаву бляшанку, наполовину повну важких гачків, декотрі з яких уже понав'язувані на мотузки. Але нікого не було видно.

— Човна щось нема,— сказав чоловік з торбою.— Отже, він не пішов до крамниці.

Тут він помітив, що юнак подався далі, і вже набрав повітря, збираючись загукати, аж тут з-під ліска вихопився якийсь чоловік і спинився лицем до нього, якось настирливо скімлячи — чоловік невеликий, але із здоровенними руками і плечима; босий, дорослий, проте в його рухах, в обшарпаному комбінезоні — щось дитяче; очі ж дивилися настирливо, як у глухонімого.

— Гей, Джо!— озвався чоловік з торбою, підносячи голос, як звичайно звертаються до тих, хто однаково зрозуміти не може.— Де Лонні? — він потряс торбою.— Риби наловили?

Але той тільки пильно подивився на нього, поквапно скімлячи. Потім повернувся і мотнувся стежкою туди, куди подався юнак, що саме в цю мить закричав:

— Глянь лиш на той шнур!

Старший рушив на поклик. Юнак збуджено схилився над

водою коло дерева, від якого тягся похило вниз у воду світлий бавовняний шнур. Глухонімий стояв одразу в нього за спиною, все ще скімлячи і хутко переминаючись на ногах, та коли старший чоловік наблизився, він повернувся і кинувся повз нього назад у бік халупи. При такій воді протягнутий від берега до берега між двома деревами шнур не мусив торкатись води і тільки гачки, звисаючи на шворках, мали бути занурені. Але тепер він ішов під воду від обох боків з великим заносом по течії, і навіть старший відчував його тремтіння.

— Здорова, як людина! — вигукнув юнак.

— Он там його човен,— сказав старший. Юнак теж бачив: по той бік річки трохи нижче за течією, між групою верб у заводі за косою.— Пливи через річку і прижени його, побачимо, яка та рибина завбільшки.

Юнак скинув черевики, комбінезон та сорочку, перебрів мілке і поплив прямо, щоб течією знесло до човна, дістався туди і пригріб назад, стоячи в човні та нетерпляче вдивляючись униз за течією, у вигин занесеного шнура, близько середини якого вода часом нуртувала, мов через віщось перекочуючись.

Він підігнав човна до берега нижче від старшого чоловіка, що в цю мить помітив глухонімого знов у себе за спиною,— все з тими ж покравливими настирливими звуками той поривався влізти в човен.

— Ось геть! — старший чоловік одіпхнув його рукою.— Іди геть, Джо!

— Скоріше! — квапив юнак, нетерпляче вдивляючись у затоплений шнур, де саме щось поволі спливло на поверхню і знову пірнуло.— Там щось є на ній, клянусь усіма кнурами Джорджії. І здорове, як людина!

Старший ступив у човен. Він усе ще тримав мотузку і потягнув човна, перебираючи руками, вздовж самого перемета.

Раптом позаду них на березі глухонімий видав справжні звуки. І лунали вони зовсім голосно.

II

— Слідство? — спитав Стівенс.

— Лонні Грінап,— за слідчого був старий сільський лікар.— Двоє хлопців знайшли його сьогодні вранці втопленого на його власному переметі.

— Та невже!— вигукнув Стівенс.— Нещасний бідолаха. Я виїду.

Як окружному прокуророві, йому там не було чого робити, навіть якби то і не був нещасливий випадок. Він знав це. А хотів поглянути на лице покійного з причин суто сентиментальних. Те, що було тепер Йокнапатофською округою, заснував не один якийсь піонер, а три одразу. Вони приїхали гуртом на конях по Кемберлендській ущелині з Південної і Північної Каролін, коли Джефферсон був ще тільки постом Агентства в справах племені чикасо, відкупили собі в індіян землі й завелися родинами, і процвітали, і пощезали, так що тепер, через сто років, у всій окрузі, ними заснованій, лишався одним однісінький представник усіх трьох родів.

Це був Стівенс, бо останній із Голстонів помер ще наприкінці минулого століття, а Луї Греньє,— щоб поглянути на його лице, Стівенс по обіді жаркого липневого дня їхав авто за вісім миль,— ніколи не знав, що він Луї Греньє. Він не вмів навіть написати Лонні Грінап, як він себе називав,— сирота, як і Стівенс, чоловік зросту трохи нижчого за середній і віком десь від тридцяти до сорока років, знаний цілій окрузі,— обличчя, як придивитись, майже делікатне, врівноважене, завжди веселе, з незмінним пухом м'якої золотавої бороди, що зроду не знала бритви, і ясними спокійними очима; «причинний», казали, але яка не була б та причина, вона торкнула його тільки злегенька, позбавивши не дуже багато чого такого, за чим варт було жалкувати; жив він рік у рік у халупі, що збудував собі зі старого намету і сяк-так припасованих дощок та розплесканих каністр разом з глухонімим сиротою, якого забрав до себе в хатину десять років тому і зодягав, і годував, і ростив, та розумово не підніс навіть до свого рівня.

Власне, хатина його, і перемет, і ятір знаходились майже точно в центрі тисячі з гаком акрів, якими володіли його предки. Але він цього не відав.

Він би лишився байдужий, Стівенс був того певний, не сприйняв би думки, що якийсь один чоловік міг володіти і насправді володів таким обширом землі, що належить усім і кожному на пожиток та втіху,— в його власному випадку тих тридцять-сорок футів, на яких стояла халупа і прогін річки під переметом, де кожен міг вільно, вдома господар чи ні, брати його начиння та харчі, аби тільки вони в нього були.

А часом він, бувало, заплішить двері клинцем від приблудних звірів і разом з глухонімим товаришем об'явиться без попередження і запрошення в будинку чи хатині за десять-п'ятнадцять миль, де лишався тижнями, лагідний,

врівноважений, нічого не вимагаючи й не підлещуючись; спав, де покладуть його господарі,— на горищі в сіні, чи на ліжку в родинних покоях, чи у вітальні, а глухонімий юнак лягав на ганку чи на землі, аби чути дихання того, хто був йому й за брата, й за батька. То був для нього єдиний звук на всій безгучній землі. І він безпомилково вчував його.

Щойно звернуло за полудень. Далина синіла спекою. Аж по той бік видовженої рівнини, де шосе підходило до річища і далі тяглось рівнобіжно з ним, Стівенс побачив той магазин. Звичайно, він мав би бути безлюдний, але зараз йому вже видно було збиті докупи безверхі та пом'яті авто, осідлані коні, й мули, і вози. Бачив Стівенс і їздців та водіїв, кожного з них він знав на ім'я і прізвище. А ті його знали ще краще, голосуючи за нього рік у рік і називаючи на ім'я, хоч і не зовсім його розуміли, точнісінько як не розуміли ключика гарвардської Фі Бета Каппа * на ланцюжку його годинника. Він під'їхав до машини слідчого.

Очевидно, воно було не в магазині, а у млині поруч, перед відчиненими дверима якого чисті суботні комбінезони, й сорочки, і непокриті голови, та засмаглі на сонці потилиці, облямовані білими смугами по суботньому голінні, стояли найгустіше й найтихіше. Перед ним розступились і пропустили всередину. Там стояв стіл і три стільці, на яких сиділи слідчий та два свідки.

Стівенс помітив чоловіка років під сорок, що тримав чисту рядняну торбину, згортаючи її знов і знов, аж поки почала вона скидатися на книжку, і юнака з виразом стомленого, але невгамованого подиву на обличчі. Труп лежав під ковдрою на низькій платформі, що правила за підвалину для нерухомого млина. Стівенс підійшов, відхилив край ковдри і зазирнув у лице, опустив ковдру і відступив, уже ладний повертатись до міста, але все обернулось інакше. Він змішався з гуртом чоловіків, що стояли під стіною, тримаючи капелюхи в руках, і став слухати двох тих свідків: юнак саме оповідав своїм здивованим, зомореним голосом, повним невір'я в те, що сталося, докінчував описувати, як вони знайшли труп. Стівенс дивився, як слідчий підписує свідчення і ховає ручку в кишеню, і зрозумів, що до міста зараз повернутись йому не вдасться.

— Мабуть, це вже все,— промовив слідчий. Він позирнув у бік дверей.— Ну, Айку,— додав він,— тепер можете його забирати.

Стівенс разом з іншими посунувсь набік і дивився, як чотири чоловіки пройшли до ковдри.

— Ви його берете, Айку? — спитав він.

Старший з тих чотирьох затримав на мить погляд на Стівенсові.

— Так. Він тримав свої гроші на похорон у Мітчела в крамниці.

— Ти, і Поуз, і Метью, і Джім Блейк,— сказав Стівенс.

Тепер уже той глянув на Стівенса з подивом, майже нетерпляче.

— Ми можемо докласти, скільки не вистачить,— промовив він.

— І я теж,— запропонував Стівенс.

— Дякую,— відповів той.— У нас самих досить.

Тут між них сердито втрутився слідчий:

— Ну, гаразд, хлопці. Дайте їм пройти.

Разом з іншими Стівенс вийшов знову на двір. Було вже по обіді. Тепер до дверей задом підігнали фургон, якого доти не було. Тильні двері в ньому були відчинені, ложе вистелене соломою, і Стівенс стояв з непокритою головою серед інших і дивився, як чотири чоловіки вийшли з повітки, несучи те, загорнуте в ковдру, і наблизились до фургона. Троє чи четверо інших подалися вперед допомогти, і Стівенс теж подався, торкнув юнака за плече і знов побачив той вираз недовірливого, зморе́ного, нестямного подиву.

— Коли ти приганяв човна, то ще не знав нічого про лихо,— сказав Стівенс.

— Звичайно,— відказав юнак. Спершу він говорив досить спокійно.— Я переплив, узяв човен і став гребти назад. Я знав, що на шнурі щось є. Мені видно було, як оте ним водить... під водою... що, сер?

— Ти притяг човна за собою. Ти переплив на той бік, і взяв його, і пригнав уплав назад.

— Ні, сер! Я гріб з човна. Я пригнав його просто через річку. Я сном і духом не знав нічого! Я бачив, як оті риби...

— Чим? — перебив Стівенс. Юнак видивився на нього.— Чим ти гріб у човні назад?

— Та веслом же! Я взяв весло і гріб ним просто назад, і весь час мені було видно, як вони плюскочуть довкола у воді. Вони не хотіли відпускати! Вони чіплялись за нього, навіть коли ми витягли тіло, і ще гризли його! Риби гризли! Я знав, що так можуть черепахи, але ж то риби! Гризли його! Звісно, ми думали, що там рибина! Рибина, аякже! В рот не візьму довіку! Нізащо!

Наче й недовго те все робилось, а полудень уже десь подівся, забравши з собою трохи й спеки. Знову в авто, рука на ключі запалення, сидів Стівенс, дивлячись на фургон, готовий ось-ось рушати.

«І щось тут не гаразд,— думав він.— Щось не клеїться. Щось таке, чого я не добачив, не розгледів. Або щось таке, чого ще не трапилось».

Ось фургон рушив через курний насип у бік шосе, двоє з тих чоловіків на передку, а двоє інших на осідланих мулах збоку. Стівенсова рука повернула ключ; передача була вже увімкнута. Авто обігнало фургон, що їхав уже досить швидко.

Через милю він звернув з дороги на брудний путівець назад до гір. Почався підйом, сонце тепер то виринало, то ховалось, бо місцями воно вже зайшло за кряжі гір. Ось дорога розгалузилась. У розвилині стояла церква, біло пофарбована і без дзвіниці, поряд з неогородженими, безладно розкиданими дешевими мармуровими надгробками та рештою могил, обведених тільки рядами поперевертаних скляних банок і черепками та битими цеглинами.

Він не вагався. Під'їхав до церкви, розвернувся і спинив машину, поставивши її передом до розвилини і дороги, якою щойно над'їхав і яка зникала за вигином. Через той вигин дороги він почув фургон, ще до того, як його побачив, а потім почув і ваговіз. Той наближався з боку гір, позад нього, швидко, ось вискочив на видноту, вже гальмуючи — кабіна, мілкий кузов, затягнутий зверху брезентом.

Ваговіз виїхав на дорогу коло розвилини і спинився; тоді Стівенс знову почув фургон і тоді ж побачив його та двох вершників, що в присмерку виринули з-за повороту, а біля ваговоза тепер стояв на дорозі чоловік, і Стівенс упізнав його: Тайлер Беленбо — фермер, одружений і сімейний, з репутацією людини самовпевненої та шаленої; уродженець нашої округи, він виїздив на Захід і повернувся, оточений, наче випарами, поголосками про великі гроші, виграні в карти; одружився, придбав землю і більше в карти не грав, але в деякі роки заставляв свій власний урожай і пускав ті гроші на спекуляцію майбутньою бавовною; високий на зріст, він стояв у присмерку на дорозі поруч із фургоном і, не підносячи голосу, не розмахуючи руками, говорив до тих на фургоні. Потім коло нього виринув ще один чоловік, у білій сорочці. Стівенс його не впізнав і більше на нього не глянув.

Рука його потяглась до ключа; загудів мотор, авто знову рушило. Він увімкнув передні ліхтарі і швидко вихопився з цвинтаря на дорогу поза фургоном, а чоловік у білій сорочці вистрибнув на підніжку й загорлав до нього; тоді Стівенс упізнав і його: молодший брат Беленбо, що багато років тому подався був до Мемфіса, де начебто найнявся під час страйку текстильників за збройного вартівника, але останні два-три роки жив у брата, ховаючись, як розповідали,

не від поліції, а від якихось своїх мемфіських дружків чи пізніших компаньйонів по бізнесу. Час від часу його ім'я виринало разом з іншими у звітах про бешкети й побоїща на сільських танцях та гулянках. Раз у Джефферсоні, де він по суботах мав звичку сп'яну хизуватися своїми колишніми подвигами чи клясти своє теперішнє життя і старшого брата, що змушував його працювати на фермі, два полісмени затримали його і запроторили до в'язниці.

— За ким ви тут у біса шпигуєте? — загорлав він.

— Бойде,— покликав його старший Беленбо. Він навіть не підвищив голосу.— Вернись назад у машину.— Він не поворухнувся — огрядний чоловік з насупленим лицем, що дивився на Стівенса блідими, холодними, безвиразними очима.

— Здоров, Гевіне,— промовив він.

— Здоров, Тайлере,— відказав Стівенс. — Забираєте Лонні?

— Хтось тут має щось проти того?

— Я — ні,— сказав Стівенс, виходячи з авто.— Я вам підсоблю перенести його.

Потім він повернувся у своє авто. Фургон рушив далі. Ваговіз подався назад і розвернувся, вже набираючи швидкість; промайнули два обличчя: те, яке Стівенс бачив тепер, було не агресивне, а злякане, далі друге, на якому взагалі не було нічого, крім застиглих, холодних, блідих очей. Потрісканий тильний ліхтар зник за узгір'ям.

«То був реєстраційний номер округи Окатоба»,— подумав Стівенс.

Поховали Лонні Грінапа наступного дня по обіді стараннями дому Тайлера Беленбо.

Стівенса там не було.

— Джо теж, мабуть, не був там,— сказав він.— Лоннів німак.

— Ні. Його теж не було. Там ходили в Лоннів табір у неділю вранці подивитись на перемет, то казали: він ще був, шукав Лонні. Але на похороні його не було. Цього разу, як знайде Лонні, то може лягти поруч з ним, тільки його віддиху вже не почує.

III

— Ні,— сказав Стівенс.

Того полудня він був у Мотстауні, центрі Окатобської округи. І хоч була неділя і він сам не знав, чого шукає, аж поки не знайшов, але впорався ще завидна: відшукав агента компанії, яка видала Лонні Грінапові поліс на страхування

життя вартістю в п'ять тисяч доларів з подвійною компенсацією в разі наглої смерті на користь Тайлера Беленбо.

Все було, як годиться. Лікар, що оглядав Лонні Грінапа, ніколи не бачив його раніше, зате багато років знав Тайлера Беленбо, і Лонні поставив свою позначку на заяві, а Беленбо сплатив перший внесок і потім сплачував усі подальші.

Робилось усе це без якоїсь особливої секретності, крім того, що справа оформлялася в іншій окрузі, та й у тому, як розумів Стівенс, не було чогось аж надто дивного.

Окатобська округа лежала одразу через річку, за три милі від садиби Беленбо, і Стівенсові були відомі й інші люди, крім Беленбо, що мали землю в одній окрузі, купували ж собі авто і ваговози та тримали гроші в банку — в іншій, підкоряючись притаманній природженому селюкові, можливо, атавістичній, невиразній недовірі не так до людей з білими комірцями, як до бруківки й електрики.

— То мені ще не сповіщати компанії? — спитав агент.

— Ні. Я хочу, щоб ви прийняли його заяву, коли він прийде її подавати, пояснили йому, що формальності займуть десь так із тиждень, виждали три дні і викликали до вашої контори на дев'яту чи десяту годину наступного ранку; не кажіть йому, навіщо, для чого. Потім, коли довідаєтесь, що він одержав виклик, зателефонуйте мені в Джефферсон.

Наступного ранку, тільки-но засіріло, спекоті останніх днів прийшов край. Стівенс лежав у ліжку, слухаючи гуркіт грому і дивлячись на спалахи блискавки та гучне шаління дощу, думаючи про те, як порощить він і як рине глинястими нестримними патьоками по свіжій сирітській могилі Лонні Грінапа на голому узгір'ї, біля безверхої церкви, і як лопотить над клекотливою від поводі річкою, по бляшанопарусиновій хижі, де глухонімий юнак ще й досі, певно, чекає, коли повернеться Лонні додому, знаючи: щось трапилось, але не знати, як і чому.

«Не знати як,— подумав Стівенс.— Якось його ошукано. Навіть не завдали собі клопоту зв'язати його. Просто ошукали».

У п'ятницю ввечері агент з Мотстауна подзвонив йому по телефону, що Тайлер Беленбо подав заяву.

— Гаразд,— відповів Стівенс.— У понеділок передайте йому, щоб прийшов у вівторок. І сповістіть мене, коли знатимете, що він одержав виклик.— Він поклав трубку.

«Я граю в покер з чоловіком, який довів свою картярську вправність, чого про мене не скажеш,— думав він.— Та я принаймні змусив його потягти карту. І він знає, з ким сів грати».

Отже, коли в наступний понеділок по обіді надійшло друге повідомлення, він знав тільки те, що збирався робити. Майнула була думка попрохати в шерифа його помічника чи прихопити з собою когось із друзів.

«Але навіть і друг не повірить, що на руках у мене — виграшна карта,— сказав він собі,— хоч сам я й вірю, бо одинак-убивця, хоч би й дилетант у цім ділі, може впевнити себе, що замів усі сліди за собою. Але там, де двоє, ні один не буде певен, що по другому не лишилось якогось знака».

Отже, він вирушив сам. Був у нього пістолет. Він покрутив його в руках і поклав назад у шухляду.

— Ніхто бодай не застрелить мене з нього,— сказав сам собі. З міста виїхав, тільки-но смеркло.

Цього разу він проминув той магазин, що чорнів біля дороги. Коли досяг путівця, на який звернув був дев'ять днів тому, то цього разу повернув праворуч, проїхав із чверть милі і завернув у захаращений різним мотлохом двір; світло його фар впало просто на темну хатину. Він не вимкнув фар. Підійшов, освітлений жовтим промінням, до хатини, гукаючи: «Нейте, Нейте!»

За хвилю почувся голос негра, хоч світла не з'явилось.

— Я йду до табору містера Лонні Грінапа. Якщо до світанку не повернусь, то сходи в магазин і скажи там.

Відповіді не було. Потім заверещав жіночий голос:

— Ану, одійди геть від цих дверей! — Щось пробубонів чоловічий голос.— А що мені до того! — заголосила жінка.— Ти одійди геть і не пхай свого носа між цих білих!

«Отже, є інші, крім мене»,— подумав Стівенс, замисливши над тим, як дуже часто, майже завжди, в неграх сидить інстинкт не до зла, а до розпізнання зла, коли воно вирине. Він повернувся до машини, вимкнув фари і взяв із сидіння ліхтарик.

Він знайшов ваговіз. Піднісши ліхтарика зовсім близько, він знову побачив той номер, який дев'ять днів тому зник з його очей за узгір'ям. Вимкнув ліхтарика і поклав до кишені.

За двадцять хвилин він зрозумів, що не було чого турбуватись про світло. Він був на стежці між чорною стіною хащів і річкою, бачив тьмяне жевріння за парусиновими стінами хатини і вже міг чути два голоси — один холодний, рівний, неквапний, інший — різкий і пронизливий. Він перечепився через купу дров, потім ще об щось і намацав двері, розчинив їх і ввалився у спустошену по смерті господаря хижу: натоптані лушпинням матраци постягувано з дерев'яних тапчанів, пічку перевернуто і порозкидано посуд, а

Тайлер Беленбо з пістолетом стояв навпроти нього, молодший же схилився над перекинутою скринею.

— Відступись, Гевіне,— сказав Беленбо.

— Сам відступись, Тайлере,— сказав Стівенс.— Пізно ви кинулись.

Молодший випростався. Стівенс побачив, як на обличчі в нього проступає зізнання.

— А, стокрот...— вихопилось у нього.

— Це кінець, Гевіне? — спитав Беленбо.— Не бреши мені.

— Мабуть, що кінець,— відказав Стівенс.— Опусти пістолета.

— Хто ще з тобою?

— Досить,— мовив Стівенс.— Опусти, Тайлере, пістолет.

— Чорт,— лайнувся молодший. Він заворушився; Стівенс бачив, як очі в того прудко метнулися від Стівенса до дверей у нього за спиною.— Він бреше. З ним нікого нема. Він просто шпигує тут, як тоді, пхає носа, куди не просять, і про це він зараз пожалкує. Бо цього разу йому відкусять того носа.

Він посунув до Стівенса, трохи пригнувшись, трохи розставивши руки.

— Бойде! — остеріг Тайлер.

Той усе наближався до Стівенса, не всміхаючись, а з якимось химерним світлом, якимось блиском на обличчі.

— Бойде! — повторив Тайлер. Тоді він теж поворухнувся, надзвичайно спритно перехопив молодого і одним махом швиргонув назад на лежанку. Вони визвірились один на одного — Тайлер холодний, спокійний, без ніякого виразу, пістолета тримав перед собою, нікуди не цілячись, другий, напівзігнутий, прогарчав:

— Що ти в чорта хочеш робити? Датись йому відвести нас назад у місто, як двох паршивих баранів?

— Це вирішувати буду я,— сказав Тайлер. Він глянув на Стівенса.— Я не хотів, Гевіне. Я застрахував його життя, сплачував усі внески — це так. Але це був добрий бізнес: якби він пережив мене, я б ніяк не скористався з тих грошей, а якби я пережив його, то дістав би винагороду за власну розсудливість. З того не робилося ніякої таємниці. Все діялось явно і на видноті. Знати міг це кожен, кому не ліньки. Може, він сам про це казав. Я ніколи йому того не боронив. Та й хто що може тут закинути? Я завжди годував його, коли він приходив у мій дім, він завжди лишався, скільки хотів, приходив, коли хотів, але цього я ніколи не бажав.

Молодший раптом засміявся, напівскорчений на лежанці, куди другий жбурнув його.

— Так ось ти якої заспівав,— мовив він.— Ось воно куди ми повернули.

Тут сміх урвався, хоч перехід був такий незначний чи, може, такий швидкий, що аж не помітний. Тепер він стояв, трохи нахилившись уперед, віч-на-віч із братом.

— Я не страхував його на п'ять тисяч доларів! Я не повинен був одержати...

— Цить,— перебив Тайлер.

— ...п'ять тисяч доларів, коли його знайшли мертвим на...

Тайлер спокійно підійшов до нього і двічі дав ляпаса долонею і тильним боком тої самої руки, все ще тримаючи пістолет перед собою в другій.

— Я сказав цить, Бойде,— промовив він, знову глянувши на Стівенса.— Я не бажав того. А тепер не треба мені тих грошей, хоч би й платили, бо не про таке я думав. Не про таке, будь певен. Що ти збираєшся робити?

— Ще й питаєш? Я зажадаю обвинувального акта про вбивство.

— А спробуй потім довести! — вишкірився молодший.— Спробуй доведи це! Я ніколи не страхував його життя за...

— Замовчи! — урвав його Тайлер. Він говорив майже лагідно, дивлячись на Стівенса блідими очима, в яких була сама порожнеча.— Ти не можеш цього робити. Йдеться про добре ім'я. Таким воно було досі. Може, ніхто його дуже й не прославив, але ніхто ще й не зганьбив досі. Я нікому нічого не винен. І не взяв нічого чужого, ти не смієш цього робити, Гевіне.

— Я не смію робити нічого іншого, Тайлере.

Той дивився на Стівенса. Він чув, як Тайлер глибоко вдихнув і видихнув. Та лице аж ніяк не змінилось.

— Ти хочеш око за око, зуб за зуб.

— Того хоче справедливість. Може, цього хоче Лонні Грінап. А ти б не хотів?

Ще хвилю Тайлер дивився на нього, потім повернувся і спокійним жестом покликав за собою брата, а другим жестом — Стівенса, спокійно і владно.

Тоді вони вийшли з хатини, спинились у світлі проти дверей; звідкись налетів легкий вітрець, зашарудів листям над головою і стих, завмер.

Спершу Стівенс не розумів, що збирається робити Боленбо. З чимраз більшим подивом спостерігав він, як Боленбо повернувся обличчям до брата, простяг руку і заговорив тепер зовсім грубим голосом:

— От і кінець усій мороці. Я тремтів од тої ночі, коли ти прийшов додому і сказав мені. Слід було мені виховувати тебе краще, але я не зумів. Ось маєш. І покажи, що ти справжній молодчага.

— Вважай, Тайлере! — гукнув Стівенс.— Не роби того!

— Не втручайся, Гевіне. Це тобі плоть за плоть, ти цього хотів, ти й дістанеш.— Він все ще стояв обличчям до брата, на Стівенса й не глянув.—Ось маєш,—повторив він.— І покажи, що ти справжній молодчага.

Та було вже запізно. Стівенс побачив, як молодший відскочив назад. Побачив, як Тайлер ступив крок уперед, і в голосі його вчувався подив, недовіра, потім усвідомлення промаху.

— Кинь той пістолет, Бойде,— застеріг він.— Кинь його!

— То ти хочеш його назад, га? — вишкірився молодший.— Я прийшов до тебе тої ночі і сказав, що ти вартий п'яти тисяч доларів, як тільки хто набреде на той предмет, і попрохав собі десять доларів, а ти мене прогнав. Десять доларів, а ти пошкодував. Авжеж, можеш їх собі зоставити. Нà ось! — низько в нього при боці щось блиснуло; і знов, коли старший упав, жовтогарячий вузький язик полум'я пронизав темряву згори донизу.

«Тепер моя черга»,— майнуло в Стівенса. Вони стояли один проти одного; він чув, як знову звідкись налетів той легкий вітрець, трусонув листям над головою і завмер.

— Драпай, поки не пізно, Бойде,— промовив Стівенс.— Натворив уже досить. Тепер драпай.

— Авжеж, я драпону. Давай клопочися мною, бо за хвилину у тебе не буде ніяких клопотів. Я драпону, аякже, тільки спершу скажу словечко-друге деяким спритним жлобам, що пхають свого носа, куди їх не просять, і про віщо вони з біса гірко...

«Тепер він вистрелить»,— подумав Стівенс і стрибнув. На мить він наче побачив сам себе на тлі блідого світла від річки, того відблиску, що річка відбиває в морок,— в повітрі над головою Бойда Беленбо. Потім він зрозумів, що бачить не себе і дочував був не вітер,— темна постать істоти, що не мала язика та й не потребувала його, що вже дев'ять днів чекала на повернення додому Лонні Грінапа, упала згори на спину вбивці, простягши руки напоготові, зігнувшись тілом і напружившись у мовчазному й смертоносному замірі.

«Він був на дереві»,— подумав Стівенс. Ураз сліпучо блиснув пістолет. Спалах він побачив, але звуку не почув.

IV

Він сидів по вечері на веранді, охайно забинтований хірургом, коли стежкою надійшов окружний шериф — теж чоловік огрядний, люб'язний, чемний, з очима ще блідішими і ще більшою мірою позбавленими виразу, ніж у Тайлера Беленбо.

— Я тільки на хвилину,— сказав він,— а то б не став тебе турбувати.

— Як то мене турбувати? — здивувався Стівенс.

Шериф присів на поруччя веранди:

— Голова в порядку?

— В порядку,— відказав Стівенс.

— То добре. Мабуть, чув, де ми знайшли Бойда.

Стівенс відповів чемно, з таким самим порожнім поглядом:

— Може, й чув. Сьогодні я мало що пам'ятаю, крім болю в голові.

— Ти сказав нам, де шукати. Ти був при тямі, коли я дістався туди. Пробував напоїти Тайлера. Ти сказав нам подивитись на перемет.

— Правда? Ну-ну, чого чоловік не наплете сп'яну чи при забитих памороках? Часом, диви, й угадає.

— Ти вгадав. Ми оглянули шнур, і там був Бойд, повішений на одному з гачків, мертвий, точнісінько як Лонні Грінап. А Тайлер Беленбо з перебитою ногою і другою кулею в плечі, і в тебе на голові проорано так, що сигару сховати можна. Як він потрапив на того перемета, Гевіне?

— Я не знаю,— відказав Стівенс.

— Гаразд. Тепер я вже не шериф. Як потрапив Бойд на того перемета?

— Я не знаю.

Шериф глянув на нього; вони видивились один на одного.

— Це ти так усім друзям відповіси, як спитають?

— Всім. Бо мене, бач, підстрелено. Я не знаю.

Шериф видобув із кишені сигару, якийсь час роздивлявся на неї.

— Джо,— той глухонімий хлопчина, котрого виростив Лонні,— схоже, врешті кудись подався. Минулої неділі він ще крутився тут, але відтоді ніхто його не бачив. Міг би й лишатися. Ніхто б його не турбував.

— Може, він тужив занадто за Лонні, щоб лишитись,— сказав Стівенс.

— Може, він тужив за Лонні.— Шериф підвівся. Він відкусив кінчик сигари і запалив її.— Та куля тобі й це

вибила з пам'яті? Що ж саме породило в тобі підозру, що діло там було нечисте? Що то було таке, що всі ми начебто прогавили?

— Це було те весло,— відповів Стівенс.

— Весло?

— Траплялось тобі коли перевіряти перемет, натягнутий просто перед твоїм табором? Ти не гребеш, ти тягнеш човен, перебираючи руками по самому шнуру від гачка до гачка. Лонні не вживав ніколи свого весла; у нього навіть човен був прив'язаний до того самого дерева, що й перемет, а весло залишалося коло хатини. Якби ти там коли побував, то весла б не побачив. А одначе той хлопець знайшов весло в човні.

І ЗАВТРА, І ПОЗАВТРА...

Окружним прокурором дядько Гевін був не завжди. Але від тих часів, коли він ще ним не був, минуло понад двадцять років, і тривали ті часи так недовго, що тільки старі люди про те пам'ятали, та й то не всі. Бо на ту пору він мав лиш одну судову справу.

Був він тоді молодий — мав двадцять вісім років,— усього рік, як закінчив юридичний відділ місцевого університету, куди вступив з дідової намови після повернення з Гарварда й Гейдельберга, а за цю справу взявся самохіть, попросивши в діда дозволу провадити її власноручно, і дід згодився, бо всі були певні: процес буде чистою формальністю.

Отож він вів цю справу. Навіть через багато років він твердив, що за всю свою кар'єру чи то приватного оборонця, чи то громадського обвинувача, крім цієї справи, він не програв жодної, в якій був би певний, що закон і справедливість на його боці. Власне, він не програв її: під час осінньої сесії присяжні не дійшли згоди, і процес відклали, а наступної, весняної сесії ухвалено виправдальний присуд — оскарженим був статечний заможний фермер, до того ж батько родини, на ймення Букрайт, з Французового Закруту, глухої околиці в південно-східному закутку округи; жертвою — хвальковитий розбишака, Бак Торп, як він сам назвався, чи Бак-Рикало, як прозивали його інші парубки, що він їх підкорив своїми кулаками за три роки перебування на Французовому Закруті; безрідний цей чолов'яга з'явився нагло й не знати звідки, полюбляв скандали, гру в карти, гнав, як усі знали, нишком віскі і вліпився якось на шляху до Мемфіса з черідкою краденої худоби, негайно ж упізнаної влас-

ником. Бак Торп мав запродажну посвідку на ту худобу, але жодна душа в наших краях не чула імені людини, що підписала її.

А сама та історія була стара як світ і досить банальна: сімнадцятилітній сільській дівчині розпалили уяву хвастощі й молодецтво і мова, смілива й дотепна; батько спробував навернути її на розум, та домігся не більшого, ніж звичайно домагаються батьки в таких випадках, отже, він удався до заборони, заказав і на поріг виходити, ну, і дівчина, звісно, втекла опівночі з дому; а о четвертій наступного ранку Букрайт розбудив Віла Ворнера, окружного мирового суддю й начальника поліції, віддав йому свого пістолета і сказав: «Арештуйте мене. Дві години тому я вбив Торпа». Сусіда, на імення Квік, перший, хто опинився на місці вбивства, знайшов Торпа з напівзведеним пістолетом у руці; а за тиждень після того, як у мемфіській газеті надруковано коротенький допис про пригоду, на Французовому Закруті об'явилась якась жінка, назвалася Торповою дружиною і, показавши шлюбне свідоцтво, зажадала грошей та власності, що залишились по небіжчикові.

Пригадую, всіх здивувало, що суд присяжних узагалі не відхилив позову; коли секретар його зачитав, у залі закладалися двадцять проти одного, що присяжні радитимуться хвилин десять, не більше. Прокурор навіть доручив вести справу одному із своїх помічників, а ознайомлення з доказами не забрало й години. Потім підвівся дядько Гевін, і я пам'ятаю, як він подивився на присяжних — на тих одинадцять фермерів та крамарів і на дванадцятого, що мав підкласти йому свиню,— то був також фермер, худий чоловічок із сивим рідким волоссям на голові, зовнішністю схожий на фермерів-горян, хирлявих та спрацьованих і заразом дивовижно витривалих: у п'ятдесят років вони здаються старими людьми, а далі час уже не має над ними влади. Дядько Гевін промовляв спокійно, майже монотонно: на кримінальних процесах ми звикли до пафосу, але він його уникав, ось тільки слів добирав трохи не таких, як у пізніші літа. Із тутешніми мешканцями на той час він спілкувався усього лиш рік, одначе навіть тоді вже вмів промовляти так, що всі люди з нашого краю — негри, фермери з узгір'їв, багаті плантатори з рівнин — розуміли, про що йдеться.

— Всіх нас у цьому краю, на Півдні, змалку навчено кількох засад, і їх ми шануємо над усе. Серед них одна з перших — не найкраща, просто одна з перших,— що тільки життям можна заплатити за життя, відібране в когось іншого, що одна смерть — то лише напівдовершений вчинок.

Якщо так, то ми б могли порятувати життя обом, стримавши обвинуваченого тієї ночі, поки він ще не вийшов зі свого дому; ми б могли врятувати принаймні одного з них, хоч би й довелося збавити життя обвинуваченому, щоб його стримати. Тільки ми не дізналися вчасно. І я, власне, про це веду мову — не про забитого та його вдачу і не про моральну оцінку його вчинку; не про самооборону, не про те, чи мав обвинувачений право аж збавляти комусь життя, я веду мову про всіх нас, іще живих, і про те, чого ми не знаємо, про всіх нас, людських істот, а ми ж таки в глибині душі хочемо чинити по правді й не хочемо кривдити інших; ми блукаємо в хаосі людських пристрастей, почуттів і переконань, що їх ми собі не вибирали, і мірою сил своїх намагаємося в злагоді з ними чи всупереч їм чинити якнайкраще. Ось цей обвинувачений, теж людська істота з таким самим хаосом пристрастей, інстинктів та переконань, опинився перед проблемою, як зарадити неминучому лихові своєї дитини; вона ж бо в нерозважливому шаленстві юності — знову цей самий одвічний хаос, що його попри свою волю вона також дістала в спадок,— нездатна була себе вберегти; і ні в кого не просячи допомоги, розв'язав цю проблему, як підказували йому вдача й сумління, і далі не відступався від своєї ухвали й свого вчинку.

Він сів. Помічник прокурора лише підвівсь, уклонився присяжним і сів знову. Присяжні вийшли, а ми навіть не виходили із зали. Суддя і той не пішов. І я пригадую собі, як в залі протягло зітхнули і щось невловне промайнуло між присутніми, коли годинникова стрілка над лавою присяжних пересунулася за десятихвилинну поділку, і, пізніше, коли вона пересунулася за півгодинну поділку, а суддя підкликав бейліфа і зашепотів йому щось, і той вийшов, і вернувся, пошепки сказав щось судді, і суддя звівся і, вдаривши своїм молотком, оголосив перерву.

Я поквапом збігав додому, пообідав і знову поспішив до міста. В конторі було порожньо. Нащо вже дідусь любив подрімати після обіду, байдуже, чи хто з присяжних доходив згоди з рештою, чи ні, а й той повернувся перший; коли минула третя година, все місто вже знало, що суд присяжних виправдав би дядькові Гевіну обвинуваченого, якби не один чоловік з-посеред дванадцяти; а потім хутко ввійшов дядько Гевін, і дідусь сказав:

— Ну, Гевіне, добре що хоч ти вчасно замовк і в повітрі зависла ухвала присяжних, а не твій клієнт.

— Ваша правда, сер,— відказав дядько Гевін, дивлячись на мене своїми ясними очима; обличчя він мав тонке, жваве,

буйне волосся вже тоді бралося в нього сивиною.— Ходи-но сюди, хлопче,— звернувся він.— Ти мені потрібен на хвилинку.

— Попроси в судді Фрейзера, хай дозволить тобі взяти свою промову назад і нехай Чарлі підготує тобі нову,— кинув дідусь. Але ми були вже за дверима, на сходах, дядько Гевін зупинився на півдорозі вниз, так що ми стояли наче й справді між небом і землею, і його рука лягла мені на плече, а очі були ясніші і дивились пильніше, ніж коли.

— Не годиться так чинити,— сказав він.— Але щоб відстояти справедливість, часто доводиться вдаватись до не дуже пристойних засобів. Засідання присяжних перенесли до тильної кімнати в пансіонаті місіс Раунсвел. Саме проти цієї кімнати росте шовковиця. Якби ти скрався на подвір'я за пансіонатом, щоб ніхто тебе не бачив, і обережно виліз на дерево...

Ніхто не побачив мене. Зате я міг крізь тріпотливе шовковичне листя заглядати в кімнату, а заразом і наслухати: дев'ять роздратованих, збуджених чоловіків порозвалювались на стільцях у глибині кімнати; містер Голенд, голова, і ще один добродій стояли перед стільцем, на якому сидів маленький, спрацьований висхлий горянин. Його звали Фентрі. Я пам'ятав імена їх усіх, бо дядько Гевін казав: «Коли в нашому краю хтось хоче зробити кар'єру юриста або політика, йому не треба красномовства чи бодай розуму; треба лиш мати несхибну пам'ять на імена». Але прізвище того чоловіка я запам'ятав би й так, бо то був Стоунвол Джексон — Стоунвол Джексон Фентрі.

— Отже, він, по-вашому, не втікав із сімнадцятилітньою дочкою Букрайта? — запитав містер Голенд.— По-вашому, його не знайдено з пістолетом у руці? По-вашому, ледве його поховали, не об'явилася та жінка й не довела, що вона йому дружина? По-вашому, він не був лобурякою, гірше того — чоловіком небезпечним, таким, що його як не Букрайт, то хтось інший рано чи пізно мусив би порішити, і Букрайтові просто не поталанило?

— Все це так,— потвердив Фентрі.

— Чого ж ви тоді хочете? — допитувався містер Голенд.— Чого ж ви хочете?

— Нічого не можу вдіяти,— відказав Фентрі.— Я не голосуватиму за Букрайтове звільнення.

І таки не голосував. Цього ж дня суддя Фрейзер розпустив присяжних і відклав справу до весняної сесії, а наступного ранку я ще не скінчив і снідання, як заявився дядько Гевін.

— Скажи матері, що, може, ми їдемо на цілу ніч,— попередив він.— Скажи, я обіцяю: зі мною тебе не підстрелять, і гадюка не вкусить, та й не обіпʼється содовою водою... Бо мені треба знати,— додав він.

Ми звернули з північно-східної дороги, і мчали тепер швидко, і очі йому яснілі, не спантеличені, а тільки зосереджені та завзяті.

— Він народився, виріс і весь свій вік звікував тут, на другому кінці округи, за тридцять миль від Французового Закруту. Він під присягою посвідчив, що Букрайта зроду не бачив, а по ньому знати, що за тяжкою працею йому не було коли й брехати навчитись. Я навіть сумніваюся, чи він узагалі чув раніше Букрайтове ім'я.

Ми їхали мало не до полудня. Поминули багату родючу рівнину й опинилися тепер серед гір між сосен та папороті, між латками неродючої, вбогої землі на схилах, поросліх щуплою кукурудзою й бавовником, що якось із бідою трималися на світі, як і ті люди, що їх ця земля живила й одягала. Дороги перед нами не можна було назвати навіть путівцями,— такі вони були покручені й вузькі, поорані коліями й піскуваті, що машина половину відстані їхала на другій швидкості. Нарешті ми побачили поштову скриньку, а на ній карлючками виведено: «Г. А. Фентрі»; а далі двокімнатний рублений дім з відкритими сіньми, і навіть я, дванадцятирічний хлопець, завважив, що тут уже багато літ ні до чого не торкалася жіноча рука. Ми ввійшли в хвіртку.

Тут почувся чийсь голос:

— Стійте! Не руште з місця!

А ми його навіть не помітили — старий дід, босий, з наїжаченою сивою щетиною вусів, у полатаній одежині, вилинялій майже до кольору збираного молока, ще менший і худіший, ніж його син, стояв на краю благенької веранди, тримаючи проти живота рушницю, і трясся від люті чи, може, старечої немочі.

— Містере Фентрі...— почав дядько Гевін.

— Доста вже ви йому крові попсували!— закричав дід. Він лютував; голос у старого враз піднісся, мовби щось дике, непогамовне розсаджувало йому груди:

— Геть звідси! Геть з моєї землі! Геть!..

— Ходім,— спокійно промовив дядько Гевін.

Очі в нього все ще яснілі, все ще були зосереджені й поважні. Тепер ми їхали поволі. Дальша поштова скринька показалася майже за милю,— і цим разом будинок був навіть пофарбований, мав квітник із петуній обіч східців,

і земля довкруги була краща, і цим разом чоловік на веранді підвівся й підійшов до хвіртки.

— Добридень, містере Стівенсе,— привітався він.— Отже, Джексон Фентрі зірвав вам ухвалу присяжних.

— Добридень, містере Пруйте,— відказав дядько Гевін.— Начебто таки зірвав. Розкажіть-но мені.

І Пруйт розказав, дарма що дядько Гевін під ту пору раз по раз забувався і тоді у нього вихоплювалися мовні звороти, набуті в Гарварді і навіть ще в Гейдельберзі. Здавалося, люди, глянувши йому в обличчя, відразу впевнялися, що він запитує зовсім не з цікавості і не задля власних егоїстичних цілей.

— Тільки матуся про це знає більше від мене,— сказав Пруйт.— Ходімо на веранду.

Ми зійшли з ним на веранду, де пухка сива стара жінка в чистому картатому капелюшку, в сукні й чистому білому фартушку сиділа в кріслі-гойдалці і лущила горох у дерев'яну миску.

— Це адвокат Стівенс,— мовив Пруйт.— Син капітана Стівенса з міста. Він хоче знати про Джексона Фентрі.

Отож ми посідали, і вони обоє — то син, то матір — почали розповідати по черзі.

— Онто їхня земля,— сказав Пруйт.— Шмат її видно з дороги. А чого не видно, виглядає не ліпше. Але його татусь і дідусь порали її і добували з неї собі на прожиття, і тримали родину, і сплачували податки, і не заборгували ані живій душі. Не збагну, як вони це робили, однак робили. І Джексон став до помочі, заледве підріс настільки, щоб дотягтися до чепіги плуга. Він так майже й не виріс вищий. Жоден з них не виростав. З того, мабуть, усе й пішло. Отже, Джексон і собі почав її порати свого часу, аж поки не став на порозі двадцяти п'яти літ, а виглядав уже на сорокалітнього; ні в кого ласки не питаючи, сам неодружений і взагалі ніякий, він жив удвох із татом, і самі вони собі прали й варили, бо як же чоловікові женитися, коли на двох з батьком у них одна пара черевиків. Та й взагалі, чи був сенс брати жінку на цю землю, що вже звела зі світу його бабу й матір, ще й сорока обом їм не було. Аж це якось увечері...

— Дурниці,— урвала його місіс Пруйт.— Як твій тато побрався зі мною, ми не мали навіть даху над головою. Ми оселилися в орендованій хаті на орендованій землі...

— Ну гаразд,— погодився Пруйт.— Аж це якось увечері приходить він до мене та й каже, що напитав роботу на тартаку у Французовому Закруті.

— У Французовому Закруті? — насторожився дядько Гевін, і очі йому ще дужче заясніли, вже не стільки уважні, як передусім жваві.

— На поденщину,— пояснив Пруйт.— Не щоб забагатіти, а доробитися, може, якогось гроша,— аби не мусити животіти, як животіли його дідусь, доки не помер одного дня між чепігами плуга, і його тато, чекаючи смерті десь у кукурудзяній борозні, і як мусив би він і сам животіти, та ще й не маючи сина, що хоч підібрав би його, неживого, з землі. Мовляв, він підрядив негра, щоб помагав порати землю татові, поки його там не буде, і він був би дуже вдячний, якби я туди навідувався вряди-годи взнати, чи добре почувається його тато.

— А ти й навідувався,— мовила місіс Пруйт.

— Та підходив таки близенько,—погодився Пруйт.—Підходив до самого поля, тож чув, як старий клене негра за повільність, і бачив, як той негр силкується не відставати від нього, і думав: «Оце добре, що Джексон не взяв двох негрів обробляти землю, поки його самого там не буде, бо якби цей старий — йому вже було під шістдесят — прожив хоч один день, відсиджуючись у холодку і не маючи чого рубати чи копати, то він і до захід сонця не протяг би». Так ото Джексон подався геть. Пішов пішки. Бо вони мали тільки одного мула. Другого в них і зроду не бувало. Ну, та це всього яких миль за тридцять. Не було його так років два з половиною. Коли це одного дня...

— Він вернувся додому на перше різдво,— озвалася місіс Пруйт.

— Еге ж,— погодився Пруйт.— Він пройшов ті тридцять миль пішки й перебув різдво вдома, а назавтра знову пройшов ті самі тридцять миль назад до тартака.

— Чийого тартака? — запитав дядько Гевін.

— Квікового,— відказав Пруйт.— Старого Бена Квіка. Але на друге різдво він уже додому не приходив. Аж десь на початку березня, десь тоді, як річка на Французовому Закруті починає так пересихати, що й колоди через неї можна волочити, і вже скидалося, ніби він зібрався не в жарт одробити третій рік на тартаку, він раптом кинув роботу й повернувся додому. Але цим разом не пішки. Приїхав найнятою бричкою. Бо мав при собі козу й дитя.

— Заждіть,— озвався дядько Гевін.

— Ми так гаразд і не знали, як він приїхав додому,— докинула місіс Пруйт.— Бо він пробув удома вже більше тижня, коли ми довідалися, що в нього дитя.

— Заждіть,— повторив дядько Гевін.

Вони ждали, дивлячись на нього,— Пруйт сидів на поруччі веранди, а місіс Пруйт усе лущила горох із довгих ламких стручків, і обоє дивились на нього. Радості у його очах тепер було анітрохи не більше, ніж перше непевності чи навіть задуми; вони лиш заясніли ще дужче, так, ніби оте щось, причаєне в них, спалахнуло шалено, хоч очі й далі були спокійні,— так наче випереджували розповідь.

— Гаразд,— промовив він.— Розповідайте далі.

— І коли я нарешті довідалася й пішла туди,— сказала місіс Пруйт,— то немовляті не було ще й двох тижнів. І як тільки він його виходжував на самому козячому молоці...

— Коли ти не знаєш, то де вже мені знати,— сказав Пруйт.— Коза не те, що корова. Козу треба доїти кожних дві години чи десь так. Тобто й цілу ніч.

— Атож,— погодилася місіс Пруйт.— Він не мав навіть пелюшок. Кілька розпоротих торбин з-під борошна, та й годі, а повивати його навчила повитуха. От я накраяла трохи пелюшок і віднесла йому; він тримав і далі того негра до помочі татові в полі, а сам варив, і прав, і дитя бавив, і козу доїв, щоб його нагодувати; і я казала йому не раз: «Давай я візьму його. Бодай поки ссе. І ти теж можеш у нас у домі поселитись, коли хочеш». А він тільки дивився на мене — маленький, худий, вже виснажений,— зроду ж бо за столом не наїдався досхочу, і казав: «Дякую, місіс. Я сам дам собі раду».

— І вийшло на його,— сказав Пруйт.— Не знаю, який із нього був робітник на тартаку, а що він ніколи не мав ніякої ферми, то хто зна, який із нього був би й фермер. Але хлопця він таки виходив.

— Атож,— притакнула місіс Пруйт.— А я все напосідалася на нього: «Ми навіть і не чули, що ти одружився»,— кажу йому якось. А він: «Так, мем, ми побралися торік. Коли найшлося дитя, вона померла».—«Що вона була за одна? — питаю.— Якась дівчина з Французового Закруту?»—«Ні, мем,— каже він на те,— вона була з центру штату».— «А звалася як?»— питаю. «Міс Сміт»,— каже.

— А за тяжкою працею йому навіть не було коли навчитися брехати,— сказав Пруйт.— Але хлопця він таки виходив. Коли вони вже зібрали осінній врожай, він відпустив негра і навесні знову працював укупі зі старим, як і перше. Він зробив собі щось ніби торбу-заплічника, (як ото, кажуть, роблять індіяни, і тягав у ній хлопця. Я час від часу туди навідувався, поки ще земля не вгрілася, і бачив, як Джексон з батьком вирубують чагарі й орють, а торба висить на плоті, і хлопець спить у ній навсторч, і так солодко, ніби

в пуховому ліжку. Тої весни він навчився ходити, і я не раз дивився, стоячи біля плоту, як те мале нещастячко десь посеред борозни щосили налягає на ноги, щоб устигнути за Джексоном, аж поки Джексон затримає плуга на повороті, і повернеться до нього, і посадовить собі на шию, а потім з-ов ухопиться за чепіги, щоб орати далі. Наприкінці літа воно вже дибало досить справно. Джексон змайстрував йому з палички й шматочка гонту маленьку сапку, і тепер, коли Джексон рубав бавовник, вище колін заввишки, то хлоп'яти не видко було зовсім, хіба лиш бавовник хилитався, де воно вовтузилося.

— Джексон шив йому одежу,— сказала місіс Пруйт.— Сам шив, руками. От я насправляла трохи одягу і віднесла туди. Тільки раз так і зробила. Він узяв ті речі, подякував. Але як то й сліпому було видно! Здавалося, він заздрить навіть самій землі, що годувала цю дитину, не даючи їй померти голодною смертю. А ще я пробувала його намовити, щоб одніс малого до церкви й охрестив. «Він уже має ім'я,— сказав Джексон.— Його звати Джексон і Лонгстріт Фентрі *. Тато воював під командою обох їх».

— Він ніколи нікуди не ходив,— сказав містер Пруйт.— Бо де бачать Джексона, там і хлопець. Коли б навіть він був украв те дитя на Французовім Закруті, то й тоді б краще з ним не заховався. Навіть до крамниці в Гейвен Гілі їздив старий, і лиш єдиний раз на рік Джексон розлучався з малим та й то ненадовго, як мусив їздити до Джефферсона сплачувати податки. Коли я побачив хлопця вперше, він нагадав мені щеня сетера, аж раз, коли Джексон вибрався платити податки, я навідався туди до них, і бачу — хлопець сидить під ліжком, ані тобі шелесь, увіпхався в самий кут і лиш світить відтіля очицями. Хоч би тобі блимнув. Був достоту як свіжовпіймане лисиченя чи вовченя.

Пруйт добув із кишені бляшанку з тютюном, і ми дивились, як він витрусив трохи жуйки на покришку, а з неї собі на нижню губу, обережно зістукнувши з покришки все до крихти.

— Гаразд,— озвався дядько Гевін.— А що далі?

— Це й усе,— відказав Пруйт.— На друге літо він зник разом з хлопцем.

— Зник? — перепитав дядько Гевін.

— Саме так. Власне якось уранці їх уже не стало. Коли зникли — бозна. Нарешті одного дня мені урвався терпець і я пішов туди, а будинок стояв пусткою, і я пішов на поле, де старий орав, і найперше подумав, що то перечка між чепігами плуга вломилася і він прив'язав натомість молоде

деревце, але він, забачивши мене, як не вхопить те деревце — аж воно не що, а дробовик, і каже мені, либонь, те саме, що й вам сьогодні вранці, коли ви туди заходили. Наступного року він уже знову мав негра за помічника. А потім десь так літ за п'ять повернувся Джексон. Теж не знаю коли. Власне якось уранці з'явився там, і все. І негра знов не стало, а вони вдвох із батьком порали тепер землю, як і давніше. І одного дня я вже не міг витримати й пішов туди, де він орав, і став коло плоту, чекаючи, поки борозна доведе його до плоту, одначе він і тут не подивився на мене — орав зовсім поруч, не далі, як за десять кроків, і все ще не дивився в мій бік, і завернув уже, і йшов назад, коли я спитав: «Чи він помер, Джексоне?» І тоді він поглянув на мене. «Хлопець»,— кажу я. А він тоді: «Який хлопець?»

Вони запросили нас залишитися на обід.

Дядько Гевін подякував.

— Ми прихопили дещо перекусити з собою,— відказав він.— І ще перед нами тридцять миль до Ворнерової крамниці, а потім двадцять дві милі до Джефферсона. А наші дороги ще не зовсім добрі для автомобілів.

Сонце вже схилялося на вечірній пруг, коли ми доїхали до Ворнерової крамниці в сільці на Французовому Закруті, і знову на порожній веранді підвівся якийсь чоловік і зійшов сходами до машини.

Це був Айшем Квік, свідок, що перший натрапив на Торпове тіло,— високий, незграбний чолов'яга років під сорок п'ять із сонним обличчям і короткозорими очима, в яких, одначе, приглянувшись, можна було завважити щось бистре, навіть трохи глумливе.

— Я чекав на вас,— озвався він.— Видно, ви спіймали облизня.— Він примружився на дядька Гевіна.— Той Фентрі.

— Так,— сказав дядько Гевін.— А чому ви мені не сказали?

— Я й сам не здогадався,— відповів Квік.— Аж тільки як почув про вашу невдачу на суді і то через одного чоловіка, я зіставив їхні імена.

— Імена? — запитав дядько Гевін.— Які іме... Та ні, нічого. Розповідайте...

І ми посідали на веранді замкненої безлюдної крамниці, на деревах скрекотіли й сюрчали цикади, і в куряві над дорогою мерехтіли, пропливаючи, блищики, а Квік розповідав про те все, вивернувшись на лавочці позад дядька Гевіна й розпружившись кожним своїм суглобом, наче ввесь мав розпастися від першого ж поруху, ліньківато й сардонічно отак просторікував, наче намірявся говорити цілу ніч, бо

годі було скінчити раніше. Одначе розмова аж так довго не тривала. Вона тривала стільки, скільки вимагали речі, про які йшлося. Але дядько Гевін каже, що підсумувати людські переживання можна в кількох словах — хтось уже обійшовся й чотирма: «Народився, страждав і помер».

— Це мій батько найняв його. Але коли я довідався, звідки він, то вже знав: робітник з нього буде путній, бо люд у тій стороні не мав часу навчитися чогось іншого, крім тяжкої праці. І я знав, що він і чесний з тої самої причини: адже в тій стороні чоловікові не було чого запрагнути аж так сильно, щоб навчитися красти. Може, тільки одного я в ньому недооцінив — здатності кохати. Я гадав, що він, бувши родом із тих країв, не знає взагалі любові і то все з тої ж таки причини, і що навіть саме це поняття втратило сенс для його дідів-прадідів, відколи перший з них мусив остаточно вибрати: клопотатися коханням чи тим, як не вмерти голодною смертю.

Так ото він став до праці, робив те саме і заробляв так само, як і негри. Аж тоді пізньої осені, коли річка знову заводнилася і ми вже готові були замкнути тартак на зиму, я дізнався, що він умовився з батьком залишитись до весни нічним сторожем та наглядачем, діставши три вихідних дні — відвідати домівку на різдво. І він так і вчинив, а наступного року, коли тартак пущено знову, він уже стільки вмів і так ревно докладав рук, що посеред літа сам порядкував усім тартаком, а на кінець літа батько й зовсім перестав туди заглядати, а я заглядав лиш коли здумається, десь так раз на тиждень абощо. Отже, восени батько навіть завів мову, щоб поставити халупу для нього, щоб він більш не жив у тому сараї з паровим казаном, де був тільки матрац, напханий соняшниковим лушпинням, та стара і розвалена груба. Він зостався й на ту зиму. Чи бував він у себе вдома на друге різдво, коли туди ходив і коли вернувся,— цього ми так і не дізналися, бо я навіть не заглядав до нього від осені.

А потім якось після обід у лютому стало ніби трохи на годині, мені чогось не сиділося на місці, і я вибрався туди. Перше, що я там помітив, була вона, жінка, якої досі я і в вічі не бачив,— молода і колись, при доброму здоров'ї бувши, може, навіть гарна, не знаю. Бо тепер вона була не те що просто худа, але зовсім як тріска. Виглядала вона не так зголоднілою, як хворою, хоч ноги ще її носили,— і не тільки тому, що за який місяць мала розродитися. От я й питаю: «Хто це?» А він подивився на мене та й каже: «Це моя жінка». А я питаю: «З яких би то пір? Адже восени ти не мав ніякої жінки. А ця ось носить уже на останньому

місяці». Тоді він до мене: «Хочете нас прогнати?» А я йому: «Нащо мені вас проганяти?» А зараз я розповім вам те, що знаю тепер, те, про що довідався від отих двох братів — вони з'явилися тут через три роки зі своїм судовим папірцем,— а не те, що він мені сам розказував, бо він ніколи й слівцем нікому не прохопився.

— Гаразд,— сказав дядько Гевін.— Розповідайте.

— Не знаю, де він її знайшов. Не знаю, чи то він її знайшов, чи просто вона сама зайшла одного дня чи одної ночі на тартак, а він скинув очима й побачив її, і сталося, як той казав: ніхто не знає, коли вдарить і куди влучить кохання або й грім — тільки що вдруге туди само не вдарить, бо нема потреби. Я не думаю, щоб вона розшукувала чоловіка, котрий її покинув,— либонь, урізав поли від неї, коли довідався про дитину... і тим паче не думаю, щоб вона боялася чи соромилась повернутись додому через те лише, що брати з батьком силкувалися утримати її від шлюбу з ним. Як на мене, в ній просто шумувала та сама чорна, не надто розумна і з біса жорстока родинна пиха, що нею потім бундючилися тут з годину оті її брати.

Так чи інак, але вона там була і, певне, знала, що часу їй зосталось обмаль, а він їй сказав: «Поберімося»,— на що вона відповіла: «Не можу з тобою побратися. Я вже маю чоловіка». І час її наспів, і вона лягла на тому матраці, і він чи не сам годував її ложкою, і вона вже, мабуть, знала, що більш не підведеться, і він закликав повитуху — обидві знали, що вона вже не встане з цього матраца, і, може, вкінці переконали в тому і його, або, може, їй уже було однаково, і вона сказала: «Згода». Словом, він узяв мула, що його мій батько дозволив йому тримати на тартакові, і поїхав на ньому за сім миль до проповідника Вітфілда, і привіз того вдосвіта, і той їх повінчав, і вона вмерла, а вони вдвох із Вітфілдом поховали її. І тієї ж ночі він приїхав до нас додому й сказав батькові, що кидає роботу, і залишив мула, а коли я через кілька днів поїхав до тартака, його вже там не було. Тільки матрац на лушпинні, груба та на полицях ще каструлі й сковорідка — йому передала їх моя мати,— все вимите й чисте. І тільки за три літа тих двоє братів, ті Торпи...

— Торпи,— сказав і собі дядько Гевін. Сказав неголосно. Вже поночіло, швидко, як то звичайно в нашому краї, і тепер я зовсім не міг розгледіти його обличчя.— Розповідайте,— додав він.

— Смагляві, як і вона — молодший узагалі був страх подібний до неї,— приїхали вони бричкою із помічником шери-

фа чи з бейліфом, не знаю, з тим папером, геть-чисто попи-саним і проштампованим, і печаткою скріпленим, як то й на-лежиться, а я їм і кажу: «Ви не смієте. Вона прийшла сюди своєю волею, хвора й без нічого, а він її прихистив і годував, і доглядав, і допоміг, як народжувалося те дитя, і про-повідника до неї привів; навіть шлюб із нею взяв перед її смертю. Проповідник і повитуха — обоє тому свідки». А старший брат відказує: «Він не мав права одружуватися з нею. Вона вже мала чоловіка. Ми вже до нього добрали-ся».— «Гаразд,— я на те.— Він, одначе, взяв цього хлопця, коли ніхто по нього не зголошувався. Він виховує його, вби-рає та годує вже добрих два роки». Тоді найстарший добув із кишені гаманець лиш наполовину і зараз упустив його назад. «Маємо думку й це залагодити як слід, от лиш поба-чимо того хлопця,— каже.— Він нам кревний. Ми хочемо його забрати, й таки заберемо». І тоді, не вперше вже, спало мені на гадку: не гаразд ведеться на цім світі, стократ гірше, ніж годилося б. Я й кажу: «Це за тридцять миль звідсіля. Мабуть, ви не відмовитесь переночувати цю ніч у нас, і коні відпочинуть». А старший зиркнув на мене та й каже: «Коні анітрохи не потомилися. Ми тут не баритимемось».— «Тоді і я з вами поїду»,— кажу йому. А він мені: «Вчиніть нам таку ласку»,— відказує.

Ми їхали до пізньої ночі. Отже, я гадав, уночі мені тра-питься нагода, хоч мені й не було чим їхати. Але як ми по-розпрягали коней і поклалися на землю, старший брат усе не лягав: «Щось не спиться,— каже він.— Посиджу трохи». Тож-бо нічого з того не вийшло, і я теж ліг, а потім зійшло сонце і було вже пізно, а десь аж під обід ми добу-лися до тієї поштової скриньки з прізвищем, що її неможли-во не помітити, і до тої порожньої оселі, де не було ні-кого видно ані чути, аж почули цюкання сокири, обійшли довкруги поза хатою, і він глянув з-понад стосу дров, і по-бачив те, чого, либонь, цілих три роки чекав щоразу, коли сонце викочувалося на небо. Бо він навіть не спинився, а лиш кинув маленькому хлоп'яті: «Тікай. Тікай на поле до діда. Тікай»,— і пішов просто на старшого брата і вже звів сокиру, і вже почав опускати, та мені саме пощастило пере-йняти його руку на півдорозі, а старший брат схопив його за плечі, і ми відірвали його від землі і тримали чи то на-магалися тримати.

«Перестань, Джексоне! — гукнув я. — Перестань! У них закон!»

І тут щось дрібнесеньке почало брикатися й дряпати мене за ноги; це було те хлоп'ятко: без звуку, воно просто мету-

шилося круг мене й обох братів і било нас, куди лиш могло дістати, цурпалком деревини, що її порубав Фентрі. «Злови його й тягни до брички»,— крикнув старший брат. Тоді молодший упіймав його; утримати малюка було не легше, ніж самого Фентрі, бо він брикався й виривався, все ще безгучно, навіть коли молодший уже поніс його, а Фентрі шарпався й кидався за двох, поки молодший із хлоп'ям не зник йому з-перед очей. По тому він зів'яв ураз. То було так, наче всі кістки обернулися йому на воду, і коли ми зі старшим братом опустили його на дровітню, то він наче й зроду не мав тих кісток, так знеможено прихилився він спиною до дров, що їх сам нарубав,— засапаний, з бризками піни в кутиках рота.

«Такий закон, Джексоне,— кажу я. — Її чоловік ще живий».

«Знаю,— відказує він. Мова його була лиш трохи голосніша за шепіт.— Я чекав цього. Тим-то, мабуть, це мене так і ошелешило. Тепер уже все гаразд».

«Прикро, що так сталося,— каже той брат.— Ми довідалися тільки минулого тижня. Але він — наш кревний. І ми хочемо забрати його додому. Ви повелися з ним добре. Дякуємо вам. І його мати дякує вам. Ось вам»,— каже він. Дістав з кишені гаманець і тиць його Фентрі в руку. Тоді обернувся й пішов. А за хвилю я почув, як бричка розвертається і з'їжджає схилом. І ось уже її не стало чути зовсім. А Фентрі — я не знаю, чи він взагалі що з того розчув.

«Такий закон, Джексоне,— кажу я.— Але в закону два кінці. Поїдемо до міста побалакаємо з капітаном Стівенсом. Я поїду з тобою».

Тоді він сів на дровітню, спроквола й негнучко. Він уже не дихав так тяжко і виглядав тепер краще, тільки очі були в нього сторопілі якісь. Потім звів руку з гаманцем у кулаці і почав ним витирати собі обличчя, наче гаманець то носова хустинка; здається, він перед тим навіть і гадки не мав, що тримає щось у руці, бо зненацька опустив її, може, з п'ять секунд видивлявся на гаманець, а тоді струснув його — не кинув, а просто струснув поза дровітню, мовби жменю багнюки, на яку оце роздивлявся, що воно таке, і встав, і пішов через подвір'я в бік лісу, ступаючи рівно й поволі, і виглядав оддалеки вже не багато більшим за те мале хлоп'я — і так зайшов аж у ліс.

«Джексоне!» — гукнув я навздогін. Та він навіть не озирнувся.

А я залишився на ту ніч у Руфуса Пруйта і позичив у нього мула; сказав, що приїхав сюди просто так на розгля-

дини, бо не дуже мені хотілося з кимось розмовляти, а на ранок припнув мула до тієї хвіртки, пішов стежиною і спершу й не помітив на веранді старого Фентрі.

А коли таки помітив, він уже так жвавo мотнувся, що я навіть не добрав, що то він тримає в руках, аж воно як не бабахне — і я почув, як шріт заторохтів по листу мені над головою, а Пруйтів мул так відчайдушно зашарпався, наче хотів зірватися з припони чи повіситися на хвіртці.

І ось одного дня, може, за півроку по тому, як осів у цьому краї, щоб підбити підсумок своїм пиятикам, бійкам і дурисвітству, той Бак-Рикало сидів на цій веранді, п'яний як чіп, і сипав прокляття за прокляттям на втіху півдесяткові дружків, що їх він не раз був духопелив до безпам'яття нечесними, а то часом і чесними прийомами,— тепер же вони реготалися за кожним разом, коли він умовкав, щоб перевести подих. А я ненароком зиркнув у бік дороги і побачив там Фентрі верхи на мулі.

Він просто сидів собі,— курява тридцяти отих миль закоржавіла на спітнілій спині мула,— і дивився на Торпа. Чи довго вже він тут пробував, сидячи отак ні пари з уст і лиш дивлячись на Торпа,— не знаю; але потім він завернув мула й поїхав дорогою назад до узгір'їв, яких йому не слід було ніколи залишати. Тільки що, може, правду воно мовиться, од грому та кохання сховатися годі. Тоді я не знав, чого-то він так дивився. Я не пов'язував тих двох імен. Я відчував, що ім'я Торпа мені знайоме, але діялося то двадцять років тому, і я забувся, аж тут раптом чую про невдалий ваш суд. Звісно, що він би й не подумав голосувати за Букрайтове звільнення... Темно. Ходімо вечеряти.

Але до міста залишалося тільки двадцять дві милі, і ось ми вже на шляху, всипаному жорствою; ми б могли бути вдома за півтори години, бо часами спромагалися витискати тридцять — тридцять п'ять миль на годину, і дядько Гевін сказав, що колись усі дороги в Міссісіпі вимостять бруківкою, на взірець мемфіських вулиць, і кожна родина в Америці матиме авто. Тепер ми їхали швидко.

— Звісно, що він би й не подумав,— сказав дядько Гевін.— Отакі вони — скромні та необорні трудівники землі, і доля їхня — витривати, витривати і ще раз витривати і завтра, і позавтра, і післяпозавтра... Звісно, що він би й не подумав голосувати за Букрайтове звільнення.

— А я голосував би,— заперечив я.— Я б його виправдав. Бо ж Бак Торп був лихий чоловік. Він...

— Ні, ти б не голосував,— сказав дядько Гевін. Однією рукою він стискав мені коліно, дарма що ми й так їхали

швидко; жовтий сніп світла рівно клався на жовту дорогу, жуки залітали, кружляючи, в той світляний сніп, і випливали геть з нього.— Тут ішлося не про Бака Торпа, дорослого чоловіка. Цього на Букрайтовому місці він застрелив би не вагаючись, як і Букрайт. А річ у тім, що у спідленому й озвірілому тілі Букрайтової жертви ще лишалося щось,— не дух, може, але бодай згадка,— від маленького того хлоп'яти, того Джексона і Лонгстріта Фентрі, хоч людина, в яку виросло хлоп'я, зовсім про це й не знала, і тільки Фентрі це знав. То й ти б не виправдав Букрайта. Ніколи цього не забувай. Ніколи.

ХІМІЯ ПІДВЕЛА

Джоел Флінт сам зателефонував шерифові про те, що вбив свою дружину. А коли шериф із помічником добулися до місця вбивства — проїхали двадцять із гаком миль у глухий закуток, де стояло житло Веслі Прітчела,— Джоел Флінт сам зустрів їх у дверях і запросив до господи. Він був чужинець, приблуда-янкі, до наших сторін занесло його два роки перед тим — тримав при мандрівному цирку яскраво освітлену ятку, де крутили рулетку, а в банку громадилися нікельовані пістолети, бритви, годинники та губні гармонійки; потім цирк од'їхав, а він залишився і за два місяці побрався з дочкою Прітчела, єдиною живою з-поміж його дітей: ця недоумкувата майже сорокалітня стара панна жила доти мало не пустельницею разом з дражливим, буйної вдачі батьком на його добрій, хоч і невеликій фермі.

Та навіть по шлюбові старий Прітчел, здавалося, не хотів мати зі своїм зятем ніякого діла. Він поставив молодим маленький будиночок за дві милі од свого власного, і дочка там невдовзі почала розводити курей на продаж. Як вірити чуткам, старий Прітчел, котрий, зрештою, і так майже нікуди не виходив з дому, і не зазирнув до нового будинку, так що навіть із єдиним своїм живим дитям бачився тільки раз на тиждень. Це бувало щонеділі, коли дочка з чоловіком одвозили купленим із других рук ваговозом курчат на ринок і тією ж таки машиною приїжджали до старого дому в неділю на обід у старого Прітчела,— той тепер сам собі куховарив і порався по господарству. Щоправда, між сусідами подейкували, ніби й тоді він зятя лиш на те впускав до свого дому, щоб дочка бодай раз на тиждень зготувала йому путню гарячу страву.

Отже, протягом наступних двох років Флінта вряди-годи бачили в Джефферсоні, центрі округи, а частіше у виселку на роздоріжжі неподалік його дому. Мав він літ десь так за сорок, був сам ані присадкуватий, ані високий, ані щупляв ий, ані дебелий (власне, його й тестева тіні легко могли б сумістити ся, і згодом на короткий час так воно й сталося), мав холодне погордливе й розумне обличчя, а як оповідав щось про далекі гамірливі сторони, де його слухачі ніколи не бували, то таким собі ліньк уватим голосом — одне слово, він був городянин, хоч, за його таки розповідями, в жодному з міст довго не барився; не пробув ще він в округі й трьох місяців, як уразив тутешній люд, уже й спосіб його життя перебравши, однією лиш йому притаманною звичкою,— власне завдяки їй він став незабаром знаний усій округі, навіть серед тих, що зроду його не бачили. А річ ось у чім: за нашим місцевим південським звичаєм віскі п'ється з цукром та водою, він же відмовлявся що-небудь домішувати, і брутально, з погордою, часом без видимої причини й приводу, глузував із нашого звичаю. Тутешнє питво він називав квашею, дитячою моньк ою і сам хилив навіть наше пекуче, скажене, кукурудзяне, тайкома вигнане віскі, не запиваючи й ковтком води.

І ось того останнього недільного ранку він зателефонував шерифові, що вбив свою дружину, і зустрів полісменів у дверях тестевого дому словами:

— Я вже заніс її до хати. Тож можете пожаліти язика і не вичитувати мені, що не слід було її рушати до вашого приходу.

— По-моєму, підібрати її з землі то не гріх,— мовив шериф.— Стався нещасливий випадок,— так, здається, ви сказали?

— То вам тільки здається,— одрубав Флінт.— Я сказав, що вбив її.

І то було все.

Шериф одвіз його в Джефферсон і посадовив у камеру в'язниці. Того ж таки дня після вечері я саме під наглядом дядька Гевіна готував стислий виклад цієї справи, коли до кабінету бічними дверима зайшов шериф. Дядько Гевін був прокурор лише округи. Але він із шерифом — той обійняв свою посаду ще раніше, ніж дядько Гевін прокурорську,— віддавна приятелювали. Цебто приятелювали в тому розумінні, в якому двоє партнерів по грі в шахи є приятелями, дарма що їхні цілі зовсім протилежні. Якось я чув їхню суперечку:

«Мене цікавить істина»,— сказав шериф.

«Мене теж,— сказав дядько Гевін.— Істина така рідкісна річ. Але більше мене цікавить правосуддя і людські душі».

«Хіба істина й правосуддя — не те саме?»— запитав шериф.

«Відколи це? — відказав дядько Гевін.— Свого часу мені траплялося бачити істину, в якій було все що завгодно, крім правосуддя, і я бачив правосуддя, що вдавалося до таких знарядь і засобів, до яких мені гидко було б діткнутися навіть десятифутовою жердиною».

Про вбивство шериф оповідав нам навстоячки: здоровань із маленькими пильними очима, він стовбичив над запаленою настільною лампою і промовляв згори до буйної, передчасно посивілої чуприни дядька Гевіна та його жвавого тонкого обличчя, а той сидів, спираючись мало не всією своєю вагою на власну потилицю, схрестивши ноги на письмовому столі, жував кінчик своєї люльки з кукурудзяного качана й накручував на палець та розкручував годинниковий ланцюжок з причепленим до нього ключиком Фі Бета Каппа з Гарварда.

— Навіщо? — запитав дядько Гевін.

— Я й сам його про це запитав,— сказав шериф.— А він мені: «А навіщо чоловіки вбивають своїх жінок? Припустімо, задля страхової виплати».

— Е, ні,— сказав дядько Гевін.— То жінки збавляють віку своїм чоловікам задля негайного зиску — страхової виплати, або коли їм здається, що інший чоловік їх до того заохочує чи щось за те обіцяє. Чоловіки вбивають своїх жінок з ненависті, люті чи розпуки, або щоб стулити їм губи, бо від жіночого язика ні втекти, ні навіть відкупитись.

— Маєш рацію,— відказав шериф. Він блимнув на дядька Гевіна своїми оченятами.— Схоже на те, що він хотів сісти до в'язниці. От ніби він не тому дає себе заарештувати, що вбив жінку, а навпаки, забив жінку, щоб його заарештували й замкнули. Під варту.

— Навіщо? — запитав дядько Гевін.

— Теж маєш рацію,— відказав шериф.— Коли хтось зумисне замикається на ключ, то, значить, боїться. А хто дає самохіть посадити себе за підозрою в убивстві...— Добрих десять секунд він блимав своїми пильними оченятами на дядька Гевіна, а дядько Гевін так само пильно видивлявся на нього.— Бо він не боявся. Ані тоді, ані будь-коли. Врядигоди трапляється такий чоловік, що нікого не боїться, навіть самого себе. Він один з таких.

— Якщо він хотів, щоб його замкнули,— сказав дядько Гевін,— то навіщо ж ти це зробив?

— Гадаєш, мені не слід було так хапатися?

Вони знову дивилися один на одного якусь хвилю. Дядько Гевін більш не накручував на палець ланцюжок від годинника.

— Гаразд,— промовив він.— Старий Прітчел...

— Власне до цього я й веду,— озвався шериф.— Нічого.

— Нічого? — перепитав дядько Гевін.— Ти його навіть не бачив?

Тоді шериф розповів також і про це: як він, його помічник та Флінт стояли на веранді і раптом помітили старого у вікні: якусь мить він спідлоба дивився на них крізь шибку, потім застигле з люті обличчя відсунулося, зникло, і тільки залишилося враження злостивої втіхи, шаленого тріумфу і ще чогось...

— Перестраху?— здивувався шериф.— Де там. Кажу ж тобі, він не з боязких. А-а...— похопився він.— Це ти про Прітчела.

За цим разом він так довго видивлявся на дядька Гевіна, що той нарешті сказав:

— Гаразд. Розказуй далі.

І шериф розповів також і про те, як вони зайшли до будинку, в сіни, як він зупинився і постукав у замкнені двері покою, що в його вікні вони помітили те обличчя, і навіть гукнув старого Прітчела на ймення, але не дістав жодної відповіді. І як вони пішли далі, і в тильному покої знайшли на ліжку місіс Флінт із рушничною раною на спині, а біля тильного виходу — Флінтів обшарпаний, потовчений ваговіз, стояв він так, ніби з нього щойно висіли.

— У машині лежали три мертві білки,— сказав шериф.— Неначе їх підстрелено вже після сходу сонця.

І на східцях та на землі між східцями й ваговозом була кров — так ніби місіс Флінт поцілено з машини, а сама рушниця з вистріленою гільзою стояла тут-таки, під дверима,— мовби хтось її поставив, увіходячи в дім. І шериф, мовляв, повернувся до сіней і знов постукав у замкнені двері.

— Звідки замкнені? — перебив дядько Гевін.

— Зсередини,— пояснив шериф.

І він закричав просто в глуху площину дверей, що висадить їх, як містер Прітчел не озветься й не відчинить, і за цим разом хрипкий і лютий старечий голос загорлав у відповідь:

— Гетьте з мого дому! Забирайте цього вбивцю і гетьте з мого дому!

— Вам доведеться скласти зізнання,— сказав на те шериф.

— Складу, як прийде час!— крикнув старий.— Гетьте з мого дому всі до одного!

І він, шериф тобто, послав помічника машиною по найближчого сусіду, а сам чекав із Флінтом, поки помічник повернувся з якимсь подружжям. Тоді вони відвезли Флінта до містечка, посадили його за грати, шериф зателефонував знову до будинку старого Прітчела, і озвався сусіда, й сказав, що старий і досі не відімкнув покою і не бажає виходити чи бодай озватися, лише каже їм усім (коли чутка про трагедію поширилася, надійшло ще кілька сусідів) забиратися геть. Але дехто з них залишиться в домі, хоч би там що робив чи казав цей, не інакше як ошалілий, дід, а похорон відбудеться завтра.

— Оце й усе? — спитав дядько Гевін.

— Все,— відказав шериф.— Бо тепер уже запізно.

— Наприклад? — дядько Гевін йому.

— Вбито не того, кого треба.

— Таке трапляється,— згодився дядько Гевін.

— Отже, пиши — все пропало.

— Наприклад?

— А та справа з глинищем.

— Яка справа з глинищем?

Коли ж бо ціла округа знала про глинище старого Прітчела. Саме посеред його ферми залягали поклади доброї глини, і люди з сусідніх околиць ліпили з неї цілком придатні для вжитку, хоч і неоковирні, горнята — коли тільки вдавалося накопати її доволі, поки містер Прітчел побачить і нажене геть. Не одне покоління хлопчаків виколупувало часом з тієї глини індіянські, ба навіть прадавні реліквії — кремінні вістря до стріл, сокири й посуд, черепи, стегнові кістки й люльки,— а кілька років тому там навіть провадила розкопи група археологів із університету штату, поки не нагодився туди старий Прітчел, цим разом із дробовиком. Але про ці речі всяке знало, і зовсім не про них оповідав шериф, аж дядько Гевін випростався в кріслі і спустив ноги на підлогу.

— Не чув про це,— сказав дядько Гевін.

— А там це знає кожен,— провадив далі шериф.— Атож, це, сказати б, місцевий вид спорту просто неба. Почалося все десь так півтора місяця тому. Їх троє північан. Намагаються купити в старого Прітчела всю ферму, щоб прибрати до рук глинище і виробляти з глини якийсь там шляховий матеріал, оскільки я зрозумів. Тамтешній люд спостерігає

ще й досі, як вони пробують здійснити цю купівлю. Либонь, з усієї околиці самі тільки північани ніяк не збагнуть, що старий Прітчел і гадки не має продавати їм навіть глину, а не те що ферму.

— Вони, звісно, вже прицінилися?

— Гроші, либонь, дають добрі. Одні кажуть, двісті п'ятдесят доларів, інші більше — аж до двохсот п'ятдесяти тисяч. Ці північани просто не знають, як до нього підійти. От коли б вони просто напосілись на нього і переконали, нібито вся округа сподівається, що він їм не спродасться, тоді-то, мабуть, ферма була б їхня ще до вечора.— Він видивився на дядька Гевіна, знову блимаючи очима.— Отже, вбито не того, кого треба, розумієш? Коли це через глинище, то сьогодні він ані на крок до нього не ближче, ніж учора. Йому тепер гірше, ніж учора. Тоді між ним та грошима його тестя стояли тільки якісь там почування, прагнення та надії, що їх, либонь, плекала ця недоумкувата дівчина. А тепер — в'язничний мур і, напевне, зашморг. Тут щось не в'яжеться. Припустімо, він боявся можливого свідка, але ж він знищив його, коли ще не було чого свідчити, себто ще й самого свідка не було, і не було кого нищити. Він вивісив табличку з написом: «Слідкуйте за мною, пильнуйте мене», кинув виклик не тільки нашій окрузі й штатові, але й усім людям на землі, що вірять у біблію, в її заповідь: не убий,— а потім прийшов і дав себе замкнути якраз у місці, створеному, щоб його покарати за цей злочин і втримати від наступного. Щось йому чи не поплутало карти.

— Сподіваюся, так,— сказав дядько Гевін.

— Сподіваєшся?

— Атож. Я б волів, нехай би йому поплуталися карти в уже заподіяному, аніж коли те заподіяне виявиться ще не довершеним.

— Як то ще не довершеним? — запитав шериф.— Яким світом він може щось довершити, хай би навіть і мав такий замір? Чи ж його вже не замкнено до в'язниці і чи не одна тільки душа в цілій окрузі могла б звільнити його на поруки,— але це батько жінки, в убивстві якої він фактично зізнався?

— Схоже, що так,— сказав дядько Гевін.— Чи не укладено якої страхової угоди?

— Не знаю,— відповів шериф.— Завтра з'ясую. Але не те мене цікавить. Хочу довідатися, чому він схотів сісти за грати. Кажу ж бо тобі, він не мав страху ні тоді, ані будь-коли. Ти вже вгадав, хто там боявся.

Та ще не прийшов час нам дістати відповідь на це запитання. А страхова угода існувала. Та ледве ми про неї дізналися, як трапилося ще дещо, заслонивши собою тимчасово все інше. Коли на світанку тюремник зазирнув до Флінтової камери, там було порожньо. В'язень не виламався. Він просто зник — з камери, з в'язниці, з містечка і, найпевніше, з цілої округи, не лишивши по собі й сліду: ніхто не бачив ані його, ані кого подібного до нього. Ще до схід сонця я впустив шерифа бічними кабінетними дверима; дядько Гевін, коли ми ввійшли до його спальні, уже сидів у ліжку.

— Старий Прітчел! — сказав дядько Гевін.— Тільки ми вже спізнилися.

— Що з тобою? — здивувався шериф.— Я ж бо казав учора ввечері: то він спізнився вже в ту мить, як не туди вистрілив, куди слід. Ну, та щоб мати змогу тебе заспокоїти, я вже туди зателефонував. Цілу ніч чоловік десять сиділо в будинку з... з місіс Флінт і старим Прітчелом — він і далі не відмикав дверей і з ним було все гаразд. Вдосвіта вони почули, як він гупав і никав по кімнаті, і хтось до нього постукав і доти стукав та гукав, аж він укінці прочинив двері досить широко, щоб їх усіх добряче вилаяти й попросити ще раз геть зі свого дому, щоб і не вертались. Потім він знову замкнувся. По-моєму, старого все це неабияк приголомшило. Напевне, він бачив, як усе сталося, а чоловік же літній і вже й так своєю брутальністю усіх віднадив від дому,— окрім цієї причинуватої дівчини, але навіть їй кінець кінцем припекло покинути його, і то будь-що. Воно про мене й не дивина, що вона віддалася за такого, як Флінт. Як це, пак, сказано в письмі святому: «Хто меч підняв, од меча й загине»?.. Цим мечем для старого Прітчела обернулось те,— не знаю вже, що саме,— що він поставив себе над товариством, коли був ще молодий, здоровий та дужий і людей не потребував. Але щоб тобі вже зовсім одлягло від серця, я послав туди із півгодини тому Браяна Юела й наказав не спускати з ока ті замкнуті двері... чи самого старого Прітчела, якби він з них вийшов, доки я не звелю, і послав Бена Бері та ще кількох до Флінтового будинку, і Бен має мені зателефонувати. Я повідомлю тебе, коли про щось дізнаюся. Але навряд там що дізнаєшся, коли наш чолов'яга звіявся! Вчора він дався до рук, бо зробив помилку, та коли цей чолов'яга здатен отак вислизнути з в'язниці, то другої помилки він припуститься хіба вже за п'ятсот миль від Джефферсона чи навіть і від цілого Міссісіпі.

— Помилку? — мовив дядько Гевін.— Сьогодні вранці він сказав нам, навіщо хотів потрапити до в'язниці.

— І навіщо ж?

— Щоб мати змогу втекти з неї.

— Навіщо ж йому було збуватися волі і знов її повертати, коли він міг одразу лишатись на волі — попросту втекти, а не телефонувати мені, що вбив жінку.

— Цього я не знаю,— відказав дядько Гевін.— Ти певен, що старий Прітчел...

— Чи ж не казав я тільки-но: його бачили сьогодні вранці й балакали з ним крізь прочинені двері. А саме в цю хвилину Браян Юел, напевне, сидить на стільці, підпираючи ті двері... і бідний він буде, коли ні. Я тобі подзвоню, як що почую. Таж я казав уже — що там можна почути?

Він подзвонив через годину. Перед тим він розмовляв зі своїм помічником; той перетрусив Флінтів будинок і доповів, що Флінт цієї ночі побував там; тильні-бо двері стояли отвором, гасова лампа лежала розбита, де Флінт її, мабуть, скинув, мацаючи в пітьмі,— на таку гадку наводив паперовий скрутень, якого помічник знайшов за великою, розчиненою, похапки переритою скринею і яким Флінт, певно, собі присвічував, порпаючись у скрині; цей клапоть паперу віддерто з рекламної афіші...

— З чого? — здивувався дядько Гевін.

— Те саме і я спитав,— відповів шериф.— А Бен тоді й каже: «Ну, то присилайте сюди ще когось, якщо я, по-вашому, не вмію гаразд читати. Цей клапоть паперу — явно віддертий ріжок рекламної афіші, бо так на ньому по-англійському й написано, навіть я можу вчитати...» А я тоді йому: «Поясни мені до пуття, що то в тебе в руках». Він і пояснив. Отже, то сторінка якогось тонкого журналу чи газети під назвою «Рекламна афіша», чи, може, «Наша рекламна афіша». Там надруковано щось іще, але Бен того не може розібрати: загубив у лісі окуляри, як оточував зі своїми людьми будинок, щоб схопити Флінта. Мабуть, сподівався, що той готуватиме собі сніданок абощо. Знаєш ти, що це за газета?

— Знаю,— сказав дядько Гевін.

— Знаєш ти, що це означає... як вона там опинилася?

— Знаю,— відповів дядько Гевін.— Але навіщо?

— Ну, цього я не можу сказати. І він ніколи не скаже. Бо він щез, Гевіне. О, ми ще злапаємо його... тобто хтось його злапає, десь, колись. Але не тут і не за це. Таке враження, ніби ця бідолашна, невинна, пришелепувата дівчина

не заслужила, щоб за неї помстилося бодай оте правосуддя, що, як ти запевняєш, дорожче тобі від істини.

І справді, виглядало так, що вже по всьому. Місіс Флінт поховано того ж дня надвечір. Під час похорону старий і далі не відмикався і не вийшов навіть опісля, коли всі від'їхали з труною на цвинтар, а в будинку тільки помічник шерифа сидів по-давньому на стільці під замкненими дверима та ще поралися дві сусідки — вони залишилися наготувати старому Прітчелові гарячої страви і зрештою таки умовили його прочинити на хвильку двері й узяти від них тацю. І він подякував їм, незграбно й шорстко, подякував, що такі до нього добрі ось уже цілу добу. Одна з жінок, вельми тим зворушена, зохотилась навідатися ще й завтра та зварити йому поїсти, але старого зараз же знову посів його звичайний біс, і щиросерда жінка вже пожалкувала про свою добрість, коли старий прикрим та хриплявим голосом кинув із-за напівпричинених дверей:

— Не треба нічиєї мені помочі. Я й так сам обходився без дочки два роки.

Двері грюкнули їм перед носом, а потім ляснула засувка.

Тоді обидві жінки пішли, і тільки помічник шерифа лишився сидіти на стільці при самих дверях. Він повернувся до міста вранці наступного дня і розповів, як старий зненацька розчахнув двері, й ногою, не встиг він і поворухнутись, вибив із-під нього, сонного, стілець, і, страшенно лаючися, звелів йому вшиватись, і як трохи згодом він (помічник) вийшов, а щойно зиркнув на дім із-за рогу клуні, як раптом із кухонного вікна гримнув постріл і заряд шроту пороснув у стіну клуні ближче ніж за ярд у нього над головою. Шериф і про це зателефонував дядькові Гевіну:

— Отже, він тепер знову сам. А що така його, здається, воля, то про мене. Шкода його, звісно. Мені шкода кожного, хто мусить жити з отакою вдачею. Старий та самотній — і ще оця напасть. Це все одно, якби кого підхопив вихор, закрутив і поніс, а тоді брязнув знову назад об землю, туди, де він і був, так що від тої мандрівки ні пожитку, ні втіхи. Що, пак, я вчора казав про того, хто меч підняв?

— Не пригадую,— відказав дядько Гевін.— Ти багато чого вчора набалакав.

— І багато чого слушного. Я казав, що все довершилося вчора. І так воно й є. Цей чолов'яга ще спіткнеться колись, але деінде.

Одначе то ще було не все. Здавалося, Флінта взагалі тут ніколи не було — нічого, жодного сліду, жодної позначки не зосталося по ньому в камері в'язниці. От хіба лиш

групка людей, повитих смутком, але не жалобою, що розходилася, розтікалася від свіжої ,могили жінки, яка в кращому разі ледве діткнулася нашого життя і яку ми здебільшого знали тільки позаочі, а як хто й бачив, то зовсім її не знавши... Та ще бездітний дід — більшість із нас його взагалі не бачили — залишився знову сам-один у домі, де, за власними його словами, і так уже два роки не було при ньому дитини...

— Як наче нічого взагалі й не сталося,— сказав дядько Гевін.— Мовби Флінт не тільки ніколи не сидів у камері, але взагалі ніколи не існував. Маємо тріумвірат убивці, жертви та посиротілого батька... Не троє людей з плоті й крові, а тільки омана, гра тіней на екрані... Не чоловіки й жінки чи там молоді й старі, а просто три етикетки, тіней же від них падає дві, і то лиш тому, що треба не менше двох тіней, щоб вирікати істини про несправедливість і горе. Отак-то. Від них завжди падало тільки дві тіні, хоч це й було три етикетки, троє імен. Наче тільки завдяки своїй смерті та бідолашна жінка зробилася аж досить щільна й реальна, щоб відкидати тінь.

— Але хтось же її вбив,— озвався я.

— Так,— погодився дядько Гевін.— Хтось її вбив.

Було це опівдні. А близько п'ятої задзеленчав телефон, і я зняв трубку. Голос був шерифів. «Дядько вдома? — запитав він.— Скажи, хай мене зачекає. Я зараз прийду». Він привів із собою якогось незнайомця — городянина, в чепурному міському вбранні.

— Це містер Веркмен,— сказав шериф.— Інспектор страхового товариства. Страховий поліс таки був. На п'ятсот доларів — видано його півтора роки тому. Навряд чи цього досить, щоб когось убивати.

— Коли це взагалі вбивство,— сказав інспектор. Голос у нього був теж холодний, та поза ним вчувалося ніби якесь приховане кипіння.— Гроші за цим полісом сплачуватимуться негайно без жодних застережень чи подальшого розслідування. І я вам ще скажу дещо — цього ви, тутешні, либонь, досі не знаєте. Цей дід несповна розуму. То не Флінта слід було привезти до міста й ув'язнити.

Тільки далі оповідав уже сам шериф: як то вчора пополудні у мемфіську філію страхового товариства надійшла телеграма за підписом старого Прітчела, і в ній сповіщалося про смерть застрахованої, як інспектор приїхав до будинку Прітчела сьогодні близько другої, і за півгодини добув од самого старого правду про доччину смерть,— факти підпиралися ще й речовими доказами—ваговозом, трьома мертвими

білками й кров'ю на східцях та землі. Виявляється, дочка готувала обід, а Прітчел із Флінтом погнали машиною вниз до Прітчелової ділянки лісу вполювати білок на вечерю. «І це сходиться,— сказав шериф.— Я сам розпитав. Вони робили так щонеділі зрання. Прітчел самому тільки Флінтові дозволяв стріляти своїх білок, та й то лише в своїй присутності». Отож вони підстрелили трьох білок, і Флінт погнав машину назад до будинку, поставив біля східців, і його жінка вийшла надвір забрати дичину, а Флінт тим часом відчинив дверцята й сягнув по рушницю, і, вибираючись із машини, перечепився підбором об краєчок приступки, та, щоб не впасти, махнув мимохіть рукою, в якій затиснув зброю,— так що цівка опинилася ненароком саме проти жінчиної голови, коли пролунав постріл. А старий Прітчел не тільки заперечив, що він посилав телеграму, але й бурхливо та з блюзнірськими прокльонами відмагався від усіх можливих здогадів чи припущень, начебто він взагалі знав про існування полісу. Він затято заперечував, що той постріл випадковий. Спочатку він твердив був, що рушниця вистрелила сама, коли дочка вийшла по забиті білки,— одначе тепер силкувався зректися свого свідчення, бо усвідомив, що відвернув од зятя обвинувачення в убивстві, а потім вихопив з рук інспектора аркуш паперу, сплутавши його, напевне, з полісом, і став той папір дерти й шматувати, перш ніж інспектор устиг йому перешкодити.

— Чому? — запитав дядько Гевін.

— А чому б ні? — відказав шериф.— З нашої ласки Флінт утік; містер Прітчел знає, що він десь гуляє на волі. По-вашому, хтось убиватиме йому дочку, а він ще й гроші дозволить убивці за це одержати?

— Може, й так,— погодився дядько Гевін.— Але не думаю. Гадаю, містер Прітчел взагалі тим не журився. По-моєму, він знає, що Джоел Флінт не збирається отримувати поліс або якусь іншу виплату. Може, він знав, що така маленька в'язниця, як наша, не затримає у своїх мурах колишнього циркача, і сподівався, що Флінт ще повернеться додому, і цього разу був готовий його зустріти. Я гадаю, тільки-но люди дадуть йому спокій, він закличе тебе до себе і сам про це розповість.

— Ха,— озвався інспектор.— Тоді вони, певно, вже дали йому спокій. Бо ось послухайте. Приїжджаю я туди сьогодні пополудні, аж у вітальні з ним троє. У них чек, засвідчений банком. Чек на велику суму. Вони купували в нього ферму, усю гамузом...— між іншим, я й не знав, що земля в цій околиці аж така дорога. Перед ним уже лежав акт продажу,

складений і підписаний, та коли я назвався, вони згодилися почекати, поки я верну сюди, до міста, і скажу комусь... можливо, шерифові. І я від'їхав, а той божевільний усе стовбичив у дверях і, вимахуючи тим актом, бурчав: «Атож, кажи шерифові, чорти б тебе забрали! І законника візьми теж! Візьми того законника Стівенса. Я чув, він себе має за дуже спритного!»

— Дякуємо вам,— сказав шериф.

Він говорив і рухався розважливо, трохи афектовно, по-старосвітському гречно, як то вміють лише огрядні чоловіки, тільки що він був такий завжди; досі я ніколи не бачив, щоб він отак раптово покинув когось, хоч би навіть і мав стрінутися з ним узавтра. Він більш і не глянув на інспектора. «Моя машина надворі»,— кинув він дядькові Гевіну.

І саме перед заходом сонця ми під'їхали до чепурної загорожі з паль навколо порожнього чепурного подвір'я й чепурного компактного будиночка, проти якого стояли велика закурена легкова машина з міським номером та Флінтів потовчений ваговіз із якимсь чужим юнаком-негром при кермі,— чужим, бо старий Прітчел зроду не держав ніякої челяді, хіба що свою дочку.

— Він також виїздить,— сказав дядько Гевін.

— Це його право,— відказав шериф.

Ми піднялися сходами. Але ще й дверей не доступилися, як старий Прітчел загукав нас до себе,— його шорсткий і хрипучий старечий голос лунав з-за дверей, відчинених із сіней до їдальні, на стільці надималася величезна старомодна розкладана валіза, перевита ремінняччям, і троє північан у запорошеному хакі стояли, дивлячись на двері, а сам старий Прітчел сидів за столом, і я вперше вгледів (дядько Гевін сказав мені, що він бачив його досі лише двічі) кучму розкошланого сивого волосся, буйні хащі брів над окулярами в сталевій оправі, настовбурчені непідстрижені вуса і пасма бороди, забруднені тютюновою жуйкою аж до кольору брудної бавовни.

— Заходьте,— сказав він.— Це той законник Стівенс, еге ж?

— Так, містере Прітчеле,— потвердив шериф.

— Кгм! — мугикнув старий.— Так що, Габе,— провадив він далі.— Вільно мені продавати свою землі чи ні?

— Звичайно ж, містере Прітчеле,— відказав шериф.— А ми й не знали, що у вас такий намір.

— Ха! — озвався старий.— А може, я через це передумав?

Чек і складений акт лежали перед ним на столі. Він підсунув чек до шерифа. На дядька Гевіна він уже не дивився, тільки додав: «І ви». Дядько Гевін та шериф підійшли до столу й зупинилися, роздивляючись той чек. Жоден його не торкнувся. Я бачив їхні обличчя. На них не було ніякого виразу.

— Ну? — запитав Прітчел.

— Добра ціна,— сказав шериф.

За цим разом старий сказав «Хе!» коротко й хрипко. Розгорнув акт і покрутив під носом, тільки не в шерифа, а в дядька Гевіна.

— Ну? — запитав він.— То як, законнику?

— Все гаразд, містере Прітчеле,— відказав дядько Гевін.

Старий сидів, спершися плечима об крісло, обидві його руки лежали на столі, голова задерлася: дивився він угору на шерифа.

— Ну? — запитав він.— То рибку з'їсти чи на дно сісти?

— Це ваша земля,— промовив шериф.— Що ви з нею зробите — то ваш клопіт, не чий.

— Ха! — відгукнувся містер Прітчел. Він не ворушився. — Ну, гаразд, панове. — Він не ворушився зовсім; один із незнайомців підійшов і взяв акт.— За півгодини мене вже тут не буде. Можете зразу вступати в права володіння, а ні, то знайдете ключ під матою завтра вранці.

Здається, він навіть не глянув їм услід, коли вони виходили, хоч я не певен, бо окуляри його блищали. Потім я відчув, що він дивиться на шерифа, дивиться вже цілу хвилину чи й більше, а ще потім я зауважив, що його сіпає, колотить і трясе по-старечому, хоч руки його на столі лежали непорушно, мов дві грудки щойно проданої глини.

— Отже, вгавили його,— сказав він.

— Що правда, то правда,— погодився шериф.— Але потерпіть трохи, містере Прітчеле. Ми його впіймаємо.

— Коли? — скричав старий.— За два роки? За п'ять? За десять? Мені вже сімдесят чотири; я поховав жінку й четверо дітей. Де то я буду за десять років?

— Тут, сподіваюся,— сказав шериф.

— Тут? — здивувався старий.— Хіба ви не чули допіру, як я сказав тому, що може за півгодини займати будинок? Ваговіз у мене готовий, я маю з чого витрачатися і маю на що витрачатися.

— Витрачатися на що?— запитав шериф.— Такий чек? Навіть ось цьому хлопцеві довелося б схоплюватись як світ

і ганяти до пізньої ночі, щоб розтринькати таку силу грошей за десять років.

— Я витрачу їх, ганяючи за тим, хто вбив мою Еллі! — Зненацька старий схопився, відіпхнувши назад стільця. Він заточився, та коли шериф притьмом підступив до нього, повів рукою і, либонь-таки, відкинув шерифа на крок назад.— Нічого,— вимовив він задихано. А тоді зарепетував хрипким тремтячим голосом:— Гетьте звідси! Гетьте з моєї господи всі, як один! — Але шериф не рушив із місця, ані ми з дядьком Гевіном, і вже по хвилі старий перестав тіпатися. Та він усе ще тримався за ріжок столу. Голос у нього був, одначе, спокійний.— Подайте мені віскі. Онде на буфеті. І три склянки.— Шериф підніс це все — віскі в старосвітській гранчастій карафці та три важкі склянки—й поставив перед ним. Коли тепер він заговорив, голос його звучав майже лагідно, і я розумів, чому та сусідка отоді ввечері зохотилася прийти ще й назавтра зварити йому поїсти.— Ви вже мені даруйте. Зморився я. Так останнім часом пообсідали клопоти, що я виснажився до краю. Може, власне, змінити місце — якраз те, чого мені треба.

— Але ще не сьогодні, містере Прітчеле,— сказав шериф.

І ось знову, як і того разу, коли жаліслива жінка зохотилася навідатися ще раз і покухарювати, він усе зруйнував.

— Може, я сьогодні й не поїду,— гарикнув він.— А може, і поїду, але ви намірилксь вертати до міста, тож випиймо на щастя — і бувайте здорові.— Він зняв затичку з карафки, налив віскі у три склянки, відставив карафку й розглядівся по столу.— Гей, хлопче,— промовив він до мене,— подай-но відерце з водою. Воно там на полиці на затильній веранді.

А тоді — я вже був обернувся й рушив до дверей, коли це постеріг, що він сягає по цукерницю і занурює ложечку в цукор, і я завмер на місці. І я пам'ятаю обличчя дядька Гевіна й шерифа, і я теж не вірив своїм очам, коли він поклав повнісінську, з горою, ложечку цукру в чисте віскі й став його колотити. Бо я придивлявся був не тільки до дядька Гевіна й шерифа, коли той приходив пограти в шахи з дядьком, але так само й до дядькового батька, тобто свого діда, і свого власного батька, поки той ще був живий, і до всіх інших людей, що приходили до дідового дому й пили, як ми це називали, «холодний грог», і навіть я знав, що, готуючи той «холодний грог», не кладуть цукру до чистого віскі, бо в ньому він не розчиниться, а опаде собі піском на дно склянки; що спершу вливають до склянки води,

тоді майже церемонно розчиняють у ній цукор, а вже аж потім доливають віскі, і що кожен, хто майже сімдесят літ придивлявся, як старий Прітчел, до готування «холодного грогу» і сам готував його та пив щонайменше п'ятдесят три роки, мусить про це знати також. І я пам'ятаю, як той, кого ми вважали досі за старого Прітчела, схаменувся, що не те робить, і рвучко підніс голову, та було вже запізно, бо дядько Гевін у ту ж мить стрибнув до нього, а він замахнувся рукою і пошпурив склянкою дядькові Гевінові в голову, і, пам'ятаю, склянка хряпнула глухо об стіну навпроти, поробивши на ній темні патьоки, і загуркотів відіпхнутий стіл, та гостро запахло розлитим із пляшки віскі, і дядько Гевін закричав шерифові: «Держи його, Гюбе! Держи!»

Тоді ми кинулися на нього всі втрьох. Пам'ятаю, як дико в'юнилося це дуже, зовсім не дідівське тіло; перед моїми очима він пірнув шерифові під пахву й перука спала йому з голови, і я побачив, як його лице, спотворене люттю, виринає з-під гриму, з-під намальованих зморщок та наліплених брів. Коли шериф здер йому бороду та вуса, видавалося, начебто разом із ними облупилась і його шкіра, відкриваючи спершу рожеву, а потім багряну плоть, так ніби цією останньою відчайдушною машкарою він мусив закрити своє підборіддя, заличкувати не так лице, як саму кров, ним пролляту.

Вже за тридцять хвилин ми знайшли тіло старого Прітчела. Лежало воно в стайні під комірчиною для паші, в неглибокій, похапцем викопаній ямі, ледь прихованій від ока. Волосся в трупа мало що було пофарбоване, так ще й підрізане, брови теж підрізано й пофарбовано, бороду і вуса зголено. Вбрання він мав на собі те саме, що й Флінт у в'язниці, обличчя його було розтрощене щонайменш одним ударом, очевидячки, обухом тієї самої сокири, що розчерепила йому голову ззаду, отже, риси його не можна було й розрізнити, а полежав би він під землею ще два-три тижні, то вже й запевне ніхто б не признав у ньому старого Прітчела. Під голову йому було дбайливо підмощено здоровезний, мало не в шість дюймів завтовшки, альбом вагою майже в двадцять фунтів із старанно поналіплюваними газетними вирізками двадцятирічної, чи й більше, давності. Був то звіт, повість про хист, талант, кінець кінцем зраджений і зле використаний, так що він обернувся на згубу самому власникові. Тут було все: початок кар'єри, піднесення, вершина,

занепад — рекламні листівки, театральні програми, газетні вирізки і навіть одна справжня десятифутова афіша:

СИНЬЙОР КАНОВА

Неперевершений ілюзіоніст

ЗНИКАЄ У ВАС НА ОЧАХ

Дирекція пропонує тисячу доларів
готівкою кожному чоловікові, жінці чи
дитині, що.....

На останку впадала в око свіжа вирізка з нашої мемфіської газети, з дописом із Джефферсона. Була то нотатка про цю його останню ризиковану аферу, де він поставив на карту свій хист і життя заради грошей та багатства і програв — газетна вирізка увічнила кінець не одного життя, а трьох, дарма що навіть тут від двох із них падала лиш одна тінь: гинула ж не тільки невинна недоумкувата жінка, але заразом Джоел Флінт і синьйор Канова, і то на додачу до інших розкиданих в альбомі свідоцтв його смерті — обережно сформульованих оголошень із «Розмаїтостей» та «Рекламної афіші», де фігурувало нове змінене ім'я, мабуть, уже не чародійне, бо ж синьйор Канова Великий був уже тоді небіжчик і проходив через чистилище то в одному, то в другому цирку протягом шести чи там восьми місяців — оркестрантом, робітником арени, дикуном із Борнео аж до останнього етапу, коли вже досягнув самого дна, мандруючи по глухих містечках з рулеткою, що крутилась перед підробними годинниками на виграш та пістолетами, що не стріляли,— аж поки одного дня, можливо, інстинкт нашепотів йому ще один спосіб скористатися зі свого хисту.

— І програв цього разу остаточно,— сказав шериф. Ми знову сиділи в кабінеті. За відкритими бічними дверима світлячки, блимаючи, поволі пливли в літню ніч, цвірчали цвіркуни і скрекотали деревні жаби.— А все через той страховий поліс. Не прибув би, скажімо, інспектор до міста і не завернув нас до нього саме вчасно, щоб подивитись, як він розчиняє цукор у чистому віскі,— і він узяв би той чек і змотався б разом із машиною. Натомість він викликає інспектора, а тоді ще кидає виклик нам обом, мовляв, приїжджайте й упізнайте мене під цією перукою та гримом.

— Ти закинув ото якось, нібито він завчасу знищив свідка,— сказав дядько Гевін.— Вона тим свідком не була. Він знищив іншого свідка, це був той, кого ми, згідно з його намірами, мали знайти там у комірчині.

— Свідка чого?— спитав шериф.— Що Джоел Флінт уже не існує?

— Почасти. Але передусім свідка першого злочину, що спричинився до смерті синьйора Канови. Він волів, щоб цього свідка знайшли. Саме тому й не закопав його як слід. А що якби тільки хтось на нього натрапив, то він зробився б раз і назавжди не лише багатий, але й вільний і від синьйора Канови, що зрадив його, вмираючи вісім років тому, і від Джоела Флінта. Хай би ми навіть знайшли трупа ще до того, як він утік,— що б він тоді сказав?

— Йому треба було трохи дужче понівечити обличчя,— зауважив шериф.

— Не думаю,— сказав дядько Гевін.— То що б він тоді сказав?

— Ну гаразд,— промовив шериф.— То що?

— «Так, я вбив його. Він укоротив віку моїй дочці». І що б ти на це сказав, ти, представник закону?

— Нічого,— озвався шериф, помовчавши.

— Нічого,— сказав і дядько Гевін.

Десь загавкав собака, невеликий, певно, песик, а потім сова залетіла на шовковицю у дворі і загу́кала жалісно й тремтливо, і вся пухнаста дрібнота — польові миші, опосуми й кролики, й лиси, й усяке гаддя — заворушилися, шмигаючи та плазуючи по темній землі, що під зорями літнього погідного неба була просто темна, але не пустельна.

— То лиш одна причина, чому він пішов на це,— сказав дядько Гевін.

— Одна причина? — запитав шериф.— А яка ще інша?

— Інша — причина безпосередня. Гроші тут відпадають; він би не зміг, певне, встояти перед тим покликом, хоч би й хотів. Це той хист його. Тепер він, очевидно, карається не так тим, що впіймався, як тим, що впіймався завчасу, поки ще не було знайдено трупа і дано йому змогу впізнати в ньому себе самого, ще до того, як синьйор Канова мав би доволі часу кинути позад себе свій блискучий циліндр, щоб той зник з очей, і вклонитися під громове стакатто улесливих оплесків, а тоді, повернувшись, ступити широко раз чи два і зникнути й самому з освітленого рухливого кола, пропасти, щезнути навіки. Поглянь, що він зробив: сам себе визнав убивцею, коли міг залюбки врятуватися втечею; сам же зняв із себе підозру, коли був звільнився. А ще він під'юдив нас із тобою приїхати туди і, власне, бути йому за свідків та повірників при тому актові, який ми силкувалися відвернути, і він це знав. Чим же міг ще обернутися такий хист, а найпаче здобуті за його допомогою успіхи, як не безмежною погордою до роду людського? Ти ж сам казав мені, що він ніколи в житті не боявся.

— Так,— озвався шериф.— Сказано десь у святому письмі: «Пізнай самого себе». А чи не знайдеться й такої книжки, де сказано: «Людино, бійся самої себе, свого зарозумільства, марноти й гордощів?» Ти б мусив знати — бо ж маєш себе за книжника. Хіба ж не ти колись сказав мені, що саме це й означає отой твій талісман на ланцюжку? То в якій же це книжці?

— В усіх,— відповів дядько Гевін.— Тобто в усіх путніх. Сказано про це в кожній по-своєму, але сказано.

ГАМБІТ КОНЕМ

I

Котресь із них постукало. Але двері відчинилися самі, подавшись під ударами пальців, так що обоє відвідувачів опинилися в кімнаті ще до того, як Чарлз із дядьком підвели очі від шахівниці. Його дядько теж упізнав їх.

Звалися вони Гаррісами. Були то брат і сестра. На перший погляд, вони здавались близнятами не тільки для сторонніх, але й для більшості джефферсонців. Бо на всю Йокнапатофську округу заледве півдесятка людей справді знало, котре з них старше. Жили вони за шість миль від міста на колишній плантації, де двадцять років тому вирощувано бавовник на продаж та кукурудзу й траву на випас мулам, якими той бавовник обробляли. Але тепер земля ця стала прикметною на всю округу (або, якщо хочете, то й на всю північну частину штату Міссісіпі): квадратну милю її площі займали вигони та пасовиська, обнесені білими щитовими загородами й воринням, а також стайні з електричним освітленням і дім, колись простий сільський дім, а тепер переінакшений на щось лиш трохи менше, ніж кінодекорації у довоєнному Голлівуді.

Вони ввійшли й поставали, молоді, тендітні, вишукані, розшарілі від грудневого вечора. Його дядько підвівся.

— Міс Гарріс, містере Гарріс,— сказав він.— Але ви вже тут — і мені нема чого ..

Одначе хлопець і тепер не став чекати. Чарлз побачив, що сестру свою він тримає не під руку чи за лікоть, а трохи вище зап'ястка, як, скажімо, на старих літографіях поліцай притримує нажахану злочинницю чи розпалений перемогою вояк свою здобич — скулену, тремтячу сабінянку. Те саме він прочитав і на дівочому обличчі.

— Ви Стівенс,— промовив хлопець. Він навіть не питав, а просто стверджував.

— Це так, почасти,— сказав дядько Гевін.— Але бог з ним. Чим я можу...

Хлопець не став чекати й за цим разом. Він обернувся до дівчини.

— Це Стівенс,— промовив він.— Розкажи йому.

Вона, проте, не озвалася. Вбрана у вечірню сукню й хутро, що на нього в Джефферсоні чи й у цілій Йокнапатофській окрузі не стало б грошей у жодної дівчини (та й жінки теж), вона лише стояла й дивилася на дядька — з застиглим виразом болісного ляку чи жаху, чи що воно там було, на обличчі, а кісточки братової руки на її зап'ястку дедалі білішали.

— Розкажи йому,— промовив хлопець знову.

Тоді вона озвалася. Ледь чутно.

— Капітан Гуалдрес. У нас удома...

Його дядько вже був ступив до них кілька кроків. А тепер оце й він спинився, став серед кімнати, дивлячись на неї.

— Ну? — підохотив він.— То розказуйте.

Але вона, видимо, тільки й могла здобутися, що на поривчасте зітхання. Вона просто стояла там і силкувалася виповісти його дядькові — а вірніше, їм обом, бо ж і він, Чарлз, був присутній,— оте своє щось самими очима. Доволі швидко, одначе, вони довідалися, про що йдеться, чи принаймні, що спонукував сестру сказати хлопець, зумисне для цього приволікши її за руку до міста. Чи принаймні — це вже його, Чарлзова, думка,— що хотіла сказати вона. Тільки його-бо дядько й так уже знав, либонь, більше, ніж ті двоє, хлопець і дівчина, збиралися сказати: певне, дядько навіть і все вже тоді знав. Але небіж про це здогадався аж пізніше. І до такої його забарності спричинився сам дядько.

— Так,— промовив хлопець тим самим голосом і тоном, яким заговорив був спершу до старшої віком людини, без належного звертання та шаноби; він уп'яв очі в дядька Гевіна, а Чарлз і собі приглядався до нього, до його обличчя, так само делікатного, як і сестрине, лише без усякої делікатності в очах. Вони, ті очі, навіть не завдавали собі клопоту дивитися на дядька суворо: вони просто чекали.—Капітан Гуалдрес, так званий гість нашого дому. Ми хочемо викурити його з нашої господи, а заразом і з Джефферсона.

— Розумію,— відказав дядько Гевін. І додав: — Я в тутешній призовній комісії. Щось не пригадую вашого прізвища в реєстрах.

Одначе погляд хлопця не змінився ні на крихту. В ньому не видно було навіть зневаги. Він просто чекав.

Тоді дядько Гевін перевів очі на сестру, і голос його тепер став зовсім інакший.

— Чи справді саме в цьому річ? — спитав дядько.

Але вона не відповіла. Вона лише вдивлялася в дядька отими своїми очима, сповненими тривоги й відчаю; а рука їй звисала при боці, і братові пальці біліли навколо її зап'ястка. Тож дядько Гевін тепер промовляв і до хлопця, хоча й далі не спускав ока з дівчини, і голос його був навіть досі ще лагідний чи принаймні спокійний:

— Чому ви прийшли саме до мене? Звідки ви взяли, що я можу вам допомогти? Що я мушу допомагати?

— Хіба ж ви тут не представник Закону? — озвався хлопець.

Дядько все дивився на сестру.

— Я окружний прокурор.— Він говорив і до неї також.— Та якби я навіть і міг вам допомогти, чому я повинен це робити?

Але й цього разу обізвався хлопець.

— Бо я не попущу, щоб той залицяльник заради посагу, отой фертик одружився з моєю матір'ю.

Зараз уперше за весь час, як видалося йому, Чарлзові, дядько справді позирнув на хлопця.

— Розумію,— сказав дядько. Голос його змінився. Не те, щоб погучнішав, а просто перестав бути лагідним, ніби дядько Гевін тільки тепер зміг (чи просто мусив) урвати свою мову до сестри.— Це ваш клопіт і ваше право. Та я вас ще раз питаю: чому я повинен до цього встрявати, якби навіть я й міг щось тут зробити?

І тепер вони обоє — дядько й хлопець — перемовлялися швидко й гостро, так наче давали один одному ляпаси.

— Він був заручився з моєю сестрою. Коли ж дізнався, що гроші належатимуть нашій матері, поки її віку, то й відразу в кущі.

— Розумію. Ви хочете скористатися із федеральних законів про депортацію, щоб помститися за любовну невдачу сестри.

Цього разу хлопець навіть не відказав. Він лиш визвірився на старшу віком людину, і в очах у нього стояла така холодна, дозріла спокійна лють, що дядько Гевін, як він, Чарлз, помітив, аж завагався на якусь мить і лише потім

обернувся знову до дівчини, і голос його, як і перше, бринів лагідно, а проте довелося йому навіть тепер повторити своє запитання, щоб вона відповіла:

— Це правда?

— Він не заручувався,— прошепотіла вона.

— Але ви його кохаєте?

Хлопець, одначе, не дав їй навіть і слова сказати, нікому не дав.

— Що вона тямить у коханні?! — вигукнув він.— То як, візьметеся за цю справу, чи мені доведеться скаржитися вашому начальству?

— Чи не занадто ви ризикуєте, так надовго покидаючи домівку? — сказав дядько Гевін тим ласкавим голосом, що його він, Чарлз, уже мав нагоду спізнати, і якби це до нього дядько так озвався, він би відразу схопився і гайда в ноги. Але той хлопець хоч би тобі що.

— Не могли б ви сказати по-людському?— промовив він.

— Я не візьмуся за вашу справу,— сказав дядько Гевін.

Якусь хвилину хлопець вдивлявся в дядька Гевіна, тримаючи сестру за зап'ясток. Він, Чарлз, гадав тоді, що хлопець зараз її шарпоне, силоміць випхне поперед себе за поріг. Але хлопець її навіть пустив і сам (не господар, не власник тих дверей, що ними він уже раз увійшов, не чекавши дозволу й запрошення) відчинив двері й відступився, пропускаючи дівчину першою — простий собі жест, пантоміма гречності й поваги, хай навіть машинальна, завчена змалку, а в нього це й вийшло машинально: давалася взнаки довголітня звичка та наука під наглядом найкращих репетиторів, учителів і гувернерів у середовищі, яке хто-хто, а йокнапатофські дами називали добрим товариством. Але тепер у тому жесті поваги не було й сліду — саме лише зухвальство, бундючність, образлива не тільки для того, кого вона стосувалася, але й для кожного з присутніх, бо ж він і оком не скинув на сестру, притримуючи перед нею двері, натомість увесь час не відводив погляду від чоловіка вдвоє за нього старшого, двері чиєї господи він двічі відкрив самочинно, не чекаючи дозволу хазяїна.

— Ну гаразд,— кинув з порога хлопець.— Глядіть, щоб не казали, ніби вас не попереджувано.

І їх не стало. Дядько Гевін зачинив двері. І завмер на якусь хвилю. То була пауза, затримка, мить непорушності, така мізерно мала, що, можливо, ніхто її, опріч нього, Чарлза, і не помітив би. Та й він її помітив лише тому, що не пам'ятав, щоб дядько, меткий жилавий чоловік, однаково жвавий і в мові, і в русі, коли-небудь завагався чи затри-

мався, почавши розмовляти або рухатися... Потому дядько відійшов од дверей і вернувся до столика, а він, Чарлз, усе ще сидів на своєму місці при шахівниці, ще навіть не отямившись — таким нагальним стаккато все це скоїлося — від того, що сам він мало що не звівся, але навряд чи й встиг би звестися, хоч би й спало йому таке на думку. І, можливо, ще й рота трохи розтулив (йому тоді й вісімнадцяти не сповнилося, а воно ж і вісімнадцятилітньому трапляється таке, що навіть його дядько, хоч і звичний до несподіванок, а й той мусив би визнати: не диво юнакові трохи й спантеличитись, чи принаймні ще не було йому потреби вчитись не розгублюватись), коли сидів отак над недограною партією в шахи і дивився, як дядько повертається назад до свого стільця, і знову сідає, і сягає рукою по перекинуту люльку з кукурудзяного качана на підставці,— і все це одним рухом.

— Попереджувано? — промовив він, Чарлз.

— Саме так він висловився,— сказав дядько Гевін, умостившись на стільці та підносячи люльку до рота і вже беручи сірника з коробочки на підставці,— так що, власне, запалюючи люльку вдруге, він ніби докінчував тим самим повернення від дверей на своє місце.— Я особисто назвав би це погрозою.

Чарлз повторив і це слово,— либонь, і досі ще з розтуленим ротом.

— Ну гаразд,— сказав дядько Гевін.— А як би ти це назвав?

Він запалив уже сірника і тим самим порухом руки підніс полум'я до холодного попелу в люльці і, доказуючи ті слова, ще не взявши цибуха до рота, вже почав без диму пахкати, і збігла, може, секунда чи й дві, поки він схаменувся, що єдине його куриво — сірниковий вогник.

Тоді дядько Гевін кинув сірника до попільнички і пересунув другою рукою фігуру — той хід він замислив, безперечно, ще задовго перед стуком у двері, прочинити які, чи бодай хоч сказати «Ввійдіть!» він запізнився, а може, виявився недосить моторний. Дядько Гевін зробив цей хід, навіть не дивлячись, посунув пішака, відслоняючи партнерову туру під удар свого офіцера, очевидно, ще до виникнення цього задуму переконаний, що Чарлз про офіцера забув, а потім сидів собі, очікуючи,— над тонким і жвавим обличчям стовбурчилася передчасно посивіла кучма, в руках він тримав дешеву люльку з кукурудзяного качана, на годинниковому ланцюжку висів ключик Фі Бета Каппа, кос-

тюм же на ньому мав такий вигляд, ніби він спав щоночі не роздягаючись, відколи його справив. Нарешті дядько Гевін сказав:

— Твій хід.

Але він, Чарлз, теж не вчорашній, хоч трохи рота й роззявив. Насправді він тільки в першу мить збентежився від того вторгнення пізно ввечері, несподіваного й безцеремонного; надворі стояла холоднеча, і хлопець тягнув дівчину за руку просто через поріг парадних дверей, навіть не зволивши подзвонити чи постукати, а далі через чужий хол, де він був хіба що сімнадцять-вісімнадцять років тому, ще немовлям із нянькою, аж до дверей чужої кімнати, цим разом постукавши, щоправда, але не чекаючи на відповідь, а він же не міг бути певен (та й не клопотався тим), що за цими дверима його, Чарлзова, мати не роздягалася якраз до сну.

Хто його здивував, то це дядько: цей-бо меткий на язик, говіркий чоловік звичайно розмовляв так багато і так охоче, а надто про матерії, які його зовсім не обходили, що не інакше, як було в нього роздвоєння особистості: одне його єство — юрист, окружний прокурор, що ходив, і дихав, і витискав собою повітря, і друге — легкоплинний та гомінкий голос, що, здавалося, не мав зовсім нічого спільного з дійсністю, і, ледве-но його зачувши, всяк уявляв, що має діло навіть не просто з вигадками, а зі справжньою фантазією.

Одначе двоє чужих вдерлися не тільки до його будинку, але й до власної його вітальні і віддали йому спершу рішучий наказ, потім кинули погрозу й вилетіли геть,— а дядько Гевін знову сів собі спокійно дограваги в шахи та докурювати люльку, і зробив заздалегідь обміркований хід, так ніби не те що жодної перерви не помітив, але ніби її і взагалі не було. А тим часом подія та мусила б дати вихід його балакучості аж до самого світанку, бо хоч би з якими справами приходили до цього покою люди, хай і з найвіддаленіших закутків округи, жодна з них, мабуть, не цікавила б його менше, як ця,— адже йшлося про хатні незлагоди, якісь там проблеми чи звади в родині, що жила від міста за шість миль і чотирьох її членів чи принаймні співмешканців хіба десяток людей в усій окрузі знали трохи ближче, ніж тільки з побіжних зустрічей на вулиці. Складалася-бо ця родина з багатої вдови (мільйонерки, як подейкували в окрузі), дещо прив'ялої, проте ще досить вродливої жінки близько сорока років, двох розбещених дітей, десь під двадцять літ, одне старше другого на рік, і

капітана аргентінського війська, гостя в їхньому домі,— всі четверо наче стандартні герої роману, друкованого з продовженням у розкішному журналі,— навіть не бракувало серед них чужоземного ловця посагу.

Отож саме тому (хоч навіть неймовірна дядькова маломовність ще не переконувала його, Чарлза) дядькові й не було потреби розводитися про ці речі. Бо вже ось двадцять років, ще відтоді як тих дітей не було й близько, а принади для чужоземного ловця посагу не було й поготів, округа стежила за розвитком подій, точнісінько як передплатники читають у журналі роман з продовженням, чекаючи, що буде в кожному свіжому числі.

Розпочався той роман двадцять років тому, коли ще і його, Чарлза, не було на світі. Але початок його він однаково знав: успадкував його так само, як батько й мати успадкували книжкову полицю в кімнаті з того боку холу, на якій були не ті книжки, що їх дід призбирав або ж успадкував у свою чергу, а ті, що їх вибирала й купувала бабуся, раз на півроку наїжджаючи до Мемфіса,— важкі похмурі томи ще з часів до появи яскравих суперів, на форзацах у них стояло бабусине ім'я та адреса і навіть назва крамниці чи книгарні, де їх придбано, і там-таки її школярським, уже вибляклим письмом виведено дату з дев'яностих чи початку тисяча дев'ятсотих років; ці книжки не раз вимінювали, позичали й знову оддавали, щоб писати про них реферати для наступного засідання літературного клубу; на пожовклих сторінках навіть через сорок-п'ятдесят років лишилися відбитки засушених, уже пощезлих квітів, і по тих сторінках проходили тіні чоловіків та жінок, чиїми іменами пізніше називали цілі покоління: всі оті Клариси та Юдіти й Маргарити, оті святі Ельми, й Роланди, й Лотари,— жінки завжди шляхетні, а чоловіки хоробрі, вони рухались у якомусь невмирущому місячному сяйві, вільні від болю й гризоти з самого народження, муками пологів не затьмареного, і аж до смерті, смородом розкладу не оскверненої, так що можна було плакати разом з ними, не знаючи ані туги, ані страждань, і радіти разом з ними, не знаючи по-справжньому ні перемог, ні тріумфів.

Отже, ця історія належала і йому, Чарлзові. Про дещо він довідався навіть просто від бабусі, хоч-не-хоч наслухавшись її розповідей ще змалечку, вже не кажучи про матір, у певному розумінні причетну до цього всього. І аж до сьогоднішнього вечора роман цей лишався так само невинний і нереальний, як і зжовклі оті томища: була там давня плантація за шість миль від міста, давня вже і в бабусині часи,

не дуже велика площею, але родюча й справно, по-господарському порана, і будинок на ній теж невеликий, а проте добротний, щоправда скоріше спартанський, аніж вигідний, навіть як на ті часи, коли люди шукали зручностей у своїх оселях, бо проводили в них частину свого життя; і плантатор-удівець, що мешкав у тому будинку, фермерував на на своїй ділянці, а довгі літні пообіддя пересиджував у доморобному кріслі-гойдалці на передній веранді, незмінно тримаючи напохваті склянку дуже розведеного водою віскі й читаючи в оригіналі римських поетів, тим часом як біля ніг його дрімала стара сучка-сетер; і дитина, його дочка, сирота без матері, що росла мало не в монастирській самотності, не маючи подруг, ані товаришок до забав, тільки й спілкуючися, що з кількома челядниками-неграми та літнім уже батьком, котрий майже або й зовсім (як гадали в місті й окрузі) не помічав її, бо був однолюбом, і досі не міг пробачити живій дочці смерті своєї дружини-породіллі, хоч у гніві своєму, звичайно ж, не признавався нікому, а дитині й поготів, уже не кажучи про себе самого; і, зрештою, ця дочка в сімнадцять років нишком від усіх, у всякому разі від окружного люду, побралася з одним, про якого в цій частині штату Міссісіпі ніхто доти й не чув.

І було там ще дещо: примітки, чи там додатки; якась побічна лінія, вписана між рядками чи на берегах основної фабули, апокриф до апокрифу. Він, Чарлз, не пам'ятав, від кого те чув, від матері чи бабусі, і навіть не пам'ятав, чи вони справді були тому свідками, знали все з перших рук, чи хтось третій їм порозказував. От нібито ще перед одруженням був у дівчини хтось інший: відбулися інші заручини, змовини офіційні, справжні, за батьковим офіційним благословенням (так оповідала легенда), а потім усе розірвалося, розпалося, пішло нанівець, чи що,— до того, як на сцені з'явився її майбутній чоловік; заручини були реальні, а проте оповиті таким туманом, що навіть через двадцять років — а протягом усіх цих двадцяти років перестарілі йокнапатофські безженці обох статей, як називав їх дядько Гевін, снуючи плітки на передніх верандах, накидали романтичний плащ тих подій на плечі кожному чоловікові, молодшому від шістдесяти літ, варт лиш тому було скуштувати коли віскі в її батька чи купити в нього паку бавовни,— той наречений зоставався не тільки безіменним, але також і безликим, натомість іншому, чужому прибульцеві чого-чого, а цих прикмет не бракувало, дарма що він з'явився зненачька й нізвідки і, нібито, як стій, побрався з нею, не марнуваши часу на заручини — а на зальоти й поготів.

Отже, та пригода, ті інші, перші, заручини тільки й призвели, що до ефемерних, трохи вже збляклих приміток в апокрифі — якісь там пахощі, тінь, шепіт; тремтливе «так» із вуст молодої дівчини смерком у старому садку, квітка, подарована чи затримана в долоні,— оце й усе, нічого від тих заручин і не лишилося, хіба, може, ту квітку, троянду, засушено між сторінок у книжці, як то час від часу ще робили спадкоємниці бабусиного покоління,— мабуть-таки, напевне то мав бути відгомін якогось напівдитячого захоплення шкільних років. Але, безперечно, то був хтось із Джефферсона чи принаймні з округи. Бо досі дівчина нікуди не виїжджала, отож і не могла б покохати, заручитися, а потім розлюбити десь на стороні.

Але той чоловік (чи юнак) був безликий і безіменний. Власне, він був просто нематеріальний. Без минулого, без «учора» — витвір дівочих мріянь, тінь, примара, незайманий сам, як і безвинна чернича пристрасть цієї самотньої дівчини. Навіть тих п'ятеро-шестеро дівчат (поміж ними і його, Чарлзова, мати), що були їй, коли можна так назвати, за приятельок протягом трьох чи чотирьох років її навчання в жіночому відділі коледжу, не знали напевне, чи вона справді заручилася, а у вічі її нареченого то й зовсім не бачили. Вона ж бо сама ніколи їм про це не розповідала, і навіть оті чутки, оту безпідставну легенду про легенду зродило — а тепер само стало її частиною — побіжне, одного дня кинуте зауваження її батька: мовляв, для шістнадцятирічної дівчини заручитися — це все одно, що невидющому бути співвласником оригіналу Горацієвого рукопису.

Але його, Чарлзів, дядько мав підстави не розводитися про цю частину роману, бо довідався про перші заручини з других рук, і то через два чи три роки. Бо саме тоді його — дядька — не було: ішов рік 1919, і знову Європа — Німеччина — відкрилася для студентів та туристів зі студентськими візами, і дядько вже поїхав назад до Гейдельберга докінчувати аспірантуру, а коли через п'ять років повернувся, вона вже побралася з іншим, тим самим, котрий мав ім'я та обличчя, дарма що ніхто в місті чи й окрузі не бачив його і не чув майже до того моменту, коли вони прийшли до церкви брати шлюб, і вона вже мала двійко дітей, а далі й собі подалася з ними до Європи, і та давня історія, що й так була всього лише тінню, забулася навіть у Джефферсоні, хіба ото згадували її — хоч і дедалі рідше — за чаєм чи кавою або за дамським пуншем (а потім і ще рідше над плетеними дитячими колисками) шестеро колишніх її приятельок з коледжу.

Отже; вона віддалася за чоловіка, чужинця не лише для Джефферсона, але й для всього північного Міссісіпі, а то й для всього штату — місто тільки й знало, що він у всякому разі не був втіленням безіменної тіні того, іншого роману, який так і не виплив на світ божий настільки, щоб стати романом для реальних людей. Бо, заручившись, цей не зволікав, не відкладав весілля, дожидаючись, поки вона постаршає на рік; його, Чарлзова, мати зауважила, що досить раз глянути на Гарріса, і вже бачиш: цей ніколи не відступиться ні на крихту і не погодиться поступитись хоч крихтою того, що вважає своїм.

Він був більш як удвічі старший від неї, міг би бути їй і за батька; з першого погляду на цього люб'язного, рум'яного, смішливого здорованя було видно, що очі в нього зовсім не сміються, а оскільки найперше впадало в око саме це, то лише згодом ви усвідомлювали, що сміх не сягав йому глибше зубів, та й край; у чоловіка цього, казав дядько Гевін, був Мідасів доторк *, і він ширив круг себе, як казав дядько, атмосферу пограбованих вдів та їхніх діток, як декотрі люди, бува, ширять атмосферу невдачі або смерті.

Атож, казав дядько Гевін, у цьому романі все було перекручено догори дном. Він — його дядько — був знов удома, цим разом уже остаточно, і дядькова сестра й мати — тобто його, Чарлза, мати й бабуся (та й усі інші жінки, чиї балачки він мимоволі слухав)— розповіли йому і про одруження, і про ті попередні якісь непевні заручини. А вже саме це мало б розв'язати дядькові язика, якби цього вторгнення в його дім виявилося недосить, вже хоча б тому, що ця справа не мала до нього, та й взагалі до реальності, ніякого стосунку, тобто не було в ній нічого такого, що спонукало б його до стриманості та обережності.

І його, Чарлза, звичайно, ще цілих два роки після цього не було в бабусиній вітальні, але він міг уявити собі, як дядько, такий самий із себе, як був до того, і після того, і яким буде довіку, сидів там обіч крісла-гойдалки з підніжком його, Чарлзової, бабусі, курив знову люльку з кукурудзяного качана, натоптану тютюном білих людей, попивав каву (бабуся не терпіла чаю — казала, він для недужих), що заварила Чарлзова мати,— і тонке його обличчя було так само жваве, і так само стовбурчилася його кучма, вже припорошена першою сивиною, коли він 1919 року повернувся додому після трьох років санітарної служби у французькому війську і перебув ту весну й літо, ані за холодну воду не взявшись, принаймні про людське око, аж поки не виїхав назад до Гейдельберга закінчувати аспіран-

туру,— І він і тоді балакав без упину, і то не з любові до балаканини, а просто тому, що знав: поки він розмовлятиме, ніхто не зможе сказати того, про що він мовчав.

Вся та інтрига була перевернута догори дном, казав дядько; всі ролі й партії поперемішувались і поплуталися: дитина ні сіло ні впало вчинила й виголосила те, що мало б належати до компетенції батька, припускаючи, звичайно, що його загадкове зауваження про Горацієв рукопис щось там означало; не батько, а сама дочка відсторонила закохання свого дитинства («Хоч би й яке там благеньке та ефемерне було те її захоплення,— сказав дядько і перепитав — так розказувала його, Чарлзова, мати: — Чи хто коли-небудь довідався, як той коханий її звався або що з ним сталося?») — відсторонила, щоб звільнити з-під застави батькову садибу; дитина сама собі вибрала чоловіка вдвічі старшого від неї, але з Мідасовим доторком, хоч то знову-таки батько, а не вона, згідно зі своєю роллю, повинен був вибрати їй мужа і, як треба, навіть присилувати її покласти край тому задавненому романові (тут його, Чарлзова, мати розповідала, що дядько знову промовив: «Хоч би й яке там пусте й ефемерне було те захоплення»), зректися його, і забути, і взяти інший шлюб; і навіть більше того: якби чоловіка вибрав таки батько, в тій інтризі однаково все лишалося навиворіт, бо грошей батько не потребував (дядько і про це, казала його, Чарлзова, мати, перепитав двічі: «Чи той Гарріс уже має достаток, чи ж тільки скидається на здатного розбагатіти, аби лиш йому час на люди?», дарма що не був бозна-який багатий, бо, як казав дядько Гевін, хто залюбки читає латину, той запевне вдовольняється тим, що вже має.

Але вони одружилися. І потім протягом наступних п'яти років непідвладне часові, як казав дядько Гевін, покоління тіточок, старих панн,— що й досі, через сімдесят п'ять років по Громадянській війні, є підпорою соціальної, а також політичної та економічної єдності Півдня,— стежило за подальшим розвитком подій, як стежать за перебігом роману з продовженням у журналі.

Молоді вирушили у пошлюбну подорож до Нью-Орлеана. як то робив у ту добу кожен, хто вважав свій шлюб законним. Потім молоде подружжя повернулося, і десь так з півмісяця щодень бачили в місті, як воно проїжджає в старому побитому двомісному екіпажі (батько її ніколи не мав автомашин і не хотів мати), запряженому кіньми од плуга,— на передку в повозі сидів плугатар-негр у комбінезоні; в екіпажі, обляпаному всередині й зовні в тих місцях,

де гніздилися кури, а то, може, й сови. Далі цей екіпаж бачили принагідно протягом місяця на Майдані вже з самою тільки молодою, аж поки в місті довідалися, що чоловік її від'їхав назад до Нью-Орлеана на своє підприємство; лише тоді виявилося, що воно в нього є і де саме. Але навіть тоді, і ще цілих п'ять років по тому, ніхто не знав, що то за підприємство.

Отже, тепер місто й округа бачили тільки молоду місіс, що у своєму старому екіпажі приїжджала за шість миль до Джефферсона, можливо, в гості до його, Чарлзової, матері або до котроїсь іншої з тих шістьох давніх своїх подруг, чи, може, просто прогулятись містом, через Майдан, та й вернутися додому. А потім упродовж наступного місяця вона вже проїздила тільки Майданом, та й то хіба раз на тиждень, а не майже щодня, як перше. Минув ще місяць, і в місті вже не бачили й того екіпажа. Здавалося, до неї аж ось коли дійшло те, що в місті й окрузі визнали й про віщо гомоніли цілих два місяці; мала вона тоді ледве вісімнадцять років,— а як казала його, Чарлзова, мати, не показувала й на стільки: худенька, чорнява, темноока, виглядом, як дівчинка, коли сиділа самотня, мов у печері, в отворі екіпажа на задньому сидінні, де таких, як вона, вмістилося б п'ятеро чи шестеро,— вона, казала мати, в школі зірок з неба не хапала, не збиралася й надалі, бо, може,— це вже дядько Гевін казав,— і не потребувала тих зірок, бувши створена для простого кохання і горя, таки справді для кохання і горя, а не для пихи й гордощів, раз не спромоглася (якщо взагалі коли-небудь хотіла) бути бодай упевненою в собі, не кажучи вже — триматися козирем.

І ось тепер не лише тим дядьковим тіточкам, старим паннам, видавалося, начебто вони знають, що за підприємство у Гарріса і що то через нього він уже віддавна мусить обертатися значно далі, ніж у Нью-Орлеані, можливо, на чотириста або й на п'ятсот миль далі: звісно, йому більше підійшла б Мексіка — тоді, в двадцяті роки, злочинці-втікачі все ще вважали її за далекий і досить безпечний край,— але він навряд чи міг у цій родині й на цій плантації знайти стільки грошей, щоб мусити втікати аж до Мексіки, чи бодай дістатися до неї, чи взагалі вважати втечу необхідною, тим-то, можливо, самі власні страхи загнали його навіть за ті триста миль, що відділяли нас від Нью-Орлеана.

Але вони помилялися. На різдво він повернувся. І тільки-но він насправді повернувся, і вони його знову побачили — усе того самого, якогось непевного віку, привітного, черво-

новидого, чемного, позбавленого чару й тривіального,— як знов усе стало на своє місце. Власне весь час так і було; а ті, хто найзавзятіше твердив, ніби він її покинув, тепер були найглибше переконані, що ніколи по-справжньому в те не вірили; і коли він після Нового року від'їхав знову, як кожний інший чоловік, якому лиха доля судила мати роботу, підприємство в одному місці, а родину в другому,— ніхто навіть не помітив того дня. Не сушили вони більше собі голови і його підприємством. Тепер вони знали, що то було: нелегальна торгівля алкоголем, і то не якийсь дрібний продаж крадькома пінтових пляшок у перукарнях при готелях, бо коли тепер вона проїздила екіпажем через Майдан, усе так само одинцем, на ній було хутро, і скоро те вбрання запримічено, як сам чоловік одразу набрав сили й пошани в очах цілого міста й округи. Бо він не тільки був щасливець, а ще й, у згоді з найкращою традицією, трусив калиткою для жінок із власної родини. Більше того: він діяв також у згоді з іншою, давнішою і тривкішою, американською традицією — досягати успіху навіть не всупереч Законові, а коштом Закону, так ніби сам Закон, а не безталання був його подоланим супротивником. Отож відтоді, повертаючись додому, ходив він по місту в ореолі не лише свого успіху, не лише самого романтизму та зухвальства, припахлого пороховим димом, але й делікатності, оскільки не бракувало йому доброго смаку, щоб держати своє підприємство в іншому штаті за триста миль звідсіля.

І то було велике підприємство. Він вернувся цього літа в найбільшій і найлискучішій автомашині з усіх, що колибудь лишалися на ніч у межах округи, з чужим негром у лівреї, який тільки й мав клопоту, що вести той автомобіль, мити й глянсувати його. А як знайшлася перша дитина, там з'явилася також нянька: мулатка, куди елегантніша чи принаймні моторніша за всяку іншу джефферсонку, білу або чорну. Потім Гарріс вибрався знову, і тепер їх чотирьох — жінку, немовля, водія в лівреї та няньку — можна було бачити разів кілька щодня у великому лискучому автомобілі, як вони проїздили через Майдан та місто, навіть не завше десь зупиняючись, аж нарешті округа й місто збагнули, що то, власне, тих двоє негрів вирішують, куди, а можливо, і коли їм їхати.

І Гарріс вертався знов на те різдво й наступного літа, і знайшлася друга дитина, а тоді та, перша, почала ходити, і тепер уже всі в окрузі, а не тільки його, Чарлзова, мати й тих п'ятеро подруг її дівоцтва, дізналися нарешті, хлопець то чи дівчина. А тоді помер їхній дід, і вже в це різдво

Гарріс перебрав на себе плантацію, і від жінчиного, чи скоріше від свого власного імені, уклав на правах відсутнього господаря угоду з неграми-орендарями, щоб ті самі обробляли землю наступного року; всі знали, що то, либонь, марний клопіт, і він сам, на думку округи, махнув на це рукою, зовсім не вболіваючи за наслідки. Бо йому було все одно: він сам робив гроші, і кинути їх робити бодай на рік тільки задля праці на якійсь там бавовниковій плантації означало для нього те саме, що запеклому завсідникові кінських перегонів у розпалі сезону піти з іподрому розвозити молоко.

Він робив гроші й чекав, і неминуче настав день, коли йому вже не потрібно було чекати довше. Прибувши додому того літа, він зоставався два місяці,— а коли виїжджав, у домі сяяли електричні лампочки й дзюркотіла вода, і де перше в недільні ранки скрипів колодязний коловорот та морозивниця, тепер день і ніч стугоніла механічна помпа у парі з динамомашиною; і тут уже нічого не залишилося по старому чоловікові, котрий майже п'ятдесят років сидів на веранді з чаркою слабенького грогу над Овідієм, Горацієм і Катуллом,— хіба що його доморобне гікорове крісло-гойдалка, та відбитки пальців на оправі книжок із телячої шкіри, та срібний келих, з якого він, бувало, попивав, і та стара сучка-сетер, що дрімала у нього біля ніг.

Дядько Гевін казав, що грошова повінь подужала навіть дух старого стоїка, того крісло любного провінційного космополіта. Можливо, як на дядьків погляд, вона подужала навіть доччину витривалість у горі. В усякому разі решта джефферсонців додержувалася такої думки. Бо той рік минув, і Гарріс приїхав на різдво, а потім на цілий місяць улітку, і друге дитинча вже теж ходило — цебто вони обоє мали б ходити, хоч ніхто в Джефферсоні не міг за це ручитися, бо тільки й бачено, як вони проїжджають у машині, і та стара сучка-сетер уже здохла, і того ж таки року Гарріс усю землю здав в оренду якомусь чоловікові, що й в окрузі не жив, а тільки у сівбу та жнива наїздив щонеділі ввечері за сімдесят миль із Мемфіса і розташовувався в котрійсь із покинутих негритянських халуп, а наступної суботи ополудні повертався до Мемфіса.

І настав Новий рік, а навесні орендар привіз своїх негрів-наймитів; отже, навіть негри, що жили там і скроплювали своїм потом ті поля уже більше років, ніж їх мала дівчинка, вибралися звідти, і вже й зовсім нічого тут не лишилося по давньому власникові, бо його доморобне крісло, срібний келих та скрині з книжками в замацаних опра-

вах із телячої шкіри лежали тепер на горищі в Чарлзової матері, а в його будинку жив ніби за сторожа той орендар.

Бо місіс Гарріс теж не стало. Про свій від'їзд, як і про шлюб, вона заздалегідь Джефферсон не сповістила. Була там чи не якась потаємна змова, бо його, Чарлзова, мати знала, що та вибирається і куди саме, а раз мати, значить і решта п'ятеро також знали.

Одного дня вона ще була в тім домі, звідки, як гадали джефферсонці, вона зроду й не подумає втікати, хоч би як її чоловік там порядкував, хай навіть будинок, де вона побачила світ і мешкала все життя, крім двох тижнів, перебутих по шлюбі в Нью-Орлеані, тепер обернено на якийсь мавзолей кабелів, водогінних труб, автоматичних куховарських та пральних машин, синтетичних картин і меблів.

А назавтра її вже не було: з двома дітьми й двома неграми, що й після чотирьох років перебування в селі залишалися неграми-городянами, і навіть із тим довгим, лискучим, схожим на катафалк, автомобілем подалася до Європи оздоровлювати дітей, як подейкували, хоч і не знати, хто пустив таку поголоску, бо вже ж не його, Чарлзова, мати, ані тих інших п'ятеро, що єдині на весь Джефферсон і всю округу знали про її від'їзд, а тим паче не вона сама. Але вона виїхала, втекла, і місто, либонь, гадало, що знає, від чого. За чим, однак, вона погналася і чи взагалі за чим гналася,— цього разу не знав навіть дядько Гевін, чи принаймні про те не розводився; а він же завжди мав щось сказати (і часто вельми слушне) про те, що, власне, його й не обходило.

І тепер не тільки Джефферсон, а й ціла округа стежила за тим усім,— не самі лише тіточки, старі панни, як прозвав їх дядько, перетирали на зубах кожну чутку й припущення (і, можливо, чиюсь надію), сидячи на своїх верандах, а й чоловіки,— і городяни, яким було туди шість миль дороги, і фермери, яким задля цього доводилося перетинати всю округу.

Над'їздили вони туди цілими родинами в пом'ятих запорошених автомашинах і на возах або поодинці на конях та мулах, учора ввечері від плуга, спинялися на узбіччі дороги й дивились, як бригади приїжджих робітників — їхньої машинерії вистачило б і на будівництво автостради чи водоймища — рівняють і риють старі поля, де колись просто собі вирощувано бавовник на продаж та кукурудзу, і засівають їх пашею, фунт насіння якої коштував дорожче від фунта цукру.

Вони проїздили милю за милею повз білі щитові загороди і, сидячи на машинах чи на возах, на конях чи мулах, роздивлялися, як із матеріалів, кращих, ніж ішов у більшості з них на будинки, зводяться довгі ряди стаєнь з електрикою, підсвіченими годинниками, протічною водою та з дротяними сітками на вікнах, чого більшість із них навіть у житлах у себе не мала; вони завертали назад на своїх мулах, може, навіть неосідланих, ще з упряжжю від плуга — щоб не волочилася по землі, її просто закидали на хомут,— і дивилися, як із ваговозів раз по раз вивантажують прегарних породистих огирів, лошаків та кобил, чиї предки за цілих п'ятдесят поколінь (як його, Чарлза, дядько міг би сказати, але не сказав, бо саме того року він, либонь, взагалі перестав розводитися надто довго про будь-що) сахалися б на самий вигляд саден від упряжі, як ото, бува, господиня, помітивши волосину в маслі.

Він (Гарріс) перебудовував дім. Прилітав тепер щотижня літаком (подейкували, що тим самим літаком він перевозив віскі з-над Мексіканської затоки до Нью-Орлеана). Цебто замість колишнього будинку ставлено новий — завбільшки як чотири старих. Досі був то дім одноповерховий, з верандою вподовж усього фасаду, на якій полюбляв сидіти над Катуллом старий господар у саморобному кріслі з келихом грогу, а тепер, коли Гарріс скінчив перебудову, дім скидався на південський особняк з кінофільму, тільки разів у п'ять більший і в десять характерніший для Півдня.

Далі він став туди привозити приятелів з Нью-Орлеана на суботу-неділю й надовше, вже не тільки під різдво та влітку, а й разів зо п'ять протягом року, мовби гроші тепер пливли йому до рук так швидко й легко, що він навіть не мав потреби залишатися там для нагляду. Часом він сам і не приїздив, але приятелів однаково присилав. У будинку весь час жив сторож — не той давнішній, перший орендар, а вже інший, з Нью-Орлеана, камердинер, як Гарріс його називав: гладкий італієць чи грек, що ходив, поки не наїжджали гості, у білій шовковій сорочці без коміра, а в кишені у нього теліпався пістолет. При гостях же він голився і вив'язував банта з м'якого яскраво-червоного шовку і часом у холоднечу вдягав ще й пальто. Одначе з пістолетом, як казали джефферсонці, він не розлучався, навіть прислуговуючи за столом, хоча з міста й округи нікого й ніколи туди не запрошувано, і ніхто на власні очі того не бачив.

Отже, іноді Гарріс просто присилав своїх приятелів камердинерові під опіку. Ті чоловіки й жінки, вбрані в усе дороге й поприлизувані, мали горді міни й вигляд неодру-

жених, навіть коли й траплялися серед них подружжя; ті чужинці приїжджали здалеку, гнали у своїх великих лискучих спортивних автомашинах через місто й за містом, де шосе й досі було звичайною сільською дорогою, хоч в одному кінці його він і нагородив казна-чого — кури й собаки валялися там у поросі, шукаючи прохолоди, і блукали кабани, телята й мули; і щось нараз схоплюється і підскакує,— в повітрі крутиться пір'я, чути скавучання чи кувікання (і коли це кінь, чи мул, чи корова, чи найгрізніший з-поміж усіх кабан, то в машині вгинається буфер чи там крило), а машина бігу навіть не стишує; так що невдовзі камердинер повісив на ручку зсередини парадних дверей полотняну торбинку з монетами, банкнотами й кількома чеками, що їх загодя підписав Гарріс, і коли фермер, чи його жінка, чи дитина під'їжджали під дім і казали: «кабан», або «мул», або «курка», то він, не відступаючи навіть од дверей, простягав руку до тієї торбинки і відлічував гроші чи заповнював чек, і відкуплявся від них, і вони від'їжджали — шестимильна-бо та ділянка дороги стала тепер таким самим побічним джерелом прибутків для фермерів, як збирання ягід для базару та продаж яєць.

Був там, над тією дорогою, над шосе, і майданчик для гри в поло; городяни, купці, юристи і помічники шерифа могли тепер їздити туди й дивитися, не висідаючи з машин. І сільські так само: фермери, господарі, орендарі й піднаймачі й наймити-строкарі, що носили чоботи лише з необхідності, коли скрізь порозкисає, і верхи їздили лише задля того, що так швидше, ніж пішки, причому в тій самій одежі, в якій і снідали,— вони приїздили туди на конях та мулах, узятих від плуга, щоб постояти під огорожею і подивитись не так на справжніх коней, як на одяг — на жінок та чоловіків, не здатних їздити верхи інакше, ніж у лискучих чоботях і верхових штанях, і на тих між ними, що зовсім верхи не їздили, а проте й собі ходили в таких чоботях, штанях і котелках на голові.

А трохи згодом вони приїздили дивитись на ще одну чудасію. Вони чували про поло і вірили в ті чутки, ще й не бачивши гри. Але отому іншому не йняли віри й досі, навіть коли бачили саме те дійство і підготовку до нього: бригади робітників виймали цілі ланки дорогої дерев'яної огорожі і дротяної, теж навряд чи дешевшої, а прогалини затуляли нижчими тимчасовими бар'єрами з кущів без коріння та дощечок, може, лиш трохи міцніших за сірники,— вони б і порядного пса не спинили, а теля чи мула й поготів; кінець кінцем в одному місці постала якась подоба му-

ру, відповідно й розмальованого (казали, що той мур з паперу, хоч, певна річ, округа в це не вірила — не тому, що, мовляв, із паперу годі щось такого змайструвати, а оскільки вони не вірили в усю ту витівку взагалі; вони знали, що мур не кам'яний саме тому, що він здавався кам'яним, і були готові до всяких брехень, коли їх запевнятимуть, що зроблено його з того чи з того). Такий мур два чоловіка, узявши з обох кінців, могли підіймати й переносити, як ото дві покоївки розкладачку; а в іншому місці, посеред пасовиська на сорок акрів, голого й порожнього, мов бейсбольне поле, з'явився прогін живоплоту, закорінений не в землі, а в довгастій дерев'яній скрині, схожій на свиняче корито, і позад нього викопана яма, куди оцинкованою трубою завдовжки мало не з милю набігала вода аж від будинку.

Після того як відбулося те дійство разів зо два чи три і чутка про нього прогула по всій околиці, половина чоловіків з округи стали приїздити туди на оглядини, як двоє хлопчаків-негрів розкидають від перепони до перепони клаптики паперу, назначаючи стежку, і як пізніше цією стежкою женуть на тисячодоларових конях чоловіки (один з них у червоній куртці і з мисливським ріжком) та жінки в штанях і чоботях.

А наступного року там уже гасала ціла зграя гончаків, чудових гончаків, трохи занадто чудових, щоб бути просто псами, як трохи занадто чудові були й коні, щоб бути просто кіньми, і трохи занадто чистих, і трохи якихось химерних — жили вони в теплих псарнях, захищені, як і ті коні, від негоди, було туди підведено воду, і челядь доглядала їх незгірш ніж коней. І тепер замість двох негрів з двома довгастими польовими торбами для бавовни, напханими клаптями паперу, лише один їздив на мулі й волочив за собою на шворці рядняну торбу з чимось, тягнув її нудно-дбайливо до першого бар'єра: тоді злазив, прив'язував мула до чого-небудь поблизу, обережно підтягував торбу до самого бар'єра й через бар'єр, потім знову сідав на мула і волочив торбу до другого бар'єра, і так далі, аж поки виписував повністю петлювате коло, вертаючись на те перше, найближче до шляху, пасовище, звідки вирушив, і де стояли за огорожею прив'язані посторонками робочі коні й мули в упряжі після оранки та непорушні чоловіки в комбінезонах, що приїхали на них верхи.

Потім негр осаджував мула і сидів на ньому, поводячи очима, а один із спостерігачів-завсідників перелазив через загороду на чолі шістьох, десятьох чи п'ятнадцятьох ще не втаємничених і, навіть не кинувши оком на негра, минав

мула, підходив до тієї торби, підносив її і тримав, поки тих шестеро, дванадцятеро чи п'ятнадцятеро один по одному нахилялися і нюхали торбу. Тоді клав її назад на землю, і, все ще без слова й без галасу, вони повертали назад і перелазили через загороду, і знову ставали понад нею, ці чоловіки, що просиджували навпочіпки цілу ніч над збаном кукурудзяної горілки круг розжевріло пенька чи колоди і, поправляючи один одного, вгадували ще десь за милю імена гончаків на сліду за висотою тону їхнього гавкоту; і ось тепер вони дивилися не тільки на коней, що зовсім ніякої дичини й не потребували, а й на собак, як ті з шаленим валуванням женуться навіть не за примарою, а за химерою, і, спершися ліктями на білу загороду, непорушні, сповнені глуму, хоч і стримані, жували тютюн та спльовували.

І щоразу на різдво й під Новий рік його, Чарлзова, мати та решта п'ятеро її подруг з дівоцтва одержували вітальні листівки. Штемпелі на них стояли римські, лондонські, паризькі, віденські або каїрські, але там їх не куповано. Взагалі їх ніде не куповано за останніх п'ять-десять років, а вибрано й придбано ще давніше, збережено з часів, спокійніших за нинішні, коли люди народжувалися в будинках, не завжди навіть усвідомлюючи, що в них немає водогону чи електрики.

Навіть пахнули вони давниною. Вже не тільки швидкі кораблі курсували по океану, але й діяла трансокеанська авіація, і він, Чарлз, уявляв собі, як з усіх столиць світу летять у мішках листи, проштемпельовані ще сьогодні, щоб уже назавтра їх одержали, прочитали і зараз же забули, і як серед тих листів старосвітські листівки з давніх часів несміливо шелестять давнішніми сентиментами і давнішньою думкою, глухою до чужоземних імен та чужоземних мов, так ніби вона привезла їх за океан, вибравши просто з шухляди столу в старому будинку, що зник уже років п'ять чи десять тому.

Поміж тими листівками, що надходили його матері й іншим п'ятьом на день народження, траплялися й листи, навіть по десятьох роках такі самі — не змінився ані тон, ані стиль, і навіть правопис не поліпшився,— писано їх рукою шістнадцятирічної дівчини і йшлося там і досі про давні хатні клопоти, ба, ще й уживано давніх незмінних провінційних зворотів, наче, покружлявши десять літ у блискучому сяйві великого світу, вона так і не побачила нічого нового. Йшлося там не про чиїсь гучні імена чи визначні місця, а лиш про здоров'я та навчання дітей, не про послів, мільйонерів чи королів-вигнанців, а про родини носильників та

кельнерів, котрі були добрі чи бодай ласкаві з нею та її дітьми, і про листонош, котрі вручали їй пошту з дому; вона й сама не завжди пам'ятала, а не писала й поготів, у яких саме першорядних фешенебельних школах навчаються її діти, мовби й не знала, що ті школи першорядні й фешенебельні. Отож дядькова небалакучість була не вдивовижу; він, Чарлз, бачив уже й тоді, як дядько сидів, тримаючи в руці один із надісланих його матері листів, і мовчав — цей старий невиправний безженець тоді вперше в житті зіткнувся з чимось таким, про що, очевидно, не мав чого сказати, і ось тепер, через десять років, він теж сидить проти нього, Чарлза, цим разом за шахівницею, і досі неговіркий чи бодай неспроможний здобутися на слово.

Одначе ані дядько Гевін, ані хто інший не могли б сказати, що й Гаррісова сюжетна лінія перекинулася догори дном. Він, Гарріс, зіграв саме свою роль і то в нагальному темпі: одружився з молоденьким дівчам, удвічі від себе молодшим, і за десять років подесятерив її посаг, а тоді якось уранці секретарка його адвоката зателефонувала через океан аж у Європу його дружині, сповіщаючи, що її чоловік щойно помер, сидячи за письмовим столом.

Може, він і справді сконав за письмовим столом; може, то й був письмовий стіл у конторі, як із того повідомлення випливало. Бо чоловіка можна застрелити за письмовим столом у конторі з таким же успіхом, як і деінде. І, може, він таки справді помер за письмовим столом своєю смертю, бо сухий закон тоді вже навіть юридично втратив силу, і на той час він був багатій; але й те сказати, що віко в труні вдруге вже не здіймали, відколи адвокат із десятком елегантно вбраних лакеїв при пістолетах під пахвою привіз її додому, і виставив на день для оглядин в аристократичній залі, що десять років належала небіжчикові, поставивши по лакею з пістолетом у кожній нижній кімнаті, так що тепер кожен джефферсонець, забажавши, міг пройти повз уквітчану труну, оздоблену важкою білою табличкою з виграв'юваною рукописним шрифтом ціною — 5500 доларів, та оглянути будинок ізсередини, поки адвокат із лакеями не забрав небіжчика назад до Нью-Орлеана чи ще кудись і там поховав його.

Було це в році, якому судилося стати першим роком нової війни в Європі, чи, вірніше, другої фази тієї давнішої війни, в якій брав участь і його, Чарлзів, дядько; Гаррісова родина однаково мала би повернутися додому протягом наступних трьох місяців.

Коли вони повернулися, ще не збігло й двох місяців. І тоді він, Чарлз, нарешті їх побачив — цебто хлопчика й дівчинку, а не місіс Гарріс. Але йому й зайве було її бачити — він уже занадто наслухався материних розповідей, щоб не знати, яка вона собою; здавалося, він не лише бачив її раніше, а й знався з нею стільки ж часу, як і його мати,— та худенька чорнява жінка навіть у свої тридцять п'ять років виглядала дівчинкою, не набагато старшою за своїх дітей, може, це тому, що вона мала силу, здатність, чи що воно там було, а може, хист, талан обертатися десять років серед — як сказала б сестра його, Чарлзової, бабусі — коронованих голів Європи, не усвідомлюючи, що вона покинула Йокнапатофську округу; на око вона була не стільки старіша за своїх дітей, як просто лагідніша, стійкіша, тихіша чи, може, просто спокійніша.

Він, Чарлз, бачив обох її дітей за весь час ледве кілька разів; та й інші, оскільки він знав, не частіше. Хлопець їздив верхи, однак лише на пасовищі чи на майданчику для поло і, як виявилося, не собі на втіху, а щоб вибрати з-поміж коней кількох найкращих і залишити в маєтку, бо за місяць було влаштовано аукціон на одному з менших пасовищ і спродано всіх їх, окрім дванадцятьох. Але він, певно, розумівся на конях, бо тих дванадцятеро були таки добрі коні.

І хто його бачив, то казали, що їздити верхи він теж умів добре, хоч і високо підгинав коліна в якийсь химерний чужинецький спосіб, незнаний у Міссісіпі чи принаймні в Йокнапатофі, де невдовзі пішла поголоска, що він ще й не такий спритний у чомусь, ще химернішому, ніж ця їзда верхи: що він був зіркою серед учнів одного славетного італійського майстра фехтування. Бачили вони час від часу в місті і його сестру, коли та проїздила одною з машин і крутилася по крамницях, як то властиво дівчатам — вони-бо завжди вміють знайти собі щось таке, що треба купити чи бодай хотілося б купити, хай і в найдрібнішій крамниці, байдуже, де вони виросли: в Парижі, Лондоні чи Відні, а чи просто у Джефферсоні, Мотстауні чи Голіноу, штат Міссісіпі.

Але самої місіс Гарріс він, Чарлз, тим разом не побачив. Він тільки уявляв собі, як вона ходить по тому неймовірному будинку, впізнаючи його, мабуть, лише за розташуванням на місцевості, ходить там зовсім не як дух, бо він, Чарлз, взагалі не вбачав у ній нічого від привиду. Бо як на привид, вона була за... за... — і врешті він знайшов це слово — затужава. Властиво, тужавість, оця її стійкість, не-

податливість, м'яка тиха гнучкість, завдяки яким вона прожила десять років у сліпучих європейських столицях, так і не збагнувши, що не підкорилася їм ані на йоту,— просто була м'яка, просто гнучка, немов пахучий дух старого саше, наче одна шухляда від столу чи щось таке зі старого дому збереглося неторкнутим, усупереч усім змінам і пертурбаціям, не тільки непроникна для всього, а й несвідома своєї неподатливості в самому нутрі потворного скоробагатькового гриба, і наче хтось ненароком висунув ту шухляду і зненацька він, Чарлз, побачив усе, як воно є, у справжній перспективі: то не вона була тут привидом — примарою був саме потворний Гаррісів будинок; один повів, один легесенький подмух із саше у тій зруйнованій шухляді — і всі височезні стіни, все це громаддя портиків зробилися враз прозорі й безтілесні.

Однак її він за тим разом так і не побачив. Бо через два місяці помандрували вони знову, тепер уже до Південної Америки, адже до Європи нікого не пускали. І цілий ще рік надходили його матері й тим п'ятьом листівки та листи, що їх, здавалося, написано з сусідньої округи, так мало там згадувалися чужинські краї,— тепер, одначе, йшлося в них не тільки про дітей, а й про будинок: не про ту потвору, що в неї обернув його Гарріс, а про той, яким він був раніше, так ніби, побачивши знову рідне дворище в просторі, вона пригадала й обриси будинку крізь заслону часу; і наче тепер, поки її там нема, дім знову стоїть цілий та неушкоджений, мовби він тільки й дожидався цієї хвилини; скидалося на те, що наприкінці чотирьох десятків літ вона ще менше здатна була відчувати новизну, сприймати нові речі або поняття.

А потім вони повернулися. Тепер їх було вже четверо, бо з ними прибув і той аргентінський капітан кінноти, що переслідував їх, ішов слідом, чи в кожному разі упадав, либонь, таки не за дочкою, а за матір'ю,— так що й ця сюжетна лінія оберталася догори дном, оскільки капітан Гуалдрес не більше переважував дівчину віком, ніж її батько свою молоду жінку; це бодай надавало всій фабулі якоїсь послідовності.

Отож одного ранку він, Чарлз, зі своїм дядьком переходив Майданом, розмірковуючи (він принаймні) про щось зовсім стороннє, коли це підвів очі — аж вона. І він таки вгадав. Вона виглядала саме так, як він того й сподівався, і не встигли вони спинитись, а він уже відчув і ті пахощі: дух старосвітських парфумів, лаванди й чебрецю і чогось там ще; їх, як можна було спочатку подумати, мав би

розігнати вже перший блиск великого світу, та вже наступної миті ставало ясно: власне ті пахощі, дух, той повів, шепіт сильні й витривалі, а не мигтючий блиск світу — скороминущий, мов спалах.

— Це Чарлз, — сказав дядько Гевін.— Хлопець нашої Меггі. Сподіваюся, ви будете щасливі.

— Прошу? — не зрозуміла вона.

Дядько Гевін проказав ще раз:

— Сподіваюся, ви будете дуже щасливі.

І він, Чарлз, уже знав: тут щось не гаразд,— ще перед тим, як вона перепитала:

— Щаслива?

— Так,— сказав дядько Гевін.— Хіба ж я не бачу цього з вашого обличчя? Чи, може, мені не слід?

І тоді він збагнув, що́ саме тут не гаразд. Справа у його дядькові; мабуть, коли десять років тому він замовк на рік, того часу виявилося забагато. Бо, очевидно, в балаканині, як у гольфі чи полюванні на птахів: тут не можна згаяти бодай дня, а коли згаяно цілий рік, то вже гравецької вправності чи несхибності ока не відновити.

І він стояв там, приглядаючись до неї, а вона стояла й дивилася на його дядька. Потім зашарілася. Він бачив, як легка барва поволі займається їй по всьому обличчю, як от тінь від хмари лягає на сонячну галявину. А потім та барва перебігла їй навіть по очах, як ото, буває, тінь від хмари сягає плеса, і вам видно не лише ту тінь, а й саму хмару,— а жінка все дивилася на дядька. Тоді раптом похнюпила голову, і дядько Гевін відступив, даючи їй дорогу. А потім дядько й собі обернувсь і зіткнувся з небожем, і вони рушили далі, і навіть опісля, коли вони з дядьком уже пройшли футів сто чи й більше, йому ще неначе вчувалися ті пахощі.

— Що? — спитав він.

— Що — що? — здивувався дядько Гевін.

— Ти щось сказав?

— Я сказав? — здивувався дядько ще дужче.

— Атож, ти сказав: «Спокій — що день, то рідший гість».

— Сподіваймося, що ні,— відказав дядько Гевін.— Це я не про спокій, а про цитату. А зрештою, хоч би й сказав. Адже з Гейдельберга, чи Кембріджа, чи середньої школи в Йокнапатофі й Джефферсоні тільки й того пожитку, що після них чоловік радий язиком плескати і сяк і так.

То, може, таки він, Чарлз, і помилявся. Можливо, зрештою, дядько й не змарнував того року і, як старий отой

гольфіст чи стрілець, вже трохи вайлуватий, відзвичаєний, хибкий на руку, що маже раз поза разом, бо стріляє лиш принагідно,— міг, однак, іще здобутися на влучний постріл, навіть не тоді, як його прикрутить, а просто, коли заманеться. Бо він ще й подумати такого не встиг, як дядько, сягнисто ступаючи поруч,— знайомий і близький, легкий, меткий, безнадійний балакун, що завжди перескакував з теми на тему і завжди був готовий бовкнути щось напрочуд слушне, хоча неодмінно трохи й химерне, майже про все, що його, власне, не обходить,— сказав:

— Ні, облишмо це. Найменше, чого можемо побажати капітанові Гуалдресові, чужинцеві поміж нами, це щоб спокій не був що день, то рідший чи й зовсім рідкий його гість.

Бо на той час уже всі в окрузі чули про капітана Гуалдреса і майже всі його бачили. Потім одного дня уздрів його й він, Чарлз. Капітан Гуалдрес перетинав Майдан на одному з Гаррісових коней, і дядько сказав йому, Чарлзові, що то воно таке. Тобто не про чоловіка — хто він і що він, а про їх обох, коня й вершника; мовляв, був із них не кентавр, а лиш одноріг. Він виглядав твердим, та не тією млявою твердістю від надміру життя, що притаманна була Гаррісовим камердинерам, а твердим, як метал, чиста криця чи бронза, висхла, якась майже ніяка. І тільки дядько сказав йому, як він, Чарлз, і сам це побачив,— конюватy істоту з давньої поезії з тим єдиним своїм рогом, не кістяним, а з якогось металу, такого чудного, тривкого й незнаного, що навіть мудреці не добрали б йому імені; металу, витопленого з найперших зародків людських мріянь, жадань і побоювань, що формулу їхню згубив чи, може, навіть умисне знищив сам. Коваль; витоплено його з чогось куди давнішого, ніж криця чи бронза, і дужчого за всяку силу страждання, жаху і смерті, сховану в звичайному золоті й сріблі. Ось чому, казав дядько Гевін, чоловік той видається спаяним із конем, як ним їде, і в тому суть цього чоловіка — живої частки живого коня; ця зліплена з двох істота може вмерти, має і мусить померти, одначе тільки по коневі зостануться кістки; колись вони спорохнявіють і земля їх поглине, але чоловік той залишиться невразливий і непідвладний часові, там, де їх було покладено.

А проте капітан той був собі чоловік як чоловік. Розмовляв по-англійському туго й неоковирно, не завжди зрозуміло, але озивався тією мовою до кого завгодно; незабаром його не тільки знали, а й добре знали в місті й у цілій окрузі. Протягом місяця-двох він об'їздив тут верхи

чи не всі закутки, куди можна конем заїхати, і, напевне, знав такі глухі шляхи, й путівці, й стежини, яких, можливо, навіть і Чарлзів дядько, котрий щороку влаштовував у окрузі виборчу кампанію, щоб утриматись на посаді, зроду не бачив.

Він мало того що вивчив округу, але й завів собі тут приятелів. Незабаром всілякий люд став туди навідуватися: не до Гаррісів, а до чужинця; не в гостину до господині дому, чиє дівоче прізвище вони знали протягом усього її життя, і батька її, й діда, а до прибульця, чужоземця, ніколи про нього не чувши ще шість місяців тому і навіть ще через рік не все здатні втямити з його мови. Були то люди надвірньої праці, здебільшого неодружені: фермери, механіки, паровозний кочегар, інженер-будівельник, двоє молодиків з ремонтної дорожньої бригади, професійний гендляр кіньми та мулами; вони прибували туди на капітанове запрошення поскакати на конях місіс Гарріс — його господині, як усі знали, і коханки, як припускали (ціла округа була певна, ще й не бачивши капітана, що він закидає оком чи там важить на старшу жінку, на матір, яка вже рядила усіма грішми, бо з дівчиною, її дочкою, він міг би побратися ще задовго перед їхнім від'їздом із Південної Америки), і, можливо, майбутньої дружини, коли тільки він цього забажає, а таке мусило статись, як йому вже нікуди буде подітися, бо ж бувши не тільки чужоземець, але до того ще й романського роду, він напевне походив од стародавнього безженця Дон-Жуана і міг упадати в перелюб навіть не від закоханості, а з тієї простої причини, з якої леопард плямистий.

Власне, скоро заговорили, що, мовляв, якби місіс Гарріс була не людина, а коняка, він би вже давно був одружився з нею. Бо невдовзі з'ясувалося, що любить він тільки коней, як-от інші чоловіки, бува, люблять тільки питво, наркотики чи картярство. Розповідали, як він один ходить до стаєнь серед ночі при місяці або й зовсім потемки і, осідлавши з півдесятка огирів, їздить ними навперемін, аж поки засіріє і зійде сонце. Того літа він побудував для перегонів таке бігове поле з перепонами, що проти нього давніше, Гаррісове, годилося хіба що для гонів немовлятам; ті бар'єри на стежці не просто стояли врівень з парканом, а підносилися понад ним на фут чи два, і змайстровано їх було тим разом не з якихось там сірничин, а з грубих брусів, міцних і надійних, як сволок, і не з пап'є-маше, а зі справжнього каменю, приставленого з Вірджинії та східного Тенессі. І тепер чимало й городян туди вибиралося, бо таки

й було на що подивитися: чоловік і кінь зростались, з'єднувались, стаючи однією звіриною, а тоді сягали навіть поза цю межу, поза цей ступінь злиття; не важачись, а проте пробуючи, майже фізично намацуючи цю межу, де навіть отак міцно одне з одним спаяні, так безмірно згармонійовані, мусили вони розпастися знову на двох, наче пілот і реактивний літак, коли швидкість їхня спершу звукова, тоді двократна, тоді трикратна, і зростає далі й далі аж до апогею їхньої (пілота й машини) спромоги, аж поки залізний корабель вибухне й розпадеться, і лише крихке, голе тіло пілотове ще нестиметься вперед по той бік звукового бар'єра.

Хоч у даному разі (з цим чоловіком і конем) діялося власне навпаки. Здавалося, цей чоловік знав, що він сам невразливий і розбитися не може, і з них двох підвести може хіба кінь, і що він влаштував біговище і поставив перешкоди, просто щоб побачити, де кінь його нарешті не витримає. І згідно з усіма засадами цього краю рільників та їздців, він, по суті, мав рацію: так, по суті, й належалось їздити верхи; приміром, Рейф Маккелем, один із його незмінних спостерігачів, що добирав, вирощував, муштрував і продавав коней увесь свій вік і знався на них, мабуть, як ніхто в окрузі, казав, що коли кінь у стійлі, обходься з ним, ніби ти заплатив за нього тисячу доларів, але в ділі, потрібному тобі чи вам обом, тобі й коневі, любому, обходься з ним, ніби можеш купити десяток таких, як цей, по центу за штуку.

І ще одне скоїлося або принаймні почалося десь так зо три місяці тому, і вся округа мусила про це знати або принаймні скласти собі приблизну думку, з тої простої причини, що йшлося про ту єдину сторону чи аспект життя капітана Гуалдреса з Міссісіпі, яку він намагався тримати якщо не в таємниці, то бодай не на видноті.

Певна річ, раз до справи був причетний капітан Гуалдрес, то не обійшлося без коня. Власне, округа навіть знала, який саме кінь. То була та єдина тварина — чи то істота, якщо рахувати й капітана Гуалдреса,— на всіх тих широких, обставлених щитами, вилощених акрах, що навіть номінально Гаррісам не належала.

Бо конем володів сам капітан Гуалдрес. Він купив його на власний вибір і за власні гроші чи ті, якими послуговувався як власними; і, купивши коня за гроші місіс Гарріс, як гадала округа, він здійснив один з найкращих, а можливо, й найкращий хід, на який тільки міг капітан Гуалдрес спромогтися в Північній Америці. Якби він за гроші місіс

Гарріс купив собі дівчину,— що, як усі сподівалися, рано чи пізно він таки зробить, бо ж він був молодший, ніж місіс Гарріс,— погорда й відраза до нього з боку мешканців округи була б менша тільки від їхньої погорди і зневаги до місіс Гарріс. Та що він, як порядна людина, витратив її гроші на коня, то під першим враженням від цього округа наперед його розгрішила: такий шляхетний у перелюбі, такий вірний і невибагливий як приймак, він здобув собі серед йокнапатофців своєрідну повагу і не переставав нею тішитися майже півтора місяця, щойно лиш купив того коня і сам привіз його машиною із Сент-Луїса.

Ту кобилу, лошицю, вже напівсліпу від більма, сплодив імпортний огир, незрівнянний у бар'єрних перегонах, і куплено її, всі в окрузі були того певні, не інакше, як на розплід (це в їхніх очах було доказом, що капітан Гуалдрес тримається північного Міссісіпі в кожному разі досить міцно, аби, купуючи, думати принаймні на рік уперед), бо ж ясно, що більш ні до чого не могла придатися кобила, хоч би якої там крові, раз через рік вона мала зовсім осліпнути. Округа лишалась упевненою в тому і в наступні півтора місяця, навіть і після того, як виявилося, що він не просто чекає, поки природа зробить своє, але й що він щось іще витворяє з кобилою, і виявили це — не що саме він з тою кобилою робить, а тільки, що він щось таки робить з нею — саме тому, що це вперше він спробував приховати свої кінські справи од людських очей.

Бо цього разу не було глядачів, не було очевидців, не лише тому, що те, що капітан Гуалдрес робив з кобилою, діялося вночі, і звичайно пізно вночі, але ще й тому, що капітан Гуалдрес просив сам не приходити дивитись, просив із притаманною латиноамериканцеві доброзвичайністю та галантністю, як то заведено серед його палких, мов порох, земляків, і це просвічувало навіть крізь його злиденну мову:

— Не треба сюди ходити дивитись, бо, слово честі, тепер тут нема що дивитись.

Тож вони й не ходили. Зважили, може, й не на його латиноамериканське слово честі, але зважили. Може, там і справді не було на що дивитись, бо заради чого б то могло бути варто пхатися в таку пору аж бозна-куди, тільки щоб подивитись; одначе вряди-годи котрийсь сусіда, вертаючи пізньої тихої години додому повз ту садибу, чув тупіт копит на якомусь із загонів поза стайнями оддалік від шляху,— одинокий кінь скакав риссю, потім легким галопом, а далі кілька тактів повного чвалу, та нараз тупіт уривався

й западала глуха тиша, і можна було полічити до двох чи й до трьох, аж тоді знову з безгучності виринав той звук повного чвалу, що вже стишувався до легкого галопу й рисі, немовби капітан Гуалдрес вихоплював, висмикував, вишарпував тварину одним махом на всьому скаку з руху в непорушність і тримав її так два чи три такти, а тоді сам кидав її знов у шалену гонитву,— навчаючи її не знати чого, хіба що, як зауважив один дотепник у перукарні, обминати на шосе машини дорогою до міста по свою пенсію, коли осліпне.

— Може, він вчить її стрибати,— висловив здогад перукар, чепурний фертик, стомлений і знудьгований з лиця, що мав шкіру такого кольору, як грибова шапка; сонце світило на нього бодай раз кожного дня, бо в полудень він переходив через відкриту вулицю від перукарні до кав'ярні «Ніч Голубка» на обід, і якщо й сидів він коли-небудь на коні, то це було в ті часи, коли він був безборонним дітлахом і не вмів сам себе від тієї напасті відборонити.

— Серед ночі? — здивувався клієнт.— Потемки?

— Раз кінь сліпне, то відки ж йому знати, що ніч? — сказав перукар.

— Але ж нащо змушувати коня стрибати серед ночі?— спитав клієнт.

— А нащо взагалі стрибають на конях? — відповів перукар, ляпаючи помазком довкола запіненого рота.— Нащо коні взагалі?

Тільки й того. Не було тут глузду й на макове зерня. А капітанові Гуалдресу, як на думку округи, чого-чого, а глузду не бракувало. Його здоровий глузд чи принаймні практичність було доведено, власне, отим самим вчинком, який трохи згодом заплямував його репутацію в нашій окрузі. Бо всі тоді взнали, на що здалась йому та кобила, та сліпа кобила і ніч. Він, цей неперевершений верхівець, лише затулявся конем; він, неморальний ловець підстаркуватих удів, зрадив чистоту і чесність своєї неморальності.

Ішлося не про його моральні засади, а про вірність їм. Щодо його — чужинця та ще й латиноамериканця — моральних принципів ніхто ніколи не мав жодних ілюзій, отже, його моральні вади сприймали наперед, як належне, не чекаючи навіть, поки він того вимагатиме чи проситиме. Але йому накинули моральні засади, самохіть наділили його цілим кодексом, що виявився тепер невластивим йому, і цього капітанові Гуалдресу вже не пробачили ніколи.

Все це зайшло через жінку, іншу жінку. Довелося всім нарешті визнати те, чого вони, як тепер зрозуміли, завжди

сподівалися від чужинця та ще й латиноамериканця, бо тепер вони знали нарешті, нащо здалася ота коняка,— коняка, рокована осліпнути, і до чого був той нічний тупіт копит, якого ніхто, мабуть, не розумів, та принаймні й не сушив собі дуже голови, щоб зрозуміти. Це був троянський кінь; той чужинець, ледве зугарний стулити кілька слів по-англійському, подався аж до Сент-Луїса підшукати й купити за власні гроші коняку, яку йому було треба: сліпу, щоб було чим виправдати нічну свою відсутність, вже вимуштрувану чи здатну засвоїти муштру від нього — на певне гасло, можливо від електричного дзвінка, що вмикався від годинника щодесять-п'ятнадцять хвилин (цим разом фантазія округи сягнула верховин, неприступних навіть гендлярам кіньми, не те що простим дресирувальникам) — кидатися раптово учвал безлюдним загоном, аж поки він верне з побачення і вимкне той годинник, і, завівши кобилу до стайні, нагородить її цукром чи вівсом.

Певна річ, то мала бути жінка молода, може, навіть молоденька дівчина; найпевніше-таки молоденька дівчина, бо ж була в ньому сувора, безжальна і невигадлива чоловіча принадність, що рядилася в латиноамериканську бездоганність і навіть зливалася з нею, як фрак і біла краватка зливаються з молодиком і здобувають йому людську прихильність, хоч він і пальцем не кивне, щоб її заробити. Але це не мало ваги. Власне, тільки хтиві людці сушили собі голову, хто була його любка. Інші, решта, більшість їх, новою жертвою цікавилися не більш, як місіс Гарріс. Невблаганні моралісти, вони відцурались не спокусника, а такого собі лісового оленя, що гасає полями, наче рідний ліс йому не настачить пари. І як згадували місіс Гарріс з її мільйоном доларів, то так наче рівня, або й, чого доброго, зверхники. І прозивали її подумки не «бідолашною жінкою», а «бідолашною дуркою».

І якийсь час, у перші місяці того першого року по їхньому поверненню з Південної Америки, той хлопець їздив верхи з капітаном Гуалдресом. А він, Чарлз, уже знав: хлопець їздити вміє. І так воно й насправді було; та тільки дивлячись, як він силкується не відстати від капітана Гуалдреса, що мчить бар'єрною доріжкою, починали ви гаразд розуміти, що таке справжня кінна їзда. І він, Чарлз, думав, що тепер, коли там, у домі, гостює чоловік з іспанською кров'ю в жилах, хлопцеві є, либонь, з ким фехтувати. Але чи фехтували вони чи ні, не знав ніхто, і незабаром хлопець уже навіть перестав ганяти верхи з материним гостем, чи коханцем, чи то майбутнім своїм вітчимом, чи як там

його назвати, і тепер у місті могли його побачити хіба лиш, як він проїздив через Майдан потужним спортивним автомобілем, в якому задне сидіння й ніша над ним були захаращені багажем,— чи то кудись вибираючись, чи саме звідкись вертаючись. А через півроку завжди, як доводилося бачити хлопця так зблизька, що хоч би й у вічі йому зазирнути, він, Чарлз, не міг утриматися від думки: «Хай би на цілому світі тільки й було коней, що одна пара і вони обоє належали йому, без великої, дуже великої потреби я б нізащо не поїхав з ним верхи, навіть якби моє ім'я було капітан Гуалдрес».

II

І ось ці люди — ці маріонетки, ці паперові ляльки, ця ситуація, безвихідь, побутова драма, відьомський шабаш, називайте як хочете,— впали, мов грім з ясного неба, дядькові Гевінові на голову о десятій годині холодного вечора за місяць до різдва, а він з того всього тільки й відчув бажання, чи визнав за слушне або навіть за доконечне, повернутися до шахівниці, пересунути пішака й сказати: «Твій хід», наче взагалі нічого не скоїлося, і нічого взагалі не було,— він не тільки відмахнувся, а й відкинув геть і перекреслив увесь цей клубок.

Та він, Чарлз, ще не походив. І цього разу він сам повторив уперто:

— То все гроші.

І дядько цим разом повторив і собі, усе ще гостро, сухо, навіть грубувато:

— Гроші? Чи ж тому хлопцеві йдеться про гроші? Він, мабуть, їх ненавидить, лютує щоразу, як доводиться тягати з кишені ці папірці, лиш тому, що треба чогось купити чи кудись поїхати. Якби тут ішлося про гроші, я б так ніколи нічого й не довідався. Нащо б йому тоді влітати бомбою сюди, до мене, о десятій вечора і спершу владно наказувати, потім вдаватися до брехні, а далі й до погроз, аби лиш стримати свою матір від одруження з чоловіком без грошей? Нехай би навіть той був голяк-голяком, хоч про капітана Гуалдреса цього напевно твердити не можна.

— Ну й що,— сказав він, Чарлз, ізнов таки вперто.— Він не хоче ані матері, ані сестри віддавати заміж за цього чужоземця. Він просто недолюблює капітана Гуалдреса, та й годі.

Тепер дядько Гевін уже й справді змовк, — сидів навпроти за шахівницею і чекав. І враз небіж спіймав на собі дядьків непорушний, задумливий і дуже пильний погляд.

— Ну-ну, — сказав дядько. — Ну-ну-ну.

І дивився на нього, аж він переконався, що не зовсім ще розучився червоніти. А він мав би вже звикнути до цього чи бодай до того, що дядько й досі не забув, дарма що самому йому та обставина випала з голови. Але він бодай стояв на своєму і, високо тримаючи голову, хоч весь спаленілий,— вдивлявся в дядька так само невідривно, як і дядько в нього, відповідаючи також і на це:

— Вже й не кажучи, що він притяг сюди свою сестру і змусив її до брехні.

Дядько Гевін дивився на нього вже не глузливо, тепер навіть і не пильно — дивився, та й годі.

— І чого це воно так, — почав дядько, — що люди в сімнадцять...

— Вісімнадцять, — заперечив він. — Чи вже майже.

— Хай так,— погодився дядько.— У вісімнадцять чи вже майже, — такі переконані, начебто несила літнім людям, як от я, визнати чи пошанувати, чи бодай пригадати те, що молоді мають за пристрасть і кохання?

— Може, це тому, що літні люди вже не бачать різниці між любов'ю та пристрастю і простою собі доброзвичайністю, як, скажімо, не тягнути рідної сестри о десятій годині холодного грудневого вечора за шість миль, щоб змусити її брехати.

— Ну, добре, — сказав дядько Гевін. — Тоді «туше́» [1]. Чи ж того досить? Бо, як вважає один мій знайомий літній чоловік п'ятдесяти років, нема нічого понад силу сімнадцяти-, і вісімнадцяти-, і дев'ятнадцятилітнім... і, як на те, шістнадцятилітнім також... нічогісінько, а що вже казати про такі речі, як любов і пристрасть чи доброзвичайність, чи там притягти вночі рідну сестру за шість або й двадцять шість миль, щоб змусити її брехати, чи вламуватися до сейфа, а чи вбити когось... Якщо йому справді довелося її тягти. Її не силувано приїздити; я принаймні жодних кайданів не бачив.

— Однак вона приїхала, — сказав він. — І збрехала. Категорично заперечила свої заручини з капітаном Гуалдресом. А коли ти запитав її прямо, чи його кохає, відповіла «так».

— І за це слово її виставлено з кімнати, — сказав дядько. — Власне, коли вона сказала правду, а таке, до речі, як на мене, теж не понад силу людям сімнадцяти-, і вісімнадцяти-, і дев'ятнадцятирічним, надто ж, якщо можна цим чомусь зарадити. Вона ввійшла сюди, обоє ввійшли, з тією

[1] Скорочено від французького «п'єс туше — п'єс жуе». тобто «торкнув — ходи»; цією формулою гравець у шахи вимагає від противника походити фігурою, яку той торкнув.

брехнею, завченою спеціально для мене. Але їй не стало духу. Отож вони силкувалися одне одного використати, щоб досягти певної мети. Тільки в кожного з них мета була інша.

— Але обоє принаймні облишили свій намір, побачивши, що не на їхнє вийшло. Він облишив досить скоро. Облишив майже так само рвучко, як і почав. Мені здалося на мить, що він ось-ось має швиргонути її за двері до холу, мов ганчір'яну ляльку.

— Так, — сказав дядько Гевін. — Аж надто скоро. Він облишив той план, щоб удатися до чогось іншого, як тільки впевнився, що не може покластися на неї. А вона облишила ще до того. Облишила, як тільки переконалася, що він вислизає з рук або що я не впіймаюся на гачок і, значить, також не дамся до рук. Тим-то вони обоє надумали вдатися до чогось іншого, і мені це не подобається. Бо вони ж небезпечні. Не тим небезпечні, що дурні: дурості, перепрошую, сер, і слід сподіватися в такому віці. Але тому, що досі ніхто, кого б вони достатньо шанували чи боялися, щоб йому повірити, не сказав їм, що вони дурні та зелені. Твій хід.

І схоже було, що від дядька більш нема чого чекати; на цю принаймні тему від нього явно годі чогось домогтися.

Схоже було, що вже й справді нема чого чекати. Він походив. Обміркував цей хід уже теж давненько, давніше за дядька, коли рахувати, як то роблять пілоти, чистий час у польоті, а не просто проминулий час, бо йому ж не доводилось, як дядькові, приземлятися для відсічі напасникам, а потім знову зніматися в повітря. Своїм коньом він тримав під боєм дядькову королеву і туру. Тут йому дядько підставив пішака, — тільки він, Чарлз, либонь, один і повірив, що дядько прогавив. І він походив, а тоді походив дядько, і як звичайно, було вже по всьому.

— Мабуть, мені краще було брати королеву двадцять хвилин тому, коли міг, а туру випустити з рук, — сказав він.

— Авжеж, — погодився дядько і заходився розбирати фігури на білі й чорні, поки він, Чарлз, діставав коробку з нижньої полички столика для курцівського приладдя.— Ти б не зміг їх узяти менш як за два ходи. А кінь, правда, ходить одразу на два поля і навіть одразу в двох напрямках. Та тільки двічі підряд він ходити не може. — Дядько посунув чорні фігури до нього через шахівницю. — Тепер я візьму білі, і ти можеш спробувати щастя ще раз.

— Вже минула десята, — заперечив він. — Скоро пів на одинадцяту.

— Так і є,— сказав дядько, розставляючи чорні фігури. — Так часто буває.

— Чи не пора мені вже лягати? — закинув він, Чарлз.

— Може, й пора, — відгукнувся дядько, все ще без найменшої затримки, все ще абсолютно лагідний. — Ти не заперечуєш, як я ще трохи посиджу, правда ж?

— Може, тобі краще тоді гратиметься, — сказав він. — Граючи сам із собою, бодай хоч подивуєшся вперше в житті з похибок супротивника.

— Ну, гаразд уже, гаразд, — озвався дядько. — Чи ж не сказав я «туше»? Та постав хоч фігури назад на шахівницю, гратимеш там чи ні.

Оце і все, що він, Чарлз, тоді знав. Нічого більшого навіть і не підозрював. Але він довідався чи, скоріше, зміркував дуже швидко. Цього разу вони спершу зачули ходу в холі — легке, різке, сухе стаккато, як то звичайно дріботять дівчата. Живши в дядька, він добре засвоїв, що в усіх домах чи будівлях, де бодай два помешкання більш-менш відокремлені одне від одного, людської ходи майже ніколи не чути. Отож він зрозумів тої ж миті (ще навіть вона постукати не встигла і дядько не встиг ще навіть сказати: «Ну, тепер твоя черга спізнитись відчинити»), що не лише дядько Гевін увесь цей час не сумнівався в її поверненні, але навіть і він сам теж мусив те знати. Тільки він подумав спочатку, що то хлопець послав її знову; і лише згодом подумав з подивом, як же то вона прихитрилася так швидко його спекатись.

В усякому разі, виглядала вона так, наче весь цей час бігла не спиняючись; притримуючи рукою на шиї хутрянку, з-під якої спадала довга біла сукня, вона постояла в дверях хвильку після того, як він відчинив їх. І страх, може, й досі прозирав у неї на обличчі, та збентеженості тепер в очах не було вже й сліду. Вона подивилась на нього, добре подивилась,— а першого ж разу, як йому видалося, зовсім не завважила його в кімнаті.

Потім вона відвела від нього погляд. Увійшла і хутко продріботіла через усю кімнату до столика з шахівницею, де (цим разом) стояв дядько Гевін.

— Я маю вам дещо сказати сам на сам,— мовила вона.

— Можете казати, — відізвався дядько. — Це Чарлз Мелісон, мій небіж. — Він одсунув один стілець від столика. — Сідайте, будь ласка.

Дівчина, проте, й не ворухнулася.

— Ні,— наполягала вона,— сам на сам.

— Не можете розповісти мені правду, коли нас троє, то навряд чи скажете й мені самому, — відповів дядько Гевін. — Сідайте.

Вона ще якусь хвилю не рухалась. Він, Чарлз, не бачив її обличчя, бо вона стояла до нього спиною. Але голос її зовсім змінився.

— Авжеж,— промовила вона і обернулася до стільця. Потім, уже наміривши сідати, знову спинилася, напівобернувшись і дивлячись на двері, наче не тільки сподівалась почути в холі братові кроки, але вже ладна була вибігти аж у вуличні двері подивитись, чи де не видно брата.

Однак це не була справжня затримка, бо зараз же вона й сіла, і спідниці, а з ними й ноги, коли вона повалилася на стілець, миготнули в неї, як то звичайно в дівчат, мовби в них навіть суглоби не так попричіплювано і не там, де в чоловіків.

— Можна мені запалити? — поспиталася вона.

Та не встиг ще дядько простягти руку до пачки сигарет — сам він їх не палив, — як вона витягла не знати звідки не якусь там платинову, всю в самоцвітах, цигарницю, як то можна було сподіватися, а одну-однісіньку сигарету, зібгану, пом'яту, аж тютюн із неї трусився, наче вона провалялась отак у неї в кишені не один день, і, вхопивши свою руку з сигаретою біля зап'ястка, очевидно, щоб не тремтіла, піднесла її до сірника, якого запалив дядько. Потім вона пахконула димом, прихилила сигарету до попільнички і склала руки на колінах, не стиснувши, а лише стуливши кулаки, маленькі й непорушні на темному тлі хутра.

— Йому загрожує небезпека,— вимовила вона.— Я так боюся.

— А, — сказав дядько. — Вашому братові загрожує небезпека.

— Ні-ні, — заперечила вона майже дражливо. — Не Максові. Себас... капітанові Гуалдресу.

— Розумію, — сказав дядько. — Капітанові Гуалдресу загрожує небезпека. Він, кажуть, здорово їздить на конях, хоч сам я верхи його не бачив ніколи.

Вона взяла сигарету, похапки затяглася двічі, розкришила її в попільничці, поклала руки назад на коліна і знову зиркнула на дядька.

— Гаразд, — мовила вона. — Я кохаю його. Я вже вам казала. Але я зараз не про це. Просто бувають речі, яким годі зарадити. Так і з цим. Мама його побачила перша, чи то він побачив її перший. Зрештою, вони обоє з одного покоління. А я вже ні... бо Се... капітан Гуалдрес старший від мене на добрих вісім-десять років, а може, й більше. Але це пусте. Не в тім річ. Йому загрожує небезпека. І хай би навіть він проміняв мене на маму, я однаково не хочу бачити, як

лихо спаде йому на голову. Не хочу принаймні, щоб мій брат через це потрапив за грати.

— Тим паче що гратами зробленого не поправиш, — підхопив дядько Гевін. — Згоден з вами: куди краще посадовити його за грати ще до того.

— До того? — перепитала вона. — До чого?

— До того, як допуститься карного вчинку, за який може потрапити за грати,— пояснив дядько, і в голосі його бриніла та неймовірно чемна безпосередність, що й найхимернішим нісенітницям надавала вигляду не тільки дотепності, а й якогось здорового глузду.

— О! — вигукнула дівчина. Вона подивилася на дядька.— Як то посадовити його? — запитала вона. — Настільки я знаюся на законі: за самі лиш наміри людей не ув'язнюють. Зрештою, він дав би якомусь мемфіському адвокатові двістітриста доларів, і вже завтра його б випустили. Хіба ні?

— Хіба ні? — повторив за нею дядько. — Чи ба, скільки треба адвокатові клопоту, щоб заробити триста доларів!

— І з того взагалі не було б ніякої користі, чи не так? — запитала вона. — Вишліть його.

— Вислати вашого брата? — здивувався дядько. — Куди? Навіщо?

— Облиште це,— сказала вона.— Облиште. Чи ви не знаєте, що якби мені було до кого вдатися, крім вас, я б не стояла тут. Вишліть Себ... капітана Гуалдреса.

— Ага,— сказав дядько. — Капітана Гуалдреса. Боюся, іміграційним органам бракує не лише належного бажання, але й такої широкої сфери діяльності, як у мемфіських тристадоларових адвокатів. З його висланням забарилися б на цілі тижні, ба й на місяці, а тим часом, коли ваші страхи небезпідставні, то й двох днів забагато. Бо що ж би ваш брат робив увесь цей час?

— Значить, ви, слуга закону, неспроможні потримати його десь під замком, поки Себастян виїде з нашого краю?

— Кого потримати? — запитав дядько Гевін. — Де потримати?

Вона відвела від нього погляд, хоч сама й не ворухнулася.

— Можна попросити у вас сигарету? — запитала.

Дядько подав їй сигарету з пачки на столику і підніс запаленого сірника, і вона знову випросталася, швидко пахкаючи димом, і заговорила з-поза голубуватих клубків, усе ще не дивлячись на дядька.

— Гаразд, — промовила вона. — Коли врешті між ним та Максом дійшло до справжньої чвари і я зрозуміла, як

сильно Макс його ненавидить і що добром у них не обійдеться, я переконала Макса погодитися...

— ...щоб дарував життя нареченому вашої матері,— підказав дядько.— Майбутньому вашому вітчимові.

— Гаразд, — мовила вона з-поза швидких хмаринок диму, що курився з сигарети, затисненої між двох пальців зі шпичастими, фарбованими нігтями. — Бо ж вони з мамою ще ні до чого не домовились, — якщо їм взагалі було про що домовлятись. І вже ж то не мама хотіла залагодити цю справу, бо... І він би однаково мав коні чи бодай гроші на купівлю нових, байдуже з ким із нас... — Вона хутко пахкала сигаретою, не дивлячись на дядька і взагалі ні на що. — Коли я збагнула, що як нічого з цим не зробити, рано чи пізно Макс його вб'є, ми з Максом домовилися так: він зажде ще добу. Я піду з ним до вас і намовлю вислати його назад до Аргентіни...

— Де він тільки й матиме, що свою капітанську платню, — сказав дядько. — І тоді ви подастеся слідом за ним.

— Гаразд, — сказала вона. — Так. Отже, ми прийшли до вас, і тут я побачила, що ви не ймете нам віри і не збираєтесь і пальцем кивнути в цій справі, тож я не знайшла іншої ради, як при вас показати Максові, що я теж люблю його, аби Макс зробив щось таке, що змусило б вас повірити, що він принаймні не жартує. І так і вийшло, він не жартує, і ви повинні мені допомогти. Повинні.

— А ви теж повинні зробити дещо, — сказав дядько Гевін. — Повинні почати казати правду.

— Я й казала. І кажу.

— Але не всю. Що там вийшло поміж вашим братом і капітаном Гуалдресом? Але цим разом уже, як той казав, без гречаної вовни...

На якусь мить вона скинула очима на дядька крізь швидкі хмаринки диму. Сигарета вже догоріла майже до самих пофарбованих нігтів.

— Ваша правда, — зітхнула вона. — Не в грошах тут річ. Гроші його не обходять. Їх стане для Себ... для всіх нас. І це навіть не через маму. Це через те, що Себастян завше побивав його. В усьому. Себастян приїхав навіть без власного коня, і Макс теж добре їздить, але Себастян побиває його, побиває на Максових же конях, і ті ж таки коні, Макс про це знає, перейдуть до Себастянових рук, скоро тільки мама зважиться врешті і скаже «так». Макс був найкращий учень у Паолі, а проте одного дня Себастян узяв мітлу і відбив два Максові випади, аж той не витерпів, здер кульку з вістря рапіри й кинувся так на нього, а Себастян

тією ж таки мітлою, наче шаблею, відбивав атаку, поки хтось не схопив Макса.

Вона дихала не так тяжко, як швидко, рвучко, майже засапано, і все ще силкувалася затягтися сигаретою, а та була надто куца, щоб її курити, навіть якби не тремтіла так шалено в руці; вона обважніло сиділа на стільці, у тій своїй хмарці з білого шовку й тюлю і в темній похмуро-лискучій пишноті маленьких забитих звірят, не так бліда із себе, як делікатна й крихкотіла, і не так навіть крихкотіла, як холодна, ефемерна, мов рання весняна біла квітка, передчасно розквітла на своїй стеблинці серед снігу та льоду, — квітка, приречена згинути у вас-таки на очах, не знаючи навіть, що вмирає, не відчуваючи навіть болю.

— Це було вже опісля, — сказав дядько Гевін.

— Що? Опісля чого?

— До цього дійшло, — сказав дядько. — Але вже опісля. Не буває, щоб хто кому бажав смерті через те лише, що той взяв гору над ним у перегонах чи фехтуванні. В усякому разі, не буває, щоб хтось доводив таке своє бажання до конкретних дій.

— Буває, — заперечила вона.

— Ні, — сказав дядько Гевін.

— Буває.

— Ні.

Вона перехилилася й поклала недопалок у попільницю обережно, ніби яйце чи капсуль з нітрогліцерином, і випросталася на стільці знову; долоні її тепер лежали на колінах навіть не стулені, а розпростані.

— Гаразд, — озвалася вона. — Цього я й боялася. Я казала... Я знала, вас таке не вдовольнить. То все через жінку.

— Ага, — сказав дядько Гевін.

— Я гадала, може, ви так не будете прискіпуватися, — вела вона далі, і тепер голос її змінився втретє, відколи вона, менш як десять хвилин тому, ввійшла сюди.— Це там, зо дві милі від нашої садиби. Фермерова донька. О так,— зітхнула вона,— знайома ситуація — роман Вальтера Скотта, чи Гарді *, чи ще там когось три століття тому: молодий пан і кріпаки, право сеньйора й усе, що з того випливає. Тільки тут сталося інакше. Бо Макс дав їй обручку. — Тепер її руки, знову стиснуті, лежали на вильцях, і вона знову не дивилася на дядька. — Цього разу було зовсім не так. Краще, ніж у Гарді чи Шекспіра. Бо цим разом було два міських молодики: не сам тільки багатий молодий граф, але й чужоземний його приятель чи принаймні гість у його домі; цей романтичний брюнет, чужоземний лицар, брав гору над молодим

графом в їзді на конях не чиїх, а того ж таки молодого графа, і вибив мітлою рапіру з руки молодому графові. І ось кінець кінцем йому досить лиш було під'їхати вночі під вікно дівчини молодого графа й свиснути... Зачекайте, —сказала вона.

І звелася. Власне, вона вже йшла, ще й не ставши на ноги. Вона перетнула покій, рвучко розчинила двері, і ще не встиг він, Чарлз, бодай ворухнутись, як її каблучки твердо й хутко застукотіли в холі. Потім грюкнули парадні двері. А дядько — так і стояв собі непорушно, просто дивлячись у ті відчинені двері.

— Що? — запитав він, Чарлз.— Що?

Дядько Гевін, одначе, не відповів; небіж усе ще дивився на ті двері, і тоді, ще перш, ніж дядько встиг би відповісти, вони знову почули грюк парадних дверей і твердий сухий стукіт дівчачих каблучків у холі, тепер уже двох пар, і влетіла дочка місіс Гарріс, і перетяла кімнату, і махнула рукою позад себе, і сказала:

— Ось вона,— і пішла далі, і знов миготнули її ноги й сукня, як сідала на стільця, а вони з дядьком дивилися на ту іншу дівчину — селянку, бо ж йому вже траплялося бачити її в місті в суботу,— то був єдиний спосіб пізнавати сільських, бо ж уста й обличчя вони й собі підмальовували, а часом і нігті, і їхні сукні, хай, може, й пошиті фірмою «Сієрс і Роубак», зовсім уже не скидалися на готове вбрання від Сієрса й Роубака, а часом навіть ним і не були, дарма що й не оздоблені тисячодоларовими норками; дівчина ця була, мабуть, однолітка міс Гарріс, але на зріст трохи менша, стрункa, однак натоптувата, як то буває у сільських дівчат, чорнява й темноока,— вона зирк мигцем на нього, а тоді перевела погляд на дядька.

— Заходьте, — сказав дядько Гевін. — Я Стівенс. Ваше прізвище Моссоп, коли не помиляюся.

— Я знаю, — сказала дівчина. — Ні, сер. То моя мати писалася Моссоп. А батька звуть Генс Кейлі.

— Обручка теж із нею,— втрутилась міс Гарріс.— Я попросила її прихопити, бо знала, що ви повірите не більше, ніж я сама, почувши цю історію. Я не ганю її, що не носить обручки на пальці. Я б теж не носила, якби мені хто сказав таке, як Макс їй.

Друга дівчина зиркнула на неї й на якусь хвилину затрималася на ній поглядом — чорним, байдужим, некліпним і цілком спокійним, а та собі взяла з пачки ще одну сигарету, хоча цим разом ніхто не запалив їй вогню.

Тоді міс Кейлі знову поглянула на дядька. Очі в неї були поки що як очі. Просто насторожені, та й тільки.

— Я ніколи її не носила, — сказала вона. — А все через батька. Для нього Макс — звичайний шалапут. І я навіть на гадці не маю тримати її в себе, тільки стрінуся з Максом — зараз же йому поверну. Бо я тепер теж думаю...

З уст міс Гарріс злетів якийсь звук. Навряд чи, подумав він, такого навчили її в швейцарському монастирі. Міс Кейлі знов кинула на неї той свій чорний, задумливий погляд. Але очі в неї ще й тепер були як очі. Потім вона звернула їх на дядька.

— Його слова не образили мене. А ось те, як він сказав їх, не сподобалося мені. Може, він тоді інакше й не міг сказати. Та тільки він мусив придумати якийсь інший спосіб. Але я не розгнівалась на нього за ті слова.

— Розумію, — озвався дядько Гевін.

— Я однаково б не розсердилась на нього за те.

— Розумію, — повторив дядько Гевін.

— Але він робив не по правді. Від самого початку не по правді. То він перший сказав мені, що краще обручки не носити поки що в людей на очах. Я навіть не встигла відповісти йому, що не така вже й дурна, щоб викритися перед татом із тою обручкою...

З уст міс Гарріс знову злетів той самий звук. Цим разом друга дівчина урвала мову, поволі обернула голову й п'ятьшість секунд видивлялася на неї, що сиділа з незапаленою сигаретою між пальцями. Потім міс Кейлі знову перевела погляд на дядька.

— І то, власне, він сказав, що нам краще не заручатися, хіба що потай. А раз я мала заручатися тільки потай, то, скажіть на милість, чому б то капітан Голдез...

— Гуалдрес,— поправила міс Гаріс.

— ..Голдез,— вела далі міс Кейлі,— чи хто інший не міг приїхати до нас, посидіти на веранді й погомоніти? А я ще й люблю часом поскакати верхи на коні, без нагнітів од упряжі, тим-то коли він приїжджав із другим конем для мене...

— А як ти поночі могла бачити, з нагнітами кінь чи без них? — запитала друга.

Тепер міс Кейлі, все ще без поспіху, обернулася всім тілом і подивилася на ту, другу.

— Що? — запитала вона. — Що ти сказала?

— Ану,— втрутився дядько Гевін.— Годі вам.

— Ви, старий дурню,— сказала міс Гарріс. На дядька вона й не дивилася. — Чи, по-вашому, який-небудь чоло-

вік — хіба такий як ви, що вже стоїть одною ногою у могилі,— гасав би щоночі цілими годинами конем сам-один по безлюдному майданчику?

Враз міс Кейлі ворухнулася. Вона хутко ступнула кілька кроків, ідучи нагнулася, закотила край спіднички, витягла щось із-за панчохи і зупинилася перед кріслом міс Гарріс, і якби то був ніж, вони з дядьком уже б запізнилися.

— Встань, — кинула вона різко.

Тепер міс Гарріс запитала «Що?» і скинула очима вгору, все ще тримаючи незапалену сигарету біля рота. Друга не промовила більш нічого. Вона лиш гойднулася на підборах назад, струнка й натоптувата, і вже була замахнулася, коли це дядько теж кинувся, гукнувши: «Стійте! Стійте!», але вона вже з маху ляснула міс Гарріс в обличчя, і в ту сигарету, і в ту руку, де сигарета, в усе разом, а міс Гарріс підхопилася на кріслі, та так і зосталася там сидіти, вже з поламаною сигаретою, що зависла у неї в пальцях, вже з довгою тонкою подряпиною на щоці; а тоді й сама та обручка з великим діамантом, блиснувши, впала додолу з поли хутрянки.

Міс Гарріс хвильку дивилася на сигарету. Тоді поглянула на дядька Гевіна.

— Вона мене вдарила! — озвалася вона.

— Я бачив, — сказав дядько. — Я й сам ладен був... — І тут підхопився — мусив підхопитися: вона зірвалася з крісла, і міс Кейлі вже знов гойднулася назад на своїх підборах. Але дядько цим разом їх випередив і, скочивши поміж них, відіпхнув міс Гарріс однією рукою, а міс Кейлі другою, і за мить вони обидві вже стояли там, плачучи, ревучи, ну чистісінько як трилітні діти після бійки, а дядько тим часом, подивившись на них хвильку, нахилився й підняв обручку.

— Вже досить, — сказав він. — Перестаньте. Одна й друга. І гайда у ванну вмиватись. Тими он дверима. — І коли вони обидві хутко рушили, додав: — Не разом. По одній. Ви перша,— це до міс Гарріс.— Там у шафі, є кровоспинне, якщо вам потрібне, бо завжди краще боятися сказу, ніж просто в нього вірити. Проведи її, хлопче.

Але вона вже вийшла до спальні. Міс Кейлі стояла, витираючи носа тильним боком долоні, аж поки дядько подав їй свою хустинку.

— Пробачте мені,— промовила вона, схлипуючи, себто підшморгуючи носом. — Але їй не слід було доводити мене до цього.

— Не слід було давати їй нагоди, — сказав дядько. — Певно, вона лишила вас чекати в машині весь цей час. Заїхала по вас додому і взяла з собою.

Міс Кейлі висякалася в дядькову хустину і відказала:

— Так, сер.

— Тоді доведеться тобі відвезти її додому,— звернувся дядько до нього, Чарлза, не озираючись.— Вони вдвох не можуть...

З міс Кейлі, одначе, вже було все гаразд. Замашним рухом вона витерла носа спершу справа, потім зліва і замірилася віддати хустинку дядькові, але передумала на півдорозі, опустила руку з хустинкою і сказала:

— Вернуся з нею. Я не боюся її. Мені залишиться тільки дві милі додому, хоч би навіть далі своїх воріт і не повезла.

— Добре, — погодився дядько Гевін. — Ось, прошу, — він подав їй обручку.

Був то великий перстень, оздоблений діамантом; з ним теж усе було гаразд. Міс Кейлі ледве глянула на нього.

— Він мені не потрібен, — сказала вона.

— І мені б не був потрібен,— підхопив дядько.— Але пристойність вимагає, щоб ви оддали його власноручно.

Тоді вона взяла обручку, а потім вернулася міс Гарріс, і міс Кейлі пішла й собі вмитися, і досі ще з хустинкою в руці. Міс Гарріс виглядала знову справно, зі склистим мазком кровоспинного на подряпині; і тепер вона тримала платинову, всю в самоцвітах коробочку, тільки то була пудра й усе таке. Ні на кого з них вона не дивилась, а тільки в люстерко на вічкові коробочки,— кінчала чепурити лице.

— Мабуть, я повинна перепросити, — озвалася вона. — Але, мені здається, слуги закону всякого надивилися у своєму ділі.

— Ми намагаємось уникати кровопролиття, — сказав дядько.

— Кровопролиття, — аж здригнулася вона. І зненацька забула про лице, як і про ту платинову коробочку в самоцвітах, і зухвальство та гордощі позлітали з неї, і коли вона звела очі на дядька, знову панував там жах і переляк; і він, Чарлз, знав: йому з дядьком вільно всяке думати про те, що може і що збирається вчинити її брат, але вона принаймні не мала щодо того жодних сумнівів.

— Ви повинні щось зробити, — сказала вона. — Повинні. Якби мені було ще до кого звернутися, я б не морочила вам голови. Але я...

— За вашими словами, ви з ним уклали угоду, що він не робитиме нічого протягом доби, — сказав дядько Гевін. —

Гадаєте, він так і не зламає свого слова, так само, як і ви, — не зробить щось по-своєму за спиною у вас?

— Не знаю,— відказала міс Гарріс.— Якби ви тільки могли потримати його за гратами, поки я...

— Цього я не можу, як не зможу й того, другого, вислати завтра до сніданку. А чого б вам не вислати його самій? Ви ж казали, що...

Тепер на обличчі її панував жах і розпач.

— Я теж не можу. Я пробувала. Мабуть, зрештою, мама таки дужча від мене. Я навіть пробувала з ним поговорити. Але він, як оце й ви: теж не вірить, що Макс небезпечний. Каже, то все одно, що тікати від дитини.

— А воно ж так і є,— сказав дядько. — І це, власне, причина.

— Власне причина чого?

— Нічого, — сказав дядько.

Дядько Гевін уже не дивився на неї, ані на нього, Чарлза, ані взагалі, оскільки він міг судити, ні на що, лише стояв собі, потираючи пучкою великого пальця головку своєї люльки з кукурудзяного качана. Потім вона попросила:

— Можна ще одну сигарету?

— А чом би й ні? — відказав дядько.

Вона взяла сигарету з пачки, і цього разу Чарлз подав їй вогню, — обережно ступаючи серед порозкидуваних на підлозі шахових фігур, він проходив саме повз дядька до курцівського столика по сірники, аж увійшла міс Кейлі, теж ні на кого не дивлячись, і кинула дядькові:

— Вона висить на дзеркалі.

— Що висить? — здивувався дядько.

— Ваша хустинка,— пояснила міс Кейлі.— Я випрала її.

— А...— сказав дядько.

А міс Гарріс промовила:

— Просто побалакати з ним теж нічого не дасть. Ви пробували раз і знаєте.

— Не пригадую,— сказав дядько.— Не пригадую, щоб я когось іще чув, крім нього. Але ви маєте рацію щодо балачки. Мені так здається, що вся ця каша заварилася через чиюсь надмірну балакучість.

Але вона зовсім не слухала.

— Та й ми теж однаково ніколи вже не затягнемо його сюди. То вже доведеться вам відвідати нас...

— На добраніч, — сказав дядько Гевін.

Вона таки зовсім не слухала.

— ...зранку, поки він ще не встане й не піде куди з дому.

Я зателефоную вам уранці, коли це найзручніше буде зробити...

— На добраніч, — сказав дядько ще раз.

Тоді вони вийшли до холу, ясна річ, зоставивши двері відчинені,— себто міс Гарріс зоставила, та коли він, Чарлз, подався причинити їх, міс Кейлі вже верталася сама задля цього, проте, побачивши його, облишила свій намір. Але тільки-но він узявся за ручку дверей, дядько сказав:

— Стривай.

Чарлз спинився з рукою на дверях, і вони почули твердий сухий цокіт дівочих підборів у холі, а тоді, звісно, і стукіт парадних дверей.

— Те саме думали ми й того разу,— сказав дядько.— Сходи, щоб упевнитись.

Але дівчата пішли-таки. Він, Чарлз, стояв у розчинених парадних дверях серед щипливо-морозяної, безвітряної грудневої пітьми, коли почув рев потужного мотора на високих обертах і побачив, як велике спортивне авто, гойднувшись і завивши, рушає майже на повній швидкості і, повискуючи шинами по бруківці, зникає за найближчим рогом, і як тильні ліхтарі розчиняються, зникають з очей теж надто швидко, так швидко, що вони вже мусили бути геть за Майданом, коли йому ще вчувався запах припаленої від тертя гуми.

Потім він повернувся до вітальні, де серед порозкидуваних фігур дядько, сидячи, натоптував свою люльку. Він пройшов, не спиняючись, підібрав шахівницю і поклав знову на столик. На щастя, вся та колотнеча зчинилася осторонь і жодної фігури не було роздавлено. Він позбирав їх з підлоги навколо дядькових ніг і знову порозставляв на шахівниці, навіть походив пішаком від білої королеви, розігруючи класичний дебют, як вимагав того дядько. Дядько все ще натоптував люльку.

— То, виходить, про капітана Гуалдреса говорили таки правду, — озвався він, Чарлз. — Тут замішана дівчина.

— Котра дівчина? — запитав дядько. — Чи ж одна з них двічі не проїхала сьогодні шість миль, аби лиш ми не мали жодних сумнівів, що вона хоче пов'язати своє ім'я з прізвищем капітана Гуалдреса, хоч би там що; а та, друга, не тільки вдалася аж до кулаків, щоб спростувати наклеп, але не вміє навіть гаразд вимовити його прізвища?

— А-а...— протяг він.

Потім замовк, присунув крісло до столика і знову сів. Дядько приглядався до нього.

— Ти, бачу, добре виспався? — запитав дядько.

І тоді він теж виявився трохи тугим на розум. Але йому треба було тільки зачекати, бо дядько лише тоді рішуче відмовлявся розжовувати свої дотепи, коли то були справжні дотепи, справжні перли; звичайні ж ущипливі слівця він завжди пояснював.

— Півгодини тому ти рвався до ліжка. Я не міг тебе навіть стримати.

— І ледве дечого не прогавив, — підхопив він. — Тепер я буду розумніший.

— Сьогодні вже не буде чого прогавлювати.

— І я так думаю,— сказав він, Чарлз.— Та міс Кейлі...

— ...доїхала щасливо додому, — докінчив дядько, — звідки, сподіваюсь, нікуди не рипатиметься. І та, друга, теж. Давай, ходи.

— Я вже походив, — сказав він.

— Тоді ходи знову, — промовив дядько, висуваючи свого пішака проти білого. — І цим разом пильнуй, що робиш.

Йому здавалося, що він пильнує, і пильнував, — тепер і раніше, завжди. Але пожиток із тієї пильності був, либонь, усе той самий: він трохи скоріше, ніж завжди, помітив, що й ця партія скінчиться, як і інші; аж раптом дядько позмітав фігури з шахівниці й дав йому розв'язувати задачу з кіньми, турами та двома пішаками.

— Це вже не гра, — заперечив він.

— Те, в чому людська пристрасть, і сподіванки, і дурість можуть відбитись, мов у дзеркалі, а потім дістати й речове підтвердження,—це гра і тільки гра,—сказав дядько.—Ходи.

І цим разом то був телефон, і він, Чарлз, знав заздалегідь, що тепер то буде телефон, і навіть, що́ говоритиметься, тож, власне, й не потребував чути розмови по той кінець дроту; врештою, у дядька теж вона не забрала багато часу.

— Так? Слухаю... Коли?.. Розумію. Коли ви дісталися додому, вам кажуть, що він спакував валізу, сів у машину й заявив, що їде до Мемфіса... Ні, ні, не вчи ученого їсти хліба печеного.

Дядько Гевін поклав трубку на місце і сидів, не приймаючи з неї руки, непорушний, затамувавши віддих, навіть не тер великим пальцем голівку люльки; сидів отак довго, аж він, Чарлз, уже ладен був заговорити, коли це дядько підняв раптом трубку і попросив з'єднати його з Мемфісом — це теж не забрало багато часу — з містером Робертом Маркі, адвокатом і місцевим політиком, дядьковим колегою по Гейдельбергу.

— Ні-ні, ніякої поліції; вони його не зможуть затримати. Та я зовсім цього й не хочу; хай лише стежать за ним, щоб

не виїхав з Мемфіса без мого відома. Щоб добрий приватний детектив не випускав його з ока та й тільки, непомітно для нього, поки не спробує виїхати з Мемфіса... Що? Я ніколи не дозволю справжнього кровопролиття, принаймні без свідків... Так, поки я приїду і сам за нього візьмуся завтра чи післязавтра... У готелі... Таж там лиш один — «Грінбері». Ти коли чув про кого з Міссісіпі, що знав би там якийсь інший готель? — Зауваження було слушне: в північному Міссісіпі ходила навіть приповідка: штат починається у вестибюлі готелю «Грінбері». — Під прибраним ім'ям? Він? От уже від чого-чого, а від розголосу він не тікає. Він, мабуть, обдзвонить редакції всіх газет, щоб пересвідчитись, чи не переплутали вони його імені та де він зупинився і щоб увічнили... Ні-ні, ти просто надішли мені завтра телеграму, що тримаєш його під пильним наглядом, і чекай нової звістки від мене.

Дядько Гевін поклав трубку й підвівся, але до шахів не вернувся — натомість підійшов до дверей і відчинив їх, і став там, рука на кулястій ручці дверей, аж нарешті йому, Чарлзові, стало ясно. Він устав і взяв книжку, що з нею три години тому рушив був нагору. Але тепер він озвався, і дядько тепер йому сказав.

— Так чого ж ти від нього хочеш?

— Нічого, — відповів дядько. — Хочу тільки знати, що він у Мемфісі й нікуди звідти не вирушає. Зрештою, він так і зробить, бо хоче переконати мене й усіх інших, що він сидить собі спокійнісінько, богу духа винен, у Мемфісі чи деінде, тільки не в Джефферсоні, штат Міссісіпі, і хоче він цього в десять разів дужче, ніж я хочу знати, чи він там.

Але він, Чарлз, і тут виявився тугим на розум — мусив і про те запитати.

— Заради алібі, — пояснив дядько.

І про це теж мусив.

— Треба для його задуму — для тієї витівки, що він собі намислив, аби настрахати материного нареченого і змусити, щоб виїхав з нашого краю.

— Витівки? — допитувався він. — Якої б то витівки?

— Звідки ж мені знати? — знизав плечима дядько. — Сам себе запитай, тобі вже вісімнадцять чи майже стільки, а це те саме; ти знаєш, що може вчинити дев'ятнадцятилітній шибеник: може, пошле листа за підписом «Чорної Руки» чи навіть більш-менш влучно вистрелить у нього крізь вікно спальні. Мені ж п'ятдесят, і я знаю одне: дев'ятнадцятилітні здатні на все, і коли світ людей дорослих ще рятується від них, то хіба тому, що вони так наперед певні свого успіху й

ототожнюють свої жадання та наміри з уже довершеними вчинками, що зовсім не зважають на всілякі там нудні технічні деталі.

— Якщо та витівка приречена на невдачу, то нема чого тобі морочити голову, — зауважив він.

— То не я морочу,— відповів дядько. — То мені морочать голову. Ще й гірше — дозоляють. Я тільки хочу не випускати його з-під свого чи містера Маркі нігтя, поки не зателефоную завтра його сестрі, і тоді вона... чи їхня мати, чи хтось інший з родини, хто має на нього вплив або гадає, ніби має, або і те й друге, з'їздить по нього і вчинить з ним за власним уподобанням; я б радив зв'язати його десь на стайні й дати його майбутньому вітчимові (це б навіть допомогло капітанові Гуалдресу побороти свою дівочу нерішучість і негайно погодитися на шлюб) походити по ньому гарапником.

— А-а,— протяг він.— З тою міс Кейлі принаймні все гаразд. Може, якби він був тут сьогодні ввечері та побачив її, коли його сестра...

— Ніхто ніколи й не думав, ніби з нею щось не гаразд, хіба що його сестра, — перебив дядько. — То сестра його переконала, начебто з нею щось не гаразд, і закрутила всю цю катавасію. Щоб здобути собі коханого. Може, їй спало на думку, що Гуалдрес виїде з нашого краю, тільки-но брат її знову схопиться за ту рапіру. А може, сподівалася, що для цього вистачить простої розважливості й здорового глузду, і їй так чи інакше лишиться тільки поїхати з ним до якогось місця в Сполучених Штатах або навіть назад до Аргентіни (де, звісно, більш нема ніяких жінок) і обхідним маневром чи, можливо, просто компромісом, здобути перемогу, зробити його принаймні одноженцем. Але вона його недооцінила і заплямувала ганебною підозрою, ніби він цілком дорослий чоловік.

Дядько тримав двері відчинені й дивився на небожа.

— З кожним із них усе гаразд, тільки й того, що молоді. Бо... як я, здається, зазначив хвильку тому... молодість — це приблизно те саме, що й віспа або чума.

— А-а... — протяг він знову. — Може, в цьому клопіт і капітана Гуалдреса. Ми помилялися щодо нього. Я гадав, що йому під сорок. А вона сказала, що він старший за неї тільки на вісім-десять років.

— Що значить: вона вважає його старшим принаймні років на п'ятнадцять, — сказав дядько. — А це значить: він старший, очевидно, років на двадцять п'ять.

— Двадцять п'ять? — перепитав він. — Це б його знову повернуло на колишнє місце.

— А чи він коли звідти сходив? — промовив дядько.— Він досі тримав двері відчинені. — Ну? Ти чого ждеш?

— Нічого, — відказав він.

— Так на добраніч і тобі, — сказав дядько Гевін. — Іди й ти до себе. На сьогодні цей дитячий садок уже зачинено.

III

Отакі-то були справи. Він піднявся до свого покою. І ліг спати, знявши з себе уніформу, «скинувши шкуру», як мовилося серед курсантів. Бо саме був четвер, а в батальйоні щочетверга відбувалася муштра. І не тільки він (у тім році вже курсант військового училища), а й ніхто не пропускав ніколи муштри, бо їхнє училище, дарма що тільки підготовче, мало репутацію одного з найкращих у країні; як сказав їм під час останнього огляду сам інспектор-генерал, коли вибухне війна, кожного вісімнадцятилітнього, що зможе довести свій вік, майже автоматично впишуть до офіцерської школи.

Стосувалося це, звісно, і його, Чарлза, бо він уже стояв на порозі свого вісімнадцятиріччя. Та тільки тоді вже буде байдуже, чи йому вісімнадцять, вісім чи вісімдесят; навіть якби він прокинувся вісімнадцятирічним завтра вранці, і то було б запізно. Бо вже буде по війні, і люди потроху почнуть про неї забувати, перш ніж він бодай добудеться до офіцерської школи, а не те що закінчить її.

Для Сполучених Штатів навіть тепер уже по всьому: британці, ота жменька хлопців, — деякі не старші за нього, а деякі, можливо, й молодші, — пілоти на винищувачах британської авіації спинили їх на заході, і тепер ота шалена хвиля перемог та нищення могла покотитися хіба лиш у бездонні глибини Росії і щезнути, наче ввібрана ганчіркою брудна вода на підлозі кухні; і щоразу протягом тих п'ятнадцяти місяців, починаючи від осені 1940 року, коли він, Чарлз, виймав із шафи чи вішав туди знову сукняну уніформу кольору хакі, дуже подібну до справжньої офіцерської, тільки без чесних підофіцерських личок, а з самими ясно-блакитними петлицями та закотами на взірець емблем студентських корпорацій та безневинними, жодною минувшиною не освяченими металевими ромбами, такими, як ото можна бачити в розкішному готелі на швейцарові або в цирку на диригентові оркестру, і придатними хіба лиш на те, аби ще більше віддалити уніформу від мужності й ризику, від мрії серця, жадібного до слави й хвали,— щоразу він дивився на ту уніформу очима свого жадібного серця (якщо воно справді було таке) чи вже запевне очима, сповненими невилі-

ковного розпачу, який не лишав його ні на хвильку в ці останні місяці, відколи він збагнув, що вже запізно, що він довго зволікав, відкладав через брак відваги й волі, і навіть жаги в тій жадливості,— тож-бо щоразу, як він дивився на уніформу, сукно кольору хакі розпливалося, мов у кіно, мінилось, переінакшувалося магічно в британську блакить, у гакуваті крила сокола і скромні відзнаки рангу. Але блакить була над усе, бо той колір, той саме відтінок, завдяки жменьці молодих англосаксів, став таким наочним символом слави, що вже останньої весни асоціація американських крамарів чоловічою галантереєю та готовим чоловічим одягом обрала його за рекламне гасло, і кожен щасливець чоловічої статі в Сполучених Штатах, що мав на те гроші, міг цього року на великдень уранці ввійти до церкви в справжньому ореолі мужності, заразом вільний від емблем відповідальності та ризику.

А проте він, Чарлз, зробив щось подібне до спроби (тепер він трохи краще знав справжню їй ціну, бо навіть сам спомин не давав йому втіхи). За кілька миль од міста жив фермер, капітан Уорен; колишній офіцер авіації в британському Королівському авіакорпусі, перед тим як перейменовано його в Королівські військово-повітряні сили; він, Чарлз, завітав якось до нього майже два роки тому, коли йому щойно сповнилося шістнадцять років.

— Якби я добився як-небудь до Англії, мене б узяли, правда? — запитав він.

— Шістнадцять років — це трохи замало. І добитися до Англії тепер теж не просто.

— Але мене б узяли, якби я таки добився, правда, взяли б?

— Авжеж, — відповів капітан Уорен. Потім додав: — Слухай. Попереду часу й часу. Вистачить і перевистачить на всіх нас, поки ця веремія скінчиться. Чом би не зачекати?

Так він і вчинив. Зачекав і перебрав міри. Він міг утішити себе, що зробив так на героєву раду, але якраз тим-то його жадібне серце й не зможе забути цього, бо якщо йому й бракувало чого, то саме хоробрості, а не сумління.

Бо тепер було запізно. Власне, коли взяти Сполучені Штати, то тут взагалі нічого й не починалось, так що все це коштуватиме Штатам тільки грошей, а немає нічого дешевшого від грошей, такого, що можна зужити чи загубити, як казав дядько Гевін; цивілізація для того їх і винайшла, щоб люди могли купувати все, що купується, та ще й мати на тому зиск.

Отже, виглядає так, наче увесь той призов до війська здався лиш на те, щоб викрити Макса Гарріса, а що це спричинило тільки витрату шістдесяти центів на розмову з Мемфісом та ще перебило шахову партію, то викриття Макса Гарріса не варте було навіть своєї ціни.

З тим він і ліг спати; назавтра була п'ятниця, і він міг не надягати свого псевдохакі, щоб «скинути шкуру» і знову на тиждень викинути оту жадливість із серця, якщо то, звісно, була жадливість. Він поснідав; дядько Гевін поїв уже раніше й пішов. Дорогою до школи він заскочив до дядькової контори по зшитка, якого там учора залишив, і довідався, що Макса Гарріса у Мемфісі нема; він, Чарлз, був ще в конторі, коли саме прийшла телеграма від містера Маркі:

«Відсутній принц відсутній і тут далі що».

І він ще не пішов, як дядько сказав поштареві зачекати й відписав:

«Далі нічого просто дякую».

Отаке-то. Він подумав, що вже по всьому; опівдні, зустрівшись із дядьком на розі, де той чекав, щоб іти разом додому обідати, він забув навіть запитати про ту справу, і дядько сам розповів, що містер Маркі дзвонив йому і сказав, що Гарріса, здається, добре знають не лише клерки, телефоністки, негри-швейцари, коридорні й кельнери з готелю «Грінбері», а й усі шинкарі й таксисти в цій частині міста, і начебто він, містер Маркі, пробував навіть шукати його по інших готелях, виходячи з неможливого припущення, що хтось із нашого штату чував про якісь інші готелі в Мемфісі.

І він сказав, наслідуючи містера Маркі:

— А далі що?

— Не знаю, — відказав дядько. — Хотілося б вірити, що він обтрусив пил усіх готелів з ніг своїх і тепер пробуває десь за добрі п'ятсот миль від Джефферсона, і ще в дорозі, тільки що не хочеться зводити на нього позаочі наклеп, закидаючи йому розсудливість.

— А може, таки він її має,— озвався він, Чарлз.

Дядько зупинився.

— Що? — звів він брови.

— Ти лише вчора ввечері твердив, нібито дев'ятнадцятилітні здатні на все.

— А, — сказав дядько. — Так, — знов озвався дядько. — Звичайно, — закінчив він, уже рушаючи далі. — Може, й має.

Ото й тільки. Він пообідав і знов дійшов з дядьком до контори: у школі сьогодні, через той урок історії, що міс Меліса Хогенбек іменувала Міжнародними Справами, обоє

з великої літери, і проводила двічі на тиждень, мало бути тяжче для жадливого серця, ніж у неминучий наступний четвер, коли йому доведеться знову начепити свою брунатну «шкуру», шаблю і не освячені минулим зірочки на погонах,— і виструнчуватися на фальшиві, вдавані команди, що, власне, ніякі й не команди; а невтомний, культивований, добре поставлений голос «дами» товктиме з якимось гарячковим фанатизмом про мир і безпеку — як то впевнено ми почуваємось, бо старі немічні європейські народи аж надто добре засвоїли науку 1918-го: вони не лише не зважаться зачепити нас, але навіть не можуть собі цього дозволити, поки все хистке, просякнуте жорстокістю громаддя нашого світу не скоцюрбиться, не змаліє до невагомого, нескінченного мурмотання, що навіть не відлунюватиме у самотніх, ізольованих від світу, припорошених стінах класу підготовчої школи, і матиме в стократ менше зв'язку з дійсністю ніж хоча б ота шабля й зірочки. Бо шабля й зірочки — то принаймні цяцьки, схожі на те, що вони пародіюють, а вся система загальнодержавної підготовки офіцерів запасу була, з погляду міс Хогенбек, так само необов'язковим і нез'ясовним феноменом у структурі освіти, як і навчання дітей на перших курсах коледжу.

І навіть коли він побачив того коня, він менш за все думав про вчорашню пригоду. Кінь стояв у великому обляпаному брудом ваговозі, що спинився в завулку поза Майданом, і коли він проходив там, вертаючись зі школи, якихось півдесятка цікавих стовбичило на виразно шанобливій відстані, розглядаючи ваговіз, і тільки перегодом він додивився й самого коня, припнутого не посторонками, а сталевими ланцюгами, — чисто тобі лев або слон. Бо він, правду кажучи, ще й не роздивився як слід на ваговоза. По суті, не встиг навіть переконатися, зауважити, що там взагалі є кінь, бо в ту ж таки мить помітив, як вуличкою наближається сам Рейф Маккелем; отож він перейшов через вулицю привітатися з ним, — адже йому з дядьком не раз траплялося їздити, як надходив сезон, на Маккелемову ферму за п'ятнадцять миль від міста полювати перепілок, та й сам, без дядька, він теж, бувало, їздив туди на цілу ніч — цькувати лисиць та єнотів у лісі чи по долині в товаристві близнюків-племінників Маккелема, поки ті не пішли оце влітку на військову службу.

Отже, хоч коня він тільки вперше бачив, а проте упізнав його, побачивши Маккелема. Бо всяк в окрузі знав того коня або чув про нього — то був огир, чистокровний, з родоводом, але ні до чого не придатний, як казали в окрузі; Маккелем, за весь час, що торгував кіньми, вперше оце дав маху,

навіть якщо й купив того огира за талони на тютюн чи мило.

Цього коня було занапащено молодим або й зовсім лошам: тодішній його хазяїн, либонь, думав приборкати коня страхом або насильством. Але кінь приборкати не дався, і весь той досвід навчив його тільки одного: ненависті до всякої двоногої істоти, якоїсь відрази, й люті, й жадоби нищення, як буває у декотрих людей навіть до нешкідливих змій.

Їздити на ньому було неможливо, і навіть як плідник він не годився через дикість. Якщо вірити чуткам, він забив двох чоловіків, що випадково потрапили в його загорожу. А проте навряд щоб це була правда, бо тоді б його знищили. Одначе вважалося, ніби містер Маккелем купив цього коня, бо хазяїн хотів його застрелити. А може, Маккелем сподівався коня укоськати... Так чи інакше він завжди спростовував чутки, начебто кінь будь-коли кого вбив, отже, мабуть, що не втратив бодай надії продати його, жоден-бо кінь не буває ані такий кепський, як то каже на нього покупець, ані такий путящий, як запевняє продавець.

Та містер Маккелем знав, що кінь здатний убити людину, і, як вважали в окрузі, був певен, що той тільки чекає нагоди. Бо хоч сам він і заходив до великого загону, коли кінь був там (проте ніколи — до стійла чи глухої загорожі, де тварина почувала б себе загнаною в тісний кут), але всім іншим забороняв; а раз, подейкували, знайшовся на коня й покупець, однак Маккелем відмовив йому. Та це звучало дуже малоймовірно, бо Маккелем сам казав, що продасть будь-що, аби-но вміло воно стояти на задніх ногах і можна було називати його по імені, бо то вже таке його ремесло.

. Отже, цей кінь стояв у загороді, припнутий посторонками та ланцюгами, вкритий попоною, за п'ятнадцять миль від рідної стайні, — і він, Чарлз, озвався до містера Маккелема:

— Нарешті ви його продали.

— Сподіваюся, що так, — відказав містер Маккелем. — Ніколи не можна вважати коня проданим, поки не зачинять-ся за ним двері нового стійла. А часом і тоді ще ні.

— Але принаймні його вже везуть, — сказав він.

— Принаймні везуть, — підтвердив містер Маккелем.

А це означало не вельми багато, власне, нічого не означало,— хіба тільки те, що містер Маккелем з біса квапився довести, начебто взагалі не продав того коня. І це мало відбутися смерком і то коли добре звечоріє; бо вже була п'ята година, а невідомий, що його лихий попутав купувати цього коня, напевне мешкав далеко од Джефферсона, раз ніхто досі про цей торг і не чув.

Потім йому спало на думку ще й інше: оскільки загадковий покупець коня, живучи аж так далеко від Джефферсона, не може дістатися туди за день, якби навіть це було двадцять друге червня, не те що п'яте грудня, то, мабуть, не має значення, о котрій годині містер Маккелем вирушить далі, так що він пішов до дядька в контору, і це було вже все, за винятком невеличкого постскриптума, а той постскриптум навіть і не забарився. Дядько виклав йому на стіл резюме поточної справи, а також перелік додаваних матеріалів, і він узявся до праці, і, як йому здалося, майже одразу посутеніло, і він засвітив настільну лампу, аж раптом задзеленчав телефон. Він підняв трубку, в якій уже лунав дівочий голос, не змовкаючи ні на мить, так що спливла секунда-друга, поки він його упізнав:

— Алло! Алло! Містер Стівенс? Він був тут! Потай від усіх! Ось тільки виїхав! Мені подзвонили з гаража, я побігла, а він сидів уже в машині, мотор працював, і він сказав, що коли вам охота побачити його, будьте у вас там на розі вулиці за п'ять хвилин; до вашої контори, сказав він, йому ніяк буде зайти, отже, щоб ви були на розі за п'ять хвилин, коли хочете його побачити... чи подзвоніть йому до готелю «Грінбері» і домовтеся на завтра...

Голос ще не замовк, як підійшов дядько Гевін, узяв трубку, послухав трохи, і голос цей, мабуть, не замовкав і опісля, коли дядько поклав трубку на місце.

— За п'ять хвилин? — запитав дядько. — Шість миль?

— Ти ніколи не бачив, як він жене,— сказав він, Чарлз.— Досі він, певно, вже на Майдані.

Але то було б заскоро, навіть як на такого водія. Вони з дядьком вийшли на вулицю і стояли на розі в зимових сутінках, може, з десять хвилин, аж йому почало здаватися, що насувається нова порція тої галасливої та безглуздої колотнечі, посеред якої чи принаймні край якої вони обидва пробувають від учорашнього вечора і де найменше належить сподіватися того, чого можна сподіватися, чи навіть того, від чого їх застережено.

А проте вони його побачили. Почули ту машину, власне, гудок: мабуть, той Макс не приймав руки від кнопки клаксона чи, може, просто заліз рукою під передній щиток чи під капот і одним посмиком обірвав заземлення — та ще й жалкував, мабуть, коли взагалі здатний був зараз думати, що не має старомодного вимикача при глушникові. А він, Чарлз, уявив Гемптона Кілегрю, нічного полісмена, як той вихоплюється в більярдної, чи «Ночі Голубки», чи де він там саме зараз, але вже запізно, бо машина мчить вулицею до Майда-

ну, виючи й голосячи, з усіма повмиканими фарами та ліхтарями, а тоді з кавкотом і гуркотом вириває́ться з-поміж стін вузької вулиці на простір Майдану; йому, Чарлзові, запам'ятався кіт — чорний силует стрибає через несамовитий світляний сніп, в одну якусь мить цей силует видовжений на десять футів, а в наступну — високий і тонкий, як мигтюча шалівка в огорожі.

Але, на щастя, на перехресті не було нікого, крім них двох із дядьком; і тут хлопець їх побачив, — світло фар саме гойднулося і впало на них, наче машина замірялася наїхати прòсто на тротуар. Але в останню мить світло ковзнуло вбік,— до хлопця було рукою сягнути — до його обличчя, до блискучих ошкірених зубів, а машина, мало не черкнувшись об них, шаснула на Майдан і, пронизливо повискуючи шинами на бруківці, круто завернула на Мемфіське шосе, і ось уже стихає гудок, і двигун, і шини, аж нарешті вони з дядьком почули навіть, як до рогу вулиці надбігає, кленучи та горлаючи, Гемптон Кілегрю.

— Двері зачинив? — запитав дядько.

— Так, сер,— відповів він, Чарлз.

— Тоді ходімо додому вечеряти, — сказав йому дядько. — Дорогою можеш заскочити на пошту.

Отже, він заскочив на пошту і зателеграфував містерові Меркі, слово в слово, як сказав йому дядько:

«Він зараз Грінбері цієї ночі разі потреби зверніть поліції вимогу джефферсонського начальника поліції».

Він вийшов і наздогнав дядька на першому ж розі.

— Нащо тепер поліція? — запитав він. — Ти ж наче казав...

— Щоб ескортувати його через Мемфіс, куди то він зібрався їхати, — відповів дядько. — В будь-якому напрямку, тільки не сюди назад.

— Але нащо б то йому кудись вибиратися? — запитав він знову.— Ти ж учора казав, що він нікуди не схоче зникати з очей; його бажання — бути десь у кожного на видноті, поки та його витівка...

— Що ж, я помилявся,— відказав дядько.— І звів на нього наклеп на додачу. Мабуть, я приписував дев'ятнадцятилітньому хлопцеві не тільки більшу винахідливість, але навіть і більшу злостивість, ніж він здатний. Ходім, бо не встигнеш. Тобі треба повечеряти і ще вернутися до міста.

— До контори?— запитав він.— До телефону? А хіба не можуть вони подзвонити тобі додому? Та й якщо він не має навіть наміру затримуватися в Мемфісі, то про віщо ж телефонувати?..

— Ні,— відказав дядько.— До кіно. І щоб не було зайвих розпитів, скажу для чого: тільки звідти мені не морочитиме голови балачками жоден Гарріс віком у дев'ятнадцять чи двадцять один рік, ані жоден Мелісон віком у майже вісімнадцять років. Я збираюся працювати. Сьогодні проведу вечір у товаристві негідників та злочинців, що до лиходійства мають не лише відвагу, але й хист.

Він, Чарлз, знав, про що йшлося: про Переклад. Тому навіть не зазирав до дядькової вітальні. А дядько повечеряв і встав з-за столу перший, так що більше він його не бачив.

І якби він, Чарлз, не пішов до кіно, він би й зовсім не побачив дядька цього вечора; повечеряв він без поспіху, часу ж було досить, хоч би там що казав дядько, і — то тільки дядько, здавалось, відцурався людського роду — все ще без поспіху, бо ж мав досить часу, рушив крізь холодну свіжу темряву на Майдан до кіно, не знаючи навіть, що там за фільм, і тим навіть не журячись; хай би й чекав його ще один воєнний фільм, йому було байдуже, він думав, пригадував, як колись фільми про війну мали, мусили бути найтяжчим випробуванням для жадливого серця, а проте зовсім ним не стали, бо між кожним таким воєнним фільмом і світовими подіями в трактуванні міс Хогенбек лежала нездолання прірва, тисячократно глибша, як між світовими подіями міс Хогенбек і курсантськими зірочками та шаблею. І він думав, що якби людство могло витрачати увесь свій час на перегляди фільмів, уже не було б ніяких воєн, ніяких інших рукотворних мук, ото тільки, що люди не могли б дивитися фільми аж так довго, бо такій людській біді, як нудьга, кіно ради не дасть, і людині довелося б дивитися фільми не менше, ніж по вісім годин щодня, бо ще вісім вона повинна була б віддавати на сон, а, як казав дядько, крім сну, людина може витримати вісім годин поспіль тільки праці.

Так от, він пішов до кіно. А був би не пішов, то й не минав би на зворотній дорозі «Ніч Голубку», де побачив, упізнав край тротуару напроти уже порожню машину для перевозу коней, із ланцюгами та клямрами, тепер вільно зав'язаними на бічних дошках, і де потім, повернувши голову, угледів крізь вікно, як біля прилавка їсть містер Маккелем, а поруч нього до прилавка притулено важку дубову палюгу, яку він завжди тримав при собі, коли мав діло з незвичайними чи незнайомими кіньми та мулами, і якби в нього, Чарлза, не лишалося ще чотирнадцять хвилин до тієї години (за винятком субот чи як бувала вечірка), коли він

у будень мусив уже сидіти у себе вдома, він не зайшов би до кав'ярні і не поспитався в містера Маккелема, хто ж то купив коня.

Місяць уже зійшов. Поминувши осяяний вогнями Майдан, він, Чарлз, бачив, як гострі тіні від його ніг обрубують тіні від безлистого гілляччя, а потім і тіні від парканів, хоч уже недовго, бо він переліз через огорожу в кутку подвір'я, щоб не йти аж до хвіртки і скоротити собі шлях. І тепер він бачив у вікні вітальні блиск прикритої абажуром настільної лампи,— він не йшов, не просто біг, а скоріше несла його потужна хвиля першого подиву й приголомшення і (особливо хоч він і не знав чому) поспіху, коли це в ньому зненацька озвався інстинкт, наказуючи зупинитися, відступити, ухилитися — вчинити все, аби лиш не порушити цієї заборони, цієї години, цього ритуалу Перекладу, що для всієї родини був Перекладом з великої літери — Старий завіт знов убирано в шати давньогрецької мови, якою його, новонародженого, перекладали колись із гебрейської; причому дядько заходився коло цього діла ще двадцять років тому, отже, працював на цілі два роки й кілька днів довше, ніж він, Чарлз, живе на світі,— замикався одинцем у вітальні принаймні раз на тиждень (а часом двічі й тричі, коли надто вже допікали йому прикрощі чи образи), і тоді нікому — ні чоловікові, ні жінці, ні дитині, як і клієнтам, доброзичливцям чи друзям — не вільно було бодай доторкнутися до тих дверей, поки дядько не відчинить їх ізсередини.

І йому, Чарлзові, подумалося: якби він мав вісім років, замість майже вісімнадцяти, то, певне, не зважав би тепер на ту лампу над книжками й замкнені двері, а якби мав уже двадцять чотири роки замість вісімнадцяти, то й узагалі б туди не йшов з такої дрібної причини, що якийсь інший дев'ятнадцятирічний хлопець купив собі коня. А може, навпаки (спало йому згодом на думку): маючи двадцять чотири роки, він спішив би, як ніколи, а якраз восьмирічним туди б не пішов, бо ж у вісімнадцять років він тільки й знав, що поспіх, гарячковість і подив, бо ж у вісімнадцять років він не може — так само, як і дядько, чи, може, на відміну від нього — бодай приблизно собі уявити, як Макс Гарріс у свої дев'ятнадцять років сподівається когось перехитрити чи комусь помститися з допомогою коня.

Але, зрештою, це не його, а дядьків клопіт. Від нього вимагалося лиш одне: чимдуж поспішати. І він, тільки переступивши поріг кав'ярні, пустився підтюпцем, завернув за ріг і мчав аж до подвір'я, і через подвір'я додому, і сходами до холу, й через хол до тих зачинених дверей, ні на мить

не спиняючись, уже здалеку сягаючи по ручку дверей, і врешті до вітальні, де дядько в сорочці без піджака і з дашком над очима сидів за столом під лампою, а перед ним лежала на підпорці розгорнута біблія, грецький словник та люлька з кукурудзяного качана, і на підлозі біля ніг порозкидувано чи не цілий стос паперу.

— Той купив коня, — вигукнув він зопалу.— Нащо йому здався той кінь?

Дядько й тепер не глянув на нього і навіть не ворухнувся.

— Не інакше, як їздити,— відповів він. Потім скинув очима і сягнув рукою по люльку.— Здається, ми ж ясно домовились...

Дядько спинився, люлька теж — по дорозі вже до рота дядькові,— рука нерухомо тримала її над самим столом. А йому таке вже не первина було бачити і тепер здалося, що він бачить знову: в цю мить дядькові очі перестали його помічати, бо в глибині поза тими очима зароджується дзвінка, лунка, дошкульно ущіплива коротка фраза, часом тільки в два слова завдовжки, що витурить його в три вирви за двері.

— Ну гаразд,— озвався дядько.— Якого там коня?

Він пояснив, теж коротко:

— Маккелемового. Отого жеребця.

— Ну гаразд,— сказав знову дядько.

І за цим разом він не був туподумом, не потребував ніякого розжовування.

— Оце тільки я від Маккелема, він вечеряє в кав'ярні. Він привіз його туди сьогодні пополудні. Я бачив його ваговоза в завулку, коли йшов зі школи, але не...

Дядько зовсім його не помічав, очі в нього були такі порожні, як і в міс Гаріс, коли вона вчора ввечері вперше ввійшла тими дверима. Потім дядько щось промовив. По-грецькому, по-старогрецькому, бо ж дядько пробував тепер у прадавній добі, коли Старий завіт тільки вперше перекладено чи навіть написано. Бо часом дядько так робив: загне щось по-англійському, чого ніхто з них не сказав би при Чарлзовій матері, а потім проказує те саме вже по-старогрецькому; і навіть йому, дарма що тої грецької не тямив, це звучало куди сильніше й переконливіше; навіть і людям, які — принаймні досі — не розуміли, про що мовилося. То був один із таких висловів, що подібних до нього в біблії не вичитаєш, у кожному разі, відколи вона потрапила до рук англосакських пуритан. Дядько вже підхопився, здер

з лоба дашок, пожбурив його геть, ногою турнув свій стілець і з другого стільця схопив піджак та камізельку.

— Плащ і капелюх,— кинув на ходу.— На ліжку. Духом.

І він мотнувся духом... З кімнати до холу вони вилетіли, як ото, бува, машина, їдучи, усмоктує-тягне за собою клаптик паперу: попереду дядько, вже в камізельці й розмаяному незастебнутому піджаку, простягаючи назад руки по плащ, за ним він, Чарлз, пробуючи якимось способом увіпхнути ті руки в рукави плаща.

Потім вони майнули — він, Чарлз, усе ще тримаючи дядькового капелюха — по залитому місячним сяйвом подвір'ю до машини й посідали в неї; і зовсім не прогрівши мотора, дядько на повному газі рвонув миль тридцять на годину з двору на вулицю, буксонув, розвернувся і погнав вулицею все ще на повному газі, і завернув на розі не в той бік, промчав через Майдан хіба трохи повільніше за Макса Гарріса, і, рвучко загальмувавши поряд з ваговозом Маккелема перед кав'ярнею, вискочив з машини.

— Ти зачекай,— сказав дядько і кинувся через тротуар у таверну, де за вікном біля прилавка йому, Чарлзові, було видно містера Маккелема: той і досі пив каву, а обіч і досі стояла та палюга; аж ось убіг дядько й ухопив палюгу і бігцем назад, навіть не спинившись, усмоктуючи за собою містера Маккелема так самісінько, як дві хвилини тому всмоктав його, Чарлза, з вітальні, вернувся до машини, рвучко відчинив дверцята, звелів йому, Чарлзові, пересунутися до керма, вкинув до машини палюгу, увіпхнув туди ж містера Маккелема й сам сів, ляснувши дверцятами.

А про нього хай і так, бо дядько був навіть ще гірший за Макса Гарріса, навіть коли нікуди не квапився. Цебто спідометр показував удвічі менше, та тільки Макс Гарріс усвідомлював, що мчить як вітер, натомість дядько був певний, ніби їде поволі.

— Газуй,— кинув дядько.— Без десяти десять. Але багатії вечеряють пізно, то ще, може, встигнемо.

І він газонув. Невдовзі вони виїхали з міста, тож він міг збільшити швидкість, хоч дорога була покрита самою жорствою; що барон Гарріс таки забув — чи в кожному разі не встиг зробити перед смертю,— то це прокласти бетонову автостраду впродовж тих шести миль з Джефферсона. Але вони їхали досить швидко, дядько похилився вперед, примостившись на краєчку сидіння, і стежив за стрілкою спідометра, мовби ладен був, лиш тільки здригнеться, вискочити з машини і метнутися вперед на власних ногах.

— Іди ти к лихій матері зі своїм «здоров, Гевіне»,— сказав дядько Маккелемові.— Гляди мені, довдоровкаєшся, поки притягну тебе, як співучасника.

— Він знає цього коня,— сказав Маккелем.— Аж он куди приїхав до мене додому і затявся купити його. Як сходило сонце, він спав у машині проти передніх воріт, і чотириста чи п'ятсот доларів стирчали з кишені його плаща, наче жменя листя. Чому? Хіба він твердить, що неповнолітній?

— Нічого він не твердить,— сказав дядько.— Видно, він уважає, що до його віку всім зась, навіть вашінгтонському дядькові Сему. Але то байдуже. Що ти зробив з конем?

— Поставив на стайні у стійло,— відповів містер Маккелем. — Але там усе гаразд. Невеличка така стайня всього на одно стійло, та й годі. Він сказав, що я можу не турбуватись, бо там нічого більш не буде. Він звелів її прибрати й приготувати ще до мене. Але я й сам оглянув ворота й огорожу. Все було як слід. Інакше б я коня не лишив ні за які гроші.

— Знаю,— відказав дядько.— А що то за стайня?

— Стоїть осторонь за деревами, далеко від інших стаєнь та загонів, збудована торік улітку. Загін свій окремий, крім великого стійла — тільки сама прибудова, я заглянув і туди: лише сідло, вуздечка, попони, шкребло, щітка й трохи паші. І він сказав, що ніхто не діткнеться до того сідла, й вуздечки, й паші, не довідавшись попереду, що то за кінь, і я сказав: ще б пак, якби хто зайшов за цю огорожу і відчинив двері стійла, сподіваючись там побачити звичайного собі коня, то було б непереливки як цьому чоловікові, так і власникові коня. А він одказав, що я принаймні вийшов би сухим з води, бо я всього-на-всього продавець коня. Але стайня була як слід. Є там навіть надвірне вікно, де можна видряпатися на горище і кидати сіно зверху, поки той кінь призвичаїться.

— І скільки це треба ждати? — запитав дядько Гевін.

— Я зумів,— відповів Маккелем.

— Тоді, може, за хвилину подивимось, як воно в тебе виходить,— сказав дядько.

Бо вони вже майже приїхали. Дісталися туди не так хутко, як Макс Гарріс звідти, але вже мчали між білими огорожами, що тепер, у місячному світлі, видавалися тонісінькі й крихкі, як полива на торті, за ними блищали при місяці широкі пасовиська, де колись — дядько, може, й пам'ятав це чи принаймні міг би твердити, що пам'ятає,— ріс бавовник, а старий плантатор сидів на своєму доморобному стільці

на веранді з книжкою та пуншем і вряди-годи кидав погляд на ті поля.

Потім вони завернули в ворота — дядько з містером Маккелемом тепер обидва сиділи на самому краєчку — і погнали алеєю між галявин, мов гребінцем порозчісуваних, між рясних кущів та дерев чепурних, як наготована до відправлення бавовна, аж нарешті перед очима в них постав будинок старого власника в новій подобі: здоровезний розмах колон, флігелів і балконів, що займав добрих півакра.

І вони встигли. Капітан Гуалдрес, мабуть, вийшов з дому бічними дверима саме вчасно, щоб помітити на алеї вогні машини. В кожному разі, коли вони його побачили, він уже стояв у місячному світлі; так стояв і тоді, коли вони всі троє висіли з машини й підійшли до нього. Був він простоволосий, у куцій шкірянці та чоботях, а з його зап'ястка звйсав легенький гарапник.

Почалося по-іспанському. Три роки тому він, Чарлз, ще в школі записався на факультативні лекції з іспанської мови, хоч і не міг тепер пригадати — та й взагалі так гаразд і не збагнув, як воно сталося, що́ таке зробив його дядько, внаслідок чого він, Чарлз, відчув себе зобов'язаним навчатися іспанської, дарма що ніколи не мав серйозного наміру за неї братись. Не було там жодного переконування, ані якого хабаря для заохоти, бо, як сказав дядько, чоловік цього не потребує, щоб робити щось бажане, щось внутрішньо необхідне, хоч би він ще й не усвідомлював, що воно потрібне і чи буде колись потрібне. Може, його, Чарлзова, помилка полягала в тому, що він зв'язався з юристом. Так чи інакше, але він і досі студіював іспанську, і вже прочитав «Дон-Кіхота», і не справляло йому труднощів читати більшість мексіканських та південноамериканських газет, і вже він уявся був за «Сіда» *, тільки то було аж торік, себто 1940 року, і дядько питав: «Але в чім річ? «Сід», певно ж, легший, ніж «Дон-Кіхот», бо тут про героїв». Але він не міг нікому розтлумачити, а тим більше чоловікові у віці п'ятдесяти років, хоч би то був і рідний дядько, що запорошена хроніка минувшини ніяк не може розрадити жадливого серця, коли в Англії, менш як за тисячу п'ятсот миль від Джефферсона, хлопці, ледве старші за нього, Чарлза, щодня вписують власним своїм життям вікопомні сторінки до історії часів, у яких він сам живе.

Отже, здебільшого він їх розумів; лише деколи та іспанська мова цокотіла, як на нього, зашвидко. Але нічого не вдієш, для капітана Гуалдреса англійська мова часом теж була зашвидкою, а щодо дядькової іспанщини, то якоїсь ми-

ті він, Чарлз, ладен був навіть повірити, що не тільки він, а й капітан за дядьком не встигає.

— Зібралися, бачу, проїхатись верхи,— сказав дядько Гевін.— При місяці.

— А так,— відказав капітан Гуалдрес ще чемно, ще тільки трохи здивовано: чорні брови його лиш трохи звелися вгору — з тієї великої гречності голос його не виказував анікрихти подиву і, далебі, не прибрав навіть отої особливої інтонації, з якою звичайно іспанець запитує: «Ну то й що?»

— Я Стівенс,— мовив дядько Гевін так само поквапливо, що для капітана Гуалдреса, як він, Чарлз, розумів, мусило бути чимось куди гіршим, ніж просто поквапливістю, бо в очах іспанця, мабуть, нема страшнішого злочину, ніж поспіх і нагальність,— власне в тій похапливій іспанській мові, він це теж розумів, і було все лихо: давався взнаки брак часу, і через те дядькові не лишалось нічого іншого, як говорити саме так.— Це містер Маккелем. А це син моєї сестри, Чарлз Мелісон.

— Містера Маккелема я знаю добре,— сказав капітан Гуалдрес по-англійському, обертаючись; на мить вони побачили і його зуби.— Він має один великий кінь теж. Жаль.— Він раптово поручкався з містером Маккелемом, рвучко й міцно. Та навіть тиснучи руку, він ще видавався статуєю, попри свою м'яку, зношену, блискучу від місяця шкірянку і намащене брильянтином волосся,— ніби вилито його з металу: волосся, чоботи, куртку й усе чисто, одною суцільною брилою.— Молодого добродія не так добре.— Він потис руку йому, Чарлзові, так само швидко, рвучко й міцно. Відтак одступився назад. І цим разом уже руки не тиснув.— Містера Стівенса не так добре. Теж, можливо, жаль.— Навіть досі не бриніло йому в голосі ані в інтонації: «Може, ви тепер мені поясните?» чи бодай: «Слухаю вас, панове». І тільки навдивовижу чемно, навдивовижу врівноважено, зовсім безбарвно, голос його провадив далі:— Завітали поїздити? Нема зараз готовий кінь, але багато коня на мале поле. Ідемо вполювати.

— Заждіть,— сказав дядько по-іспанському.— Містерові Маккелему щодня доводиться заглядати під хвіст стільком коням, що йому нема потреби гасати поночі верхи, а ми з небожем надто рідко їх бачимо, щоб цього забажати. Ми завітали зробити вам послугу.

— Ага,— відгукнувся капітан Гуалдрес, теж по-іспанському.— І та послуга?

— Гаразд,— ще не стишуючи темпу, дядько похапки лопотів рідною мовою капітана Гуалдреса — дзвінко й не зовсім мелодійно, наче трохи розладнаний інструмент.— Ми дуже поспішали. Мабуть, я так швидко їхав, що мої добрі манери не встигали за мною.

— Коли чемність може відстати від чоловіка,— зауважив капітан Гуалдрес,— чи ж була вона в нього взагалі? — Потім шанобливо:— Що за послуга?

І він, Чарлз, теж подумав: «Що за послуга?» Капітан Гуалдрес не ворушився. В голосі його не вчувалося жодного сумніву чи недовіри; тепер у ньому не звучало навіть подиву. І він, Чарлз, готовий був із ним погодитися: могло ж бути щось таке, що чимось капітанові загрожувало і від чого дядько Гевін чи хто інший мав би його застерегти чи врятувати, і уявив собі, як не лише сам той кінь містера Маккелема, а й цілий табун подібних до нього, ламаючи копита й зуби об капітана Гуалдреса, може, валяють його в пилюзі, і, може, навіть товчуть у багно, і, може, навіть трощать йому кістки, і трохи аж заганяють у землю, але на тому й край.

— Закластися з вами,— сказав дядько.

Капітан Гуалдрес не ворухнувся.

— Попросити щось у вас,— сказав дядько.

Капітан Гуалдрес не ворухнувся.

— Попросити послуги для себе самого,— сказав дядько.

— А,— відказав капітан Гуалдрес. Він не ворухнувся й тоді, лише зронив саме це словечко, навіть і не по-іспанському, ані по-англійському, воно ж бо таке саме в усіх мовах, які тільки він, Чарлз, коли-небудь чув.

— Ви збираєтесь уночі їздити верхи,— сказав дядько.

— Справді,— відказав капітан Гуалдрес.

— Дозвольте нам піти з вами до стайні, де ви тримаєте коня для нічної їзди,— попрохав дядько.

Знову капітан Гуалдрес поворухнувся, власне самі тільки очі; він, Чарлз, і містер Маккелем помітили, як заблискав він білками, позираючи спершу на одного, тоді на другого, тоді оглянувся на дядька, а потім завмер, зовсім завмер, наче й не дихаючи, і так надовго, що й він, Чарлз, міг би порахувати мало не до шістдесяти. Тоді капітан Гуалдрес ворухнувся таки по-справжньому, вже обертаючись іти.

— Справді,— сказав він і пішов, і їх троє рушило за ним, поза той завеликий будинок, через галявину, де росло багато всіляких чагарів, повз гаражі, де б умістилося більше машин, аніж їх будь-коли могли б тримати четверо

людей, і повз оранжереї та теплиці, де квітів і винограду було забагато для чотирьох і нюхати, і їсти, через усю цю місяцево-нерухому, місяцево-білу, місяцево-тиху баронську землю: капітан Гуалдрес ступав попереду, мов на поршнях, на твердих вигнутих ногах, узутих у полиск і сяяння чобіт, за ним дядько, далі він, Чарлз, а тоді й містер Маккелем зі своєю дубовою палюгою, всі низкою за капітаном Гуалдресом, мов пастухи-гаучо, наймити в його родині, якщо в капітана Гуалдреса була родина і якщо вони самі не були гаучо, а то ще, крий боже, чим гіршим, що по-іспанському кінчається на — ones.

Але вони йшли не до великих стаєнь з електричним освітленням, електричними годинниками й позолоченими коритами та жолобами — навіть не йшли алеєю, що до них провадила. Натомість вони перетнули ту алею, перелізли через білий паркан і подалися через залите місячним сяйвом пасовисько до гайка, обігнули його; і то було там, і йому аж учувалися знову Маккелемові слова: маленька лука, обнесена білою загорожею, і стайня на одного коня, не більша за гараж на дві машини, новенька, бо ж не давніше, напевно, збудована, як минулого вересня, чистенька, свіжопофарбована, з відчиненою горішньою половиною воріт єдиного стійла — чорний квадрат серед сліпучої білини; аж раптом за його спиною містер Маккелем видав якийсь звук.

Отоді-то, власне, розмова й понеслася надто скоро для нього, Чарлза. Навіть капітан Гуалдрес заторохтів тепер по-іспанському, обертаючися спиною до загорожі, пружний, дужий, аж навіть ніби вищий на зріст,— виповідав він тепер дядькові Гевіну те, чого досі не зраджував навіть своїм тоном, поквапно белькотів рідною своєю мовою навперемін із дядьком,— і звучало це так, ніби двоє теслів, пиляючи, плювали один одному цвяшками на пилку. Щоправда, спершу дядько вдався до англійської, немовби вважаючи, що містер Маккелем має право почути бодай той початок,— і капітан Гуалдрес напочатку теж його наслідував.

— Ну, містере Стівенсе. Ви поясните?

— З вашого дозволу.

— Справді,— заохотив капітан Гуалдрес.

— Це тут ви тримаєте свого нічного коня, того сліпого?

— Так,— відказав капітан Гуалдрес.— Жоден тут кінь, лиш кобилка. На ніч. Негріто залиша її в стайні щодня пополудні.

— І по вечері... обіді... опівночі, коли добре посутеніє,

ви приходите сюди, до цієї стайні, приступаєте до цих дверей і відчиняєте їх поночі, як от зараз.

Спершу він, Чарлз, думав, що людей тут зібралося забагато, принаймні один був зайвий. Тепер же він збагнув, що, власне, одного серед них бракувало: того перукаря, бо капітан Гуалдрес сказав:

— Насамперед я ставлю бар'єри.

— Бар'єри? — перепитав дядько.

— Кобилка підсліпувата. Скоро не бачитиме зовсім. Але вона ще може стрибати не на зір, а на дотик, голос. Я вчу її... як це по-вашому... віри.

— Я гадаю: «невразливість» — це те слово, що ви потребуєте,— зауважив дядько.

І далі перейшли на іспанську і почали перепалюватися між собою швидко, як два боксери, тільки що стояли на місці. Він би ще міг якось те втямити, читаючи Сервантеса, але коли кінські торги між кавалером Семпсоном і вождем Янгез'янів відбувалися просто в нього перед носом, таке завдання було йому понад силу, аж доки згодом, уже геть по всьому (на його, Чарлзову, думку), дядько пояснив йому, чи майже пояснив, так докладно, як тільки він, Чарлз, узагалі міг від дядька сподіватися.

— А потім? — запитав він у дядька.— Що ти сказав йому потім?

— Не багато,— відповів дядько.— Я тільки сказав: «Та послуга». А Гуалдрес сказав: «За неї, певна річ, я дякую вам заздалегідь». І я сказав: «Але ви, певна річ, у неї не вірите. Проте хочете, певна річ, знати ціну». І ми сторгувалися, я зробив йому ту послугу, і на тому край.

— Але яка ціна? — запитав він.

— То був заклад,— відповів дядько.— Ми заклалися.

— Заклалися на що? — запитав він.

— На його долю,— пояснив дядько.— Це він так висловився. Бо такий чоловік вірить лише в своє вище призначення. Ні в яку долю він не вірить. Він її зовсім не визнає.

— Гаразд,— перебив він.— Отож заклад. На що ви з ним заклалися?

Але дядько на те навіть не відповів, тільки зиркнув на нього, глузливий, вигадливий, дивакуватий, усе ще близький і знайомий, хоч він, Чарлз, оце тільки-но відкрив, що зовсім свого дядька не знає. Потім дядько заговорив знову:

— Лицар-офіцер зненацька з'являється на шахівниці нізвідки... Із заходу, коли хочеш... лицар на коні... І одним ходом бере під удар королеву й туру-замок. Що тоді робити?

Тепер він принаймні знав, як відповісти.

— Рятувати королеву і махнути рукою на туру.— І на те інше відповів теж:— Із західної Аргентіни.— І повів далі:— То була та дівчина, міс Гарріс. Ви з ним заклалися на неї. Що він не схоче підійти до тієї стайні й відчинити двері. І він програв.

— Програв? — зауважив дядько.— Принцеса плюс півтури, чи пак півзамку, замість потрощених кісток, а то й черепа? Програв?

— Програв королеву,— сказав він.

— Королеву? — перепитав дядько.— Яку королеву? А, ти це про місіс Гарріс. Можливо, тої ж хвилі, коли він зрозумів, що йому доведеться піти на цей заклад, він зрозумів і те, що королевою вже походили. Може, він зрозумів, що втратив і королеву, й туру ще тоді, як обеззброїв принца тою мітлою. Якщо він узагалі коли прагнув королеви.

— А що ж він тоді робив тут?— запитав він.

— Чому він зволікав? — відповів запитанням на запитання дядько.

— Може, йому було приємно на цьому полі,— сказав він.— Приємно, бо він усвідомлював: схоче — й пересунеться одним ходом не тільки на два поля, але й у двох напрямках.

— Або просто не зважувався, бо змогу ж він мав,— докинув дядько.— Але нерішучість тут виявилася мало не згубна для нього. Принаймні краще було б йому не зволікати. І грізністю, і чаром своїм він завдячує хистові до руху. Тільки цим разом він забув, що й безпека його в цьому хисті.

Однак те було тільки другого дня. Тепер же він, Чарлз, не міг добрати глузду навіть у тому, що бачив. Разом з містером Маккелемом вони лише дивилися й слухали, а дядько й капітан Гуалдрес стояли один проти одного й торохтіли сухими, незрозумілими словами, аж на останку капітан Гуалдрес зробив жест; не те, щоб знизав плечима, та й не те, щоб відсалютував, і дядько Гевін обернувся до містера Маккелема:

— То що, Рейфе? Сходиш туди відчинити двері?

— Можна й сходити,— погодився містер Маккелем.— Хоч я, щоправда, не бачу...

— Ми заклалися з капітаном Гуалдресом,— пояснив дядько.— Якщо ти цього не зробиш, доведеться мені.

— Зачекайте, містере Маккелеме,— втрутився капітан Гуалдрес.— Гадаю, що це я...

— Самі зачекайте, містере капітане,— перебив його містер Маккелем.

Він переклав свою тяжку палюгу з руки в руку і постояв майже з півхвилини, вдивляючись через білий паркан у порожню, залляту місячним сяйвом загороду, на білу стіну з тим чорним квадратом відчиненої горішньої половини воріт. Потім знову переклав палюгу з руки в руку, зліз на паркан, перекинув через нього ногу й озирнувся вниз на капітана Гуалдреса.

— Аж ось коли до мене дійшло,— сказав він.— За хвилину й до вас дійде.

Далі вони спостерігали, як він повільно злазить із паркана всередину загону — тугий, спритний, обережний чоловік, оточений подібно до капітана якимось конярським ореолом,— спостерігали, як він рівною ходою йде в місячному світлі до сліпучо-білої стайні з тим єдиним чорним квадратом порожняви й повної, абсолютної тиші саме посеред стіни, і, нарешті, підходить до стайні, знімає важкий засув із зварного заліза, і відчиняє ту замкнену спідню половину дверей; лиш від цієї миті починає рухатись неймовірно швидко, шарпає на себе ту половину дверей, одхиляє на завісах до стіни назовні і сам одскакує разом з нею, ставши помежи стіною та дверима, почасти ними затулений, і ту грубу палюгу затиснувши в другій руці; і не минуло й секунди, відколи двері розчахнуто, як той жеребець, мовби його було прив'язано до самих дверей посторонкою завдовжки з годинниковий ланцюжок, бурею шугнув на місячне світло з чорного як сажа нутра стайні, сам такий же чорнющий.

Вихопився він, пронизливо іржучи. Здавалося, ніби це якийсь летючий велет: клубок люті кольору глупої ночі, кольору згуби з розвихреними в місячне небо гривою та хвостом, немов чорні язики полум'я; він скидався не просто на смерть, бо смерть то безрух, але на якогось демона; з надривним іржанням вискочила на місячне сяйво ця навіки, безповоротно занапащена тварина, коротким, диким галопом оббігла коло, мотаючи головою на всі боки, шукаючи зухвалого зайду, аж побачила нарешті містера Маккелема і помчала на нього, вже не ржучи, не пізнаючи, хто це, поки містер Маккелем не відступив від стіни і не загорлав на нього.

Тоді кінь став як укопаний, налягаючи всім тілом на передні, непорушно стулені ноги, а містер Маккелем тим часом знову неймовірно швидко підбіг до нього і щосили потяг палюгою навскоси по храпах, і кінь заіржав знову, і крутнувся, розвернувсь, уже знову галопуючи, а містер Маккелем рушив назад у бік огорожі. Він не біг; просто йшов, а кінь, хоч і обскакав круг нього ще двічі, поки він досягнув

огорожі й переліз через неї, анітрохи вже йому не загрожував.

Ще хвилю капітан Гуалдрес стояв без руху, металевозастиглий, навіть не зблідлий, а потім обернувся до дядька Гевіна. Говорилося ще й досі по-іспанському, але тепер він, Чарлз, розумів.

— Я програв,— сказав капітан Гуалдрес.

— Ні, не програли,— відказав дядько.

— Справді,— сказав капітан Гуалдрес.— Не програв.— І додав: — Дякую.

IV

Потім була субота, до школи не йти; отже, вільно цілий день бити байдики в конторі й бути присутнім під час короткого завершення, при з'ясуванні решти подробиць, дрібних насправді або лише в його, Чарлзовій, уяві (він, Чарлз, аж до вечора цього грудневого дня навіть не здогадувався, наскільки він ще здатний дивуватися і торопіти).

Він навіть не вірив, що Макс Гарріс повернеться з Мемфіса. І містер Маркі в Мемфісі, видимо, теж у це не вірив.

— Мемфіська поліція не може відправляти арештантів назад до Міссісіпі,— сказав містер Маркі.— Ти ж це знаєш. Вашому шерифові доведеться прислати когось, щоб...

— Він не арештант,— відповів дядько Гевін.— Скажи йому це. Скажи йому, що я хочу, щоб він повернувся сюди на розмову зі мною.

Тоді в телефоні замовкло майже на півхвилини — тільки стихенька гуділа ота далека сила, що вдихає в лінію життя і коштує комусь грошей, байдуже, чи переносить людські голоси, чи ні. Потім містер Маркі озвався:

— Коли я йому це перекажу і дозволю їхати, чи ти справді сподіваєшся його ще побачити?

— Перекажи йому,— відказав дядько.— Скажи: я хочу, щоб він повернувся на розмову зі мною.

І Макс Гарріс повернувся. Прибув якраз перед іншими, саме настільки випередив їх, що встиг пройти через передпокій до контори, тим часом як інших двоє ще підіймалися сходами. Він, Чарлз, зачинив двері передпокою, і Макс тепер стояв перед дверима, дивлячись на дядька,— молодий із себе, як і перше, делікатний та вишуканий, але трохи й утомлений, надламаний, мовби недоспав минулої ночі, тільки очі були інакші. Вони ж бо виглядали не молодо, хоч і не змучено, і вдивлялися в дядька так само, як і позавчора ввечері; проте виглядали не гаразд, зовсім-таки не гаразд.

Та тільки чого-чого, а догідливості не було в них і сліду.

— Сідайте,— промовив дядько.

— Дякую,— відказав Макс відразу й твердо, але не зневажливо: він тільки рішуче й відразу відкинув запрошення. Одначе наступної ж миті він рушив. Підійшов до письмового столу і став глузливо розглядатися по конторі.— Дивлюся, де тут Гемп Кілегрю,— пояснив він.— Чи, може, навіть сам шериф. Де ви їх заховали? У водяному холодильнику? Якщо ви їх туди запроторили, то вони вже досі дуба врізали.

Але дядько все мовчав, отож він, Чарлв, і собі глянув на дядька. Дядько на Макса й не дивився. Він навіть повернувся на своєму обертовому дзиглику до вікна і так застиг,— тільки що тримаючи в руці захололу кукурудзяну люльку, майже непомітно погладжував її великим пальцем.

Тоді Макс теж замовк і лише стояв та дивився згори на дядьків профіль твердими, байдужими очима, і небагато в них було молодощів, чи спокою, чи ще чого, що мало б там бути.

— Ну що ж,— промовив Макс.— Ви не зможете довести навмисності, свідомого наміру. А того, що зможете, вам навіть нема потреби доводити. Я вже визнаю це. Я все підтверджую. Я купив коня і завів до приватної стайні в садибі своєї матері. Я, бачте, трохи теж знаюся на законах. Знання мої, мабуть, досить обмежені та плутані,— саме в міру, щоб стати першорядним містечковим адвокатом у Міссісіпі. Може, навіть щоб засідати в законодавчій палаті штату, хоч, мабуть, знань моїх трохи забагато, щоб стати губернатором.

Дядько й далі сидів непорушно, тільки все отим великим пальцем погладжував люльку.

— Я б на вашому місці сів,— зауважив дядько.

— Ви ще й не те зробили б зараз на моєму місці,— відказав Макс.— То що?

Тепер дядько ворухнувся. Упершись коліном об стіл, він обернувся з дзигликом так, що сидів уже лице в лице з Максом Гаррісом.

— Доводити — зайвий клопіт,— сказав дядько.— Бо ви й так заперечувати не збираєтесь.

— Ні,— підтвердив Макс. Сказав він це безпосередньо й погордливо. Навіть без усякої запальності.— Не заперечую. Ну й що? Де той ваш шериф?

Дядько дивився на Макса. По тому встромив цибух захололої люльки у рот і потяг з неї, мовби там жеврів тютюн; озвався він голосом вельми лагідним, аж якимсь недоречним:

— Я гадаю, що коли містер Маккелем привіз коня і ви поставили його у приватній стайні капітана Гуалдреса, то

сказали конюхам та іншим неграм, нібито купив його сам капітан Гуалдрес і хоче, щоб коня не чіпали. І їм не важко було в те повірити, бо капітан Гуалдрес уже купив одного коня, заборонивши всім до нього торкатися.

Макс, одначе, відповів на те не більш, як і позавчора, коли дядько запитав, чому його прізвища нема в списках призовників. Він чекав, що далі скаже дядько, і навіть погорди не знати було на його обличчі.

— Гаразд,— промовив дядько.— Коли мають капітан Гуалдрес і ваша сестра побратися?

Отоді він, Чарлз, збагнув, що́ там ще крилось у цих твердих і порожніх очах. Був то розпач і скорбота. Бо він побачив, як спалахує в них і розвогнюється лють, спустошує, випалює з них усе, поки там нічого не лишиться, крім люті та зненависті, і він подумав, що, може, дядько мав слушність і на світі є речі підліші за ненависть, і що коли вже когось і ненавидять по-справжньому, то це, мабуть, чоловіка, якого не пощастило вбити, хоч би той навіть про це й не знав.

— Я зробив останнім часом один гендель,— сказав дядько.— Невдовзі знатиму, чи добрий з нього буде зиск. У мене є думка зробити гендель і з вами. Вам не дев'ятнадцять років, а двадцять один, та ви не зареєстровані навіть як призовник. Вам треба завербуватись до армії.

— Завербуватись? — перепитав Гарріс.

— Так, завербуватись,— повторив дядько.

— Розумію,— сказав Гарріс.— Завербуватись, а то...

І почав сміятись. Він стояв перед столом, дивився вниз на дядька і сміявся. Але очей сміх той навіть у першу хвилину не торкнувся, отож і не мусив потім покидати; самим тільки його обличчям сміх і обмежився, пригасаючи поступово від очей, хоч у них і не побував, усе далі й далі, аж нарешті зосталася в його очах, як і в сестриних позавчора ввечері, тільки скорбота й розпач, але без остраху й побоювання, тим часом як дядько, втягуючи щоки, смоктав холодну люльку, наче в ній димилося.

— Ні,— сказав дядько.— Без усяких «а то». Просто завербуватися до війська. Ось дивись. Ось хай ти граєш у покер (припускаю, що ти вмієш у покер чи бодай, як більшість людей, так-сяк ляпаєш). Ти тягнеш карти. При цьому є дві можливості: або маєш далі добирати, або ні, хоч ти ладен покласти й останнього цента, щоб це приховати. Потягнувши карти, ти не кидаєш їх потім на стіл, коли побачиш, що це не те, на що розраховував, що мав надію дістати; не кидаєш з огляду не тільки на свою душу й гаманець, але

й на своїх партнерів, вони ж бо так само, як і ти, взяли на себе це мовчазне зобов'язання.

Далі вони обоє лишалися непорушні; дядько навіть покинув свою бездимну подобу куріння. Потім Гарріс протягло зітхнув. Аж було чути, як він втягує й видихає повітря.

— Відразу? — спитав він.

— Так,— відповів дядько.— Зараз же. Повернешся до Мемфіса і завербуєшся до війська.

— Я...— почав Гарріс.— Є справи...

— Знаю,— сказав дядько.— Але я б зараз туди не їхав. По тому ти матимеш кілька вільних днів: вернутися додому і сказати... залагодити свої справи. А тепер виряджайся назад. Машина твоя внизу, так? Тож катай назад у Мемфіс і вербуйся до війська.

— Добре,— сказав Гарріс. Він ще раз протягло зітхнув.— Я маю спуститися цими сходами, сісти в машину й сам від'їхати. Звідки ви певні, що ви, чи армія, чи й будь-хто мене ще зловите?

— Таке мені й на гадку не спадало,— відказав дядько.— Чи було б тобі легше, якби ти дав мені слово честі?

І це було все. Гарріс постояв ще хвильку біля столу, а потім відійшов до дверей і спинився, трохи похнюпившись. Потім підвів голову, і він, Чарлз, подумав, що й собі так би вчинив: пройшов би через передпокій, де були ті інші. Але дядько озвався вчасно.

— Вікном,— сказав дядько Гевін, і підвівся сам із свого дзиглика, й відчинив вікно — воно виходило на зовнішню веранду, звідки вели сходи вниз на вулицю; Макс виліз тим вікном, дядько зачинив його, і то вже по всьому: хвилину одлунювала хода на сходах, але цього разу не було повискування шин, ані щораз тихшого виття гудка, і якщо Гемптон Кілегрю чи хтось там інший і біг, лементуючи, за Гаррісом, то цього разу вони з дядьком і того зовсім не чули. А далі він, Чарлз, підійшов до дверей у передпокій і запросив до контори капітана Гуалдреса з Максовою сестрою.

Капітан Гуалдрес навіть у чорному двобортному костюмі, що його міг би надягнути перший-ліпший — більшість чоловіків такі й мали,— як і давніше, здавався вилитим з бронзи чи якогось іншого металу. В ньому навіть зараз було щось від коня. Потім він, Чарлз, зрозумів, що то було, власне, через брак коня під ним; і тоді вперше він завважив, що капітанова дружина трохи вища від чоловіка. Здавалося, без коня капітанові Гуалдресу чогось бракувало не тільки в рухах, а й на зріст, мовби ноги дано йому не на те, щоб їх

оглядали та порівнювали з іншими ногами, коли він стоїть на них.

Вона теж була в темній одежі: гранатова сукня — у таких звичайно наречена залишає рідний дім, вирушаючи у пошлюбну подорож,— і прегарна пухнаста хутрянка з букетом (орхідеї, звісно. Він, Чарлз, не раз чув про орхідеї, тож тепер збагнув, що ніколи їх досі не бачив. Але впізнав їх відразу; на тому хутрі і на тій нареченій не могло бути нічого іншого), пришпиленим до коміра, а на щоці в неї ще виднів тонкою ниточкою слід від нігтя міс Кейлі.

Капітан Гуалдрес не схотів сідати, тим-то він, Чарлз, і дядько підвелися й собі.

— Я прийшов попрощатися,— сказав капітан Гуалдрес по-англійському.— І ще прийняти ваші... як це у вас кажуть...

— Поздоровлення,— підказав дядько Гевін.— Що ж, вітаю вас. Можна запитати, відколи?

— Вже...— капітан Гуалдрес позирнув на зап'ясток,— тому година. Тільки вийшли від падре. Наша мама тільки вернулася додому. Ми вирішили не чекати. Прийшли сказати до побачення. Я це й кажу.

— Не «до побачення»,— сказав дядько.

— Так. Тепер. За якісь...— капітан Гуалдрес знову глянув на зап'ясток,— п'ять хвилин нас уже тут не буде.— Бо капітан Гуалдрес, як зауважив дядько, мав одну особливість: не тільки напевно знав, що робитиме найближчим часом, але досить часто те й робив.— Назад до мого краю. На село. Може, звідти й не слід було взагалі виїжджати. Цей край, він чудовий, але надто міцний для простого гаучо, пайсано. Але вже байдуже. Вже кінець. То я прийшов сказати ще раз «до побачення» і ще раз стократно граціас.— Далі капітан знову загомонів по-іспанському. Але він, Чарлз, устигав за ним.— Ви знаєте іспанську. Моя дружина навчалася тільки в найкращих європейських монастирях для багатих американських панночок, тим-то й не знає жодної мови. В моєму краї, на селі, є приказка: «Одружився — що втопився». Але є ще й інша приказка: «Хочеш знати, де ночуватиме їздець, спитай у його коня». Але що там казати,— справу вже скінчено. Так, я прийшов попрощатися з вами й подякувати, і від себе вас поздоровити, що не маєте пасербів, яких би треба влаштовувати в житті. Але, правду кажучи, нема в мене певності навіть у цьому, бо для чоловіка з вашими здібностями й знаннями, не кажучи вже про уяву, хіба ж є що неможливе? Отож ми повертаємося до мого... нашого краю, де вас не буде. Бо як на мене, ви дуже

небезпечний чоловік і мені зовсім не до душі. Отож-бо, з богом.

— З богом,— відказав дядько також по-іспанському.— Я б вас не квапив.

— Не змогли б,— сказав капітан Гуалдрес.— Та й нема вам потреби. Навіть хотіти могти нема вам потреби.

Потім вони теж пішли, знову через передпокій; він, Чарлз, із дядьком почули стукіт надвірних дверей, а тоді ще дивились, як вони проходять попід вікном веранди до сходів, і дядько вийняв з камізельки свого важкого годинника з ланцюжком та підвішеним до нього золотим ключиком і поклав на столі догори циферблатом.

— П'ять хвилин,— сказав дядько.

І цього часу, цієї паузи йому, Чарлзові, вистачило, щоб поспитати в дядька, що́ то, власне, крилося за його вчорашнім закладом із капітаном Гуалдресом, та тільки він тепер знав, що нема йому чого й питати; бо ж він зрозумів уже, що потреба розпитувати почала відпадати ще в четвер увечері, коли, зачинивши двері за Максом Гаррісом та його сестрою і повернувшись до вітальні, він побачив, що дядько й не думає лягати спати.

Тим-то він мовчав і просто собі дивився, як дядько клав годинника на столі, а потім стояв над ним, спершись трохи розсунутими руками обабіч годинника, навіть не сідаючи.

— Це задля пристойності. Задля поміркованості,— промовив дядько і потім, уже йдучи, навіть не перевівши духу, додав:— А може, я вже й так мав забагато і того й другого.— Він згріб годинника й поклав назад до камізельки, вийшов до передпокою і, захопивши плаща й капелюха,— далі з будинку, навіть не кинувши через плече «замкни двері», потім збіг сходами і, коли він, Чарлз, наздогнав його, вже стояв біля відчинених дверцят машини.

— Сідай за кермо,— сказав дядько.— І пам'ятай, це не вчорашній вечір.

Він і сів за кермо, і повів машину через залюднений посуботньому Майдан і далі; додому поверталося чимало легкових і вантажних машин та підвід, і йому доводилось викручуватися поміж ними, навіть коли вже вибралися на околицю. На самім шосе, проте, було де розвернутись і навіть добряче, якби він був Максом Гаррісом, що повертається додому, а не Чарлзом Мелісоном, що везе дядька в минуле.

— Ну що?— підганяв дядько.— Що там у тебе заїло? Чи, може, нога замліла?

— Ти ж тільки-но казав, що це не вчорашній вечір,— нагадав він, Чарлз.

— Авжеж, не вчорашній,— сказав дядько.— На капітана Гуалдреса зараз не чигає кінь, щоб розтоптати, якщо взагалі для цього конче треба коня. Капітан тепер має щось куди ефективніше й фатальніше, ніж просто собі скажений кінь.

— А що це? — не зрозумів він.

— Голубку,— пояснив дядько.— І чого ти повзеш, як хтозна й що. Руху боїшся?

І тоді вони помчали, може, лиш удвічі повільніше за Гарріса, дорогою, що барон її не встиг забетонувати, хоч зробив би це, певно, навіть занедбавши інші справи, якби його вчасно застережено,— і то навіть не для власної вигоди, бо він тією дорогою ніколи не їздив: до Нью-Орлеана й назад він літав власним літаком, так що джефферсонці тільки й бачили його, що поза містом. Просто для нього це було б оригінально — вгатити гроші у щось не тільки не його власне, але й таке, чим, на думку кожного, хто знав барона, йому ніколи не доведеться користуватись: точнісінько як ото втяв Гюї Лонг * у Луїзіані, що заснував один з найкращих, якщо вірити дядькові, літературних часописів, став його власником і прихильником і навіть не заглядав до нього ніколи, не більше, здається, дбаючи, що подумають про нього автори та редактори часопису, аніж барон про те, що подумають про нього фермери, коли їхня заблудла худоба, підскакуючи з верескom, гине під колесами швидких машин його гостей. Вони мчали тепер чимдуж; було тільки-но по обіді грудневого зимового дня — шостого дня зими, за словами старих людей, які рахують зиму від першого грудня.

І вона (та дорога), давніша од жорстви, що її покривала, бігла углиб давніх часів, коли пролягала по звичайному червоному грунті, кривуляючи між узгір'їв, а далі стелячись рівно й чорно по родючій, пухкій рівнині з намивним грунтом,— не широка, бо жаль було на неї землі, надто плодючої, надто врожайної на кукурудзу та бавовну, а така, щоб лише розминутись; єдині знаки на цій дорозі були від тонких залізних коліс екіпажів та возів і місяцевидних підків коней та мулів, коли старий плантатор, баронів тесть, розлучаючись ненадовго з Горацієм і пуншем, двічі-тричі на рік їздив до міста проголосувати, чи продати бавовну, чи сплатити податки, чи побувати на чиїхось похоронах або весіллі, і відразу ж після того знову тюпав до свого пуншу й до латинського читва землею, де навіть тупоту копит не чути було, хіба коли коні галопували, а торохтіння коліс, чи там ще чогось, окрім скрипу упряжі, не чути було й поготів,— повертався на свої акри, тоді майже ніяк не обмежені, хіба в його пам'яті, та ще фактичним володінням і впевненістю,

його власною та сусідів, навіть не скрізь обгороджені, і вже запевне без вигадливих щитових парканів та бар'єрів з дуба та гікорового дерева, запроектованих у Вірджінії та Лонг Айленді, а пороблених на фабриках у Гренд Репідс,— до галявини, що тоді була подвір'ям з купою жалюгідних дубів, не діткнутих ножицями, секаторами та сучкорізами, ані садовими машинами в легкій хмаринці бензинового диму, і до свого дому, що був тоді не чим іншим, як просто собі додатком до парадної веранди, де він просиджував довгі дні над срібним келихом і книжками в потертих оправах з телячої шкіри; і сад там був теж просто собі сад, занедбаний і жалюгідний теж, повний старих витривалих багатолітніх рослин; безіменних троянд і кущів бузку, і стокроток, і фуксій, і твердих живучих, закурених осінніх квітів,— все те саме по собі гармонійно поєднане з традиційним тим пуншем та Горацієвими одами: тихе й невмируще.

Був то спокій, казав дядько Гевін. Сказав це вперше і таки востаннє дванадцять років тому, коли йому, Чарлзові, не сповнилося ще й шести років, тож він у тому віці ще заледве доріс, щоб слухати, і дядько йому навіть про те натякнув: «Не того тобі це кажу, що ти вже такий великий, аби те чути, просто я ще такий молодий, що можу сказати. Через десять років уже такий не буду».

А він запитав:

— Гадаєш, дядечку, через десять років то вже буде неправда?

А дядько відповів:

— Гадаю, через десять років я того не скажу, бо доти постаршаю на десять років, а з віком людина навчається не остраху, і тим паче не більшої правдомовності, а лиш сорому.

Та весна 1919 року була наче у кінці чотирилітнього тунелю з крові, гидоти й страху, в яких усе молоде покоління цілого світу жило, мов очманілі мурахи, і кожен з них був самотній перед лицем хвилини, коли й він муситиме вступити в безликість забуття потойбіч крові й плюгавства, кожен був самотній (це принаймні підтверджувало один з пунктів дядькової теорії щодо правдомовності) і безнастанно розмірковував, чи його страх так само очевидний для інших, як для нього самого. Бо й піхотинець, коли хвилини його ледь повзуть, і пілот у повітрі, коли ущільнюються його секунди, так само не мають друзів і товаришів, як кабан при кориті а чи вовк у голодній зграї. І пізніше, коли тунель нарешті кінчається і вони з нього виходять — якщо виходять,— то й надалі не мають вони друзів. Бо вони (але принаймні він, Чарлз, мав надію, що дядько слушно казав про сором),—

вони чогось позбулися, якоїсь частки самих себе, цінної й незамінної, що, розпорошена тепер і розсіяна, стала спільним надбанням усіх тих облич і тіл, які вижили: я вже не тільки Джон Доу з Джефферсона, штат Міссісіпі, а також Джо Джінота із Східного Оріндж а, штат Нью-Джерсі, і Чарлі Лонгфезер із Шошона, штат Айдахо, і Гаррі Вонг із Сан-Франціско; а Гаррі, й Чарлі, й Джо — вони водночас і Джон Доу з Джефферсона, штат Міссісіпі. Але це узагальнене єство — це все ще кожен із нас, тож нікуди нам від нього не подітися. Це й породило Американський легіон *. І хоча б ми й могли примиритися з тим, що роблять Гаррі, й Джо, й Чарлі в особі Джона Доу з Джефферсона, і вибрехатися з того, ми не можемо примиритися й вибрехатися з учинків Джона Доу в особах Чарлі, чи Джо, чи Гаррі. І саме тому, ще бувши молоді й не зневірені в житті, віддавалися вони масовій пиятиці.

Бо тільки зауваження про сором було слушне, оскільки дядько висловив його аж дванадцять років тому і більше не повторював. У решті-бо пунктів теорія була хибна, оскільки ще дванадцять років тому, сам ще не мавши й сорока літ, дядько Гевін почав розминатися з істиною, коли перестав вірити, що на війну ідуть добровільно і що молоді завжди йдуть на війну задля слави, бо кращої дороги до слави нема на світі, а ризик і страх перед смертю — це не тільки єдина ціна, яку варто заплатити за славу, а й найнижча, якої можна за неї зажадати від чоловіка; у разі ж смерті не в тому трагедія, що ти помираєш, а в тому, що тебе вже не буде і ти не побачиш слави; ти ж хотів не знищити своє жадливе серце, а вволити його волю.

Та говорилося це дванадцять років тому; тепер же дядько лише сказав:

— Зупини. Поведу я.

— Ні-ні,— заперечив він.— Ми й так швидко їдемо.

Ще миля, і почнеться біла огорожа; і за дві милі — ворота, і навіть буде видно дім.

— А яка була тиша,— озвався перегодом дядько.— Спочатку я не міг навіть спати ночами, так було тихо. Але мені те було байдуже, бо все одно не хотілося спати; навіть хвильки тієї тиші шкода було віддавати на сон; хотілося лиш лежати в ліжку поночі і пригадувати — завтра, і позавтра, і всю ту барвисту весну, квітень, і травень, і червень,— кожного ранку, й полудня, і вечора порожнеча, а тоді знову темрява й тиша, в якій лежиш із розплющеними очима, бо не потребуєш сну. Потім я побачив її. Вона їхала в старім заляпанім екіпажі, запряженім двома непаристими

кіньми від плуга, за візника на передку сидів плугатар, навіть невзутий. І твоя мати помилялась. Вона зовсім не здавалася лялькою, виставленою на показ. Скорше малою дівчинкою, неначе бавилася собі в дорослу в тому екіпажі — уявному своєму домі, але бавилася страшенно поважно; вона здавалася раптом осиротілою дванадцятирічною дитиною, на плечі якої спав обов'язок піклуватися про цілу купу менших братів та сестер і, може, навіть про старого свого діда, обов'язок клопотатися їжею для них, міняти й прати немовлятам пелюшки та сорочечки; замолода ще, аби мати в тому якусь рятівну жіночу зацікавленість, а тим паче зрозуміти, відчути подих отієї пристрасті й таїни, що спричинилися до появи тих дітей на світ, пристрасті, яка єдина могла осолодити цей клопіт з дітьми і навіть зробити зрозумілим в її очах.

Певна річ, насправді так не було. Вона мала тільки батька, і коли вже тут хтось піклувався про кого, то власне батько про неї: він не лише порав землю і давав лад у домі, але й завжди добирав при тім способу відірвати з поля коней та погонича і відправити в шестимильну дорогу до міста й назад старий свій екіпаж, де на тлі великих подушок вона скидалася на якусь давню мініатюру — спокійна, врівноважена, стримана, відстала років на десять проти свого віку і років на п'ятдесят проти своєї доби. Але я сприймав це так: при кінці багряного смердючого коридора дитина бавиться в домівку серед саду, де нема ні вітру, ні часу; і ось одного дня я зненацька й невідворотно збагнув, що сама тиша це ще не спокій. Це вже коли побачив її втретє, чи вдесяте, чи втридцяте, не пам'ятаю вкотре, але якось уранці я таки спинився обіч того саме нерухомого екіпажа з босоногим негром на передку, а вона, мов тільки зійшла зі старих листівок, надсиланих колись у день святого Валентина *, чи, може, з бонбоньєрки тисяча дев'ятсот четвертого року,— сиділа-бо так на тлі вицвілого, брудного, просторого заднього сидіння (коли екіпаж проїздив, збоку виглядала тільки її рука, а як ззаду дивитись, то й руки не побачив би, хоч і ясно було: того орача із запрягом не на те увільнено, щоб він сам проїхався до міста); і ось одного ранку я спинився обік того нерухомого екіпажа, а навкруги тим часом гнали й повискували яскраві, галасливі, лискучо-нові автомашини, бо війну було виграно і кожен чоловік міг забагатіти й жити в мирі віки-вічні.

— Мене звати Гевін Стівенс,— сказав я.— І мені вже тридцятий.

— Я знаю,— відповіла вона.

Я, одначе, почувався вже зовсім на тридцять літ, хоч іще й не мав їх уповні. Їй було шістнадцять. А чи годиться ж казати дитині (як ми тоді казали): «Давайте з вами зустрінемось»? І як тут тобі (тридцятилітньому) повестися далі? До того ж не випадає домовлятися з самою дитиною; треба вдатися до батьків по дозвіл. Отже, смерком я зупинив машину твоєї бабусі біля тих воріт і ввійшов. Тоді то був ще сад, а не квітникарський рай. Місця він займав куди більше, ніж п'ять чи шість килимів, один при одному розстелених, і видніли там кущі троянд та калікантусів, і нефарбовані струхлявілі альтанки, і плющове плетиво, і клумби столітників, що висівалися самі, без нічиєї допомоги чи бодай дозволу, і вона стояла там, у гущавині, і дивилася на мене, як я входжу воротьми і простую стежкою, дивилася, поки я не щез їй з очей. І я знав, що вона б нізащо не зійшла з місця, а я подався східцями на веранду, де в кріслі з гікорового дерева сидів старий добродій зі щеням-сетером біля ніг і срібним келихом напохваті, і з книжкою, закладеною на сторінці, де урвано читання, і я сказав:

— Дозвольте мені заручитися з нею (завваж, як я висловився: «мені... з нею»). Я знаю,— сказав я,— знаю: ще не тепер. Не тепер. Тільки ж дозвольте нам заручитися, і ми про це більше не думатимемо.

А вона ані з місця не зрушила, навіть щоб почути розмову. Бо вона стояла задалеко, щоб чути, а зрештою — навіщо б мала слухати? Просто стояла собі там, як і перше, у присмерку, в тій напівтемряві, непорушно, не відступаючи, просто взагалі ніяк; то вже я підвів їй голову з таким ото зусиллям, як підніс би гілку жимолості. То було так, наче покуштував шербету.

— Я не вмію,— сказала вона.— Доведеться вам навчити мене.

— То й не вчіться,— сказав я.— І так добре. То байдуже. Нічого вам і вчитися.

То було як шербет: далі — весняний відпочинок, і літо, і довгий літній відпочинок; темрява й тиша, в якій можна лежати, згадуючи смак шербету, вже не куштуючи його більше, бо вам не треба куштувати шербету вдруге, бо стане й крихти шербету, щоб того смаку вже не забути. А потім настав час повертатися до Німеччини, і я поїхав туди з обручкою. Сам і зав'язав загодя обручку на стьожку.

— Ви ще не хочете, щоб я її носила? — запитала дівчина.

— Ні,— відповів я.— Не хочу,— сказав я.— Гаразд. Повісьте її на тому кущеві, коли ваша воля. Це ж бо тільки

маленьке скельце і трохи кольорової бляшки, воно, мабуть, не переживе й тисячоліття.

І я подався назад до Гейдельберга і щомісяця одержував листа про нїщо. Бо й про що ж мали б ті листи бути? Їй тільки шістнадцять; що ж могло такого траплятися в шістнадцять років, щоб про те писати чи бодай говорити? І я щомісяця їй відписував теж про нїщо, бо якби оте перекласти словами, чи ж таке молоде дівча змогло б той переклад зрозуміти? І саме цього я так і не збагнув, і це досі для мене загадка,— сказав дядько.

Вони вже були майже на місці; він, Чарлз, уже загальмував перед воротьми.

— Я не про те, як вона спромоглась на переклад того листа з німецької,— сказав дядько.— Тут інше: як той, хто перекладав з німецької, переклав потім їй те і з англійської.

— З німецької? — запитав він.— Ти писав до неї по-німецькому?

— Було два листи,— відказав дядько.— Я написав їх обидва за одним заходом. І переплутав конверти, заліпив і так послав.— Раптом дядько закричав:— Пильнуй!— і навіть схопився за кермо, але він, Чарлз, вирівняв авто вчасно.

— Той інший лист був теж до жінки,— здогадався він, Чарлз.

— Так. І отже... Вона була росіянка,— почав дядько.— Втекла з Москви. За певну ціну, сплачену внесками протягом тривалого часу різним особам. Вона теж пережила війну. О моя міщаночко! Я познайомився з нею в Парижі вісімнадцятого року. Коли я виїжджав з Америки восени дев'ятнадцятого, повертаючись до Гейдельберга, то гадав, навіть був певен, що забув її. Тобто одного дня, посеред океану, я відкрив, що від весни зовсім про неї не думав. Отак я дізнався, що її не забув. Змінивши свій маршрут, я подався найперше до Парижа, і ми домовилися, що вона приїде до мене в Гейдельберг, скоро лиш хтось їй завізує документи, які там вони в неї були. Писав я до неї також кожного місяця, поки ми на те чекали. Чи, може, тільки я сам чекав. Не забувай, скільки я мав тоді років. Я був тоді європейцем. Я переживав той критичний період згасання в житті кожного чутливого американця, коли він вірить, що єдина його надія задовольнити оті-якісь (коли взагалі вони будуть) претензії майбутніх поколінь Америки вже навіть не до людського духу, а лиш до звичайної цивілізації, лежить у Європі. Чи, може, я помилявся. Може, так сталося просто через шербет, не через те, що я був до нього надто чутливий чи там несприйнятливий, а просто нездалий був до

шербету; я написав ті два листи водночас, бо, компонуючи одного з них, мені зовсім не треба було напружувати думку, лист писався сам, плинув звідкілясь із глибини єства просто в пучки, на кінчик пера, в чорнило, поминаючи мозок. І як наслідок, я навіть приблизно не міг собі пригадати змісту листа, що дійшов не туди, куди призначався, хоч особливо сумніватися тут теж не доводилось; ніколи мені й на думку не спадало бути обережним із тими листами, бо то були два осібні світи, хоч та сама рука писала їх на тому самому столі і на аркушах паперу, взятих поряд, з того самого стосу, тим самим безперервним рухом пера, під тією самою кількістю електрики за два пфеніги, і та сама поділка на годинниковому циферблаті повзла тим часом під рухомою стрілкою.

Вони вже приїхали. Дядько не потребував казати «стій»,— він, Чарлз, уже зупинив машину на порожній алеї, такій широкій, гладенькій, ретельно заметеній і всипаній рінню, що мало її вистачити на під'їзд навіть для цілого автобуса, й лімузина, і якоїсь робочої машини водночас. Дядько вискочив з машини, навіть не чекаючи, поки вона зупиниться, і вже йшов до будинку, коли він спромігся запитати:

— Мені з тобою не заходити, правда?

— Аж куди заїхав і раптом відмовляєшся? — здивувався дядько.

Тоді він теж вискочив і рушив слідом за дядьком по плитах хідника, надто широкого, надто щедро тими плитами вистеленого, до бічного портика, де легко б умістився президент із кабінетом міністрів чи найвищий суд, хоч для конгресу він був би трохи занадто затишний,— і до самого дому. схожого на щось середнє між велетенським весільним тортом і свіжовибіленим цирковим шатром, а дядько все ще налягав на ноги і все не вмовкав:

— Ми на диво байдужі до деяких вельми здорових чужоземних звичаїв. Подумай тільки, яка б то була заграва, якби його труну поставили отам усередині на стосі просякнутих бензином шпал; будинкові настав би кінець одночасно з ритуальним спаленням його творця.

Потім вони ввійшли, негр-камердинер відчинив їм двері і зник, і вони обидва стояли тепер у світлиці, де капітан Гуалдрес (якщо він є чи був колись кавалеристом) міг би влаштувати парад свого загону, і то верхи, та тільки він, Чарлз, не дуже там розглядався, бо знову побачив орхідею: впізнав її відразу, негайно, без жодного подиву, навіть не шукаючи очима. А потім він забув і взагалі про все, навіть про те приємне враження, бентежність від самого того

простору, бо ввійшла вона. Чути було її ходу в холі, потім у кімнаті, але він, Чарлз, ще раніше відчув той запах, мовби хтось незграбний, неделікатний чи неуважний раптом відчинив стару шухляду, і тої ж таки хвилі сорок лакеїв на безгучних гумових підошвах стрімголов кинулися туди через довгі коридори й світлі та яскраві кімнати, щоб ту шухляду чимскоріше зачинити; вона ввійшла, зупинилась і почала підносити руки перед собою долонями назовні, не маючи навіть часу завважити тут його, Чарлза, бо дядько, що, власне, так і не спинявся, вже йшов до неї.

— Мене звуть Гевін Стівенс, і тепер мені майже п'ятдесят,— сказав дядько і все йшов до неї, навіть, коли почала вона відсуватись, одступати назад, підносячи проти дядька руки, ще долонями назовні, вище й вище, а дядько все йшов просто в ті руки, все ще йшов, а вона все ще намагалася стримати його на віддалі від себе, бодай поки встигне передумати і не кинутися тікати; це було вже запізно, якщо вона взагалі мала такий намір чи бодай гадала, що мусить його мати; тільки тепер було вже запізно, і дядько міг теж спинитись і озирнутись на нього, Чарлза.

— Ну що? — запитав дядько.— Можеш ти озватися яким словом чи ні? Навіть «день добрий, місіс Гарріс» згодиться.

І він, Чарлз, почав:

— Перепрошую...

Але йому вже спало на думку щось краще.

— Благословляю вас, діти мої,— сказав він.

V

Діялося те в суботу. Завтра буде сьоме грудня. Але ще перед його від'їздом вітрини крамниць заяскравіли іграшками, сухозліткою та штучним снігом, як то щороку в грудні, і в ясному повітрі весело запахло різдвом, хоч десь там і гуркотіла канонада, і свистіли кулі, влучаючи у людські тіла, щоб озватися луною аж тут, у Джефферсоні, за кілька тижнів чи місяців.

А коли він знову побачив Джефферсон, стояла вже весна. Вози й пікапи фермерів-горян та п'яти- чи десятитонні ваговози плантаторів і управителів з долини уже попід'їздили задом до вантажних платформ із насінням та складів з мінеральними добривами, і вже трактори і пари чи там трійки мулів — плуги й просапники, борони, легкі, важкі й дискові — посунули в темні вистриги оповитої зимовим сном землі; невдовзі мав розквітнути дерен і озватися дремлюги; але був то лише 1942 рік, отож мало збігти ще трохи

часу, поки спільним телефонним каналом почнуть надходити телеграми військово-морського міністерства і по четвергах уранці сільський листоноша стане вкидати до самотніх скриньок на стовпах свіжий номер щотижневої «Йокнапатофської сурми» зі щораз новим коротким некрологом, аж надто вже добре знаним, а проте все ще загадковим, як санскрит чи китайська грамота, і фотографією сільського хлопця в уніформі, ще в складках з інтендантської полиці,— обличчя матиме він замолоде, аби скидатися на дорослого чоловіка, а назва чужинської місцевості не лише буде зовсім невідома для тих, хто того хлопця породив — немовби задля мученицької смерті у тій далечині,— але вони й вимовити її не зможуть.

Бо той інспектор-генерал таки не збрехав. Справді, Бенбоу Сарторіс, бувши в класі тільки дев'ятнадцятим учнем, уже одержав офіцерське звання і тепер у Європі з якоюсь таємною місією. І він, Чарлз, перший у реєстрі батальйону і до того ж курсант військового училища, міг би досягти не меншого, поки ще не пізно, якби тільки не поміняв, як завжди, шило на швайку: тепер у нього не було навіть офіцерської портупеї, та шаблі, і вигадливої кокарди — сама лиш голуба околичка на кашкеті, і хоч як відмінниковікурсанту, чи, може, як непересічному-таки відмінниковікурсанту, йому трохи скорочено наземну підготовку, він знав, що хіба тільки аж за рік емблема з крильцями перемандрує з шапки на ліву його кишеню (може ж таки, зі штурвалом пілота посередині, чи бодай із штурманським глобусом, чи вже в кожному разі з бомбардирською бомбою).

І додому він завернув навіть не по-справжньому, а тільки проїздом, по дорозі від підготовчих курсів до основної практики, до самих, нарешті, літаків: він збирався зійти у Джефферсоні лиш на стільки часу, поки мати сяде в поїзд і доїде з ним разом до вузлової станції на магістралі, звідки він мав рушати далі до Техасу, а мати повернутися додому першим же місцевим поїздом; він уже під'їздив, минав, починав минати рідні околиці, знайомі перехрестя доріг, поля й ліси, де блукав ще малям, далі скаутом і де, нарешті, як уже доріс до рушниці, полював — спершу кролів, а потім перепілок на льоту.

А ось уже й саме вбоге передмістя, позачасове й реальне, знайоме, як його власне жадібне, нетерпляче, ненаситне серце чи як його власне волосся й нігті; перші негритянські хатки, немазані, потемнілі від негод, хоч скоро усвідомлюєш: не тільки в тому річ, а й у тому, що вони ще й

трохи, тільки трохи похилі, навіть не те щоб понахилялися, а просто перехнябилися, — тим, що запроектував їх якийсь інший, не такий, як усі, архітектор в іншій перспективі, для іншої мети чи в кожному разі вони мали інше минуле; вони вціліли всупереч усім зливам та хугам, або, може, були для них невразливі, чи байдужі, несвідомі їх, стояли собі кожна на своєму клаптику диких, хоч і впорядкованих крихітних заростей городини, і при кожній був кабанчик у хлівці, занадто тісному для кабанчика, дарма що він був там, та ще й прихитрявся якось гладшати, і звичайно стояла там корова на припоні, і бігало кілька курей; і кожна хатина зі своєю прибудівлею, повіткою для миття посуду та криницею становила якусь цілість, нетривку й минущу, а проте й живучу, мов печера Робінзона Крузо. Далі йшли будинки білих, не більші за негритянські, але вже будинки,— боронь боже назвати хатою, коли не хочете заробити по шиї,— пофарбовані недавно чи бодай хоч колись, відмінні від негритянських хатин головне тим, що всередині трохи не такі вже чепурні.

І ось він удома: бруковане перехрестя вулиць неподалік од будинку, де він, Чарлз, народився, і тепер поверх дерев було видно водонапірну башту і золотий хрест на шпилі єпископальної церкви, а далі більш уже нічого; він притискав обличчя до брудної шибки, наче йому було вісім років, поїзд стишував біг, скрегочучи й брязкаючи зчепленнями між товарними вагонами, вагонами для худоби, «гондолами» й цистернами, і ось уже й вони — він дивиться на них очима восьмилітньої дитини, враженої, трохи збудженої — маленькі, а проте напрочуд живучі на тлі панорами широкої неосяжної землі: мати; дядько; нова тітка; мати, що протягом двадцяти років була за одним лиш чоловіком і виростила другого, і нова тітка, що за той самий приблизно час віддалася за двох чоловіків і бачила у власному домі, як двоє інших воюють мітлами й кіньми,— отож він не здивувався і навіть не стямився, як усе це трапилося: мати була вже у вагоні, нова тітка відійшла назад до машини, якою вона приїхала, а вони з дядьком мали ще нагоду перекинутися словом-другим.

— Ну, поміщику,— сказав він, Чарлз.— Ти не тільки пішов зайвий раз до криниці, ти ще й укинув туди глечик, а тоді й сам скочив слідом. Я привіз тобі звістку від твого сина.

— Мого кого? — запитав дядько.

— Ну хай від твого зятя,— сказав він.— Від чоловіка твоєї доньки. Котрому ти не до душі. Він завітав до нашого

табору побачитися зі мною. Тепер він кіннотник. Тобто солдат, американець.— І заходився якнайдокладніше розвозити, сам собі відновлюючи все в пам'яті:— Розумієш? Однієї ночі наш знайомий — американець — спробував забити його конем. А назавтра він одружився з американцевою сестрою. Ще за день якийсь японець кинув бомбу в іншого американця на крихітному острівцеві * за дві тисячі миль звідси. І наступного дня він з'явився до війська, не до вітчизняного, де він числиться офіцером запасу, а до чужого, де зрікся не тільки свого офіцерського рангу, але й громадянства, і вже ж, певна річ, потребував перекладача, щоб пояснити як своїй молодій жінці, так і прибраному своєму урядові, чого він хоче...— Думкою (він, Чарлз) весь у минулому, все ще пригадуючи, анітрохи не чудуючись, а як і чудуючись, то мов те дитя, що невтомно, безнастанку дивиться на ті самі, без кінця повторювані виступи Панча та Джуді * в ярмарковому шатрі; якось надвечір ні сіло, ні впало викликали його до чергового офіцера, і там чекав капітан Гуалдрес.—...в уніформі рядового ще більш схожий на коня, аніж коли раніше,— може, власне, через те, що вскочив у нечувану халепу: 1942 року пішов на фронт з кавалерійським полком війська Сполучених Штатів, де аж до самого кінця війни судилось йому не мати жодного діла з кіньми...— Він, Чарлз, теж уже повторювався, мов ті Панч та Джуді з ярмаркового шатра:— Гуалдрес аж ніяк не був схожий на бравого вояка, просто лиш на вперту людину, що не збирається жертвувати життям, чи рукою, або ногою якомусь там урядові на знак подяки за щось чи протесту проти чогось, так наче в цю останню рішучу хвилину він уникав усяких претензійно-сентиментальних пояснень, чому самохіть пхає свою голову під марнотний і безглуздий стукіт куль, так само як колись було з марнотними й крихкими кінськими копитами; чоловік цей, не відчуваючи ніякої зненависті до німців, чи японців, чи навіть Гаррісів, ішов на війну з німцями не тому, що ті плюндрують континент і хочуть обернути весь рід людський на штучні добрива й мастило, але тому, що вони з цивілізованої кінноти вилучили коней, і ось він встав зі стільця, коли я увійшов, і сказав:

«Я завернув сюди, щоб показатися вам. Тепер ви мене побачили. Тепер ви повернетеся до свого дядька і скажете йому: «Може, тепер ви задоволені».

— Що? — не зрозумів дядько.

— Мені теж неясно,— сказав він.— Такі були його слова: мовляв, приїхав він сюди аж з Канзасу, щоб я його

побачив у тій брунатній формі, а потім вернувся до тебе і сказав: «Тепер, може, ви задоволені».

А тоді настав час від'їжджати: вже від дверей багажного вагона відкотили електрокар і провідник уже вихилявся з дверей, оглядаючись назад, а містер Маквільямс, кондуктор, стояв на східцях вагона з годинником у руці, але принаймні на нього, Чарлза, ще не горлав, бо він, Чарлз, мав на собі уніформу, а в ті перші місяці 1942 року цивільні ще не позвикали до війни. Тоді він сказав:

— І ще одне. Ті листи. Два листи. В переплутаних конвертах.

Дядько подивився на нього:

— Ти не любиш збігів обставин?

— Люблю до нестями,— відказав він.— Це одна з найважливіших речей у житті. Як дівоча цнота. Лише, як і з дівочої цноти, з них користаєшся тільки один раз. Я свою ще думаю трохи поберегти.

Дядько подивився на нього лукаво, якось химерно й заразом поважно.

— Гаразд,— промовив дядько.— Спробуй таку версію. Вулиця. В Парижі. До Булонського лісу каменем докинути, як то кажуть наші йокнапатофці, і охрещено ту вулицю так недавно, що її назва (не старша за останні бойовища 18-го року і за стіл, де підписано Версальський мирний договір) не пробула тоді у вжитку навіть і п'яти років; вулиця така вишукана, тиха, що знали її тільки сміттярі, бюро праці для старших служників та молодші секретарі з посольств. Але не в тому річ; тепер її вже немає, та коли б навіть і була, ти ніколи туди не доберешся.

— А може, доберуся,— сказав він.— Може, хоч побачу місце, де вона колись була.

— Це можеш і тут зробити,— сказав дядько.— В читальні. Розгорнеш на потрібній сторінці Конрада * — та й уже: така сама навоскована червоно-чорна підлога з кахлів, позолота й фаянс, інкрустовані меблі; навіть таке саме видовжене дзеркало, куди, як у срібну тацю, зливаються потоки світла, сяйво дня і де в глибині біліє, мов лілея, розквітла на воді зі свого власного відображення, «те безневинне чоло, недіткнуте жодною думкою, поране тільки тугою й вірністю...».

— Звідки ти дізнався, що вона там? — запитав він.

— Прочитав у газеті,— відказав дядько.— У паризькому «Геральді». Уряд Сполучених Штатів (мавши трохи часу) був добре поінформований про свій перший Американський експедиційний корпус у Франції. Але це були дур-

ниці проти того, як паризький «Геральд» реєстрував усе, стосовне до другого корпусу, коли той в 19-му році почав висаджуватися в Європі... Це чоло, одначе, взагалі ніщо не поорало; вона просто собі там сиділа, все ще достоту як мала дівчинка, якій тепер увесь світ допомагав бавитися в королеву; і цього разу не приходив ніякий гість, щоб віддати належне небіжчикові, бо той небіжчик, істота, від котрої той гість приніс звістку, був живий-живісінький, він прислав посланця аж із Гейдельберга не зі звісткою, а з вимогою; він хотів знати. Отже, я запитався від його імені:

«Чому ж ви не зачекали на мене? Чому не прислали телеграми?»

— А вона відповіла на це? — поцікавився він, Чарлз.

— Хіба я не казав, що те чоло не було нічим пооране, і навіть нерішучість його не торкнулася? — відказав запитанням дядько.— Вона відповіла: «Ви ж не хотіли мене. Я була простачка, як на вас».

— І що тоді сказав ти?

— Я відповів теж добропристойно,— мовив дядько.— Я промовив: «Бувайте, місіс Гарріс». Чи така версія тебе влаштовує?

— Так,— відповів він.

І тепер уже час наспів. Машиніст навіть дав свисток спеціально для нього, Чарлза. Містер Маквільямс, однак, не загорлав: «Сідай, хлопче, коли їдеш з нами!», як зробив би ще п'ять років (а власне, й п'ять місяців) тому,— пролунало тільки два короткі низькі, нетерплячі гудки, бо ж усе-таки на ньому була, хай ще й невипробувана в ділі, уніформа; на що вже той чолов'яга мав язик без кісток, і гарикнути йому на когось було, як дурному з гори покотитись, а й той не зронив ані звука; натомість, просто через те, що він, Чарлз, був в уніформі, досвідчений знавець стотонного паровоза вартістю в сто тисяч доларів зужив на три-чотири долари вугілля і кілька фунтів тяжкою працею добутої пари, щоб сповістити його, вісімнадцятилітнього хлопця: час уже йому з дядьком кінчати балачку; і він, Чарлз, подумав собі, що, може, й справді неможливо подолати той край, той народ, той спосіб життя, де війну не тільки приймають як належне, але й так легко пристосовуються до неї, йдучи з нею на компроміс; де ліва рука, сказати б, не перешкоджає правій, не сковує, не відволікає, не відвертає уваги правої руки, все ще заклопотаної основними довічними справами цього способу життя.

— Так,— сказав він, Чарлз.— Це вже краще. Може б, я і купився на цю версію. Те сталося двадцять років

тому. І тоді її відповідь була правдою, бодай на той час, бодай у твоїх тодішніх очах. Але від того часу сплинуло двадцять років, і тепер це вже не правда чи бодай недосить правда, бодай у твоїх теперішніх очах. Як могли самі тільки роки спричинитися до цього?

— Вони зробили мене старшим,— відповів дядько.— І я змінився на краще.

1949

КРАДІЇ

(Минувшина)

Перекладено за виданням:
W. Faulkner, The Reivers,
Random House, New-York, 1962

Вікторії, Маркові, Полеві,
Вільямові, Берксові

I

Дідусь сказав:

— Ото такий він був, Бун Хогенбек. Повісити це на стіні — і маєш готову епітафію, або ж антропометричну картку, чи поліційне оголошення про розшук; ледве прочитавши опис його особливих прикмет, будь-який полісмен на півночі штату Міссісіпі виловив би Буна з якої завгодно юрби.

Був суботній ранок, десь близько десятої години. Ми — твій прадід і я — сиділи в конторі, тато за столом, він виймав гроші з парусинової торбинки й перелічував їх, звіряючи з візничими рахунками, які я щойно приніс із Майдану, а я — на стільці під стіною, чекаючи полудня, коли мені дадуть суботню (тижневу) платню в сумі десяти центів і ми підемо додому, пообідаємо, і тоді, нарешті, я зможу пристати до хлопців, котрі ще від сніданку ганяють м'яча (стояв саме травень). Бачиш, твій прадід був такої думки, що коли тобі минуло одинадцять років, то ти вже цілий рік маєш платити й звітувати за простір, який посідаєш, і за місце своє в світовому (а принаймні в джефферсонівському, штат Міссісіпі) господарстві. Щосуботи відразу після сніданку я виходив разом з татом із дому, в той час як інші хлопці з нашої вулиці тільки озброювалися м'ячами, кийками й рукавицями для бейсбола, — не кажучи вже про трьох моїх братів, які були менші від мене віком і зростом, і через те користувалися певними привілеями, бо тато міркував так, тобто виходив з такої передумови, що кожен дорослий чоловік, вартий того хліба, який він їсть, може знайти, в усякому разі, забезпечити матеріально продуктивну діяльність для чотирьох дітей, і що,

отже, кожне з цих дітей, а вже старше насамперед, мусить брати на себе відповідну частку матеріальних турбот; отож мені й доводилося щосуботи вранці розносити клієнтам рахунки за перевезення ящиків і пак із крамом, що їх протягом тижня приставляли від станції до бакалійних крамниць і магазинів залізних та господарчих товарів наші негри-возії, і приносити парусинову торбинку у візничий двір татові, щоб він перелічив гроші та перевірив рахунки, а тоді аж до полудня сидіти в конторі, мовляв, чергуючи біля телефону, — і це за платню в десять центів на тиждень, що їх, як уважалося, мало вистачити мені на прожиття.

Ось цим і були ми заклопотані в той момент, коли Бун ускочив у двері. Саме так, ускочив. Бо сходинка з коридора до кімнати не була зависока навіть як на одинадцятилітнього хлопця (хоча Джон Пауел, старший конюх, наказав Санові Томасу, наймолодшому з возіїв, дістати, позичити, взяти чи там потягти десь оцупок деревини, щоб він правив за приступку для мене), а вже Бун і поготів міг переступити поріг, як звичайно, одним сягнистим кроком людини, що мала зріст шість футів і чотири дюйми. Але цього разу він таки вскочив у кімнату. Обличчя його й у нормальному стані не дуже вирізнялося лагідністю чи спокоєм, а вже в цю мить, здавалось, ніби воно й зовсім вибухне із збудження, запалу чи там ще чогось, коли він майнув через кімнату аж до конторки й загорлав: «Одступіться, містере Морі!»— і через татову голову потягся до нижньої шухляди, де лежав стаєнний револьвер. Не знаю, чи то Бун, нахилившись до шухляди, звалив стільця (це був дзиглик на коліщатах), чи то тато відкинув стільця

вбік, щоб замашніш підбити Бунові руку, але досить того, що старанно поскладувані стосики монет розлетілися на всі боки по столу, і тато й собі вже горлав, гамселячи ногою чи то по шухляді, чи то Буна по руці, чи то й туди й сюди:

— Забирайся, хай тобі чорт!

— Застрелю Людеса!— горлав Бун.— Він уже досі через Майдан гайнув! Одступіться, містере Морі!

— Ні! — кричав тато.— Геть звідси!

— Не дасте його мені?

— Ні, хай тобі чорт!

— Гаразд, — відказав Бун, скочив назад до дверей і в коридор.

Але тато лишився на місці. Певно, ти вже не раз помічав, які обмежені стають люди за тридцять або сорок років. Я не маю на думці — забудькуваті. То не штука, ніяка не штука сказати: «О, тато (чи дідусь) або мама (чи бабуся) вони вже старі, і пам'ять їх зраджує». Бо є такі речі, такі безперечні факти життя, яких тобі не забути й до кінця днів своїх. От, скажімо, провалля, прірва — хлопчиськом ти через неї переходив по кладці. А коли тобі тридцять п'ять чи сорок, ти повертаєшся до того місця — весь трусишся, насилу ноги тягнеш — і бачиш, кладки вже нема; ти, може, навіть і забув, що вона існувала, але в усякому разі, ти ж не ступиш у це страхітливе провалля, що його колись перекривала кладка. Отак і з татом тоді було. Бун без попередження вскочив у контору, мало не перекинув татові стільця й усе таке, тягнучись до шухляди з пістолетом, поки тато не відбив його руки ногою чи там ще як, потім Бун повернувся й вискочив

з контори, і явно й очевидно тато подумав, що це все, що справі кінець. Він навіть перестав клясти, чисто з принципу, наче в цьому вже не було пильної потреби, підсунув стільця назад до столу і тут побачив розкидані гроші, які доведеться ще раз лічити, і почав знову клясти Буна, навіть не через пістолет, а просто тому, що Бун — це Бун Хогенбек, аж поки я сказав:

— Він спробує його позичити в Джона Пауела.

— Що? — вигукнув тато. Він скочив теж, і я скочив, і ми помчали через кімнату в коридор, а коридором до виходу в двір поза стайнею, де Джон Пауел з Лестером допомагали Гейбові, ковалеві, підковувати трьох мулів та одного запряжного коня, і тато вже не мав часу й клясти, тільки волав що три кроки: «Джон! Бун! Джон! Бун!»

Але він і цим разом спізнився, бо Бун ошукав його (нас тобто). Бо револьвер Джона Пауела був не просто моральною проблемою в нашій стайні, а й емоційною також. Це був сорок перший калібр, з куцим дулом, але цілком справний,— Джон тримав револьвер у такому стані з тих пір, як відкупив його у свого батька в день коли йому, Джонові, минув двадцять один рік. Тільки вважалося, що він його не має. Тобто офіційно цей револьвер не існував. Припис, давній, як сама стайня, свідчив, що єдиний наявний тут револьвер — це той, котрий лежить у нижній правій шухляді столу в конторі; так само спільною джентльменською угодою визнавалося, що ніхто з обслуги стайні не має ніякої вогнепальної зброї, відколи стає до праці і поки вернеться додому, і вже зовсім не годилося, щоб хтось приніс її з собою на роботу. Одначе Джон довів це нам усім і завоював наше порозуміння й загальну підтримку, так що ми стали б монолітним і неприступним фронтом супроти цілого світу й навіть самого тата, якби ця неймовірна криза будь-коли виникла, — вона б ніколи й не виникла, коли б не Бун Хогенбек,— отже, він (Джон) розповів нам, як заробляв гроші на цей револьвер у час, вільний від роботи на батьковій фермі, як він той час відривав від їди та сну, аж поки в двадцять перший свій день народження поклав останнього цента батькові в долоню і одержав пістолета; розповів нам, що цей револьвер став наочним символом його змужніння, неспростовним доказом, що йому вже двадцять один рік і він повнолітній; що він ніколи не мав найменшого заміру (навіть уявити собі такого не може) натиснути на гачок, цілячись у живу людину, але він конче мусить мати цей револьвер при собі; що, виходячи з дому, він не може залишити його так само, як не може залишити свого змужніння десь там у шафі чи шухляді, коли йде на

роботу; і він казав нам (і ми цьому вірили), що, як колись доведеться йому вибирати, чи залишити револьвер дома, чи самому не прийти на роботу, він матиме тільки одну-єдину можливість.

Отож спершу дружина пришила йому міцну, саме по формі револьвера, внутрішню кишеню в комбінезоні на грудях. Але Джон сам зразу побачив, що так не піде. Не те, що револьвер міг би випасти якоїсь фатальної хвилини, а просто обриси його занадто виразно проступали крізь тканину — кожному було б ясно, що це не що інше, як револьвер. Не про нас тут ішлося, ми й так усі знали, що він там,— від містера Баллота, білого, старшого стайничого, і Буна, його помічника (що мав на обов'язку нічні чергування і, отже, в цю годину мусив був спати вдома), аж до негрів-возіїв та конюхів, до останнього стійлового чистія і навіть до мене, хто тільки збирав щосуботи належне по рахунках і чергував біля телефону. І навіть до старого Дена Грінапа, нечупари з бородою, запльованою тютюном, котрий ніколи не бував так, щоб аж у дим п'яний і не мав ніякої офіційної посади в стайні, почасти через пияцтво, може, але більше через своє ім'я, яке було зовсім не Грінап, а Греньє — одне з найдавніших імен в окрузі, тільки що рід цей занепав: гугенот Луї Греньє після Революції перейшов гори з боку Вірджинії та Каролiни і в тисяча сімсот дев'яностих роках добувся до Міссісіпі, заснував Джефферсон і дав йому цю назву,— так отже, він, старий Ден, не мав свого житла (ані якоїсь рідні, окрім придуркуватого небожа, чи брата в других, чи ще там кого, що мешкав у шатрі в плавнях поза Французовим Закрутом, який колись становив частину плантації Греньє) і ніколи не з'являвся на стайню (він, старий Ден) п'яний настільки, щоб віжок у руках не втримати, зате саме вчасно, щоб бричкою поїхати до станції зустріти вечірній поїзд о 21.30 та ранковий о 4.12 і одвезти комівояжерів до готелю, або ж брав бричку й візникував до пізньої ночі, коли був бал, чи концерт, чи вистава якась у театрі (часом, як віскі розбурхувало в ньому настрій холодної зневаги, він мав звичай приказувати, що раніш Греньє водили за собою йокнапатофське товариство, а тепер Грінапи возять його), і тримався на роботі, як дехто казав, тому, що першою дружиною містера Баллота була його дочка, ми ж у стайні, одначе, всі вважали справжньою причиною те, що мій тато ще хлопцем полював лисиць біля Французового Закруту разом з Деновим батьком.

Отож-бо не про нас тільки тут ішлося, а й також про мого тата (це я вертаюся до револьвера). Бо тато теж знав про нього. Він не міг не знати, наш заклад був надміру малий,

занадто все тут пов'язалося й переплелося. Тим-то моральна проблема татова була точнісінько така сама, як і в Джона Пауела, і обидва розуміли це й відповідно поводились, як і личить порядним людям: якби татові будь-коли довелося визнати наявність цього револьвера, він мусив би наказати Джонові завтра або залишити його вдома, або ж і самому не приходити. Джон розумів це і, бувши також порядною людиною, ніколи у світі не призвів би до того, щоб тато мусив визнати існування револьвера. Отже, дружина пришила йому кишеню під лівою пахвою робочої блузи, а не в комбінезоні, і тепер револьвера не було видно (принаймні він не ліз в очі), коли Джон був у блузі або коли в спеку (як оце зараз) вішав її на своєму цвяшку в комірі для упряжі. Оце так воно було з револьвером, коли Бун,— котрий, відпрацювавши свої години, мусив о цій порі бути вдома в ліжку, а не никати по Майдану, де міг легко наразитись на таке, що зохотить його стрімголов кинутись до стайні,— вскочив у двері і завдав брехню обом, татові й Джону Пауелу.

Тільки тато й цим разом спізнився. Бун ошукав його (нас тобто). Адже Бун теж знав про той цвяшок у коморі. І битий жак він був, ще й як битий, щоб вертатись через коридор і, отже, повз контору! Коли ми вибігли на подвір'я, Джон, Лестер і Гейб (а також троє мулів і кінь) ще гляділи, як хилиталася хвіртка, через яку тільки-но вискочив Бун з револьвером у руці. Джон і тато секунд із десять дивились один на одного, а тим часом ціла споруда entendre de noblesse[1] розпадалася на порох. Проте noblesse, те, що oblige[2], іще лишилось.

— Це мій, — мовив Джон.

— Знаю,— відказав тато.— Він побачив Людеса на Майдані.

— Я зловлю його,— сказав Джон.— І відберу в нього. Тільки накажіть.

— Зловіть Людеса хто-небудь! — сказав Гейб. Хоч і низенький, він був, одначе, неабиякий здоровань, дужчий від Буна, тільки одну ногу мав страх як викручену — давня професійна травма; він міг підняти задню ногу коневі чи мулові й так затиснути під тим скривленим коліном (а ще як мав до чого прихилитись — до стовпа абощо), що кінь чи мул тільки й того, що могли ворухнутись, але ані ноги вирвати, ані другою ногою хвицнути не мали змоги.— Гей, Лестере, біжи-но злови його!

---

[1] Поняття шляхетності *(франц.)*.

[2] Шляхетність... зобов'язує *(франц.)*.

— Людесові — то що́! — мовив Джон.— Він там у безпеці. Я бачив, як Бун Хогенбек... — Джон не сказав «містер», хоч і знав, що тато чує його; чогось такого він би ніколи не допустивсь раніше в присутності білого, якого вважав собі рівнею, бо він був порядною людиною. Але й тато теж усвідомлював, що то noblesse: револьвер, ось що було непрощенне, і тато це знав,— ...стріляє. Тільки накажіть, містере Морі.

— Ні, — відказав тато. — Біжи до контори й зателефонуй містеру Гемптонові. — (Саме так. Тоді за шерифа теж був Гемптон.) — Скажи йому, що я прошу затримати містера Буна.

Тато рушив до хвіртки.

— Іди з ним, — наказав Гейб Лестерові. — Може, йому треба буде когось послати. І добре причини хвіртку.

Отож ми втрьох поспішили провулком до Майдану, я мусив підбігати, щоб не лишатися ззаду,— не так, власне, маючи на думці перейняти Буна, як стати поміж Буном з револьвером та Джоном Пауелом. Адже Джон і сам сказав: «Людесові — то що!» Та й ми всі знали, який з Буна стрілець, тим-то нічого було бентежитись за Людеса, якби Бун у нього стріляв.

Він, Людес, до цього вівторка працював у нас за возія. Ось що трапилося, судячи зі слів Буна, містера Баллота, Джона Пауела, а також самого Людеса. Тиждень-два тому Людес знайшов собі нову дівчину, дочку (може, й жінку — ми гаразд того не знали) одного орендаря, що держав ферму за шість миль від міста. В понеділок увечері, коли Бун прийшов заступити містера Баллота на ніч, усі підводи й возії вже повернулися, окрім Людеса. Містер Баллот наказав Бунові, щоб зателефонував йому, коли Людес повернеться, і пішов додому. Остільки свідчення містера Баллота; далі йде Бунове, підтверджене почасти Джоном Пауелом (тато пішов додому трохи раніш): скоро містер Баллот вийшов, як у задні двері заявляється Людес, пішака, і каже Бунові, що послабнув один обруч на колесі й він зупинився біля нашого дому, побачив тата, і той наказав загнати фургон у ставок над пасовищем — колесо намокне й знов добре прилягатиме до обруча, — тоді фургон залишити в нас на подвір'ї, мулів тамтаки нагодувати, а вранці й забрати те все. Бун-то, може б, і повірив тій байці, але Джон Пауел — ні в якому разі, бо кожен, хто знав тата, чудово розумів, що хоч би як тато розпорядився щодо фургона на ніч, а мулів то вже напевне він звелів би Людесові одвести у візничий двір і там як слід почистити й нагодувати. Але що Людес так йому пояснив,

твердив Бун, то він і не перебивав містерові Баллоту вечері, щоб повідомити його про все, — мовляв, тато ж знав, де мули й фургон, і він же їхній власник, а не містер Баллот.

Тепер — що Джон Пауел розповів, хоч і вимушено — він би навіть і не прохопився про це ніколи, якби його воля, але після Бунового зізнання замовчувати правду було б для нього (Джона) більше моральне зло, аніж порушити вірність своїй расі. Коли він побачив Людеса з порожніми руками в задніх дверях стайні, тільки-но містер Баллот вийшов у передні, залишивши Буна на зміну, йому вже не треба було вислуховувати Людеса, що він там мав утнути. Він просто подався коридором і через подвір'я поза стайнею вийшов у провулок і на тому кінці провулка став собі коло фургона, чекаючи на Людеса. У фургоні був лантух борошна, галоновий глек гасу і торбинка (як гадав Джон) дешевих м'ятних цукерок. Оце таке трапилось, і Джон нічого не міг тут зарадити. Бо хоч його слово — коли йшлося про коня чи мула — було в стайні законом і важило майже так само, як слово містера Баллота й самого тата, не кажучи вже про Буна,— тут, на нічиїй землі, він був звичайнісінький найманий робітник у візничому дворі Морі Пріста, і він, і Людес — обидва знали це. Може. Людес про це йому ще нагадав, хоч я сумніваюся. Бо Людесові досить було сказати щось таке: «Коли Морі Пріст довідається, як я позичив фургона й мулів цієї ночі, він може так само довідатися, що ти там носиш зашите у своїй блузі».

Проте я не думаю, щоб він бодай навіть так сказав: вони обидва й без того це знали, так само як знали й те, що коли Людес чекатиме, поки Джон доповість батькові, як він, Людес, «позичив» фургона й мулів, то йому до кінця свого віку цього не діждатись, і що коли Джон чекатиме, поки Людес (або який інший негр зі стайні чи й з усього Джефферсона) скаже батькові про револьвер, то йому теж до кінця свого віку цього не діждатись. Отож Людес, мабуть, не сказав нічого взагалі, а Джон сказав тільки таке: «Гаразд. Але якщо ці мули не стоятимуть у своїх стійлах сухісінькі й бадьорі за добру годину до того, як уранці прийде містер Баллот — (ти, певно, вже помітив, що вони обидва навіть не згадали Буна. Ані Людес не сказав: «Містер Бун знає, що ці мули не ночуватимуть у стайні. Хіба він не хазяїн тут до ранку, поки прийде містер Баллот?», ані Джон не сказав: «Той, хто повірив у цю твою байку, яку ти притяг сюди замість мулів, не може бути хазяїном хоч би й де. Якщо навіть є такий дурень, то навряд чи його ім'я Бун Хогенбек»),— містер

Морі дізнається не лише те, що фургона й запрягу не було тут цієї ночі, а й те, де вони були».

Але Джон і цього не сказав. І все-таки, хоча Людесові мули стояли в своїх стійлах ще за добру годину перед світанком, містер Баллот, прийшовши до стайні о шостій ранку, через чверть години покликав Людеса й заявив, що його звільнено з роботи.

— Містер Бун знав, що мого запрягу не було в дворі, — виправдувався Людес.— Він сам послав мене по глек віскі. Я його привіз десь коло четвертої ранку.

— Нікуди я тебе не посилав, — заявив Бун. — Коли він прийшов учора ввечері з цією своєю брехнею, що мули на подвір'ї в містера Морі, я навіть не слухав його. Я навіть не завдавав собі клопоту спитати, де фургон насправді й чого йому так припекло мати його на ніч. Я йому лиш сказав, що як вертатиметься з фургоном уранці повз Мека Вінбуша, нехай візьме мені в дядька Кела Букрайта галон віскі. Я й гроші йому дав на це — два долари.

— І я привіз вам віскі, — сказав Людес. — Тільки не знаю, що ви з ним зробили.

— Привіз півгалона якоїсь бурди, лугу з червоним перцем! — крикнув Бун. — Не знаю, що містер Морі тобі зробить за те, що мулів цілу ніч не було в стайні, але то пусте проти того, що Келвін Букрайт тобі зробить, як я покажу йому це віскі й скажу, що воно буцімто від нього.

— Містер Вінбуш живе аж за вісім миль від міста, — мовив Людес. — Була б уже північ, поки я б повернувся до... — і змовк.

— Так ось навіщо тобі треба було фургона! — крикнув Бун. — У Джефферсоні вже наласувався і тепер гасаєш по всьому околі, де б його ще знайти щось ласеньке. Що ж, тепер матимеш на це досить часу, тільки біда, що доведеться на своїх двох чимчикувати.

— Ви мене підвели з цим віскі, — затято сказав Людес. — Я ж вам привіз його...

— Там навіть і півгалона не було,— мовив Бун і звернувся до містера Баллота: — Чорти б його батькові, не віддавайте йому тижневої платні! — (Тижнева платня возія становила тоді два долари, — не забувай, то був 1905 рік). — Він уже заборгував її мені за це віскі. А чого чекати? Поки містер Морі прийде та сам його вижене?

Але якби містер Баллот і тато справді хотіли вигнати Людеса, вони віддали б йому тижневу платню. Оскільки вони цього не зробили, треба було розуміти (і Людес це знав), що його просто позбавлено тижневої платні (і тимчасово

роботи) за те, що він без дозволу забрав на цілу ніч запряг; наступного понеділка вранці Людес прийшов би разом з іншими возіями, і в Джона Пауела стояв би вже готовий для нього запряг, немов нічого й не сталося. Одначе — мали втрутитись Доля, Поголос, Плітка...

Отож тато, Лестер і я поспішили провулком до Майдану, я навіть підбігáв, а проте ми спізнилися. Ще не вибігли ми з провулка, як почулися постріли, всі п'ять: пах, пах, пах, пах, пах — отак, потім ми опинилися на Майдані і (це недалеко було: саме на розі, навпроти крамниці залізних виробів кузена Айка Маккасліна) побачили все. Народу було чимало. Бун таки вибрав собі день на свідків: уже тоді перші суботи місяця були торговими днями, навіть у травні, коли здавалося, що людям подостатком роботи в полі. Але не в Йокнапатофській окрузі. Повно їх зібралося, чорних і білих: один гурт там, де містер Гемптон (дід цього самого малого Гюба, що тепер шерифом, чи знов ним буде наступного року) і двоє чи троє перехожих шамоталися з Буном, другий футів двадцять далі, де помічник шерифа тримав Людеса, і досі в завмерлій позі бігу, чи завмерлого в позі бігу, чи то в позі завмерлого бігу, як там правильніш, і третій біля вітрини крамниці кузена Айка, яку (вітрину) розбила одна з Бунових куль (де поділися решта чотири — так ніхто й не встановив), спершу черкнувши по сідниці молоду негритянку, що лежала тепер на бруківці й верещала, аж поки кузен Айк вискочив із крамниці й перекрив її голос своїм, оскаженілий з люті на Буна — не за те, що той розбив йому вікно, а за те (кузен Айк був молодий тоді, але вже кращого від нього лісовика й мисливця в окрузі не знали), що той п'ятьма пострілами не зміг поцілити за двадцять футів.

Далі події розгорталися швидко. Кабінет лікаря Піботі був саме через вулицю, над аптекою Крісчена; містер Гемптон з револьвером Джона Пауела йшов попереду, за ним Лестер і ще один негр несли дівчину, яка не переставала верещати й кривавіти, мов підрізане порося, потім ішов тато з Буном, тоді я й помічник шерифа з Людесом, далі ще стільки, скільки змогло втиснутись на сходи, аж поки містер Гемптон зупинився, обернувся й гримнув на них. Кабінет судді Стівенса містився зараз же за лікаревим; коли ми підіймалися сходами, суддя вже стояв нагорі біля дверей. Отож ми — тобто тато, я, Бун, Людес і помічник шерифа — ввійшли до його кабінету й стали чекати, коли містер Гемптон повернеться від лікаря. Чекали не довго.

— Там усе гаразд, — сказав містер Гемптон. — Він її

ледве черкнув. Купить їй нову сукню,— (під тією, що на ній, світилося голе тіло), — ворочок цукерок, заплатить її батькові десять доларів — і Бун з нею сквитається. Але я ще не вирішив, як ми з ним сквитаємося.— Якусь хвильку він злим духом дивився на Буна, здоровань із твердими сірими очицями, такий самий здоровий, як і Бун, лише трохи на зріст нижчий. — Ну? — звернувся він до Буна.

— Він мене образив, — заявив Бун. — Він сказав Санові Томасу, що я тупозадий паскудник.

Містер Гемптон глянув на Людеса.

— Ну? — мовив він.

— Ніколи я не називав його тупозадим, — сказав Людес. — Я сказав, що він тупоголовий.

— Що?! — скрикнув Бун.

— Це ще гірше, — промовив суддя Стівенс.

— Авжеж гірше, — гарячкував Бун. — Бачите? Мені ж не було ніякого виходу. Я, білий, маю стояти й дивитись, як цей клятий чорношкірий мулопас ганить мій зад, а то ще заявляє при п'ятьох свідках, що я туман-туманом! Бачите? І назад же не вернеш, анічогісінько, і не виправиш теж нічого, бо як його й виправити? — Він уже трохи не плакав, його здорове, відразливе, побагріле обличчя, тверде й міцне, мов горіх, по-дитячому скривилося. — Навіть коли б я дістав десь другого револьвера, щоб застрелити Сана Томаса, я б усе одно не поцілив.

Тепер тато підвівся, швидко і рвучко. Він єдиний досі сидів, — навіть суддя Стівенс, широко розставивши ноги, стояв на килимку перед холодним каміном, руки засунувши під поли куртки, хоч була зима і в каміні палахкотів вогонь.

— Мені треба вертатись до роботи,— сказав тато.— Як то мовиться в давньому прислів'ї про ледацюг? — Він сказав, ні до кого не звертаючись: — Я хочу, щоб їх обох, Буна й цього хлопця, звільнили під заставу, зобов'язавши їх шанувати, — скажімо, по сто доларів з кожного; я заплачу гроші. Тільки щоб ці дві застави були взаємозалежні і зараз же підлягали сплаті обидві, ледве-но один з них зробить щось таке... таке...

— Чого ви не схвалюєте, — підказав суддя Стівенс.

— Красно дякую, — сказав тато. — ...У ту ж хвилину, як один з них порушить мир. Не знаю, чи це відповідає законові.

— Я теж не знаю, — відказав суддя Стівенс. — Але ми можемо спробувати. Якщо така застава не відповідає законові, вона йому відповідатиме.

— Красно дякую, —сказав тато.

Ми — тато, Бун і я — рушили до дверей.

— Я міг би повернутися зараз і не чекати до понеділка,— озвався Людес.— Якщо я вам потрібен.

— Ні, — сказав тато.

Ми — тато, Бун і я — вийшли на вулицю. Все ще була перша субота травня і торговий день — але й тільки, себто поки якийсь інший Бун Хоґенбек допадеться до чергового револьвера. Ми пішли назад вуличкою до стайні — тато, Бун і я; Бун говорив десь над головою в мене, звертаючись до татової спини:

— Двісті доларів по долару з кожного на тиждень — це рік і сорок вісім тижнів. Вікно Айкове ще, мабуть, десять чи п'ятнадцять доларів, тоді ще ця негритянка навернулася. Скажімо, два роки й три місяці. Десь так сорок доларів я маю готівкою. Якби я навіть дав їх вам як завдаток, то й то навряд чи ви пустили б мене, Людеса й Сана Томаса в одне порожнє стійло й замкнули нас бодай на десять хвилин. Авжеж ні?

— Ні, — відказав тато.

II

Це діялося в суботу. В понеділок уранці Людес повернувся до праці. Наступної п'ятниці мій дідусь — другий, по матері, твій прапрадід,— помер у Бей-Сент-Луїсі.

Бун, власне, не належав нам. Тобто належав не лише нам, Прістам. Або, певніше сказати, не лише Маккаслінам та Едмондсам, що від них ми, Прісти, становимо молодшу паросль. Бун мав трьох власників: не тільки нас, в особі мого дідуся, тата, кузена Айка Маккасліна й нашого другого кузена, Зекарі Едмондса, — що на користь його батька, Маккасліна Едмондса, відмовився від своїх прав на Маккаслінову плантацію кузен Айк, досягши двадцяти одного року, — він, Бун, належав не тільки нам, але й майорові де Спейну та генералові Компсону, поки той не вмер. Бун — це була ціла корпорація, ціла компанія, в якій трое — Маккасліни, де Спейн і генерал Компсон — мали рівні, але зовсім неозначені обов'язки, а один-єдиний закон корпорації полягав у тому, що той, хто був найближче в момент кризи, зараз же кидавсь рятувати Буна з біди, в якій він опинявся чи то своєю волею, чи волею обставин; він (Бун) становив з ними обопільну добродійну спілку для взаємодопомоги й захисту, де вся допомога припадала Бунові, а решта членів мали забезпечувати обопільність, добродійність і захист.

Його баба була дочкою індіянина-чикасо *, яка одружилася

з білим торгівцем віскі; залежно від кількості вихилених чарок Бун деколи твердив, що він принаймні на дев'яносто дев'ять відсотків щирий чикасо й прямий нащадок самого Ісетібеги *, ватага племені; а іншим разом він ладен був битися з кожним, хто б тільки натякнув, що в його жилах тече бодай краплина індіянської крові.

Він був затятий, незрадливий, сміливий і зовсім безвідповідальний, мав шість футів і чотири дюйми зросту, важив двісті сорок фунтів, а розумом не перейшов дитини. Ще за рік перед тим тато почав казати, що я от-от переросту його.

І справді, хоч він був з біологічного погляду цілком нормальною істотою з плоті й крові (зваж на ті моменти при чарці, коли він не просто готовий був битися з першої-ліпшої нагоди, але аж рвався до бійки — з одним супротивником чи кількома, «за» чи «проти»— залежно, в якому світлі трунок виставляв перед ним його генеалогію) і, отже, десь мусив пробути перші дев'ять, чи десять, чи одинадцять років життя. однак здавалося, наче його створено відразу у віці дев'яти, чи десяти, чи одинадцяти років, і створили його ми, трійця: Маккасліни — де Спейн — Компсон, на розв'язання дилеми, що виникла одного дня в мисливському таборі майора де Спейна.

Так, це той самий табір, що для вас буде Маккасліновим, певно, ще не один рік після смерті кузена Айка, як для нас, ваших батьків, був де Спейновим багато років після смерті майора де Спейна. Але в часи моїх батьків, коли майор де Спейн купив, позичив чи заорендував цю землю (як то там набували люди права власності в Міссісіпі між 1865 та 70 роками) і поставив на ній будинок, і стайні, й псарню, — то був його табір. Це він бракував і добирав людей, гідних, на його думку, полювати ту дичину, що він вкаже, і, отже, був у певному розумінні власником і грунтів, де полювали, і людей, які полювали, і звірів, на яких полювали. А тоді ведмедів, оленів, вовків, пум можна було здибати ближче, як за двадцять миль від Джефферсона, на тих чотирьох чи п'ятьох ділянках буйно заростої річкової долини, частки величезної можновладної мрії старого Томаса Сатпена *, яка врешті знищила не лише саму себе, а й Сатпена також; у ті часи ця околиця була наче східна брама до майже зовсім ще не займаних нетрів, до драговиськ і лісів, що лежали на захід від гір і сягали міст та плантацій понад Міссісіпі.

Тоді ці нетрі починалися за якихось двадцять миль від міста: наші батьки могли виїхати п'ятнадцятого листопада опівночі в бричках і фургонах, а до світанку (верхи на коні ще й швидше) вже бути в засідці на оленя чи ведмедя. 1905 року

незайманщина відступила тільки миль на двадцять, і фургони зі зброєю, харчами й постіллю вирушали при заході сонця; на цей час одна північна лісокомпанія збудувала, щоб вивозити ліс, вузькоколійку, яка з'єднувалася з головною колією і проходила за милю від нового табору майора де Спейна; там із чемності компанія влаштувала зупинку, щоб майор де Спейн та його гості могли пересідати у фургони, які вже чекали на них, виїхавши напередодні. Але 1925 року настав тій волі кінець. Майор де Спейн і решта давнього товариства, за винятком хіба кузена Айка й Буна, вже упокоїлися, і їхні спадкоємці, вимикаючи мотори своїх автомобілів (дорога від Джефферсона до полустанка де Спейна вкрита була тепер нарінком), чули стукіт сокир і повискування пилок, де ще рік перед тим валували самі лише гончаки. Манфред де Спейн був банкір, а не мисливець, як його батько; він спродав оренду, землю й ліс, і в 1940 році (тепер це вже був Маккаслінів табір) складали все на невеликі вантажні машини і їхали за двісті миль по шосе, щоб знайти в глушині досить місця розкинути намети; але на 1980 рік автомобілем буде так само важко дістатися до глушини, як і взагалі її знайти. Хоча, може, для них — для вас тобто — знайдеться глушина по той бік Марса чи Місяця, та ще й із якимось ведмедем чи оленем, щоб його вполювати.

Проте тоді, коли одного дня в таборі зматеріалізувався Бун, у всеозброєнні й уже маючи десять, одинадцять чи дванадцять років, майор де Спейн, генерал Компсон, Маккаслін Едмондс, Волтер Юел, старий Боб Легіт і з півдесятка інших, що туди приїздили, мусили долати тільки двадцять миль дороги. Але генерал Компсон,— хоч він командував військом зовсім не погано як полковник під Шайлоу *, і знову ж таки зовсім не погано як бригадний генерал під час Джонстонового * відступу до Антланти,— одначе кепсько орієнтувався на місцевості, в топографії і, відійшовши від табору, міг за десять хвилин заблукати (мул, на якому він любив їздити, привів би його назад у будь-яку хвилину, тільки ж він, звільнений під слово честі генерал Конфедерації *, та ще й Компсон,— хіба міг він пристати на якусь там раду чи поміч від мула?!), тож коли останній мисливець повертався з ранішньої облави, кожен по черзі сурмив у ріг, аж поки врешті генерал Компсон знаходився. Так воно велося більшменш задовільно доти, доки, на жаль, генерал Компсон не почав і недочувати. І ось одного разу пополудні Волтер Юел та Сем Фазерс, напівнегр-напівіндіянин чикасо, мусили його шукати в лісі й ночувати з ним там, поставивши майора де Спейна перед вибором — або не випускати генерала з табо-

ру, або виключити з товариства. І як на те — об'явився тут Бун Хогенбек, здоровило, навіть у свої десять чи одинадцять років вищий від генерала Компсона, якому він став за няньку,— підкидьок, що, здавалося, не мав нічого й не знав нічого, крім свого імені, і навіть кузен Айк не певен був, хто саме перший знайшов його, де там його мати покинула,— чи Маккаслін Едмондс, чи майор де Спейн. Єдине, що Айк знав — пам'ятав — це те, що Бун, відразу дванадцятирічний, опинився в садибі старого Керазерса Маккасліна, де Маккаслін Едмондс уже виховував Айка, як рідного сина, і тепер без вагань узяв і Буна, так наче й він йому рідний син, хоч тоді самому Маккаслінові Едмондсу було тільки років тридцять.

В усякому разі, усвідомивши неминучість або виключити генерала Компсона з товариства, що було б важко, або не випускати його з табору, що було б неможливо, майор де Спейн прийшов до висновку, що треба генерала Компсона спорядити чимсь на зразок Буна Хогенбека, і ось тоді в критичний момент об'явився цей самий Бун Хогенбек, витвір Маккасліна Едмондса чи, може, їх обох — Едмондса й самого де Спейна. Айк запам'ятав це: чотирнадцятого листопада постіль, зброю, харчі кладуть у фургон, тут і Джім тітки Тенні (дід того Бобо Бічема, про якого ти далі почуєш), і Сем Фазерс, і Бун (йому, Айкові, було тоді п'ять-шість років: ще чотири чи п'ять років чекати до десяти, коли б він зміг стати одним із них), попереду верхи на коні Маккаслін, і всі простують до табору, де щоранку Бун на другому мулі невідступно супроводить генерала Компсона і, либонь, чи не просто силою — бо вже в дванадцять років Бун був вищий від свого підопічного — спрямовує його куди треба, щоб повернутись до табору ще завидна.

Отак генерал Компсон, завдяки інстинктові самооборони, дарма що мимоволі, зробив з Буна лісовика. Одначе, хоч Бун їв за тим самим столом, блукав у тому самому лісі й спав під тим самим дощем, що й Волтер Юел, путнім стрільцем він так і не зробився. Одна з улюблених табірних билиць, що оповідав її Волтер Юел, була про Бунів стрілецький хист: як він залишив Буна в засідці (старий генерал Компсон одійшов нарешті до своїх предків, — чи то до бівуаку, жаданого для солдатів з тієї війни, і тих, котрі в гулубій формі, і тих, котрі в сірій *, бо, здається, усяке постійніше пристановище було б їм надто непривабне,— і тепер Бун став мисливцем нарівні з іншими), і почув гончаків, і зрозумів, що олень проходитиме повз Буна, а потім почув п'ять пострілів із старезної пневматичної рушниці (її заповів Бунові генерал Компсон; вона й раніш мала не найкращий

вигляд, і Волтер казав, як щиро він здивувався, коли рушниця вистрелила двічі й не заїла, а що вже там казати про п'ять разів!), а ще потім з-поміж дерев почув Бунів голос: «А, чорт! Он утікає! Держи його! Держи!» І як він, Волтер, поспішив до Бунової засідки й знайшов на землі п'ять гільз, і майже за десять кроків сліди оленя-самця, що його Бун навіть не дряпнув.

Потім дідусь купив автомобіль, і Бун знайшов своє покликання. На цей час він офіційно (за спільною згодою Маккасліна — Едмондса — Пріста, бо навіть Маккаслін Едмондс здався, прозрів нарешті, коли Бун удруге провалився на іспитах у третьому класі, а може, Маккаслін прозрів, зрозумівши, що Бун, скільки б не жив на фермі, справжнім фермером не стане) був за робітника на візничому дворі. Попервах робив він де пошлють: годував худобу, чистив упряж і повози. Але я казав тобі, що у хлопця був хист до коней та мулів, і невдовзі він став повноправним возієм — на будах та кебах, які виїздили зустрічати денні поїзди, на бідках, бричках і легких фургонах, в яких комівояжери об'їжджали навколишні сільські крамниці. Він жив тепер у місті, і тільки тоді, як Маккаслін чи Зекарі виїжджали куди, Бун залишався ночувати в котромусь домі, щоб жінки та діти не боялися самі. Тобто жив він таки в Джефферсоні й навіть мав там домівку — винайману кімнату в «Торговельному», як його називали за часів мого дідуся, готелі, заснованому з марною надією перемогти в суперництві готель «Голстон Гаус». Щоправда, заклад то був досить солідний: під час судових сесій у ньому столувалися й мешкали присяжні, а позовники і позвані, торгівці кіньми та мулами почувалися там вільніше, аніж серед килимів, мідних плювальниць, шкіряних стільців та полотняних скатертин на другому кінці міста. Потім, уже за моїх часів, він називався «Готель Сноупса» — причому обидва «С» були намальовані фарбою догори ногами, — коли містер Флем Сноупс (банкір, якого десять чи дванадцять років тому вбив його божевільний кузен *, котрий насправді, може, й не вірив, що родич спровадив його за грати, але був певен, що Флем міг його туди не віддати чи бодай хоч спробувати не віддати) почав виводити в місто своє плем'я з глушини за Французовим Закрутом. Далі, в середині тридцятих років, цей заклад короткий час орендувала одна рудоволоса пані, яка не знати звідки вигулькнула й невдовзі туди ж і зникла; тоді твоєму батькові й поліції він відомий був під назвою «Мале Чікаго». Ну, а тепер, коли вся ця слава пішла в непам'ять, ти його знаєш як пансіон місіс Раунсвел. Але в Бунові часи це ще був готель «Торговельний»; і в ті

проміжки, коли Бун не спав на підлозі в кухні у Компсона, Едмондса чи Пріста, він мешкав там. Якраз о цій порі дідусь і купив автомобіль.

Дідусь зовсім не хотів автомобіля — він був змушений його купити. Банкір, президент старішого банку Джефферсона, першого банку в Йокнапатофській окрузі, він вірив і тоді, і до самої своєї смерті багато років згодом, — коли вже всякий навіть у Йокнапатофі переконався в довговічності автомобіля,— що повіз із мотором це така ж безнадійна проява, як і вчорашня поганка, і так само, як цей гриб, зникне із завтрашнім сонцем. Але полковник Сарторіс, президент молодшого, виросло, як із води, Купецького й Фермерського Банку, змусив його купити автомобіль. Чи, точніше сказати, приневолив його це зробити інший безнадійник, мрійливий короткозорий ясноокий чаклун від механіки на ім'я Бафело. Бо дідусів автомобіль не був навіть перший у Джефферсоні. (Я не рахую червоної перегонової машини Манфреда де Спейна. Хоча де Спейн володів нею і щодня протягом кількох років проїздив вулицями Джефферсона, у нашій пристойній добропорядній громаді вона посідала не більше місця, аніж сам Манфред: обоє були невиправні й безженці, й існували не так у місті, як із міста, і взагалі були ні до чого, мов занадто довгий суботній вечір, і навіть коли Манфред став мером Джефферсона, ця яскраво-червона барва становила не так погордливий виклик містові, як свого роду трохи не байдужне його заперечення).

Отже, дідусів автомобіль не був перший, що побачив Джефферсон. Він не був навіть перший, що затримався у Джефферсоні. Два роки перед тим один автомобіль прибув сюди аж із Мемфіса, покривши вісімдесят миль дороги менше ніж за три дні. Потім задощило, і машина лишалася у Джефферсоні півмісяця, впродовж якого ми майже зовсім не мали електрики і не мали б також і громадського транспорту, якби робота у візничому дворі залежала тільки від Буна. Річ у тому, що містер Бафело, — власне, до самого Мемфіса не знайти було іншої людської істоти, яка б на цьому зналася,— наглядав за нашою невеличкою паровою електростанцією, і з того моменту, коли автомобіль сповістив, що далі не піде, принаймні сьогодні, містер Бафело й Бун приросли до нього, немов дві тіні, велика й мала — неоковирний здоровань, пропахлий кінською сечею й дьогтем, і закіптюжений коротун у заяложеній одежі, з очима, ніби дві блакитні пір'їни, вліплені в невелику грудку вугілля, чоловічок, котрий разом з усім своїм (і цілого міста) інструментом у кишені ледве чи переважив би сто фунтів; один — непорушний,

з якоюсь неймовірною жагою втуплений у машину, наче скам'янілий бик; другий — заполонений нею, чулий і ніжний, його зашмарована рука по-жіночому чуло торкалась її, погладжувала, пестила, а в наступну мить він пірнав аж до попереку під задертий кожух мотора.

Дощ ішов цілу ніч і не перестав і вранці. Власникові машини було сказано й запевнено його, — це, як виявилося, зробив містер Бафело (трохи дивна річ, бо досі ніхто ніколи не бачив його десь оддалік електростанції або невеличкої майстерні на подвір'ї, тож як міг він провіщати майбутній стан доріг?), — що дороги будуть непроїзні щонайменше з тиждень, а то й цілих десять днів. Через це власник машини повернувся до Мемфіса поїздом, поставивши свою коштовну забавку в приміщенні, що на чиємусь іншому подвір'ї, окрім містера Бафело, називалося б клунею. Годі було нам збагнути, як містер Бафело — лагідний, сумирний, неговіркий чоловічок у заяложеній куртці, постійно в стані не від світу сього замріяного сновидства,— як, в який спосіб, яким месмеричним і гіпнотичним хистом, навіть йому самому досі невідомим, переконав він зовсім незнайому людину залишити свою машину під його опікою.

А проте він це зробив, і власник машини повернувся до Мемфіса; тепер як хто у Джефферсоні мав клопіт з електрикою, то мусив іти пішки чи їхати конем або велосипедом до будинку містера Бафело на околиці міста, де господар незмінно з'являвся з-за рогу будинку, з заднього двору, якийсь очужілий і замріяний, ступаючи звільна й витираючи дорогою руки. А третього дня тато нарешті виявив, де пропадає (і пропадав) Бун у той час, коли мав бути на роботі. Власне, Бун сам виказав таємницю, викрив себе, розлючений і знавіснілий. Між ними, Буном і містером Бафело, було б дійшло до справжньої бійки, якби містер Бафело— це, як виявилось, невичерпне вмістище несподіванок і можливостей — не сунув Бунові під ніс револьвера, зашмарованого й закіптюженого, але цілком придатного до вжитку.

Ось що Бун розповів про це. Він з містером Бафело протягом усієї операції передачі машини містерові Бафело й випровадження її власника з міста діяли в повній і цілковитій згоді та порозумінні — тобто Бун, звісно, гадав, що містер Бафело швидко розкриє секрет, як керувати машиною, а тоді, тільки посутеніє, вони вдвох виїдуть нею на прогулянку. Але, на превеликий Бунів подив, містер Бафело хотів лише довідатись, як вона їздить. «Він зіпсував її! — люто кричав Бун.— Він розібрав її всю до цурки, щоб побачити, що там усередині! Він зроду не збере її знову!»

Проте Бафело таки зібрав. Через два тижні прибув хазяїн машини, завів її і поїхав, а він стояв і дивився, лагідний, у зашмарованій одежі, чуло замріяний. Минув рік, і Бафело зробив собі власну машину — мотор, передатний механізм і все інше припасував до невеликої коляски на гумових шинах. Того дня пополудні, з торохтінням випускаючи газ, спокійно й зовсім не швидко, проїздив він через Майдан, де назустріч йому трапився легкий екіпаж полковника Сарторіса; запряжні коні наполохалися й так погнали, що замалим не розбили екіпаж удрузки, — добре хоч він був порожній. На другий вечір до офіційних паперів Джефферсона уже було вписано розпорядження, яким заборонявся проїзд у межах міста будь-яких повозів з механічною рушійною силою. Отож як президент старішого й найдавнішого банку в Йокнапатофській окрузі мій дідусь був змушений купити собі автомобіль, а коли ні — то скоритися волі президента молодшого банку. Розумієш, що я маю на увазі? Не старший і молодший у суспільній ієрархії міста, і зовсім не суперники в ній, але банкіри, висвячені жерці в непроникненних і неуникненних тайнощах Фінансів; виглядало так, що незважаючи на ціложиттєвий свій твердий і непоступливий опір вікові машин, незважаючи на відмову хоча б визнати його, дідусеві судилося побачити десь на самому початку кошмарне, як на нього, видиво велетенського й неосяжного майбутнього нашої нації, в якому основним елементом економіки й добробуту стане масове виробництво маленьких халабуд на чотирьох колесах і з мотором.

Отож він купив автомобіль, і Бун знайшов свою щиру пристрасть, чисту любов свого немудруватого й невинного серця. Це був «вінтон флаєр» (перший, що він, чи то ми, мали, бо через два роки дідусь проміняв його на «вайт стімера», коли бабуся остаточно вирішила, що не може терпіти запаху бензину). Заводили його вручну, стоячи попереду і ризикуючи щонайбільше — якщо ти забув і не вимкнув швидкість — зламати собі руку. Були в ньому гасові лампи, щоб їхати вночі, а коли падав дощ, п'ять-шість чоловік за чверть години легко могли напнути верх і поставити бічні заслони. Дідусь ще обладнав його гасовим ліхтарем, новенькою сокирою і невеликим сувоєм колючого дроту на блоку — це для виїздів за місто. З таким обладнанням автомобіль міг доїхати аж до Мемфіса, — що таки й сталося раз, про що я тобі незабаром розповім. Також усі ми — дідусь і бабуся, батьки, тітки, кузини, діти — мали спеціальні автомобільні костюми, що складалися з вуальок, шапок, окулярів, рукавиць із чохлами і довгих безформних та безбарвних

убрань, які запиналися під самою шиєю і називалися пиловиками (про них я також вестиму ще мову).

Тим часом містер Бафело давно вже навчив Буна керувати своїм саморобним автомобілем. Звичайно, вони не могли їздити вулицями Джефферсона — правду кажучи, вони вже ніколи не потикалися з подвір'я містера Бафела, — але позад його будинку був великий пустир, і невдовзі вони з Буном так його витовкли і (більш-менш) вирівняли, що він набрав вигляду справжнього автодрому. Отож на ту пору, коли Бун і містер Вордвін, касир з дідусевого банку (сам нежонатий, він був однією з найпримітніших постатей у міському товаристві: за десять років побував дружбою на тринадцятьох весіллях), поїхали поїздом до Мемфіса й пригнали звідти машину (менш як за два дні — рекорд), Бун уже мав усі підстави бути за старшого в джефферсонівських автомобілістів.

Але тепер, усупереч Буновим маренням, мій дідусь дав відставку автомобілеві. Він тільки купив його, виклав за нього, як то казав Бун, цілу торбу справдешньої готівки, оглянув його раз пильно й загадково і вилучив з обігу. Він, дідусь, не міг, звичайно, зробити це повністю — адже існував той зухвальний указ полковника Сарторіса, що на нього пристати він, дідусь, бувши старшим, аніяк не міг, байдуже, що він там собі думав про повози з мотором. Насправді-бо думки в них обох з цього питання були однаковісінькі, і кожен з них до самої своєї смерті (коли в усій Йокнапатофській окрузі повітря вдень було геть просякнуте бензиновим димом, а вечорами, надто в суботу, сповнене ляскотом від зіткнень автомобілів і вищанням гальм) не позичив би й шеляга людині, якби підозрював, що вона хоче за нього купити автомобіль. Провина полковника Сарторіса полягала в тому, що він на крок випередив старшого в заході, який обидва вони схвалювали — офіційно приректи автомобілі на вигнання з Джефферсона ще перед тим, як вони там з'явилися. Розумієш? Дідусь купив автомобіль не для того, щоб порушувати указ полковника Сарторіса. То було просто спокійне й розважливе скасування тієї ухвали — хоча б у вигляді демонстрації раз на тиждень.

Ще до указу полковника Сарторіса дідусь перевів свою карету й коней із стайні у себе на подвір'ї до візничого двору, де бабусі телефоном легше було їх докликатись, аніж криком із горішнього тильного вікна, бо на телефонні дзвінки у візничому дворі хтось таки завжди відповідав, тоді як Нед із кухні, стайні, чи де там трапилось йому бути (або де мав би він бути, коли бабуся його потребувала), озивався

не завжди. Правду кажучи, найчастіше його взагалі не бувало в межах чутності будь-чийого голосу з бабусиного дому, оскільки один з тих голосів належав його жінці. Отже, тепер про Неда. Він служив у дідуся за фурмана. Його жінка (тодішня, бо він мав їх чотири), Дельфіна, була в бабусі за куховарку. В цей час тільки моя мама називала його «дядьком Недом». Тобто це вона наполягала, щоб ми, діти — всі троє, — крім Александра, бо він ще не міг нікого й ніяк називати, — називали його «дядьком». Нікого іншого це не обходило, навіть бабусю, котра теж була з Маккаслінів, і вже запевно самого Неда, котрий не заслужив цього титулу хоча б тим, щоб решткн волосся, які обрамлювали лисий череп, почали йому сивіти, коли вже не біліти (воно, його волосся, так ніколи й не побіліло і навіть не посивіло. Помираючи у віці сімдесяти чотирьох років, він зовсім не змінився, і тільки й того, що пережив чотирьох жінок), і котрий, можливо, й насправді не хотів, щоб його називали дядьком. Тож-бо ніхто, крім мами, яка зовсім не мала в жилах маккаслінівської крові, не наполягав на цьому. А річ у тім, що він, Нед, був Маккаслін і народився в садибі Маккаслінів 1860 року. Він був нашою родинною таємницею, ми успадкували його разом з легендою (найревнішим поборником якої був сам Нед), що його мати — це рідна дочка самого старого Лусьєса Квінтеса Керазерса і негритянки-невільниці; Нед ніколи не дозволяв, щоб будь-хто з нас забув, що вони вдвох із кузеном Айзеком — онуки по прямій лінії старого шанованого Ланкастера, в той час як ми, бідолашні Едмондси і Прісти (дарма що трьох із нас — тебе, мене й мого дідуся — названо на його честь),— лише бічні паростки й відгалуження.

Отож коли Бун з містером Вордвіном пригнали машину, приміщення було вже готове для неї: нова підлога й двері, у дідуся в руці новенька колодка, з якою він повільно обходив машину, приглядаючись до неї чисто як до плуга, жатки чи фургона (чи й клієнта, як на те), приставлених банкові у вигляді застави під майбутню позичку. Потому він кивнув Бунові поставити машину в гараж (авжеж, ми вже знали, як називається повітка для автомобілів, навіть у 1904 році, навіть у Міссісіпі).

— Що? — спитав Бун.

— Постав її всередину, — сказав дідусь.

— Ви навіть не проїдетесь у ній? — спитав Бун.

— Ні, — відказав дідусь.

Бун в'їхав до гаража і звідти вийшов пішки. Спершу на його обличчі був подив, а тепер проступила ошелешеність, розгубленість і трохи не жах.

— Є до неї якийсь ключ? —спитав дідусь.

— Що? — перепитав Бун.

— Якась клямка, гостряк, гачок. Те, чим її заводять.

Бун повільно дістав щось із кишені й передав дідусеві в руку.

— Замкни двері,— сказав дідусь і, підійшовши, сам просунув дужку колодки через клямку й захряснув замок, а ключа теж поклав собі до кишені.

Бун тепер боровся сам із собою. Він переживав кризу, становище було розпачливе. Я, тобто ми — містер Вордвін, бабуся, Нед, Дельфіна і всі інші білі й чорні, що їм трапилось бути на вулиці, коли автомобіль під'їздив,— дивились, як він із цієї боротьби вийде, чи бодай як зіткнуться передові пікети.

— Я повернуся після обіду, щоб міс Сара, — (це бабуся), — могла проїхатись. Десь так під першу. Можна й раніш, якщо треба.

— Я сповіщу до стайні, — відказав на те дідусь.

Боротьба розгорталася таки на повну силу, це вже були не якісь там сутички аванпостів. Пан або пропав — так стояла справа; в цій боротьбі важили і надійний тил, і знання місцевості, фальшиві випади й відповідні удари, вміння ошукати супротивника; але над усе — терплячість і передбачливість. Тривало це ще три дні, до самої суботи. Бун повернувся на візничий двір; до кінця дня він тримався ближче до телефону, хоч не дуже явно, не нав'язливо; він навіть виконував свою роботу — чи то, власне, так здавалося, аж поки батько виявив, що Бун на свою руч відрядив до надвечірнього поїзда замість себе Лестера з бричкою — прибуття-бо цього поїзда (якщо він не спізнювався) збігалося з тим моментом, коли дідусь виходив із банку. Але що боротьба тривала далі, потребуючи — ба навіть вимагаючи — постійного напруження й пильності (це не була якась там навальна атака, що її можна провести одним духом), то все-таки Бун мав ще надію, все ще сподівався на перемогу: «А певно, послав Лестера. Це місто так швидко росте, що й не зогледимось, як треба буде дві брички до поїзда. І я вже давненько маю на оці Лестера, щоб зробити його другим фурманом. Не турбуйтесь, я за ним назиратиму».

Однак телефонного дзвінка не було. О шостій вечора навіть Бун визнав, що сьогодні вже нема надії. Але боротьба тривала, нічого ще не було програно, а поночі вдалося б ще й сили перегрупувати. Другого ранку близько десятої він — вірніш, ми вдвох — зайшли до банку, так наче мимохідь.

— Дайте мені ключі, — мовив він дідусеві. — Під машиною ж багнюки й куряви мало що з усього Теннесі, так ще й із Міссісіпі. Я візьму в стайні шланга, коли Нед вашого десь запроторив.

Дідусь подивився на Буна, подивився довгим поглядом, так, наче Бун приїхав з підводою чи хурою сіна, пропонуючи їх у заставу за п'ятнадцять доларів.

— Мені не треба вогкості в автомобільні, — сказав дідусь.

Але Бун був під пару йому, такий же безсторонній і навіть ще більш байдужий, ще більш некваплівий і длявий.

— А певно, певно. Тільки ж не забувайте, чоловік той казав, що мотор повинен працювати кожен день. Не щоб їздити кудись, а просто щоб не дати свічкам запалення та магнето заіржавіти, бо поставити нові вам коштувало б яких двадцять — двадцять п'ять доларів, та ще й везти їх з Мемфіса чи десь там, може, навіть із самого заводу. Я нічого до вас не маю, я знаю тільки, що він вам казав, і здається, що на його слова треба зважити. Але то вже ваш клопіт. Автомобіль належить вам, і коли ви хочете, щоб він заіржавів, нікого це не обходить. З конем то воно було б інакше. Навіть якби ви не заплатили за нього й ста доларів, ви б мені казали вдень виводити його на прохідку, щоб кишки йому не заплісняві.

Дідусь таки добрий був банкір, і Бун розумів це, розумів, що дідусь знає не тільки, де твердо стояти на своєму, але й де піти на компроміс, а де й зовсім відступитись. Отже, він сягнув у кишеню й передав Бунові ключа від колодки і ту штуку, що нею заводять машину.

— Ходімо, — сказав мені Бун, повертаючись до дверей.

Ще на вулиці почули ми, як бабуся гукає Неда з горішнього тильного вікна, але поки дійшли до хвіртки, вона вже замовкла. Коли ми проходили через двір, щоб узяти шланг, з кухні виглянула Дельфіна.

— Де Нед? — спитала вона. — Ми гукаємо його цілий ранок. Він там, у візничому дворі?

— А певно, — відповів Бун. — Я скажу йому. Але краще його не чекати.

Нед був таки там. Він і двоє моїх братів скидалися на три сходинки, коли стояли рядком і намагалися через шпарину зазирнути до гаража. Александр, мабуть, теж був би там, якби вже вмів ходити; дивно, чому тітка Коллі досі про те не подумала. А потім і Александр там опинився — мама винесла його на руках з нашого дому по другий бік вулиці. Тітка Коллі, певно, ще прала пелюшки,

— Доброго ранку, міс Елісон,— сказав Бун.— Доброго ранку, міс Саро,— сказав він, бо вже й бабуся там з'явилася, а за нею і Дельфіна.

Далі там опинились дві сусідські пані, ще в хатніх чепцях. Бо хоч Бун і не був банкір, ані бодай добрий купець, на партизанці, як виявилося, розумівся він пречудово. Він підійшов, відімкнув двері гаража й розчинив їх. Нед перший війнувся всередину.

— Ну? — запитав його Бун. — Ти тут від самого рання заглядаєш у шпарину. Що ти про це думаєш?

— Нічого я про це не думаю, — відказав Нед. — За такі гроші хазяїн Пріст міг би купити найкращого коня в Йокнапатофській окрузі. За ці двісті доларів.

— В Йокнапатофі нема коней по двісті доларів, — заперечив Бун. — А якби були, то їх за цей автомобіль можна купити десяток. Ходи-но закріпи шланга!

— Лусьєсе, ходи-но закріпи шланга! — вдався Нед до мене, навіть не оглядаючись.

Він підійшов до дверцят автомобіля й відчинив їх. То було заднє сидіння. В ті часи переднє сидіння не мало дверцят — ти просто піднімав ногу і входив собі.

— Сідайте-но, міс Саро, ви й міс Елісон, — сказав Нед. — Дельфіна з дітьми хай почекає до другого разу.

— Я ж тобі сказав закріпити шланга, — мовив Бун. — Мені треба витягти його відси, а тоді вже думати про щось інше.

— Але ж ви не будете випихати його руками, авжеж ні? — сказав Нед. — То вже стільки ми можемо проїхатись. Мабуть, таки мені доведеться водити його, і що скоріше я почну, то швидше навчуся.— Він додав:— Ги, ги, ги.— І ще: — Сідайте, міс Саро.

— Можна, Буне? — спитала бабуся.

— А чого ж, міс Саро,— відповів Бун.

Бабуся й мама сіли в машину. Не встиг Бун зачинити дверцята, як Нед був уже на передньому сидінні.

— Вимітайся відси! — сказав Бун.

— Ви не зважайте, робіть собі своє, коли знаєте як, — відказав на те Нед.— Я не торкатимусь нічого, поки не навчуся, просто буду сидіти й придивлятись. Закріпляйте собі там, що вам треба.

Бун обійшов машину, ступив до водієвого сидіння, ввімкнув запалювання, перевів важіль, тоді став спереду машини й крутнув корбою. На третьому оберті мотор заторохтів.

— Буне! — скрикнула бабуся.

— Все гаразд, міс Саро! — Бун силкувався перекричати мотор, підбігаючи назад до керма.

— Не хочу! Сідай швидше! — мовила бабуся. — Я вже нервуюся!

Бун сів на своє місце, приглушив мотор і перемкнув швидкість; ще мить, і автомобіль тихо й повільно рушив заднім ходом, виїхав з-під повітки надвір, на ясне сонце, і зупинився.

— Ги, ги, ги, — сказав Нед.

— Обережно, Буне,— сказала бабуся.

Я побачив, як її рука стисла стояк, що підтримував верх машини.

— А чого ж, міс,—відказав Бун.

Автомобіль рушив знову, задом, починаючи повертати. Потім рушив уперед, усе ще повертаючи; бабусина рука все ще стискала стояк. Мамине лице тепер було як у малої дівчинки. Машина повільно й тихо проїхала через подвір'я, поки опинилась перед воротьми на вуличку й у широкий світ, і зупинилася. Бун ані словом не озивався — просто сидів собі за кермом, мотор працював рівно й тихо, голову Бун повернув так, щоб бабуся бачила його обличчя. Таки й справді Бун, либонь, не був дойда в банківських паперах, як дідусь, — дехто в Джефферсоні твердив, що він і взагалі недотепа, — проте ось у цій сутичці він показав себе бійцем просто неперевершеної вмілості й краси. Бабуся сиділа так, може, з півхвилини. Потім глибоко та важко зітхнула.

— Ні, — сказала вона. — Ми повинні зачекати на містера Пріста.

Може, це й не була перемога, але, в усякому разі, наша сторона — тобто Бун — виявила слабке місце в супротивниковому (дідусевому) фронті, і сам супротивник під час вечері того самого дня теж це зрозумів.

Зрозумів, власне, те, що його обійдено з флангу. Наступного дня (в суботу) пополудні, коли банк уже зачинився, і кожної наступної суботи пополудні, і далі, коли настало літо, кожного дня пополудні — хіба що йшов дощ — дідусь сідав спереду поруч із Буном, а решта, всі ми по черзі: бабуся, мама, я й моїх троє братів, тітка Коллі, що няньчила нас усіх, одного за одним, включно з батьком, Дельфіна, всякі наші знайомі й сусіди, і бабусині найближчі приятельки, в заведеному порядку, кожне в належному вбранні — в полотняних пиловиках і окулярах, — проїздили Джефферсоном і суміжною околицею; тітка Коллі й Дельфіна їздили, коли надходила їхня черга, але Нед — той ніколи не їздив. Він скористався з такої нагоди лиш раз у ту хвилину, коли

машина задом повільно виїжджала з гаража, і тоді ще дві хвилини, поки вона розверталася й повільно проїхала подвір'ям, аж поки бабуся не витримала й мовила «ні» перед відкритими воротьми й широким світом,— лиш отой єдиний раз. До наступної суботи він збагнув і визнав, — у всякому разі, впевнився в цьому,— що хоч би дідусь і намірився коли зробити його офіційним старшим над машиною і опікуном її, наблизитись до неї він зміг би тільки через Бунів труп. Але дарма що для Неда цей автомобіль наче не існував, вони з дідусем порозумілись на якійсь мовчазній джентльменській платформі: Нед ніколи не висловлювався зневажливо чи глузливо ані про саму машину, ані про володіння нею, а дідусь ніколи не наказував Недові її мити й чистити, що він, Нед, звичайно робив із повозами,— дідусь і Нед, вони обидва знали, що Нед відмовиться виконувати такий наказ, навіть якби Бун і підпустив його до автомобіля. Тим самим дідусь накладав на Неда єдину кару за його відступництво: він не давав Недові нагоди прилюдно відмовитись мити машину ще до того, як Бун прилюдно відмовить йому в доступі до неї.

Саме тоді Бун перевівся — був переведений з обопільної незагайної згоди — з денної зміни в стайні на нічну. Бо інакше його б і зовсім уже не бачили у візничому дворі.

Ту частину нетрудящого прошарку Джефферсона, татових приятелів чи знайомих, а чи просто конячих, які могли б назвати стайню постійною своєю службовою адресою,— якби вони справді десь служили або сподівались якоїсь пошти, — легше було там здибати, аніж Буна. Коли хтось — тобто тато — потребував Буна, він посилав мене до дідусевого будинку, де на задньому дворі Бун мив або натирав до блиску автомобіль; навіть у ті перші тижні, коли автомобіль від суботи до суботи й з двору не виїздив, він усе одно виводив його задом із гаража й мив щоранку аж до останньої шпиці й гайки, сам пройнятий ніжним захватом, а тоді сідав і чатував, поки він висохне.

— Він змиє з неї всю фарбу, — мовив містер Баллот. — Хазяїн знає, що він поливає машину годин із п'ять щодня?

— А якби й знав, то що? — відповів тато. — Однаково Бун сидітиме там і цілий день не зведе з неї очей.

— Поставте його в нічну зміну. Тоді нехай собі що хоче робить удень, а Джон Пауел для переміни бодай дома виспиться вночі.

— Я так і вирішив, — відказав тато. — Ось тільки знайду когось, щоб пішов переказав йому.

В коморі для упряжі завше лежав сінник, де досі спав уночі або Джон Пауел, або котрийсь із підлеглих йому возіїв чи конюхів,— головно, на випадок пожежі. Тепер тато наказав у самій конторі поставити ліжко з матрацом, де Бун міг би хоч трохи переспати, чого він таки потребував, оскільки тепер йому вільно було цілий день стовбичити на дідусевому дворі, миючи машину, а чи просто не зводячи з неї очей.

Отож тепер кожного дня пополудні забиралися ми по черзі на заднє сидіння — скільки могло нас там уміститися — і їхали через Майдан і далі за місто. В машині дідусь наказав прилаштувати додаткове гальмо, що скоро стало такою ж невід'ємною частиною устаткування автомобіля, як і мотор.

Але завжди найперше проїздили через Майдан. Ти б подумав, певно, що, придбавши автомобіль, дідусь зробить те, що зробив би ти, якби придбав його з такою метою: влаштує засідку на полковника Сарторіса з його екіпажем, а тоді вихопиться несподівано й добре йому покаже, як видавати укази, що обмежують права й привілеї інших людей, не порадившись перше з достойнішими від себе. Проте дідусь цього не зробив. Зрештою, ми зрозуміли, що його зовсім і не цікавить полковник Сарторіс: його цікавили запряги й повози. Я вже-бо казав тобі, що він був чоловік далекозорий, він здатний був передбачати. Бабуся сиділа напружено й випростано, хапаючись чимвище за стояк, і навіть до дідуся не зверталася звичайним «містер Пріст», як то робила весь час, відколи ми знали її, так наче й не родичка вона йому, а називала його просто на ім'я, потім коня чи коней, до яких ми наближалися, подавали назад, а вони сахались чи й дибки ставали, і бабуся казала: «Лусьєсе! Лусьєсе!» — а дідусь (якщо кіньми правив чоловік і в бричці чи фургоні не було ні жінок, ні дітей) звертався тихо до Буна: «Не зупиняйся, їдь далі. Тільки повільно». Або, коли віжки тримала жінка, наказував Бунові зупинитися, сам висідав з машини, тихо й спокійно промовляв до наполоханого коня, поки той давався взяти за вудила, і проводив далі за машину, а тоді, скинувши капелюха на знак пошани до жінок у бричці, повертався до свого місця на передньому сидінні і лише по цьому відповідав бабусі: «Ми повинні призвичаїти їх до машини. Хто зна, може, за десять-п'ятнадцять років у Джефферсоні з'явиться ще один автомобіль».

Правду мовивши, те саморобне диво, що містер Бафело два роки тому власноруч змайстрував на своєму задньому дворі, мало не вилікувало дідуся від звички, яка в нього була ще з дев'ятнадцяти років. Він любив жувати тютюн.

Коли на ходу машини він уперше повернув голову, щоб сплюнути, ми на задньому сидінні й не уявляли собі, що має статись, аж поки було вже запізно. Бо звідки ж ми могли знати? Жоден з нас досі не їздив автомобілем далі (то була перша наша подорож), як від повітки до воріт, уже й не кажучи про швидкість п'ятнадцять миль на годину (а тут ще й таке: коли ми їхали по десять миль на годину, Бун завжди казав, що по двадцять; на двадцять він казав сорок; ми помітили, що на прямому відтинку дороги в півмилі — це за кілька миль від міста — автомобіль розвинув швидкість у двадцять п'ять миль, тоді як Бун чоловікам на Майдані похвалявся, — я сам чув, — що автомобіль давав шістдесят миль на годину. Так тривало, доки Бун довідався, що ми знаємо, що ота штука на щитку, схожа на паромір, це спідометр), тож як нам було знати наперед? Та й, крім того, нас те зовсім не турбувало: ми мали на собі окуляри, пиловики й вуальки, і навіть якщо пиловики були нові, плями й цятки — це ж лише рудуваті плями й цятки, і якщо ці плащі називаються пиловиками, це знову ж таки не доказ, що вони тільки проти пилу чи куряви. А може, так сталося тому, що бабуся сиділа ліворуч (у ті часи водій автомобіля сидів з правого боку, як і кучер у бричці; навіть Генрі Форд *, чоловік не менш далекоглядний, ніж дідусь, і той ще не прочув, що кермо буде ліворуч), саме за дідусем. Вона відразу скомандувала Бунові: «Зупини автомобіль» — і сиділа непорушно, не так оскаженіла, як заціпеніла й невблаганна, розлючена й шокована. Їй тоді щойно минуло п'ятдесят (побралася вона з дідусем п'ятнадцятирічною дівчиною), і за всі ці роки вона не могла й гадки припустити, щоб якийсь чоловік, а то ще й муж її, плюнув їй у лице — так само, як не могла припустити, щоб Бун, наприклад, під'їжджаючи до повороту, не просурмив у ріжок. Вона сказала, ні до кого не звертаючись, навіть руки не піднісши стерти плювок:

— Відвезіть мене додому.

— Ну ж бо, Саро, — мовив дідусь. — Ну ж бо, Саро.

Він викинув жуйку й дістав з другої кишені чисту хусточку, але бабуся відмовилась її взяти.

Бун уже хотів вилізти з машини й піти до найближчого будинку по миску з водою, мило й рушник, але бабуся відмовилась і від цього.

— Не торкайтеся до мене, — сказала вона. — Їдьте далі.

І ми рушили далі, бабуся з довгастою, ще не висохлою, темно-рудою плямою на окулярі й на щоці, дарма що мама все набивалася поплювати на свою хусточку й витерти їй обличчя.

— Дай мені спокій, Елісон, — сказала бабуся.

Інакше було з мамою. Її анітрохи не обходив тютюн, принаймні в машині. Може, в цьому й причина. Але все частіше й частіше цього літа тільки мама сиділа з нами на задньому сидінні разом з тіткою Коллі та кимось із сусідських дітлахів, і лице мамине червонілося, пашіло й сяяло, мов у дівчинки. Бо мама винайшла щось на зразок заслони з ручкою, наче велике віяло, досить легке, щоб піднести його перед нами майже так само швидко, як і дідусь повертав голову. Отож він міг тепер собі жувати — мама ніколи не втрачала пильності, завжди напоготові з заслоною; та й ми всі стали куди жвавіші — дідусь ще тільки подумає повернути голову ліворуч, щоб сплюнути, як заслона вже зводилась у повітря, а ми всі на задньому сидінні обертали голову в правий бік, ніби хтось нас за мотузку смикав,— причому, їдучи вже із швидкістю двадцять — двадцять п'ять миль на годину, цього-бо літа з'явилося ще два автомобілі в Джефферсоні; здавалося, що автомобілі самі вирівнювали собі шляхи, і то ще задовго до того, як гроші, в них укладені, почали вимагати рівніших шляхів.

— За двадцять п'ять років в окрузі не буде жодної дороги, де б не можна було їхати машиною в будь-яку погоду, — сказав дідусь.

— Але ж на це піде сила грошей, тату, — мовила мама.

— Так, на це піде сила грошей, — погодився дідусь. — Будівники доріг випустять облігації. Банк буде купувати їх.

— Наш банк? — спитала мама. — Буде купувати облігації під автомобілі?

— Авжеж, — підтвердив дідусь. — Ми їх купуватимемо.

— Але що станеться з нами? Тобто з Морі?

— У нього й далі буде транспортна фірма, — сказав дідусь. — Тільки зватиметься інакше: «Прістів гараж» або «Прістова автомобільна компанія». За швидкість люди платитимуть будь-яку ціну. І працюватимуть задля цього. Подивись на велосипеди. Подивись на Буна. І хто зна, чому це так.

Тоді настав новий травень, і мій другий дідусь, мамин батько, помер у Бей-Сент-Луїсі.

III

Була знову субота. Наступна, точніше кажучи. Людес мав ізнов одержувати щосуботи платню; може, він уже перестав і мулів позичати. Ледве чи минула восьма година, я ще не обійшов і половини Майдану з візничими рахунками та

парусиновою торбинкою для грошей,— власне, я саме кінчав залагоджувати справу з «Фермерськими товарами», коли до крамниці ввійшов Бун — надміру швидко й шпарко, як на нього. Я б мусив одразу щось запідозрити. Ні, знаючи Буна все своє життя, а надто спостерігаючи його цілий рік із цим автомобілем, я б мусив одразу здогадатись! Він сягнув до моєї торбинки з грішми, і не встиг я затиснути кулака, як вона вже опинилась у нього в руці.

— Облиш це, — сказав він. — Ходімо.

— Але ж я тільки почав!

— Кажу тобі, облиш це. Поспішися, Хутчій. Вони поїдуть двадцять третім, — сказав він, уже обертаючись іти.

Несплачені рахунки для нього ніби не існували. То були просто папірці, залізнична компанія має їх до гибелі. Але в торбинці були гроші.

— Хто поїде двадцять третім? — запитав я.

Двадцять третій — то був номер поїзда, що вранці відходив на Південь. О так, Джефферсон уже мав тоді пасажирські поїзди, і навіть стільки їх, що кожному дали свій номер, аби не переплутати.

— А хай йому чорт! — сказав Бун. — Як же я делікатно перекажу тобі цю новину, коли ти й не слухаєш? Сьогодні вночі помер твій дід. Нам треба швидше.

— Не може бути! — скрикнув я. — Він стояв на веранді перед домом, коли ми проходили вранці.

Таки й справді. Тато і я, ми обидва бачили його, дідуся, він читав газету чи то просто стояв там чи сидів, як і щоранця, чекаючи, коли пора буде йти до банку.

— Та хто в біса каже про хазяїна! — заперечив Бун. — Я кажу про другого твого діда, маминого батька, що ото в Джексоні, Мобілі чи ще там десь на Півдні.

— О! То ти навіть не розрізняєш, де Бей-Сент-Луїс, а де Мобіл!

Тепер уже все стало ясно. Це зовсім інша річ. Бей-Сент-Луїс був за триста миль звідси, і дідуся Лессепа я майже не знав — бачив його тільки двічі в Джефферсоні, коли він приїздив на різдво, і тричі, коли ми їздили до них улітку. Хворів він, сказати правду, вже давно; коли ми з мамою були там минулого літа, він саме злягав у ліжко, з якого йому не судилося встати, хоч ми тоді цього ще не знали (мама й тітка Коллі — оскільки твій двоюрідний дід Александр уродився місяць перед тим — їздили до нього ще взимку, коли думали, що він помирає). Я кажу «хоч», маючи на увазі маму: бо для дитини, коли хто старий занедужує, то вже й перестає існувати, і сама смерть тільки прояснює, так би

мовити, атмосферу, неспроможна усунути щось, чого вже давніш не стало.

— Гаразд уже, гаразд, — сказав Бун. — Ходім лишень. Джексон, Мобіл чи Нью-Орлеан — це все байдуже, досить того, що воно десь на Півдні і їм треба встигнути на цей поїзд.

І те слово — назва *Нью-Орлеан*, не так сама собою сказана, як прихована в контексті, — мало б мені все пояснити, викрити божевільну Бунову мрію, його замір, його рішучість; подальші його тверезі махінації, щоб і мене зваблити покусою, мали б тільки це підтвердити. Але, може, я не встиг стямитися; та й мені невідомі ще були всі обставини, про які знав Бун. Отож ми просто пішли собі так швидко, що я мусив аж підбігати, навпростець через Майдан і врешті прийшли додому.

Там панувала велика метушня. Лишалося дві години до відходу поїзда, і мама, діяльна й зосереджена, була занадто заклопотана, щоб виявляти жалобу та горе, — тільки й того, що поблідла. Нарешті тепер я зрозумів, що мені Бун аж двічі казав: що дідусь і бабуся теж їдуть на похорон дідуся Лессепа. Обидва мої дідусі жили в одній кімнаті, ще коли вчилися на тому самому курсі в університеті, обидва були дружбами один в одного на весіллі — що, можливо, почасти пояснює, чому батько обрав матір, а мати обрала батька з-посеред цілого світу (ви, здається, називаєте це тепер «угомонитись»),— і обидві бабусі мешкали досить далеко одна від одної, тож кожна з них ставилася незмінно гречно, ба навіть доброзичливо до другої матері єдиної своєї дитини. Та й, крім того, за тої доби люди поважно ставились до похорону. Не до смерті, смерть була повсякденне явище: аннали кожної родини містили предосить надгробків тих, чий земний шлях був закороткий, щоб бодай ім'я вони по собі лишили — окрім випадків, коли й мати спала в тій самій могилі, що траплялося куди частіше, ніж ти собі гадаєш. А ще ж були чоловіки, дядьки й тітки, які упокоїлися десь за двадцять, тридцять і сорок років, і діти, й бездітні двоюрідні діди та баби, що за тієї доби помирали вдома, в тих самих кімнатах і ліжках, де й народилися, а не в якихось там комірчинах з евфемістичними йменнями, запозиченими від заходу сонця. Одначе похорон, сам ритуал погребу, мав тонкі, але міцні, мов сталь, нитки, здатні простягатися ще й як далеко і переважити навіть відстань від Джефферсона до Мексіканської затоки.

Отож дідусь і бабуся також мали їхати на похорон. Між іншим, це означало, що нас,— мене, трьох моїх братів і тітку

Коллі,— оскільки в місті не було ближчих родичів, відішлють на ферму кузена Зекарі Едмондса за сімнадцять миль від Джефферсона, аж поки повернуться тато з мамою; знову ж таки, між іншим, це означало, що тато й мама будуть відсутні чотири дні. Тобто фактично це означало, що дідусь і бабуся навіть після чотирьох днів повернуться не зразу. Бо дідусь, вирушаючи з дому, хоча б тільки до Мемфіса, неодмінно заїздив дорогою на два-три дні у свій любий Нью-Орлеан; а цього разу, можливо, вони й тата з мамою із собою візьмуть. Коротше кажучи, суть полягала в тому, — як Бун повторив мені аж двічі захопленим голосом, ледве сам у це вірячи, — що власник машини, а також будь-хто інший, хто претендує чи міг би претендувати на машину, перебуватимуть протягом чотирьох днів або й тижня за цілих триста миль від неї. Отже, всі Бунові незграбні махінації та спроби спокусити мене й підбити на гріх мали на меті лиш одне: він хотів утвердити свої власні заміри. Ні, то був ніякий не підкуп і не хабар. Він же й сам міг узяти машину, і так би й зробив, безперечно, якби я виявився незгідливим, навіть знаючи, що невдовзі йому доведеться повернути її назад, а то, може, й самому з нею повернутись, щоб зазнати меншої кари, аніж коли його схопить наслана дідусем поліція. А повернутись назад він таки мусив. Де б він ще подівся, близької душі в світі не маючи, для кого слова «Джефферсон», «Маккаслін», «де Спейн», «Компсон» означали не просто домівку, а й батька з матір'ю вкупі? Але якийсь дрантивий клапоть розважливості, якийсь ембріональний проблиск простої і наївної обачливості й тверезого глузду спонукали його, щоб спершу спробував мене залучити, — може ж, я став би йому свого роду заручником. Власне, Бунові й не треба було спитувати мене чи там випробовувати. Коли дорослі кажуть про невинність дітей, вони зовсім не розуміють, що це таке. Почнеш із ними сперечатися — вони поступляться і скажуть: «Ну, нехай неуцтво». Однак воно ані те, ані те. Немає такого злочину, якого одинадцятирічний хлопець не вчинив би в уяві. Вся його невинність у тому, що він ще не доріс, аби жадати плодів цього злочину, але це не невинність, а нестача апетиту; його неуцтво в тому, що він не знає, як його вчинити в дійсності, але це не неуцтво, а нестача сили.

Бун, одначе, не знав цього, він мусив мене спокусити. І за такий короткий час — від відходу поїзда й до смерку. Він би міг спокійнісінько розпочати це і завтра, і післязавтра, і так далі аж до середи. Але сьогодні, тепер, можливості були найкращі: увесь Джефферсон бачить машину в дії, ні-

би вона теж складовий елемент від'їзду; виглядало так, наче самі боги своєю волею накинули йому цей час, від одинадцятої години дві хвилини і до заходу сонця, і годі йому було знехтувати ним, злегковажити його собі на погубу. Над'їхала машина, там уже сиділи дідусь і бабуся з коробкою з-під взуття, у якій лежали смажені курчата, яйця, зварені круто, і тістечка на обід, бо вагон-ресторан буде аж після вузлової станції, де вони пересядуть на кур'єрський о першій годині, а бабуся й мама вже добре знали дідуся з татом, що ті не чекатимуть обіду до першої, хоч би й хто там помер. Та й бабуся — вона б теж не чекала, коли б це хтось інший був у жалобі, а не мама. Ні, не так: як на бабусю, річ була не тільки в тому, що це невістка,— певно, їй вистачило б, щоб то була просто жінка. Це не чоловіки переборюють смерть: вони лише опираються їй, пробують змагатися з нею і, зрештою, накладають головами, тоді як жінки обходять її, обсновують її відразу своєю лагідною покорою, наче ватою чи павутинням, і ось її вже знежалено й знешкоджено, і не тільки змінено в розмірах і зроблено зручною, а навіть вона стає вигідною, як от знайомство з убогим старим парубком чи старою панною, що їх завжди можна за браком кого іншого запросити в гості або ж почастувати за компанію обідом. Дідусеві та бабусині валізи вже було прив'язано до крил автомобіля, й уже Сан Томас виніс на вулицю і татові з маминими, а ми всі вийшли слідом — мама в чорній вуальці, батько з чорною пов'язкою на рукаві, далі ми, малеча, і тітка Коллі з Александром на руках.

— До побачення,— сказала мама,— до побачення,— і поцілувала нас крізь вуальку, пахнучи, як вона завжди пахла, але щось чорне мав цим разом запах,— може, через цю тоненьку чорну вуальку, що насправді нічого не закривала, ніби щось більше, як механічну звістку, передали нам мідяні дроти за триста миль від Бей-Сент-Луїса; о так, я відчував цей запах, коли вона цілувала мене, кажучи:— Ти вже великий хлопець, дорослий. Ти повинен допомогти тітці Коллі глядіти менших, щоб не дуже набридали кузині Луїзі.

І вже вона сідала в автомобіль поруч з бабусею, коли це Бун сказав:

— Мені треба наповнити бак, щоб дістатися по обіді до ферми Маккаслінів. Може, Лусьєс поїхав би зі мною й допоміг мені на зворотній дорозі від станції?

Бачиш, як легко воно все виходило! Так легко, аж трохи було соромно. Скидалося на те, що карти чесноти й щирості підтасовано проти дідуся з бабусею і мами з татом. Якщо

хочеш, і проти мене також. Навіть те, що автомобілі тільки два-три роки як з'явилися в Джефферсоні, сприяло Бунові — нам, якщо хочеш. Містер Раунсвел, агент нафтової компанії, котрий постачав пальне усім крамницям в Йокнапатофській окрузі з цистерн, що стояли на бічній колії на станції, два роки як завів спеціальну цистерну з бензином, обладнану помпою, і негра, що ту цистерну обслуговував. Бун чи хто інший, кому треба було бензину, мав лише під'їхати, зупинитись і висісти, а негр уже сам піднімав переднє сидіння, змірював об'єм бака спеціально значеним прутиком, тоді наповнював бак і діставав гроші або ж (якщо містера Раунсвела не було) дозволяв тобі самому записати в засмальцьованій книжці своє ім'я й кількість одержаних галонів. Але хоч дідусь уже цілий рік володів машиною, жодне з них — ні дідусь, ані бабуся, ні тато, ані мама — не знался на машинах, а отже, й не мали духу (чи, може, бажання) не те, щоб перевірити, а бодай узяти під сумнів Бунові слова.

Ми з ним стояли на пероні, поїзд рушав, і мама махала нам з вікна хустинкою. Наступний крок залежав від нього. Йому треба було щось сказати, щось почати. Він спромігся приготувати собі поле дії і тримав мене в своїх руках,— принаймні доки тітка Коллі почне хвилюватись, де це я подівся, що не прийшов на обід. Але Бун не розумів, що він принаймні одне повинен мені сказати,— куди ми поїдемо, хоча й це — мета подорожі — врешті нічого не важило. Він і досі не збагнув, що таке люди, і явно забув, що таке підлітки.

Бун не знав, з чого почати. Він благав, щоб йому поталанило, і ось відразу — сказати б, зворотною поштою,— йому вділилося більше, аніж міг він з ним упоратись. Ти, мабуть, чув уже, що Доля — це зрадлива повійниця, яка ніколи не відмовляє, а тільки дає, добре чи то лихе — більше доброго, аніж, як ти сам думаєш (і то слушно), тобі належиться, і більше лихого, аніж ти здатен витримати. Отак і з Буном було. Тож він тільки й сказав: «Оце маєш».

А я не зарятовував його — хоча б цим я мстився. То правда, мстився,— але кому? Не Бунові, звичайно,— собі, своїй ганьбі, може, татові з мамою, що покинули мене на цю ганьбу; може, дідусеві, що через його автомобіль спала на мене ця ганьба; хтозна? може, навіть і містерові Бафело, тому запальному й одержимому шаленцеві, котрий усе це привів у дію лише два роки тому. Але мені жаль було Буна, що він має так мало часу. Було вже по одинадцятій, за кілька хвилин тітка Коллі почне чекати на мене — не то-

му, що почує, як двадцять третій дав свисток на нижньому роз'їзді, а вона знала, що дорога від станції забере щонайбільше десять хвилин, а тому, що її вже шпигатиме подорожня нетерплячка скоріше нас усіх нагодувати й рушити до Маккаслінів: вона сама народилася на селі й до міського життя так і не звикла. Бун не дивився на мене. Він дуже силкувався не дивитись на мене.

— Триста миль,— сказав він.— Добре хтось зробив, що винайшов поїзди. Коли б це вони мусили возом їхати, запрягши мулів, як давніш робили, їм би навіть за десять днів туди не добитись, а ще ж і дорога назад!

— Тато казав — чотири дні,— зауважив я.

— А так,— погодився Бун,— казав. Може, й нам треба чотирьох днів, щоб повернутись додому — хоч це не причина стовбичити тут безвік.— Отож ми підійшли й сіли в машину. Але він не заводив її.— Може, як хазяїн повернеться за де... чотири дні, він дозволить, щоб я навчив тебе керувати цією штукою. Ти вже великий. Власне, ти й так уже вмієш. Ти про це думав коли?

— Ні,— відповів я.— Бо він мені не дозволить.

— Ну, тобі так зразу ж і не кортить, а він має цілих чотири дні, щоб передумати. Хоч я гадаю, що скорше десять.— Він усе не йшов заводити машину.— Десять днів,— сказав він.— Чи далеко, думаєш, цей автомобіль заїхав би за десять днів?

— Тато казав чотири,— повторив я.

— Гаразд, то за чотири дні — чи далеко?

— Не знаю,— відповів я.— Нема тут нікого, хто б це зробив і мені сказав.

— Гаразд,— мовив Бун. Він несподівано завів машину, дав задній хід, розвернувся і відразу набрав швидкість, але не їхав ні до Майдану, ні до бензинової цистерни містера Раунсвела.

— Я гадав, що ми поїдемо по бензин,— сказав я.

Ми їхали швидко.

— Я передумав,— заявив Бун.— Я заверну туди перед тим, як їхати до Маккаслінів після обіду. Менше його випарується, поки машина стоятиме.

Ми їхали тепер вуличкою, поміж негритянських халуп, городів та курників, де кури й дворняги ледве встигали в останню мить відскочити вбік із куряви перед колісьми автомобіля, виїхали на пустир, голе поле, на якому видніли легкі сліди шин, але слідів копит не було, і я впізнав цей саморобний автодром містера Бафело, куди він забрався два роки тому через указ полковника Сарторіса і де навчив

Буна керувати автомобілем. Але я все ще не розумів, аж поки Бун загальмував раптово й сказав:

— Давай сюди.

На обід ми, звісно, спізнилися. Тітка Коллі з Александром на руках уже стояла на веранді перед будинком і кричала на Буна й на мене ще до того, як автомобіль зупинився і я з нього вийшов. Бо Бун таки переміг мене в чесній боротьбі — виявилося, він ще не зовсім забув, що то таке дитинство і що таке підлітки. Тепер я вже добре це знаю,— та й тоді теж мені було ясно,— що Бунове й моє падіння сталося не тільки відразу, але й водночас, саме в ту хвилину, коли мама одержала звістку про смерть дідуся Лессепа. Проте я волів би вірити в щось інше — що Бун просто переміг мене. Принаймні так я казав собі тоді (убезпечений бездоганною і неподатною чесністю імені, яке я мав, вихований на лицарстві своїх предків, яке передав мені — ні, втовкмачив у мене словами — тато, і крім того, загострено вразливий на ганьбу,— це вже від мами спадок),— що я просто Буна випробовую; не свою власну чесноту, а саме Бунову здатність її похитнути. І в своїй невинності я занадто покладався на силу й захист, що їх може дати невинність,— я чекав, сподівався й надіявся на більше, аніж слабосила людська істота здатна витримати. Я кажу «слабосила істота» не для того, аби щось вигородити, але щоб пояснити: у свій час я незрідка зауважував, що оборонці й навіть самі носії чесноти мають певні сумніви щодо її невразливості, як щита, і воліють свою віру й сподівання покладати не так на чесноту, як на того бога чи богиню, що нею опікуються,— мовляв, чеснота — це щось наче васал самої надбогині,— а у відповідь та богиня або ж одверне спокусу, або ще якось заступиться. І цим багато що пояснюється: я зауважив у свій час і те, що богиня-опікунка чесноти, власне, опікує і щасливий випадок, а можливо, й дурисвітство також.

Отож Бун подолав мене в чесній боротьбі, і то надівши рукавички, як джентльменові й личить. Коли він зупинив машину й промовив: «Давай сюди», мені здалося, що я зрозумів його намір. При нагоді ми вже робили це кілька разів на задньому дворі в дідуся: я сідав Бунові на коліна й тримав кермо, а він повільно вів машину на першій швидкості. Тож я був до цього готовий. Я вже був на сторожі і починав контратаку, вже розкрив рота сказати: «Сьогодні дуже гаряче, щоб сідати комусь на коліна. Та й краще взагалі нам повернутись додому»,— коли це, бачу, Бун уже вийшов з машини, ще й не скінчивши говорити і не зняв-

ши руки з керма, а мотор усе працював. Якусь секунду-дві я не знав, що й думати.

— Швидше,— сказав він.— Коллі з малим під пахвою може сюди вихопитись кожну мить і зніме такий крик, аж держись.

І я пересунувся під кермо. Бун сів коло мене, був наді мною й поруч зі мною, одну руку поклав на мою, щоб перемикати швидкість, другу поклав на мою, щоб регулювати дросель, і так ми проїжджали вперед і назад на тому порожньому, залитому сонцем пустирі, трохи вперед, трохи назад, напружені, забувши про час, Бун, як і я, поглинений, захоплений, тільки стримував мене (він, бачиш, немало поставив на карту), обидва поза часом, понад ним і недосяжні для нього, аж урешті дзигарі на будинку окружної управи за півмилі звідти вибили полудень і привели нас до тями, жбурнувши назад у загрозливий твердий світ крутійства та ошуканства.

— Гаразд,— сказав Бун,— хутчій,— і не чекав, а підняв мене й переніс над собою, сам підсунувся під кермо, і машина вже рушила назад полем, додому, ми розмовляли як чоловік з чоловіком, зв'язані спільним злочином і спільники вже, хоч і не рівня один одному через мою невинність; я вже збирався спитати: «А що я маю робити зараз? Ти мусиш сказати мені», коли Бун ізнов перший озвався і зрівняв нас і в цьому:— Ти думав, як це зробити? Часу в нас небагато.

— Гаразд уже,— сказав я.— Їдьмо. Треба вернутись, поки тітка Коллі ще не зняла галасу.

Отож бачиш, що я маю на увазі, кажучи про Чесноту? Ти чув,— або ще почуєш,— як люди говорять про лихі часи чи про лихі покоління. Але таких не існує. Жодна доба в історії, жодне людське покоління не були, не є і не будуть досить великі, щоб увібрати в себе всю нечесноту даної хвилини, так само, як вони неспроможні вмістити в собі все повітря даної хвилини; вони можуть тільки сподіватись, що, проходячи повз неї, якнайменше забрудняться. Такий жаль, що Чеснота не дбає — либонь, не може дбати — про своїх, як то Нечеснота робить! Мабуть, таки не може, і хто присвячує себе Чесноті, дістає у винагороду лиш холодну, без смаку й запаху чесноту. Хіба ж оце порівняти — не те, що з осяйною винагородою гріха та розкóшів, а хоча б навіть з пильним і чуйним всюдисущим хистом, цим неймовірним і незрівнянним даром відкривати й уявляти, який твердо й неухильно спрямовує ще непевну ходу дитини на тропу насолод? І я таки страшенно

подорослішав за ті дві хвилини, відколи вибили дзигарі. Раніш я думав, що, окрім хіба випадків, так би мовити, злостивої надпередчасної достиглості, діти, як і поети, брешуть радше задля насолоди, аніж задля користі. Я й про себе думав, що я так само поводився, не рахуючи кількох дрібних фактів, які були, власне, простою самообороною супроти істот (моїх батьків) більших і дужчих за мене. Але тепер я вже так не думав. Принаймні в той момент. Я виявився такий же поступливий, як і Бун, а провинний був — у наступному вчинку принаймні — ще й більше, аніж він. Бо я (я це збагнув,— ні, знав,— це було явно; сам Бун у багатьох словах це визнав) — бо я був спритніший, ніж він. Я збагнув — відчув — раптом таке ж гарячкове піднесення, якого мусив сам Фауст зазнавати: що з нас двох, засуджених і рокованих, я був провідник, я був старший і хазяїн.

Тітка Коллі вже стояла з Александром на руках на передній веранді будинку й кричала.

— Перестань! — сказав я.— Обід готовий? Автомобіль зіпсувався, і Бун мусив ремонтувати. Ми не мали часу навіть узяти бензину, тож мені треба швиденько попоїсти й допомогти йому наповнити бак.

Я пішов до їдальні. Обід уже стояв на столі, Лессеп і Морі саме обідали. Тітка Коллі вже повдягала їх, як у дорогу (щоб провести чотири дні у кузена Зека за сімнадцять миль від міста, вона повдягала малих так, наче вони вибиралися до самого Мемфіса. Не знаю, чому це вона — хіба тому, що не мала ніякої іншої роботи, відколи мама з татом поїхали й до обіду. Бо ж Морі й Александр перед від'їздом ще трохи посплять), але судячи з того, який вигляд мала спереду сорочка Морі, їй доведеться ще раз його вмивати й перевдягати.

Проте скінчив я раніш, ніж вони (тітка Коллі все ще кричала, звісно, в домі вже не так голосно. Але що могла вона вдіяти, з голими руками, та ще й негритянка,— супроти Нечесноти?), і пішов через вулицю до дідусевого дому. Нед, певно, подався в місто, тільки-но машина від'їхала, але ж на обід мав би вернутись. І він таки вернувся. Ми поставали на подвір'ї. Він примружив на мене очі. Дуже часто, власне, трохи не завжди, очі його мали червонястий відблиск, як у лиса.

— А чого ти не хочеш там лишитись? — спитав він.

— Я обіцяв хлопцям піти з ними завтра на річку, хтось із них знайшов нове рибне місце.

Нед глянув на мене, примруживши очі.

— Отож ти хочеш поїхати на ферму Маккаслінів з Буном Хогенбеком, а тоді з ним і повернутись? Але ж ти муситимеш якось пояснити міс Луїзі, аби вона відпустила тебе, і, може, я тобі якраз би щось там і поміг?

— Ні,— сказав я,— ніякої помочі твоєї не треба. Я просто кажу тобі, де я буду, щоб до тебе ніхто не сікався. Тебе я навіть не турбуватиму. Я, мабуть, залишусь у кузена Айка.

До того, як вони з'явились на світ — тобто мої брати,— я звичайно залишався в Неда з Дельфіною, коли батьків, а також дідуся з бабусею допізна не було вдома. Часом я й цілу ніч у них спав, так, задля переміни. Я б і тепер так зробив, якби це на щось придалося. Але кузен Айк жив сам в єдиній кімнаті над своєю крамницею залізних виробів. Навіть якщо Нед (чи хто інший цікавий) прямо спитає його, чи я ночував у нього в суботу, то це буде хіба аж у понеділок, а я вже вирішив, твердо й категорично, про понеділок не думати. Бачиш, якби люди не відмовлялись твердо й категорично думати про наступний понеділок, Чеснота не опинялася б у такій безнадійній скруті.

— Ага,— мовив Нед,— ніякої помочі моєї тобі не треба. Ти просто добросердий хлопчик і хочеш, аби я тобою не журився. Аби ніхто не журився, чом ти не в Маккаслінів, як тобі татусь наказав.— Він примружив на мене очі й додав:— Ги, ги, ги.

— Ну й добре,— озвався я.— Можеш сказати татові, що в неділю, як їх не було, я пішов на річку. Мені це байдуже.

— Нікому я не збираюся нічого за тебе казати,— мовив Нед.— То не моєї голови клопіт. Хай он Коллі тобою клопочеться, поки мама вернеться. Хіба що ти перенесешся на ніч сьогодні, як сам кажеш, до містера Айка.— Він примружив на мене очі.— Коли Бун Хогенбек приїде вас забирати?

— Скоро,— відповів я.— І краще, щоб ані тато, ані хазяїн не чули, що ти називаєш його просто Бун Хогенбек.

— Я й так кажу йому «містер» надто часто, і вже ж бо частіш, ніж він того вартий,— мовив Нед і додав:— Ги, ги, ги.

Бачиш? Я силкувався, як міг. Моє лихо було в тому, що я був такий невинний і недосвідчений: мені бракувало не тільки сили й знань, а навіть і часу. Коли доля, боги,— ну, хай Нечеснота,— дають тобі можливості, вони повинні також дати тобі хоча б якийсь вибір! Але принаймні кузена Айка легко було знайти в суботу.

— Авжеж-бо! — сказав він.— Приходь і ночуй у мене. Може, підемо завтра по рибу — тільки батькові не прохопись.

— Ні, сер,— відказав я.— Я не залишусь у вас ночувати, я піду до Неда з Дельфіною, як звичайно. Я тільки хотів, щоб ви знали, бо мами немає і мені нема кому сказати. Тобто нема в кого спитатися.

Бачиш — я силкувався, як міг, дати раду тому, що мав під руками, що знав. Не те щоб я втрачав віру в кінцевий успіх, ні,— мені просто здавалося, що Нечеснота, випробовуючи мене, марнує час, пильно й навіть гостро потрібний для справ, куди поважніших. Я пішов додому, не біжачи — Джефферсон не повинен бачити, що я біжу,— але якомога швидше. Бачиш, не можна було допустити, щоб Бун самодин опинився в руках тітки Коллі.

Прийшов я вчасно. Тобто спізнилися Бун з автомобілем. Тітка Коллі вже знов перевдягла Морі й Александра; якщо вони сьогодні й поспали після обіду, то це був найкоротший сон за всю історію нашого будинку. Нед теж був тут, де зовсім ніякого діла не мав. Ні, не так. Я хочу сказати: його присутність тут була річ зовсім не звична. Не те, що він не заходив до нашого дому,— він бував у нас часто, але дивувало, що коли не було дідуся з бабусею, Нед з'явився в такому місці, де з нього могла бути якась користь. Бо він саме виносив речі: плетений кошик з Александровими пелюшками та всякими іншими бебехами, валізи з одежею на чотири дні — моєю, Лессепа та Морі,— полотняний клунок тітки Коллі, і все це скидав безладною купою біля воріт, кажучи тітці Коллі: «Ти ще можеш собі тут сісти й випростати ноги. Бун Хогенбек десь поламав ту штуку й пробує зібрати її докупи. Коли ти хочеш справді ще до вечері бути в Маккаслінів, подзвони містерові Баллоту до стайні, хай пришле Сана Томаса з бричкою, і я вас завезу туди, як воно й годиться».

Трохи перегодом почало здаватись, що Нед таки мав рацію. Минуло пів на другу (Александр і Морі могли б досі ще спати), але Бун усе не показувався; далі, як виявилося, Морі й Александр могли б іще півгодини поспати; Нед повторював «Я ж казав» стільки разів, що тітка Коллі перестала клясти Буна й перекинулася на Неда, поки він не вийшов та не сів під виноградним кущем. Вона вже збиралася послати мене на пошуки Буна з автомобілем, коли він урешті над'їхав. Побачивши його, я аж закляк, приголомшений. Бун перевдягся. Тобто він поголився й мав на собі не просто білу, але й чисту, з комірцем і краваткою,

сорочку; коли він вийде з машини нас посадовити, в нього, безперечно, виявиться піджак, перекинутий через руку, а сівши до машини, тітка Коллі найперше побачить його валізку між сидіннями. Жах пойняв мене, але й лють також (не на Буна — я відчув це, зрозумів одразу) — на самого себе, що я мусив знати, мусив передбачити: я ж бо знав змалку (я й це зрозумів у ту мить), що як хто має діло з Буном, той має діло з дитиною і мусить не тільки поборювати його неймовірні дивацтва, а й передбачати їх; лють не на те, що Бунові бракувало бодай дрібки здорового глузду, а на те, що, собі на сором, я не спромігся того браку завбачити, що навіть не подумав про нього, і я казав, волав до Кого там у таких випадках звертаються скрушно: «Хіба Ти не розумієш, що мені тільки одинадцять років? Як Ти міг сподіватись, що я все це зроблю, маючи одинадцять років? Хіба Ти не бачиш, що я цього тягаря не можу витримати?» У наступну мить прокинулась лють уже й на Буна,— але не на його глупоту, що мало не звела нанівець нашу подорож автомобілем до Мемфіса (то правда, Мемфіс, як мету нашої поїздки, ніхто не згадував, ані я тобі, ані ми з Буном між собою. Але ж чи була в цьому потреба? Хіба ж ми могли куди-інде поїхати? Хіба хто-небудь у північній частині Міссісіпі міг подумати про поїздку куди-інде? Лише зовсім старі й немічні створіння, котрі вже на смертному ложі, могли собі роздумувати, з острахом чи й ні, про якусь дальшу дорогу, але ми з Буном до них не належали). Правду кажучи, мені в цю мить хотілося, щоб я взагалі ніколи не чув ані про Мемфіс, ані про Буна, ані про автомобілі; я був тепер на боці полковника Сарторіса й волів би геть стерти з лиця землі й містера Бафело, і його мрію ще в самому зародку. Лють була на Буна за те, що він одним дитинним ударом знищив, розтрощив — мов немовля, яке ненароком стусонуло ногою,— усю непевну й крихку будівлю моєї брехні, фальшивих обіцянок і присяг, що він оголив моє недолуге ошуканство, на яке я проміняв — ні, яким я занапастив — свою душу; ось за це, а може, за те, що він виставив напоказ жалюгідну нікчемність тієї душі, що за неї, як думав я у своєму марнолюбстві, диявол захоче щось там заплатити; це все виглядало так, як от би втратити незайманість через мізерну випадковість, скажімо, неуважність, коли навіть і близько не думалося про насолоду, вже й не кажучи про гріх. А потім і лють зникла. Нічого не лишилося, нічого. Я не хотів нікуди їхати, не хотів ніде бути. Тобто я не хотів ніде бути саме

тепер. Якщо я мав уже десь бути, то я хотів, щоб це було *колись*, у *минулому*. Я казав і вірив у це (знаю, що вірив, бо відтоді я повторював це тисячі разів, і я все ще вірю, і сподіваюся ще тисячі разів повторювати у своєму житті, і нехай би спробував хто сказати, що я перестану в це вірити): *Я вже ніколи більше не брехатиму. Це занадто морочливо. Це все одно, що пробувати встромити сторчма пір'їну в блюдечко з піском. Ніколи немає цьому кінця. Ти ніколи не матимеш спочинку. Ти ніколи цього не скінчиш. Ти ніколи не вичерпаєш того піску, щоб уже міг облишити свої спроби.*

Одначе — нічого такого не сталося. Бун вийшов з машини без піджака. Нед уже складав у машину наші валізи, кошики й клунки. Він сказав понуро:

— Ги, ги, ги.— А далі:— То вже рушайте, щоб вистачило часу поламатись і полагодитись, а тоді ще вернутися завидна до міста.— Отже, це він звертався до Буна. Він запитав:— Так ви ще будете в місті перед тим, як заберетесь?

— Куди заберетесь? — перепитав Бун.

— На вечерю ж,— пояснив Нед.— А то куди ще нормальна людина забирається смерком?

— А-а,— мовив Бун.— Турбуєшся про свою вечерю. Тобі в голові тільки вечеря.

Ми сіли в машину й рушили, я спереду з Буном, а решта ззаду. Ми перетяли Майдан, людний у цю пополудневу суботню пору, і були вже за містом. Але що з того? Нічого ще не вирішилося. Ось-ось буде розгалуження доріг, і ми звернемо на ту, що веде до кузена Зека, зовсім не туди, куди б нам хотілося. Та хоч би ми звернули й у бажаному напрямку, все одно ми не були б вільні: поки тут, на задньому сидінні, тітка Коллі, й Лессеп, і Морі, й Александр, ми вільні тільки від Неда, що повсякчас вигулькує там, де його ніхто не сподівається, із своїм «Ги, ги, ги» та «Ви ще будете в місті перед тим?». Бун ні разу не глянув на мене, ані я на нього. Він і не озивався до мене; мабуть, відчував, що настрахав мене своєю чистою сорочкою, комірцем та краваткою, своїм голінням серед білого дня, усім цим сухозлотним супроводом подорожі, від'їзду, розставання, розлуки; відчував, що я не тільки настраханий, а й сердитий, бо так легко піддаюся страхові. Отак ми їхали далі раннього сонячного надвечір'я, перед нами було сімнадцять миль дороги, протягом яких щось треба було вирішити, на щось зважитись; їхали по травневій землі в ясних барвах, курява знімалась і вихрилася за нами, аж ми мусили спо-

вільнювати хід, наближаючись до містка чи до якоїсь пі-щаної ділянки; сімнадцять миль, які не триватимуть без-вік, хоч їх цілих сімнадцять; мильові стовпи пробігали за-надто швидко, щось треба було зробити, вирішити, та ско-ріше й скоріше, бо кінець дороги чимраз ближчий і ближ-чий, а я не знав що; може, просто сказати щось, подати голос, людський голос, щоб звук почувся, бо хоч би й яку гірку пеню Нечеснота видере, вирве з тебе згодом,— самітність, відлюдність, мовчанка не повинні до тої кари входи-ти. Бун нарешті заговорив. Може, на нього мовчанка теж діяла і він вирішив, хай уже які-небудь слова, хоч би й не-доладні та загодя приречені на невдачу. Ні, це було щось інше,— нам залишалося менше половини дороги, і щось тре-ба було зробити, щось почати, вдіяти.

— Дороги тепер усюди добрі, навіть поза Йокнапатоф-ською округою. Для далекої подорожі, як-от на похорон або-що, годі й сподіватися кращих доріг. Чи багато, як ти га-даєш, ця машина могла б проїхати до сутінків? — Розумієш, він ні до кого, власне, не звертався — отак, як потопаючи людина розпачливо вистромлює руку з води в надії на якусь соломинку. Але соломинки не знайшлося.

— Не знаю,— озвалася тітка Коллі з заднього сидіння, тримаючи Александра на руках, котрий заснув ще як ми виїздили з міста й не вартий був навіть одної милі подорожі, а не те, що сімнадцяти.— Та й ви не знаєте, хіба як цілу ніч просидите за кермом, замкнувшись там у хазяїновій повітці.

Ми були вже зовсім близько.

— То ти хочеш...— почав Бун самими губами, так тихо, щоб лиш я розчув, цілячи мені просто в праве вухо, немовби з рушниці чи лука, або так, як жменею піску кидають у шибку.

— Мовчи! — урвав я його так само тихо.

Найпростіше було б удатися до боягузливого вчинку — сказати Бунові, щоб раптово зупинив машину, а тоді само-му вискочити й джигнути щодуху, полишивши тітці Коллі за півсекунди вирішити: або передати Александра Бунові й побігти за мною навздогін через кущі, або не пускати малого з рук і тільки кричати мені услід. Тобто, щоб Бун поїхав з ними далі, висадив їх на фермі, а я щоб вигулькнув з узбіччя дороги й сів знов у машину, коли він вертатиме до міста, чи то їхатиме в якомусь іншому напрямку, все далі від тих, з ким би я мав бути і кому я підвладний. Такий вихід був би боягузтвом, але чом я з нього не скористався, я, закін-чений брехун, що вже згубив свою душу ошуканством?

Чом я не пішов на все й не став ще боягузом? Не загинув так безповоротно й непоправно, як Фауст? Славний у падінні своєму, не приневолив і не змусив свого нового Пана поважати мене за мою цілісність, коли вже він зверхньо ставиться до мого зросту? Тільки я цього не зробив. Нічого це не дало б, і бодай же один з нас мав бути практичний,— навіть припустивши, що ми з Буном проїдемо добрий шмат дороги, поки кузина Луїза пошле когось на поле, де в пору сівби кузен Зек звичайно буває о третій годині дня, і навіть припустивши, що він не зможе наздогнати нас верхи. Цього-бо йому зовсім і не треба: він просто поїде до міста і, хвилину переговоривши з Недом та кузеном Айком, знатиме вже напевно, що йому робити, і це таки зробить, удавшись до телефону та поліції.

І ось ми прибули. Я вийшов з машини, розчинив ворота (стовпи були ще від часів старого Лусьєса Квінтеса Керазерса; твій теперішній кузен Керазерс поставив там замостину, щоб не проходила худоба, але машини, не маючи копит, можуть проїздити через ворота), і алеєю, обсадженою білими акаціями, ми поїхали до будинку (воно ще досі там стоїть, те двокімнатне з глини та колод напівжитло-напівфорт, що його спорудив старий Лусьєс, перейшовши разом із своїми рабами й гончаками через гори з Каролiни в 1813 році: будинок і досі там стоїть, захований під дошками стін, під грецьким відродженням та різними закрутками оздоблень, що їх попридумували жінки, з якими одружувались, кожен своєю чергою, Едмондси).

Кузина Луїза й усі, хто був близько, почули наближення машини і (за винятком хіба тих, котрих міг бачити Зек, сидячи на коні) поставали на передній веранді будинку, на сходинках і в дворі, поки ми під'їжджали й зупинялися.

— Гаразд,— мовив Бун, знову самими губами,— то ти хочеш?..— Бо це вже було по всьому, як ви тепер кажете: ані часу не лишилось, ані змоги перебути сам на сам, щоб він міг бодай який натяк дістати на те, чого так розпачливо прагнув знати. Бо ми з ним такі ж були новаки в цьому! Розумієш, ми були гірше, ніж аматори: такі наївні, геть-чисто наївні у крадіжці автомобілів, хоч жоден з нас не назвав би це крадіжкою, бо ж ми думали повернути його зовсім цілим, навіть якби люди й світ (Джефферсон, у всякому разі) дали нам спокій, не помітили нашої відсутності. Але якби він навіть запитав мене, я не зміг би йому відповісти. Адже мені було навіть гірше, ніж йому: обидва ми були в розпачливому становищі, тільки мій розпач пекучіший, бо саме я мусив щось зробити, і то швидко, за

лічені секунди, тоді як він мав лиш сидіти в машині і щонайбільше згорнути руки. Я не знав, що робити; я вже нагородив більше брехень, аніж собі уявляв, що можу видумати, і люди цим брехням вірили або принаймні вважали їх за правдоподібні, що мене пантеличило і мало не лякало. Я був наче той старий негр, що сказав: «Ось я перед Тобою, Господи. Якщо Ти хочеш мене порятувати, Ти маєш зараз найкращу нагоду, коли я стою тут і дивлюсь на Тебе». Я вистріляв усі свої стріли, і Бунові також. Коли Нечеснота й далі потребує котрогось із нас, подальший крок належиться їй.

І вона його ступила, прибравши вигляду кузена Зекарі Едмондса. Він якраз вийшов з передніх дверей, і водночас я помітив у дворі негритянського хлопця, що тримав за повіддя верхового коня. Розумієш, як воно вийшло? Зекарі Едмондс, котрого ніколи не бачили в Джефферсоні у будні поміж першою оранкою в березні і звезенням урожаю в липні, сьогодні вранці був у місті (щось там сталося у них із млином) і заїхав до крамниці кузена Айка за кілька хвилин після мене, якраз вчасно постачивши Нечесноті ту годину з гаком, якої вона потребувала, щоб дати Бунові змогу поголитись і змінити сорочку, а кузенові Зеку — досить часу приїхати додому й зійти з коня, саме як почувся гуркіт нашої машини.

Він звернувся до мене:

— Що ти тут робиш? Айк мені казав, що ти сьогодні лишився в місті і завтра ви з ним поїдете по рибу.

Тітка Коллі, звичайно, відразу зчинила крик, тож мені й не довелося нічого відповідати, навіть якби я знав що.

— По рибу? — галасувала вона.— В неділю? Якби його татусь почув про це, він би ту ж мить скочив із поїзда і навіть на пошту не забігав би! І його мама теж! Міс Елісон не казала йому лишатись у місті ні з містером Айком, ні з ким іншим! Вона казала, щоб він приїхав сюди зі мною та рештою дітей, а коли він не шануватиметься як слід, містер Зек йому покаже!

— Гаразд, гаразд,— мовив кузен Зек.— Перестань на хвилинку, я не чую, що він каже. Може, він передумав. Так чи ні?

— Прошу, сер? — спитав я.— Так, сер. Тобто ні, сер.

— Як це розуміти? Ти лишаєшся тут чи поїдеш назад з Буном?

— Так, сер,— відповів я.— Поїду назад. Кузен Айк сказав, щоб я попросив у вас дозволу.

Тут тітка Коллі знову зчинила крик (насправді вона взагалі не вмовкала, хіба що на той довгий віддих, коли кузен Зек наказав їй замовкнути), але все вже вирішилося. Вона ще кричала, коли кузен Зек озвався:

— Замовкни, замовкни, замовкни! Я нічого не чую. Якщо Айк не привезе його завтра, в понеділок я пошлю по нього.

Я рушив назад до машини. Бун уже завів мотор.

— Ну й ну, чорти б його батькові! — сказав він неголосно, але поважно і навіть трохи з острахом.

— Їдьмо,— сказав я.— Забираймося звідси.

І ми рушили, рівно, але швидко, назад алеєю до воріт.

— Може, ми марнуємо час — отак просто їдучи в автомобільну подорож? — зауважив він.— Може, на чомусь іншому з тобою можна б і грошей заробити?

— Рушай лиш! — відказав я. Бо ж як я міг йому сказати, як пояснити, що *я геть знемігся від брехні, від того, що мусив брехати?* Бо ж я вже знав, збагнув, що воно все тільки починається і що йому кінця не буде, не тільки тій новій брехні, яку я муситиму вигадувати лише для того, щоб захистити брехню попередню, але що мені ніколи не збутися жодної давнішої брехні, хоч би й вичерпаної і використаної до кінця.

Ми повернулись до міста. Тепер їхали швидко, і якщо де й траплявся мальовничий краєвид, ніхто в цьому автомобілі не звертав на нього уваги. Була п'ята година. Бун говорив напружено й гарячково, але стримано:

— Треба, щоб він трохи прохолов. У місті бачили, як я повіз вас усіх до Маккаслінів, тепер побачать, що повернулися ми вдвох, і, звісно, вони сподіваються, що я поставлю машину в хазяїнів гараж. Потому вони повинні побачити мене й тебе, але кожного окремо, так наче ми собі нічого не маємо на гадці.— Тільки хіба ж міг я ще й це сказати: «Ні. Їдьмо прямо. Коли я й далі маю брехати, то бодай уже чужим людям»? А він усе говорив:— ...машину. Що то він сказав,— чи будемо ми ще в місті перед тим, як заберемось?

— Що? Хто сказав?

— Нед. Чи повернемось ми перед тим сюди?

— Не пам'ятаю,— відказав я.— А що про машину?

— Де її поставити. На той час, поки я пройдуся Майданом, а ти збігаєш додому, візьмеш чисту сорочку та ще там що тобі треба. Я ж мусив усі речі вивантажити в Маккаслінів. Твої теж. Це я тобі нагадую про всяк випадок, ану, як котромусь кумасеві закортить носа встромити.

Ми обоє знали, кого він мав на думці.

— А чому ти не можеш замкнути її в гаражі?

— Я не маю ключа. В мене лиш колодка. Уранці хазяїн узяв у мене ключа й відімкнув її, а ключа віддав містерові Баллоту, поки повернеться. Я маю поставити машину в гараж, як тільки приїду від Маккаслінів, і захряснути колодку, а хазяїн пришле містерові Баллоту телеграму, коли відімкнути гараж, аби я міг поїхати по нього на станцію.

— Тоді нам нема вибору, як лиш ризикувати,— мовив я.

— Атож, доведеться ризикувати,— погодився Бун.— Як хазяїн і міс Сара поїхали, то, може, й Дельфіна сюди не заглядатиме аж до понеділка вранці.

Отож ми ризикнули. Бун поставив машину в гараж, добув із піддашшя свою сховану валізку й куртку, тоді стягнув звідти ще складений брезент і поклав валізку й куртку під ноги на задньому сидінні. Бідон з бензином був готовий, новенький бідон на п'ять галонів, що його дідусь наказав бляхареві (тому самому, котрий зробив скриньку на інструмент) так переклепати, аби з нього не відгонило бензином, якого бабуся зовсім не терпіла; бідоном цим досі не користувались, бо автомобіль ніколи так далеко не їздив. Лійка й замшевий фільтр лежали вже у скриньці разом із знаряддям, щоб міняти шини, з домкратом і гайковими ключами, що прибули ще з машиною, та з ліхтарем, сокирою, лопатою, мотком колючого дроту, блоком, що їх дідусь додав, а також із бляшаним відром, щоб заливати радіатор, проїжджаючи повз струмки чи ставки. Бун поставив бідон (він був повний — мабуть, через нього Бун так загаявся, коли мав по нас приїхати) ззаду в машині й накрив усе брезентом, не розстеляв його, а просто так накинув, щоб воно ніби жужмом лежало.

— Твоє ми теж сховаємо,— сказав він.— Брезент виглядатиме так, наче хтось полінувався його скласти як слід. А тепер тобі краще піти додому, взяти чисту сорочку, повернутись сюди й почекати. Я не забарюсь, тільки пройдуся по Майдану, бо, може, кузен Айк теж поцікавиться. Потім вирушимо.

Ми причинили двері, і Бун почав насаджувати колодку на скобу.

— Ні,— стримав я його — чому саме це зробив, годі було мені пояснити, так швидко я вдосконалювався в лихому.— Сховай її до кишені.

Але він знав чому і сказав мені це.

— Маєш слушність, хай йому чорт! Ми задалеко зайшли і не можемо допустити, щоб хтось ненароком захряснув нам колодку, подумавши, що я забув це зробити.

Я пішов додому. Дім був якраз через дорогу. Тепер там бензоколонка, а колишній дідусів будинок поділено на помешкання, призначені до винайму. Дім був порожній і, звісна річ, незамкнений — у ті доброзвичайні часи ніхто в Джефферсоні не замикав домівок. Тільки-но вибило п'яту годину, до заходу сонця було ще далеко, але день уже скінчився, минув. Порожній мовчазний будинок зовсім не стояв пусткою, а був сповнений життя, так наче він просто затамував віддих. І раптом мені закортіло до мами, з мене вже було цього досить, досить свободи волі; я хотів повернутися, зректися, врятуватись, уникнути потреби вирішувати й зважуватись, що її молочний брат — оця конечна потреба викрадати автомобіль. Але було запізно, я вже обрав і вибрав. І коли вже я продав душу дияволові за миску сочевиці, то бодай хоч мушу ту сочевицю дістати й з'їсти! Бо хіба ж не нагадав мені про це сам Бун, наче передбачивши цю хвилину слабкості й вагання в порожньому домі, і не застеріг мене: «Ми задалеко зайшли, щоб перед чимось зупинитися»?

Мої речі — чисті сорочки, штани, шкарпетки, зубна щітка — було одвезено до Маккаслінів. Звичайно, в шухляді я мав ще інше, за винятком зубної щітки — про неї тітка Коллі та кузина Луїза мені навіть не нагадували, коли мами не бувало вдома. Однак я не взяв нічого з одежі; я не забув, а мабуть, узагалі не мав наміру щось брати. Я просто ввійшов у дім і постояв усередині досить довго, аби довести самому собі, що з нас двох, Буна й мене, не я буду той, хто відступиться, і вийшов надвір, а тоді через вулицю рушив на дідусеве подвір'я. Бун теж виявився не з тих, хто відступається, і я, ще не дійшовши до гаража, почув, як тихенько працює мотор. Бун сидів за кермом; здається, що й швидкість уже було ввімкнуто.

— Де твоя чиста сорочка? — спитав він.— Але це пусте. Я куплю тобі змінку в Мемфісі. Сідай. Можемо їхати.— Він задом вивів машину з гаража. Відкрита колодка знову стриміла в скобі.— Сідай,— сказав він.— Можеш не замикати. Вже запізно.

— Ні,— відказав я.

Чому я це сказав — теж я не зміг би пояснити, але ж якби дужку замка просунути через скобу й клямку на зачинених дверях, виглядало б, ніби автомобіль безпечно стоїть собі всередині. І так воно й буде: все це не більше, як

сон, що з нього я завтра пробуджуся, а може, й зараз уже, ось через мить, і опинюся в безпеці і буду врятований. Отож я зачинив двері, замкнув колодку, відчинив ворота, щоб Бун міг виїхати, тоді зачинив їх і сів сам у машину; вона вже рухалася,— а то, може, й зовсім не зупинялася.

— Якщо поїдемо назад, зможемо обминути Майдан,— сказав я.

Але він знов мовив:

— Уже запізно. Тепер можуть тільки галас зчиняти.

Однак ніхто не зчинив галасу. І все-таки, навіть як ми проїхали через Майдан, було ще не запізно. Залишалася ще ціла миля до остаточної ухвали, до того місця, де дорога на ферму Маккаслінів відгалужувалася від дороги на Мемфіс, де я міг би ще сказати: «Зупинися. Випусти мене»,— і він зробив би це. І більше — я б міг сказати: «Я передумав. Одвези мене назад до Маккаслінів»,— і я знаю, що він і це зробив би. Тоді раптом мене пройняла певність, що якби я сказав: «Повертай. Я піду візьму в містера Баллота ключ і ми поставимо автомобіль у гараж, де, як думає хазяїн, він зараз стоїть»,— він би й це зробив. І навіть більше: що він хотів, аби я це сказав, що він мовчки благав мене це сказати; він і я, ми обоє були ошелешені не так його власною нерозважливістю, як нашою спільною зухвалістю змовників, і Бун знав, що він сам не зможе опиратися спокусі й мусить удатись до моєї сили і твердості. Ти розумієш це? Що я тобі казав про Нечесноту? Якби все було навпаки, якби це я мовчки молив Буна повернути назад, я міг би покластись на його чесноту й милосердя, тоді як він не знаходив їх у того, в кого благав.

Я таки не сказав ані півслова. Розгалуження доріг, остання нездоляща рука, простягнена врятувати мене, підпливло, промайнуло і щезло, зникло безповоротно; я сказав:

— *Хай уже. Як там не буде.*

Можливо, Бун почув мене — я ж був іще хазяїн. Та хоч би там як, а з Джефферсона ми виїхали. І диявол вірних своїх захистить уже бодай перші день-два. Бун сказав:

— Поки не доїдемо взавтра до Пекельного Потоку, журитись нема чим. Бурхливий Потік — це пусте.

— А хто каже, що ні? — озвався я.

Бурхливий Потік — за чотири милі від міста; ти проїздив не раз через нього, і то так швидко, що, мабуть, і не знаєш, як він називається. Однак за моїх часів назву його добре пам'ятали, хто через нього проїздив. Власне, через потік було перекинуто дерев'яний місток, але багниська на підступах до нього не пересихали навіть серед літа.

— Отож-бо й є,— мовив Бун.— Цей потік — пусте. Ми з містером Вордвіном перебрались через нього торік навіть без блока, а тільки з лопатою та сокирою, що містер Вордвін позичив у хаті за півмилі звідти. Оце тепер як я згадав, то, здається, він їх і не повернув. Хіба що хазяїн сам прийшов та забрав другого дня.

Бун майже мав рацію. Через перше багниско ми проїхали і навіть через місток. Але в другому багниську застрягли. Автомобіль гойднуло в один бік, у другий, і нарешті він забуксував на місці. Бун, не гаючи часу, скинув черевики (я забув сказати, що вони в нього ще й вилискували), закасав штани й ступив у багнюку.

— Пересунься,— сказав він.— Переведи на першу швидкість і рушиш, коли я скажу. Давай. Ти знаєш як,— сьогодні вранці навчився.

Я пересунувся до керма. Він навіть не зупинився узяти блок.

— Мені не треба. Розкручувати його, а потім укладати — забагато часу піде, а нам ніколи.— Він і справді його не потребував. Понад дорогою як на те тягся пліт, і Бун уже зірвав з нього верхню жердину, сам по коліна в багнюці й воді, підклав її кінцем під задні колеса й сказав:— Зараз. Піддай йому жару! — і просто-таки підняв автомобіль руками й попхнув наперед, заточуючись і хитаючись, на сухий грунт, і закричав до мене:— Заглуши мотор! Заглуши мотор! — що я й зробив, спромігся зробити, а він підійшов, пересунув мене й сів сам за кермо; він навіть не зупинився, щоб відкасати забрьохані штани.

Бо сонце вже майже зайшло, а поки доїдемо до Белен-бо, де ми мали заночувати, і зовсім смеркне. Ми їхали тепер так швидко, як тільки ставало нам духу, і скоро поминули ферму Вайотів — наших добрих знайомих: тато на останнє різдво возив мене туди полювати птицю; жили вони за вісім миль від Джефферсона й за чотири милі від річки; сонце саме сідало за їхній будинок. Ми їхали далі; скоро мав зійти місяць,— наші-бо гасові фари радше когось остерігали, що ми їдемо, аніж освітлювали нам самим дорогу,— коли це раптом Бун запитав:

— Звідки цей сморід? Це ти? — І не встиг я йому заперечити, як він рвучко зупинив автомобіль, хвильку посидів непорушно, а тоді обернувся, сягнув рукою назад і відкинув зім'яте й пожмакане брезентове покривало. З підлоги піднявся й сів Нед. На ньому був чорний костюм і капелюх, біла сорочка, золота шпонка до комірця, але без самого комірця чи краватки — таке було його недільне

вбрання. При собі він мав навіть приношену валізку (ти б її назвав хіба портфелем), що належала старому Лусьєсу Маккаслінові ще до того, як тато народився; не знаю, що він, Нед, міг носити в ній за іншої нагоди. Все, що я бачив у тій валізці, то біблія (також від прапрабабки Маккаслін), якої він не міг учитати, та пінтова пляшка з двома добрими столовими ложками віскі.

— А щоб тобі, сучий сину! — мовив Бун.

— Я ж теж хочу проїхатись,— заявив Нед.— Ги, ги, ги.

IV

— Я маю таке саме право їхати, як і ви з Лусьєсом,— сказав Нед.— І навіть більше. Цей автомобіль — хазяїнів, Лусьєс тільки онук його, а ви йому й зовсім не родич.

— Гаразд уже, гаразд,— мовив Бун.— Я от кажу, що ти весь цей час лежав під брезентом, а я мусив порпатись у болоті й голіруч машину витягати.

— Але й гаряче ж там, чоловіче! — зауважив Нед.— Як я лиш витримав? Та ще мав стерегтися, аби на вибоїнах не розквасити лоба цією бляшанкою. Я вже думав, що отой ваш бензин, чи як його там, так розколотиться, аж вибухне. А що ж би я мав робити? То ж було тільки чотири милі від міста. Ви сказали б мені пішака перти додому.

— Відси десять миль,— сказав Бун.— Ти певен, що тобі не доведеться їх пішака чвалати?

Я поспішився хутко:

— Хіба ти забув? Адже за дві милі звідси ферма Вайотів. То все одно, якби Бей-Сент-Луїс був за дві милі.

— А й правда,— лагідно озвався Нед.— Це зовсім недалеко.

Бун якусь хвилю не дивився на нього.

— Вилазь і склади цей брезент, щоб не забирав більше місця, ніж треба,— сказав він Недові.— І витруси його, коли вже маєш з нами далі їхати.

— Це все через ту вашу шарпанину й тряску,— відмовив Нед.— Ви так кажете, наче я зумисне забув про добрі манери, аби мене викрили.

Тим часом Бун засвітив гасові фари, витер руки й ноги краєчком брезенту, натягнув шкарпетки й черевики і відкасав напіввисохлі холоші. Сонце вже зайшло, показався місяць. Отже, до Беленбо ми доберемось глупої ночі.

Оскільки мені відомо, Беленбо тепер — це рибальський табір, де порядкує від часу до часу італієць-самогонник — під «часом» я тут розумію той тиждень чи два, потрібні

кожних чотири роки новому шерифові, щоб переконатись, яка справжня воля тих, хто, на його думку, голосував за нього. Цілий той шмат річкової долини, що був часткою призначеної великопанської мрії Томаса Сатпена і місцем розташування мисливського табору майора де Спейна,— тепер помережаний дренажними канавами; а незайманщина, де сам Бун замолоду полював (чи то був присутній, коли інші полювали) ведмедів, оленів та пум, тепер перетворилася на поля, засіяні бавовником та кукурудзою, і навіть Вайотів Перевіз лишився самою назвою.

Ще 1905 року зберігались там рештки незайманої пущі, хоч більшості оленів і геть усіх ведмедів та пум (а також майора де Спейна з його мисливцями) уже не стало, так само, як і порома, а Вайотів Перевіз ми вже називали Залізним Мостом, ЗАЛІЗНИМ, оскільки це був перший і багато років єдиний залізний міст, який мала і про який тільки чула Йокнапатофська округа. Але в ті давні дні, за часів наших дрібних королів з індіянського племені чикасо, Ісетібеги й Мокетубе, та царевбивці-узурпатора, що назвався Думом [1], за часів, коли об'явився тут перший Вайот і індіяни показали йому місце на переправу, а він збудував собі там крамничку й пором і дав йому своє ім'я,— тоді тут був не тільки єдиний перевіз на багато миль, але також і порт: човни (а взимку, як бувала висока вода, то й невеликі пароплавчики) підпливали під самі Вайотові передні двері, приставляючи горілку, плуги, гас, м'ятні цукерки з Віксбурга і натомість вивозячи бавовну й хутра.

Одначе до Мемфіса було ближче, ніж до Віксбурга, навіть для запрягу мулів, тим-то збудували якомога прямішу дорогу від Джефферсона до південного причалу Вайотового порома і так само якомога прямішу дорогу від північного причалу порома до Мемфіса. Бавовну й крам почали транспортувати цим шляхом, використовуючи запряги мулів чи волів, і тоді з'явився тут не знати звідки безрідний здоровило, що називався Беленбо. Дехто казав, що він справді перекупив у Вайота його доти мирну однокімнатну халупу, яка правила й за оселю, і за крамницю, разом із тим привілеєм, що, як гадав Вайот, він мав на давню переправу індіян чикасо; інші ж казали, ніби зайда просто дав на здогад Вайотові, що він, Вайот, уже відбув тут своє і що пора йому вибратися звідси на чотири милі далі та завести там собі господарство.

---

[1] Перекручене французьке de l'homme,— з роду людського.— *Прим. пер.*

Та хоч би там як, але Вайот так і зробив. І тоді його самітня оселя перетворилася на гамірливий заїзд, де можна переночувати, попоїсти й випити, де зупинялися переїжджі возії і постійно перебували погоничі мулів, цілі артілі їх, людей з твердою рукою і твердим серцем. Маючи напоготові дві, три, а як треба, то й чотири пари запряжених мулів, вони зустрічали важко навантажені фургони, що спускалися зобабіч долини, і спроваджували їх до порома по один берег річки, а по другий берег — від порома до твердого грунту вище по схилу. Гамірливе місце тут зробилося, і хто сюди потикався, той був зухом, мусив бути. Але тільки зухом, не більше — аж до часу, коли полковник Сарторіс (це я не банкіра маю на увазі, котрий дістав титул почасти спадково, а почасти завдяки кумівству і через котрого ми з Буном тут оце опинились,— я маю на увазі його батька, справжнього полковника військ Конфедерації — вояка, державного діяча, політика, дуелянта, якого рідня по бічній лінії, небожі й кузини, двадцятирічна молодь Йокнапатофської округи вважає за вбивцю) збудував у половині сімдесятих років свою залізницю і призвів цю околицю до занепаду.

Але аж ніяк не Беленбо, чи то заклад Беленбо. Валки хур прийшли і витіснили човни з річки, отже, й назва Вайотів Перевіз змінилася на Пором Беленбо; поїзди прийшли і перебрали на себе паки бавовни від хур, тим самим позбавивши Беленбо порома,— але й тільки. Сорок років тому перед лицем такого скромного купця, як Вайот, Беленбо показав, що чудово вміє передбачити прийдешню хвилю й виплисти на ній, а тепер — в особі свого сина, другого здоровила Беленбо, котрий 1865 року повернувся (як казали) в сурдуті, підбитому нерозрізаними банкнотами Сполучених Штатів, з Арканзасу (як він казав), де (як він казав) служив він у війську і був із почестями звільнений з партизанського загону, що його командира він ніколи не міг достоту пригадати,— тепер він показав, що ані крихти не втратив давньої своєї спритності, кмітливості і всезнання. Давніше, проїжджаючи попри заклад Беленбо, люди просто зупинялися там на ночівлю, тепер же вони саме й їхали до його закладу, і то завжди вночі й часто в поспіху, щоб мав Беленбо досить часу заховати в драговищі коня чи корову, поки не наспів представник закону або й сам власник. Але не лише гурти розгніваних фермерів, що йшли безповоротним слідом коней чи худоби, та шерифи, що вистежували справжніх убивць, добувалися до закладу Беленбо — щонайменше один федеральний митний

урядовець добувся сюди, але ніколи вже не повернувся звідси. Бо там, де Беленбо-старший лише продавав віскі, синаш його віскі й виробляв; він зробився тепер власником того, що евфемістично називалося маскувальним словом «дансинг», і в середині вісімдесятих років ім'я Беленбо на цілі милі довкола викликало тільки жах і обурення, а проповідники й старші панії допоминалися вибору таких шерифів, чия вся програма зводилася б до вигнання Беленбо, його пияків, скрипалів, грачів та дівчат із Йокнапатофської округи, а коли спромога — то й із цілого Міссісіпі. Одначе Беленбо і його оточення — стайня, храм насолод, чи як собі хочеш його назви,— ніколи не нав'язувалися нам, людям стороннім: вони ніколи не виходили із своєї фортеці, і не було такого закону, щоб когось примушував туди йти.

Та й те, що нове його, Беленбо, покликання (чи то пак втілення) виявилося вельми прибуткове, бо розійшовся поголос, що, мовляв, у кого інтереси та амбіції не сягають далі коня, хворого на шпат, та ялівки, той не має чого туди потикатись. Отож люди розважливі дали Беленбо спокій. До них, звісно, належать і шерифи, які були не тільки люди розважливі, а ще й сімейні, і добре пам'ятали приклад федерального урядовця, котрий не дуже давно зник безповоротно в тому напрямку.

Так воно тривало аж до літа 1886 року, коли баптистський пастор на ім'я Гайрем Гайтауер,— такий самий здоровило, як і Беленбо, чоловік, що від 1861 до 65 року по неділях був одним із ротних капеланів у війську Фореста, а в решту шість днів — одним з найзавзятіших й найсміливіших його кавалеристів,— вступив до закладу Беленбо, озброєний біблією та голими руками, і навернув цілу громаду своїм кулаччям, орудуючи з кожним супротивником по черзі, коли так виходило, а при потребі, то й з двома чи трьома заразом.

Отож коли Бун, Нед і я наближалися туди в травневій куряві 1905 року, Беленбо переживав уже своє третє втілення в особі п'ятдесятилітньої старої панни, єдиної дочки Беленбо-молодшого. Була це ригористична, костиста, сувора й сива жінка, що на чверті квадратної милі доброго грунту вирощувала бавовник та кукурудзу і держала невелику крамничку, над якою на антресолях лежав ряд набитих кукурудзяним листям сінників, кожен з бездоганно чистим простирадлом, подушкою та укривалом, наготовлених для мисливців, що полювали на лисиць та єнотів, і рибалок, котрі (як казали) іноді сюди навідувались

не так заради полювання чи рибальства, як заради наїдків міс Беленбо.

Вона також нас почула. Ми були не перші: вона сказала нам, що наш автомобіль тринадцятий тут за останні два роки, п'ять із них за останні сорок днів; вона вже втратила двох курей і гадала, чи не доведеться всю живність позамикати, навіть і собак. Коли ми під'їжджали, вона, куховарка та негр стояли вже на передній веранді, затуляючи очі від дражливого миготіння наших фар. Не тільки Бун виявився їй знайомим, а що важливіше — вона сам автомобіль спершу впізнала: бачивши досі лише тринадцять машин, вона, проте, добре набила око, щоб відрізнити кожну.

— Отже, ви таки доїхали до Джефферсона,— мовила вона.

— За рік? — здивувався Бун.— Господи, цей автомобіль відтоді у сто разів більше наїздив, аніж до Джефферсона. В тисячу разів більше, міс Беленбо. Нічого не поробиш, ви мусите, як і всі, звикнути до автомобілів.— Це коли вона сказала нам про тринадцять машин за два роки й про дві курки.

— Вони хоч трохи проїхались автомобілем,— мовила вона.— Про себе я й цього не можу сказати.

— Хіба ви ніколи ще не їздили автомобілем? — озвався Бун.— Гей, Неде, вимітайся-но відси й валізки забери. Лусю, дай міс Беленбо сісти спереду, щоб їй добре було видно.

— Стривайте,— мовила міс Беленбо,— я мушу сказати Еліс, щоб готувала вечерю.

— Вечеря почекає,— сказав Бун.— Ладен закластися, що Еліс теж ніколи в машині не їздила. Сідай, Еліс. Хто це з тобою? Твій чоловік?

— Навіщо він мені здався, отой чоловік! — мовила куховарка.— А коли б і здався, то вже ж не Ефем.

— Все одно, давай і його сюди,— скомандував Бун.

Куховарка й чоловік підійшли і також сіли в машину, на заднє сидіння, де був бідон з бензином та складений брезент. Нед і я стояли у світлі від одчинених дверей і дивились на автомобіль з червоним ліхтариком іззаду, як він поїхав дорогою, зупинився, розвернувсь і проїхав повз нас: Бун натискує ріжок, а міс Беленбо сидить випростана й напружена на передньому сидінні, Еліс та Ефем позаду махають нам руками.

— Вйо, брате!— гукнув Ефем до Неда.— Оце кінь!

— Хизується,— сказав Нед, маючи на увазі Буна.—

Хай скаже спасибі, що хазяїна нема тут. Той би йому показав хизування.

Машина зупинилася, дала задній хід, розвернулася, під'їхала до нас і стала. Через хвильку міс Беленбо мовила:

— Добре.— Вона вийшла з машини й додала жваво:— Гаразд, Еліс.

Отак ми дістали вечерю. І я зрозумів, чого навідуються сюди мисливці й рибалки. Потім Нед пішов з Ефемом, а я гречно подякував міс Беленбо. Бун узяв ліхтаря, і ми піднялися сходами на антресолі над крамничкою.

— Ти з собою не маєш нічого? — запитав Бун.— Навіть чистої хусточки?

— А мені й не треба,— відповів я.

— Але ж ти не можеш так лягти спати. Бач, які тут чисті простирадла. То хоч скинь черевики й штани. Мама сказала б тобі ще й зуби почистити.

— Ні, не сказала б,— відмовив я.— Не було б чого казати, бо в мене й щіточки нема.

— Це для неї не завада, ти сам знаєш. Якби чогось не мав, то мусив би знайти заміну, а ні — то перепало б тобі.

— Та нехай уже,— сказав я, сидячи на сіннику.— На добраніч.

Він стояв, піднісши руку, щоб загасити лампу.

— Отже, нехай? — спитав він.

— Замовч,— відповів я.

— Скажи лише слово, і ми повернемось додому. Не зараз, але вранці.

— Ти аж тоді тільки страху наберешся? — спитав я.

— На добраніч,— сказав Бун. Він загасив лампу й заліз на свій сінник.

І враз весняна темінь поглинула нас: великі басовиті жаби з драговищ, звуки лісу, великого лісу, незайманої пущі, де живуть дикі створіння — єноти, й кролі, й норки, і мускусні щурі, й великі сови, й великі змії — і гримучі, й мокасинові,— а може, навіть і дерева дихали, і сама річка дихала, вже й не кажучи про духів — давніх чикасо, що дали ймення цій землі, ще поки білі її побачили, і пізніших прибульців-білих, Вайота й старого Сатпена, і мисливців майора де Спейна, і плоскодонок, вантажених бавовною, а далі валок та незгідливих погоничів, і цілої юрби урвиголов та вбивць, що призвели до появи міс Беленбо. Раптом я збагнув, що то за звуки видає Бун.

— Чого ти смієшся? — спитав я.

— Це я думаю про Пекельний Потік. Завтра об одинадцятій ми до нього доб'ємось.

— А ти ж казав, що з ним буде морока.

— Та ще й яка! — сміявся Бун.— Там усі ми знадобимось — і сокира, й лопата, й дріт, і блок, і жердя з тинів, і я, і ти, і Нед. Отож із нього я й сміявся — з Неда. Коли завтра будемо на Пекельному Потоці, він таки пожалкує, що забув свої, як то каже, добрі манери і не вилежав собі тишком-нишком під брезентом аж до самого Мемфіса.

Розбудив він мене рано. А так само й усіх інших на цілих півмилі довкола, хоч викурити Неда з Ефемового дому, де він спав, до кухні на сніданок — це забрало якийсь час (а ще більше часу забрало те, щоб викурити його назад із кухні, коли там ще й жінка знайшлася). Ми поснідали,— а після цього сніданку, бувши мисливцем або рибалкою, я не мав би великої охоти отак зразу кудись вибиратись,— і Бун ще раз провіз міс Беленбо на машині, хоч уже без Еліс та Ефема, дарма що Ефем був під рукою. Тоді ми,— Бун, власне,— налили бензину в бак та води в радіатор — не через потребу в цьому, а через те (як мені здається), що міс Беленбо й Ефем дивилися на нас, і рушили в дорогу. Сонце саме сходило, як ми переїздили Залізний Міст над річкою (ага, ще й дух пароплава * — я забув про нього минулого вечора), міст до чужого краю, до іншої округи; а на ніч ми добудемось навіть до іншого штату й до Мемфіса.

— Спробуй-но ще перебратись через Пекельний Потік,— зауважив Бун.

— Може ж, таки переберемось, якщо ти даси йому врешті спокій,— сказав я.

— Аякже,— відказав Бун.— Пекельному Потокові начхати, чи дають йому спокій, чи ні. Його це анітрішки не обходить. Ось побачиш.— А далі додав:— Онде й він.

Був початок одинадцятої, ми досить швидко проїздили поміж пагорбів, дороги слалися сухі й курні серед врунистих ланів, земля лежала безлюдна, по недільному супокійна, люди, вже в святковій одежі, байдикували на передніх верандах будинків, діти й собаки вибігали до тинів чи й на дорогу, аби на нас подивитись. Потім з'явилися люди у бричках, у бідках, на возах, верхи на конях та мулах, деколи навіть по троє на одного коня — тільки не на мула (а зараз же по дев'ятій ми поминули інший автомобіль; Бун сказав, що це форд,— він мав добре око на автомобілі, як і міс Беленбо),— простуючи до білих церковок у весняних гайках.

Широка долина стелилася перед нами, і дорога збігала з узгір'я до верб та кипарисів, що позначали річище. Як

на мене, це виглядало зовсім не зле, потік ніде не був ширший за річку, яку ми ото перетяли, і навіть виднів закурений рубець дороги, що спиналася вгору потойбіч. Але Бун уже почав клясти, спускаючись у діл ще швидше, немов йому кортіло раз та гаразд зітнутися з цим потоком, наче то було щось живе і не тільки вороже, а й невблаганне, як підступна істота, як людина.

— Глянь-но туди,—сказав він.— Невинне, як свіженьке яйце. Навіть дорогу видко по той бік, вона ніби сміється з нас, ніби каже: якби ви добулися сюди, то вже ось-ось побачили б і Мемфіс,— тільки лишень спробуйте сюди добутись!

— Як уже воно так зле, то чом би нам його не об'їхати? — запитав Нед.— Я б так і зробив на вашому місці.

— Бо Пекельного Потоку ніяк не об'їдеш,— люто відказав Бун.— В один бік податись — опинишся в Алабамі, в другий бік — упадеш у Міссісіпі.

— Я колись бачив Міссісіпі в Мемфісі,— сказав Нед.— А оце ви нагадали, то я й Мемфіс також бачив. Але в Алабамі ще ніколи не був. Може, я б туди й хотів поїхати.

—. Пекельного Потоку ти теж ніколи не бачив,— зауважив Бун.— Я певен, що ти ховався вчора під цим брезентом, аби чогось навчитись. Чому це, як ти гадаєш, від Джефферсона досі ми лише два автомобілі бачили — оцей наш і той форд? Тому, що нижче від Пекельного Потоку в Міссісіпі немає більше автомобілів, ось чому.

— Міс Беленбо налічила їх тринадцять, що проїздили повз її дім за ці два роки,— зауважив я.

— Два з них — то ось цей наш,— відказав Бун.— А решта, одинадцять,— вона ж не бачила, щоб вони переїздили через Пекельний Потік, еге ж?

— Може, все залежить, хто за кермом,— сказав Нед.— Ги, ги, ги!

Бун раптом зупинив машину. І озирнувся назад.

— Гаразд. Вистрибуй. Тобі хотілося побувати в Алабамі. Ти вже й так згайнував п'ятнадцять хвилин, плещучи казна-що.

— Оце чоловік перебув з вами день, то треба так на нього напосістися? — скривився Нед.

Але Бун його не слухав. Здається, він і взагалі до Неда не звертався. Він уже вискочив з машини, відчинив скриньку з інструментом, яку дід наказав прикріпити на приступці, щоб складати там блок, і сокиру, й лопату, й

ліхтар, і почав виймати звідти все, крім ліхтаря, і скидати на заднє сидіння коло Неда.

— Це щоб не марнувати часу,— сказав він швидко, але стримано й спокійно, без істерії чи навіть поспіху, зачинив скриньку і сів знов за кермо.— То рушаймо. Чого чекати?

Як на мене, все це поки що не зле виглядало — просто ще одна сільська дорога перетинала ще один болотяний потік, дорога вже не була суха, але ще й не багниста по-справжньому, ковдобини та калюжі в ній попередні піонери вистелили галуззям та хмизом, ніби знали, що ми їхатимемо, а окремі відтинки її навіть утарасували поперек укладеними в багнюці жердинами (оце так, нараз я відчув, що дорога — за браком точнішого вислову — вже не була не багнистою по-справжньому), тож-бо, може, Бун в усьому й винен, адже то він населив це непорушне, кипарисами й вербами обмережене і гудом комариним сповнене безлюддя духами зав'язлих автомобілів та спітнілих людей з лайкою на устах. Тоді мені подумалося, що ми вже перетинаємо його, але я не тільки не бачив жодного сухішого пагорка, що мало б означати, що ми наближаємось, добиваємось до протилежного краю багнища, а навіть самого потоку не міг попереду розгледіти, вже й не кажучи про міст. Автомобіль знову колихнувся, перехилився і забуксував, так само, як і вчора над Бурхливим Потоком; і знову Бун уже скидав черевики й шкарпетки й закасував штани.

— Гаразд,— звернувся він до Неда через плече.— Вимітайся.

— Я не знаю як,— відказав Нед, не зрушуючи з місця.— Я ще не розуміюся на автомобілях. Я вам тільки заважатиму. Я сидітиму тут разом з Лусьєсом, аби вам було досить місця.

— Ги, ги, ги,— дико й злостиво передражнив його Бун.— Ти хотів мандрівки. Оце її маєш. Вимітайся.

— На мені ж празникова одежа,— опинався Нед.

— На мені теж,— заявив Бун.— Коли я не боюся за свої штани, то ти й поготів можеш не боятися.

— Вам легко говорити,— сказав Нед.— У вас є містер Морі. А мені самому треба заробляти. Як я зіпсую чи подеру собі одежу, то муситиму сам і купувати нову.

— Ти зроду не купив собі жодної одежини, ані черевиків, ані капелюха,— заперечив Бун.— Оця куртка на тобі — її носив старий Лусьєс Маккаслін, а інше — то від генерала Компсона, майора де Спейна та хазяїна. Тож-бо можеш закасати холоші й скинути черевики, чи й не робити цього, як собі хоч. Але з автомобіля ти вимітаєшся.

— Хай Лусьєс вилізе,— сказав Нед.— Він молодший за мене й дужий, як на свої літа.

— Він вестиме машину,— сказав Бун.

— То я вестиму її, коли вам цього треба,— все не здавався Нед.— Ціле своє життя я тільки те й знав, що водив, як ви кажете, коней, мулів та волів, і гадаю, що соб і цабе з цим кермом так само робиться, як і з віжками та батогом.— Тоді до мене:— Вискоч-но, хлопче, поможеш містерові Буну. Та скинь черевики й шкарпетки...

— Ти таки виметешся, чи я маю одною рукою взяти тебе за барки, а другою витягти з-під тебе машину? — гримнув Бун.

Нед урешті заворушився, і таки швидко, бо зрозумів неминучість,— тільки що бурчав трохи, роззуваючи черевики, закасуючи штани й скидаючи куртку. Коли я оглянувся на Буна, він уже витягав із заростей дві жердини, власне, стовбурці молоденьких дерев.

— Ти ще не береш блока? — запитав я.

— Таж ні! — відповів Бун.— Коли на це прийде пора, тобі не треба буде питати. Сам побачиш.

«Отже, це міст,— подумав я.— Може, тут узагалі нема моста і в цьому все лихо». Бун і зараз угадав мої думки:

— Не клопочися мостом. Ми до нього ще не дістались.

Я ще мав і ці слова зрозуміти, тільки пізніше. Нед обережно опустив одну ногу в воду.

— Ця вода брудна,— заявив він.— Нема нічого огиднішого, коли бруд залазить мені між голі пальці.

— Це тому, що ти ще не розворушився,— пояснив Бун.— Тримай-но цю жердину. Кажеш, ти ще не розумієшся на автомобілях. Тепер уже, поки й віку твого, не будеш на те скаржитись. Гаразд,— це вже до мене:— Легенько рушай машину і, як вона вчепиться за тверде, не зупиняй.

Так ми й зробили: Бун і Нед підкладали жердини під задню вісь і посували мене з машиною вперед на яких два, три чи й п'ять ступнів до дальшої ковбані, аж поки машина знову грузла, а задні колеса, крутячись на місці, забрьохували їх обох від ніг до голови, наче з прискавки, що оце тепер вживають малярі.

— Бачиш зараз,— сказав Бун, спльовуючи й ще одним дужим зусиллям підпихаючи нас розгойдисто уперед,— що означає розумітись на автомобілях? Достоту, як із конем чи мулом: ніколи не ставай за ним, коли він уже підняв задню ногу.

Тоді я побачив міст. Ми виїхали на ділянку землі, настільки (порівняно) суху, що Бун і Нед, яких насилу

можна було розрізнити під шаром болота, мусили вже підбігати із своїми жердинами, але й то не встигали за машиною, а Бун усе верещав, захеканий: «Давай, давай! Не зупиняйсь!», аж нарешті я побачив міст за сотню ярдів попереду, а тоді побачив те, що було ще поміж нами й мостом, і зрозумів, що Бун мав на увазі. Дорога (переправа чи як її хочеш тепер назви) перед нами не те що змінилась, а мовби чаром якимсь перетворилася, набравши зовсім іншого вигляду. Тепер вона скидалась на великий басейн кави з молоком, з якого де-не-де стирчали безпорадні й самітні рештки жердин, хмизу й колод, а то ще десь випиналася брила справжньої землі, мовби вивернута плугом, що справляло страхітливе враження. І тоді я побачив ще щось, і зрозумів, що мав на думці Бун, розводячись уже цілий рік про долину Пекельного Потоку, і до чого він раз у раз, відколи ми вчора виїхали з Джефферсона, повертався в мові, наче слабуючи на манію переслідування. Припнуті до дерева над самою дорогою (чи то каналом), стояли два мули, запряжені як до плуга — себто в упряжі з хомутом, скріпленим угорі двома кілочками, через які було зачеплено віжки, а дбайливо змотані посторонки вільно звисали з тих-таки кілочків; неподалік, спертий до іншого дерева, виднів важкий дволемішний плуг, увесь у болоті (що так швидко покривало Буна й Неда) аж по самий гряділь; стельвага, також забагнючена, була сперта на плуг. Позаду всього того стояла нова дерев'яна мисливська хатина на дві кімнати, і на веранді її сидів, схилившись на плетеному стільці, якийсь чоловік, босий, шлейки від штанів звисали йому коло пояса, а його (також заболочені) грубі черевики стояли під стіною біля стільця. І я збагнув, що не на Бурхливому Потоці, а саме тут (як казав Бун) він та містер Вордвін позичили минулого року лопату, що її (як казав Бун) містер Вордвін забув віддати і що її (лопати) містер Вордвін міг би з таким же успіхом і не позичати, коли зважити, що вона їм ні на що не придалася.

Нед теж це побачив. Він прикро подивився на болото, потім кинув погляд на запряжених мулів, що стояли, відганяючи хвостами комарів, і чекали на нас.

— Оце, бач, як знахідка...— почав він.

— Заткни пельку! — люто прошепотів Бун.— Цить! Ані писни.— Він говорив, ледь стримуючи злість, що наростала в ньому, підпирав жердиною машину й витягав блок, колючий дріт, сокиру та лопату. Тричі він проказав: «Сучий син». Тоді звернувся до мене:— Ти теж.

— Я? — перепитав я.

— Але ж гляньте на цих мулів,— не вгамовувався Нед.— У нього навіть ланцюг причеплено до стельваги...

— Ти не чув, що я казав заткнути пельку? — сказав Бун тим самим лютим шепотом, хоч уже цілком гречно.— Перепрошую, коли я не досить ясно висловився. Я маю на думці, щоб ти заткнув пельку.

— Тільки пощо йому тут цей плуг? — дивувався Нед.— І в болоті аж по самі чепіги. Так наче він... Чи ви хтіли сказати, що він приходить сюди з цим запрягом і переорює землю, аби болото не переводилось?

У Буна були в руках лопата, сокира, блок — усе разом. На мить я подумав, що він уперіщить Неда чимось одним або й усім цим купно. Я поспішив сказати:

— Ти хочеш, щоб я...

— Авжеж,— відказав Бун.— Всі ми муситимемо докласти рук. Ми, тобто я й містер Вордвін, мали трохи клопоту з ним торік. Цього разу нам треба якось самим...

— Скільки ви заплатили йому торік, що витяг вас із болота? — запитав Нед.

— Два долари,— відповів Бун.—...отож можеш і зовсім скинути штани, і сорочку теж. Тут це нікому не вадитиме...

— Два долари? — вразився Нед.— То куди там той бавовник! Він може собі тут сидіти в затінку й господарювати, навіть з місця не сходячи. Оце коли б мені хазяїн дав шмат багниська на дорозі!

— Авжеж-бо,— сказав Бун.— А тим часом наламаєш собі руку.— Він дав Недові блок і скількись там колючого дроту.— Тягни це он до тої верби, до тої здорової, і добре прикріпи.

Нед, розсновуючи дріт, блок відніс до дерева. Я скинув штани й черевики і ступив у багнюку. Було приємно й прохолодно. Може, й Бун відчував те саме. А може, він — та й Нед теж — відчував просто полегкість, звільнення, що вже не мусить марнувати часу, намагаючись не забрьохатись. Та хоч би там як, а відтепер він любісінько собі нехтував багнюку, присідав у неї і приказував тихо раз у раз «сучий син», незграбно зачіпляючи другий кінець дроту за гак спереду машини.

— Оно,— сказав він мені,— приволочи лиш відтіля трохи галуззя.— І, читаючи мої думки, додав:— Я теж не знаю, відки воно там узялося. Може, він сам його накладає людям напохваті — хай, мовляв, знають, що не задурно йому два долари дістаються.

Отож я приволік хмизу — і галуззя, й пруття — у багнюку перед машиною, в той час як Бун з Недом натягли

дріт і підготували все; тоді Нед і я стали при блоку, а Бун позад машини, знов із своєю жердиною-підвагою

— У вас легка робота,— сказав він нам.— Маєте тільки підхопити й натягнути дріт, коли я підважу. Ну гаразд,— мовив він.— Починаймо.

Все це скидалося на сон. Не на кошмар, а просто на сон: мирне, супокійне, самітне, відлюдне, мало не первісне тло липучого намулу, й слизоти, й незайманих заростей, і палу, на якому навіть ці мули,— мирно відмахуючись від сили-силенної безмежно малих невидимих створінь, що становили, власне, те повітря, в якому ми рухались і яким дихали,— не тільки не були чимось чужорідним, а навпаки, становили щось напрочуд йому притаманне, як біологічні глухі кути, і саме через це вони здавалися віджилими істотами, ще й не встигши народитись; автомобіль — дорога́ й непотрібна механічна іграшка, потужністю й силою рівна десяткові коней, а проте безпорадна й немічна в цьому трохи не дитинному стиску кількох дюймів тимчасово з'єднаних між собою двох лагідних і миролюбних стихій, землі й води, з якими навіть найутліші утвори і сполуки, призначені для руху, а вироблені давнімй й невигадливими способами, легко давали собі раду впродовж безлічі поколінь; троє нас, троє розчахнутих, однакових і тепер нерозрізненних створінь кольору багнюки, які зав'язли в смертельній боротьбі, що її поступ — коли й був такий — вимірювався жалюгідними дюймами, слизькими, наче льодовики. І весь цей час чоловік той сидів на веранді на плетеному стільці, стежачи за нами, як ми з Недом напиналися з усіх сил, виборюючи кожен дюйм на дроті, тепер так облиплому багнюкою, що ледве його можна було й удержати, а позаду героїчно, мов титан, змагався Бун, підсовуючи жердину під автомобіль, підважуючи його й посуваючи наперед. Раз він зупинився, відкинув геть жердину, нахилившись, ухопив машину руками і аж на фут чи два попхнув її вперед, так, наче це була якась тачка. Жодна людина не спромоглася б на таке. Та й не повинна б спромагатись. Я сказав це нарешті. Я перестав тягти й сказав, захеканий:

— Ні. Ми не можемо. Просто не можемо.

А Бун на це пригаслим голосом, тихим і лагідним, як любовний шепіт:

— Відійди тоді з дороги, щоб я не наїхав.

— Ні,— сказав я. Ковзаючи й спотикаючись, я ступив до нього.— Ні. Ти надвередишся.

— Я не втомився,— відказав Бун спокійно і сухо.— Я тільки-но розворушився. Але ви з Недом можете пере-

дихнути. І поки ти відпочиватимеш, приволочи сюди ще трохи гілляччя...

— Ні,— сказав я.— Ні. Он він їде. Хочеш, щоб він це побачив?

Бо ми вже могли й чути, і бачити його — чвакання і кляскіт мулячих копит, коли мули обережно ступали собі край багниська, ланцюги побрязкували мало не мелодійно, чоловік сидів верхи на мулі і другого мула вів за віжки, черевики його, зв'язані докупи шнурівкою, звисали з кілочків на одному хомуті, а стельвага погойдувалася перед ним, як ото на малюнку рушниця в бувалого мисливця на буйволів. Чоловік був худорлявий, старший за нас — за мене то вже напевно,— як мені видалося.

— Здорові були, хлопці,— мовив він.— Либонь, ви вже готові. Як ся маєш, Джефферсоне? — це до Буна.— Минулого літа ти, либонь, таки перебрався врешті.

— Либонь, що так,— відказав Бун. Він змінився, відразу й цілковито, наче хто сторінку перегорнув: гравець у покер, що раптом побачив, як друга двійка впала до рук по той бік столу.— Ми б і цим разом перебрались, якби ви тут не розорали багнище.

— Не май нам цього за зле,— мовив чоловік.— Калюжа ця дає в нас найкращий урожай.

— По два долари з багниська — чом би й не найкращий,— зауважив Нед.

Чоловік на хвильку примружив до нього очі.

— А таки маєш слушність,— сказав він.— Ось. Бери оцю стельвагу; ти, певне, знаєш, куди її чіпляти мулам.

— Злізь та сам це зроби,— мовив Бун.— Бо чого б ми платили тобі два долари як фахівцеві? Торік ти сам це робив.

— То було торік,— сказав чоловік.— Бабрання у воді та чіпляння ланцюгів до цих різних штуковин підірвало моє здоров'я, тож тепер досить мені плюснути на себе, як уже маю гостець.

Отож він ані ворухнувся. Він тільки підвів мулів і поставив їх бік о бік, задом до машини, а Бун з Недом причепили посторонки до орчиків, після чого Бун присів навпочіпки в багнюку, щоб прикріпити ланцюг до автомобіля.

— Куди його чіпляти? — запитав він.

— Про мене куди хоч,— відповів чоловік.— Чіпляй до тої частини, яку хочеш виволокти з багниська. Коли хочеш витягти усе це заразом, то я б радив причепити до осі. Але перше я б поклав назад у машину всі ці лопати й дроти. Вони вже вам більше не знадобляться, бодай тут.

Отож ми з Недом так і зробили, Бун прикріпив ланцюга, і ми всі втрьох поставали збоку й дивились. Він, безперечно, був фахівець, та й мули теж досі поробилися фахівцями: витягали машину з багниська й тримали ланцюга напнутим так рівноважно, як балансери, і, зрушивши автомобіль, уже не зупинялися, керовані самим лише словом-другим від чоловіка, що їхав на ближчому мулі, та ще принагідним доторком обдертого від кори прута, що він мав у руках, і так нарешті машина опинилася там, де було більше землі ніж води.

— Гаразд, Неде,— сказав Бун.— Відчепи його.

— Ще ні,— сказав чоловік.— По цей бік мосту є ще одна баюра, через неї я вже задарма вас перепроваджу. Ти вже забув за рік.— Тоді до Неда:— Вона в нас називається резервною ділянкою.

— Себто різдвяною борозною,— сказав Нед.

— А може,— сказав чоловік.— А що воно таке?

Нед пояснив йому.

— Це так у нас робили в Маккаслінів ще до поразки Конфедерації, коли старий Лусьє Квінтес Керазерс був живий, і так само й молодий Едмондс тепер робить. Щовесни проводять борозну через найкраще поле на плантації, і кожен кущик бавовника між цею смугою й ближчим краєм поля належить до різдвяного фонду, що на нього хазяїн уже не має права, і кожен чорний Маккаслін дістає на різдво свою пайку відтіля. Ось що таке різдвяна борозна. Господарюючи на багниську, ви, либонь, і не чули ніколи про неї.— Чоловік хвильку дивився на Неда. Перегодом Нед додав:—Ги, ги, ги.

— Це вже краще,— сказав чоловік.— А то я вже був подумав, що ми зле порозумілися між собою.— Він звернувся до Буна:— Може, краще б хто сів за кермо?

— Справді,— відказав Бун.— Гаразд, давай,— кинув він мені.

Отож я всунувся під кермо, увесь як був у болоті. Але ще ми не рушили. Чоловік сказав:

— Я забув нагадати, то саме вже пора. Ціни тут подвоїлися в нас від минулого року.

— А то чому? — запитав Бун.— Машина та сама, баюра та сама, та й багнюка, чорти б її батькові, коли не та сама!

— То було торік. А тепер побільшало роботи. І то настільки, що мені не впорати її, коли не підвищу ціни.

— Гаразд уже, щоб воно запалося,—мовив Бун.— Рушаймо лиш.

Отож далі посунули ми, осоромлені, слідом за мулами,— до другого багниська, вступили в нього і залишили позаду. Міст лежав тепер просто перед нами, і за ним видніла дорога аж на край долини, де було безпечно.

— Тепер уже все добре,— сказав чоловік.— Поки не повернетесь назад.

Бун відчіпляв ланцюга, тим часом як Нед відв'язав посторонки й віддав стельвагу чоловікові, що сидів верхи на мулі.

— Ми сюдою не вертатимемось,— сказав Бун.

— Я б теж так зробив,— схвально кивнув чоловік.

Бун ступив назад до останньої калюжі, трохи змив багнюку з рук, повернувсь і видобув з гамана чотири долари. Чоловік ані ворухнувся.

— Належиться шість доларів,— сказав він.

— Торік було два долари,— мовив Бун.— Ти кажеш, тепер подвоїлось. Двічі по два — чотири. Гаразд. Ось чотири долари.

— Я брав по долару з пасажира,— пояснив чоловік.— Торік вас було двоє. Це два долари. Тепер ціна подвоїлась. Вас троє. Це шість доларів. Ти, може, волів би пішки йти назад до Джефферсона, аніж платити два долари, але цей хлопець і цей чорний, може, хотіли б їхати?

— А може, я теж не хочу вертатись? — упирався Бун.— І що, як я не заплачу тобі шість доларів? Або як я взагалі тобі нічого не заплачу?

— Можеш і так зробити,— погодився чоловік.— Ці мули сьогодні тяжко натомились, але, мабуть, у них ще стане сили заволокти цю штуку назад, звідки вони її витягли.

Та Бун уже відмовився від боротьби, здався й капітулював.

— Щоб воно запалося,— сказав він.— Таж цей хлопчисько ще дитя! І за таке мале дитя...

— Може, тим йому легше буде вертатись до Джефферсона пішака,— зауважив чоловік,— але дорога від того не покоротшає.

— Ну, та гаразд уже,— мовив Бун.— Але глянь лиш на цього другого! Коли він змиє з себе цю багнюку, то й тоді навіть не стане білим.

Чоловік хвильку дивився просто себе. А тоді глянув на Буна:

— Сину,— сказав він,— ці мули не розрізняють кольорів.

V

Бун казав Недові й мені, що тільки-но ми подолаємо долину Пекельного Потоку, як нас оточить цивілізація. Він малював перед нами картини, де була сила всіляких доріг, а автомобілів так густо, як мух. Хоча, можливо, нам перше треба було викинути Потік з пам'яті у прірву забуття, а чи бодай щоб він з ока запався. А може, ми не гідні були цивілізації, поки не струсили з ніг своїх бруд Пекельного Потоку? В усякому разі, досі нічого ще не змінилося. Чоловік дістав своїх шість доларів і подався геть із мулами та стельвагою; я завважив, однак, що він не повернув до своєї хатини, а рушив через болото й зник, так наче вже скінчив свою денну працю; Нед також це завважив.

— Він таки не скупий,— сказав Нед.— Та й чого мав би ним бути. Заробив уже шість доларів, а ще ж і на обід не пора.

— Як на мене, то саме пора,— мовив Бун.— Витягайно харч.

Отож ми витягли кошика з харчем, що міс Беленбо спакувала для нас, а також блок, і сокиру, й лопату, і наші черевики, й шкарпетки, й мої штани (автомобіля ми навіть не займали, то була б марна праця, аж поки не добудемось до Мемфіса, де вже напевно — принаймні ми так сподівалися — не буде багниськ) і, повернувшись назад до Потоку, помили інструмент і змотали дріт. Бунова й Недова одежа виглядала вкрай жалюгідно, тож Бун заліз у воду, геть в одежі, як був, і обмився, і намовляв Неда піти за його прикладом. Але Бун мав друге вбрання у валізці, тим-то все, що Нед зробив,— це скинув сорочку й натягнув натомість куртку. Здається, я згадував тобі про його шкіряну валізчину, що її він поза домом носив скорше на собі, аніж при собі, як ото дипломати носять, маючи в них (Нед мав у своїй біблію та дві великі ложки чи не найкращого дідусевого віскі) іншим разом, гадаю, ще й менше добра.

Тоді ми підобідали — шинкою, смаженим курчам, коржиками, домашнім грушевим варенням, пирогом і глечиком сколотин,— а потім склали назад свій зухвальний протиболотний реманент (зухвальство якого врешті виявилося ганебними хвастощами), зміряли кількість бензину в баку — з огляду не так на відстань, як на час,— і рушили далі. Бо жереб і справді було вже кинуто; ми не оглядалися тепер з докорами сумління чи жалем — мовляв, що б то було, коли б; якщо ми перейшли Рубікон, перейшовши Залізним Мостом в іншу округу, то, подолавши Пекельний Потік, ми замкну-

ли за собою ворота й спалили мости. Здавалося, наче ми вибороли собі тимчасову полегкість як винагороду за непереможний опір або за відмову визнати свою поразку, коли ми спіткалися з нею або ж вона спіткалася з нами. Або, може, просто Чеснота капітулювала, здавши нас Нечесноті, щоб вона плекала, й пестила, й виховувала нас, як ми того заслужили, безповоротно продавши їй свої душі.

Краєвид, здавалося, також змінився. Ферми були більші, заможніші, тини міцніші, будинки пофарбовані й навіть повітки теж; у самому повітрі відчувався міський дух. Ми виїхали врешті на широкий шлях, що слався стрілою до обрію, густо вкритий слідами коліс. Бун сказав із ноткою тріумфу, так наче ми брали під сумнів його слова або ж наче він сам винайшов цей шлях, щоб викрити нашу недовіру, створив його, вигладив, вирівняв власними руками (а то навіть і слідами коліс позначив): «А що я вам казав? Шлях до Мемфіса». На цілі милі видно було дорогу вперед, а перед нами, хутко наближаючись, кушпелилася хмара куряви, як обітниця і провість. Він був невідпорний, цей огром, що насувався на нас так швидко, і нас навіть не вразило, коли з нього виринув автомобіль. Ми розминулися з ним, змішавши його й нашу куряву в одну величезну хмару, до стовпа подібну чи дороговказу, який звівся й постав над землею, мов прозвісник прийдешнього — мурашиного снування взад і вперед, цієї невиліковної, кредитом підохочуваної жаги до пересувань, цієї механізованої, пущеної в рух, неуникненної долі Америки.

Тепер уже, посірілі від куряви з голови до п'ят (а надто Бунова ще волога одіж), ми могли додати газу, хоч тим часом, може, й не спішилися. Не заглушуючи мотора, Бун виліз із машини, хутко перейшов на мій бік і сказав до мене:

— Гаразд. Пересувайсь до керма. Ти вже вмієш. Тільки не подумай часом, ніби ти паровоз, що робить сорок миль на годину.

Отож я сів за кермо й повів машину у цей сонячний травневий день. Хоча я не міг ним милуватись, я занадто був заклопотаний, занадто зосереджений (хай і те правда, що занадто схвильований і гордий),— недільний день, неробоча пора, бавовник і кукурудза ростуть собі мирно, мули теж відзначають неділю, розкошуючи на паші, люди ще в недільних убраннях на верандах чи на тінявих подвір'ях, в руках у них склянки лимонаду чи блюдечка з морозивом, що лишилося від обіду. Потім ми таки поспішилися; Бун сказав:

— Уже близько місто, краще я поведу.

І рушили далі. Ознаки цивілізації були тепер повсюди: одинокі сільські крамниці й селища на перехрестях доріг,— ледве ми виїжджали з одного, як виростало інше,— торгівля квітувала, повітря було справді міське, сама курява, що ми збивали й порушували, мала великоміський присмак на язиці й у ніздрях, і навіть дітлахи та собаки не вибігали вже до воріт і тинів дивитись на нас та на три інші автомобілі, що їх ми поминули за останні тринадцять миль.

Потім сільська місцевість і зовсім зникла. Уже не стало проміжків між будинками, крамницями й складами; раптом перед нами виріс широкий, облямований деревами і впорядкований бульвар із слідами шин посередині; звісно, був тут і трамвай — кондуктор і вагоновод саме опускали задню дугу й піднімали передню, щоб повернути й поїхати назад на Головну вулицю.

— За дві хвилини п'ята,— сказав Бун.— Двадцять три з половиною години тому ми були в Джефферсоні, штат Міссісіпі, вісімдесят миль звідси. Рекорд.

Я бував раніш у Мемфісі (так само й Нед. Уранці він сказав нам це, а тепер за півгодини й доведе), але щоразу проїздом, ніколи ще так, щоб бачити, як Мемфіс з'являється й росте, щоб освоюватися з ним звільна, як ото смакуєш ложку морозива в роті. Коли тільки я думав про нього, то само собою розумілося, що нам належить зупинитись у готелі «Гейозо», як наші — бодай за моєї присутності — завжди й робили. Отож не знаю, яку це думку вичитав цим разом Бун.

— Ми поїдемо до одного собі пансіону, я його знаю,— сказав він.—Вам там сподобається. Оце на тижні я мав листа від одної з дів... від одної пані, що там проживає, і вона пише, що до неї приїхав у гості небіж, отже, тобі буде навіть з ким гуляти. Куховарка знайде місце й Недові переспати.

— Ги, ги, ги,— сказав Нед.

Проїздили тут не самі трамваї, але також і коляски та екіпажі — фаетони, двоколки, бідки і принаймні одна вікторія *; коні трохи на нас косились, а проте не сахалися — мемфіські коні, очевидно, вже призвичаїлись до автомобілів. Тож Бун не міг повернути голову, щоб подивитись на Неда,— він тільки скинув на нього оком.

— Що ти цим хочеш сказати? — запитав він.

— Нічого,— відповів Нед.— Пильнуйте лиш, куди їхати, а за мене не клопочіться. За мене й зовсім не клопочіться.

В мене теж тут є приятелі. Тільки покажіть мені, де цей автомобіль стоятиме завтра вранці, а я там буду.

— Гляди ж но,— застеріг його Бун.— Це якщо ти думаєш на ньому повернутись до Джефферсона. Ми з Лусьєсом тебе не запрошували в цю подорож і за тебе не відповідаємо. А щодо мене та Джефферсона, то мені й за вухом не свербить, чи ти взагалі повернешся.

— Коли ми приведемо цей автомобіль назад у Джефферсон і поставимо перед очі хазяїнові Прісту й містерові Морі, то жодному з нас не буде на те часу, щоб свербіло за вухом, чи хто повернувся, а чи ні,— промовив Нед.

Але тепер було вже запізно розводитись на цю тему. Отож Бун тільки сказав:

— Гаразд уже, гаразд. Я лише кажу, це як ти хочеш повернутися до Джефферсона так, щоб не свербіло за вухом, то краще будь десь поблизу, коли я виїжджатиму.

Ми наближалися вже до Головної вулиці; стояли високі будівлі, крамниці, готелі: «Гастон» (його вже немає), «Піботі» (його перенесено) і «Гейозо», що йому всі ми — Маккасліни-Едмондси-Прісти — присягалися на вірність, як родовому святилищу, бо наш далекий дядько й кузен Тіофіліс Маккаслін, батько кузена Айка, перебував у складі кавалерійського загону, котрий, як свідчить легенда (себто легенда для декого. Для нас це історичний факт), на чолі з братом генерала Фореста * чвалом вдерся у вестибюль готелю й ледве не полонив генерала-янкі. Ми, одначе, туди не доїхали. Бун звернув у бічну вуличку, мало не глухий завулок, де на розі стояли два бари, а шереги будинків не виглядали ані старими, ані новими, і де було дуже тихо, так тихо, як у самому Джефферсоні в неділю з полудня. Бун і сам це визнав:

— Ото якби побували ви тут учора ввечері! Та хоч би й котрої суботи. Або ж навіть і в будень увечері, коли в місті який з'їзд відбувається,— пожежників, полісменів, «Клубу Лося» абощо.

— Може, вони всі вибралися так рано до церкви? — зауважив я.

— Ні,— відказав Бун,— навряд. Скоріше, вони просто відпочивають.

— Після чого? — запитав я.

— Ги, ги, ги,— озвався Нед на задньому сидінні.

Ми вже переконувались, що Нед таки бував раніш у Мемфісі. Хоч, певно, навіть дідусь, дарма, що міг знати, коли саме, не сказав би, скільки разів. А я ж, розумієш,

мав тільки одинадцять років. Цього разу вулиця була порожня, і Бун повернув голову.

— Ще одне слово,— сказав він Недові.

— Яке слово? — запитав Нед.— Я лише кажу, покажіть мені, де ця штука стоятиме завтра вранці, і я в ній уже сидітиму, коли вона буде рушати.

Отож Бун так і зробив. Ми вже майже приїхали — будинок цей не більше потребував фарби, ніж інші, стояв він серед маленького подвір'я без жодної травинки, зате перед парадними дверима мав щось на зразок гратчастого присінка, як ото дашок над криницею. Бун зупинив машину на узбіччі дороги. Тепер він міг обернутись і глянути на Неда.

— Гаразд,— сказав він.— Ловлю тебе на слові. А ти краще мене лови. Тільки-но виб'є восьму завтра вранці. Я маю на увазі перший удар, не останній. Бо я не збираюся тут його й слухати.

Нед уже висідав із машини, тримаючи в руках свою валізчину й забрьоханy сорочку.

— Хіба мало вам свого клопоту, щоб оце моїм журитись?— сказав він.— Якщо ви зможете залагодити свої справи тут до восьмої ранку, то чом би я не зміг? — Він рушив вулицею. А тоді додав, ідучи далі й не озираючись:— Ги, ги, ги.

— Ходімо,— мовив Бун.— Міс Реба дасть нам умитись.— Ми висіли. Бун сягнув рукою до заднього сидіння, почав витягати валізку, а тоді сказав:— Ага,— і сягнув рукою до щитка, вийняв ключа з прорізу, поклав у кишеню і знову почав витягати валізку, тоді зупинився, вийняв ключа з кишені й сказав:— Ось. Візьми його. Я можу десь покласти й загубити. Добре заховай у кишеню, щоб не випав. Можеш його ще хусточкою прикласти.— Я взяв ключа, а він знов простяг руку до валізки й знов зупинився, хутко глянув через плече на пансіон, трохи одвернувся вбік, витяг гамана із задньої кишені, розкрив його, щільно при собі тримаючи, вийняв звідти банкнот на п'ять доларів, подумав, вийняв ще банкнот на один долар, закрив гамана й передав мені, прикривши його собою, і тихо мовив, не поспішаючи:— Візьми й це. Я можу його теж десь забути. Коли нам треба буде грошей відси, я тобі скажу, й ти даси.— Я ж бо ніколи ще не був у пансіоні, і — не забувай — мені ж було тільки одинадцять років. Отож я поклав і гаман до кишені. Бун узяв валізку, і ми пройшли у хвіртку, далі стежкою до гратчастого присінка, і там побачили парадні двері. Ледве Бун торкнувся дзвінка, як усередині почулася чиясь хода.

— А що я тобі казав? — жваво озвався Бун.— Вони, мабуть, усі підглядали з-за фіранок на машину.

Двері відчинилися. На порозі стояла молода негритянка, але не встигла вона й рота розтулити, як біла жінка відсторонила її — теж молода, з твердим і вродливим обличчям, з волоссям аж надто рудим і з такими великими жовтавими діамантами у вухах, яких я й зроду не бачив.

— А хай тобі, Буне!— сказала вона.— Вчора, тільки-но Коррі одержала твого листа, я сказала їй послати телеграму, щоб ти не привозив сюди цієї дитини. У мене вже цілий тиждень є тут один у домі, а одного паливоди вистачить на будь-який дім чи навіть і вулицю. А то й на весь Мемфіс, коли воно такий халамидник, як наш. І не бреши, що ти телеграми не одержав.

— Таки не одержав,— відказав Бун.— Ми, певно, раніш виїхали з Джефферсона. Але що мені тепер з ним робити? Не прив'язати ж серед двору!

— Заходьте,— сказала вона, даючи нам дорогу.

Ми ввійшли, і покоївка відразу знову замкнула двері. Я не зрозумів тоді навіщо; а може, так у них у Мемфісі заведено — замикати двері, навіть коли хтось є вдома. Хол був як хол, із сходами нагору, тільки я одразу відчув якийсь запах, наче ввесь будинок пропах ним. Я ще ніколи не відчував такого запаху. Він не те що не сподобався мені, а просто вразив. Тобто, ледве я вдихнув його, як мені видалося, що все життя я на нього чекав. Я гадаю, якщо нам судилося тільки раз чогось звідати, то воно може прийти до нас і раптово, без попередження. Але щодо неминучого (а то й необхідного) досвіду— це просто непорядно з боку Випадковості чи Долі не підготувати тебе перше, надто ще коли підготовка полягає лише в тому, щоб тобі минуло п'ятнадцять літ. Оце такий був запах. Жінка все ще говорила:

— Ти знаєш не згірше за мене, що містер Бінфорд страшенно не любить, коли діти проводять у нас свята. Ти чув, як він розходився минулого літа, коли Коррі вперше привезла сюди того байстрюка, мовляв, на тій фермі в Арканзасі він витонченості не набереться. Містер Бінфорд каже, що однак вони сюди скоро знайдуть дорогу, тож якого біса не зачекати, щоб вони бодай трохи в гріш убилися? А ще ж і клієнти — вони приходять сюди в справі, а знаходять натомість дитячий садок.

Ми тепер були в їдальні. Тут стояла піанола. Жінка все ще не вгавала:

— Як його звуть?

— Лусьєс,— сказав Бун.— Привітайся з міс Ребою,— обернувся він до мене. Я зробив це, як звичайно — так, як дідуся навчала прабабка, мого тата — бабуся, а нас — мама (Нед називав це «дригнути ногою»). Коли я випростувався, міс Реба дивилась на мене. На обличчі в неї був чудний вираз.

— А хай тобі! — сказала вона.— Мінні, ти це бачила? Що там міс Коррі?..

— Вона швиденько вдягається,— відповіла покоївка. І тоді я побачив його. Тобто зуб Мінні. Тобто через що саме,— в який, власне, спосіб — я, ти, люди, всі ми запам'ятали Мінні. Вона й без того мала гарненькі зуби, наче виліплені з алебастру й рівно-рівно поставлені надгробки, що вирізнялися на тлі густо-шоколадного її обличчя, коли вона сміялась або говорила. Але це ще не все. Один з передніх її зубів, праворуч угорі, був золотий; на її темному обличчі він панував серед білого блиску всіх інших, аж здавалося, ніби він справді пашить, світячись внутрішнім вогнем чи сяйвом, яскравішим від золота, і врешті виглядало так, наче цей єдиний зуб більший навіть за обидва діаманти міс Реби, разом узяті. (Пізніше я довідався — не має значення як,— що вона вийняла свій золотий зуб і замість нього поставила звичайний білий, як і в будь-кого, і мені стало жаль. Я думав, що коли б я був її раси та в її віці, то охоче б одружився з нею, аби лиш бачити щодня цей зуб у роботі за столом. Одинадцятирічній дитині, мені здавалося, що навіть і їжа, яку він жує, має смакувати інакше, краще).

Міс Реба знов обернулася до Буна:

— Що це ти робив? Із свиньми бабрався?

— Ми влізли дорогою в багнисько,— пояснив Бун.— Ми ж машиною приїхали. Вона стоїть перед будинком.

— Я бачила,— мовила міс Реба.— І ми всі теж. Не кажи тільки, що це твоя. Мене цікавить, чи її не розшукує поліція. Коли так, то забери її звідси. Містер Бінфорд дуже пильнує, щоб поліція сюди не потикалась. Я також.

— З машиною все гаразд,— відказав Бун.

— Гляди ж но,— зауважила міс Реба. Вона знов подивилась на менё й сказала:— Лусьєсе,— ні до кого не звертаючись.— Шкода, що ти раніш сюди не приїхав. Містер Бінфорд любить дітей. Він любить їх і досі, дарма що в нього вже виникли сумніви,— а цей останній тиждень міг би збудити їх у будь-кого, хто тільки не осліп і не оглух. Отже, він виявив таку ласку Отісові, що, незважаючи на свій сумнів, після обіду взяв його з собою до зоопарку. Лусьєс міг би теж піти. Хоча з другого боку, краще б йому

й не йти. Коли Отіс і там викликатиме такі ж сумніви, як тут, то він звідти вже не повернеться,— це якщо знайдеться спосіб підіпхнути його досить близько до клітки, аби лев чи тигр могли його дістати, і якщо лев чи тигр схочуть із ним возитись, чого вони, безперечно, не захотіли б, провівши з ним бодай тиждень під одним дахом.— Вона все ще дивилась на мене, а потім додала:— Лусьєсе,— знову ні до кого, власне, не звертаючись. Тоді обернулася до Мінні:— Піди нагору й скажи, щоб ці півгодини ніхто не заходив до ванної.— Потім до Буна:— Маєш одежу на змінку?

— Авжеж,— відказав Бун.

— Ну, то вмийся й передягнись — це пристойне місце, а не кишло яке. Мінні, дай їм Верину кімнату. Вера поїхала до рідні в Падюку.— І мовила до Буна чи, може, до нас обох:— Мінні постелила Отісові на антресолях, і Лусьєс цю ніч може там із ними переспати...

Почулася хода — на сходах, а тоді в холі й у дверях. Цього разу то була здорова дівчина. Я не хочу сказати: дебела, але саме здорова, як от Бун здоровий, тільки що дівчина, та й ще молода. В неї було темне волосся й блакитні очі, і мені спершу видалося, що лице її простакувате. Але до кімнати вона ввійшла, вже дивлячись на мене, і я зрозумів, що це байдуже, яке в неї лице.

— Гей, мала,— сказав Бун.

Вона, проте, ще не звернула на нього ніякої уваги; вона й міс Реба, обидві, дивились на мене.

— Гляди зараз,— сказала міс Реба.— Лусьєсе, це міс Коррі.— Я знов уклонився.— Знаєш, про що мені йдеться? — спитала міс Реба.— Ти привезла свого небожа, щоб він витонченості набрався. А оце вона вже готова для нього. Хоч він і не второпає, що це таке, а тим більше — навіщо. Але ж, може, навчиться бодай мавпувати Лусьєса. Гаразд уже,— звернулася вона до Буна.— Ходіть-но почистіться.

— Може, Коррі піде допомогти нам?— запитав Бун. Він тримав міс Коррі за руку.— Гей, мала,— сказав він знову.

— Не тоді, коли ти на щура болотяного схожий,— відповіла міс Реба.— Хоч у неділю ця нора мусить бути пристойною.

Мінні показала нам нагорі, де та кімната й ванна, дала кожному з нас мило й рушник і вийшла. Бун поклав валізку на ліжко, розкрив її і вийняв чисту сорочку й другі штани. Це були його штани на будень, але ті, святкові, що він мав на собі, потребували перше бензину, а вже тоді можна було б у них на люди показуватись.

— Бачиш? — мовив Бун.— Я ж тобі казав. Я зробив усе, що міг, аби ти взяв з собою хоча б чисту сорочку.

— В мене сорочка не забрьохана,— відказав я.

— Але ж ти повинен щось мати на змінку після купелі, бодай для годиться.

— Я не збираюся купатись,— сказав я.— Я купався вчора.

— І я теж. Але ж ти чув, що казала міс Реба?

— Та чув,— відказав я.— Тільки я ще ніколи не бачив жінки, яка б не примушувала когось купатись.

— Коли ти поживеш у міс Реби ще кілька годин, тоді довідаєшся дещо нового про жінок узагалі і зрозумієш, що як вона каже тобі щось зробити, то краще роби й не роздумуй, робити чи ні.

Він уже витяг свої другі штани й сорочку. Небагато часу треба, щоб витягти тільки штани та сорочку з валізки, але він, здавалося, мав із ними мороку — головне, куди їх подіти, вийнявши; не дивлячись на мене й схилившись над розкритою валізкою, заклопотаний, він тримав сорочку в руці й міркував, де подіти штани; тоді поклав сорочку на ліжко, а штани знов узяв у руку й переклав трохи далі на ліжку, тоді знов узяв сорочку й поклав її, де лежали штани, тоді голосно відкашлявся, підійшов до вікна, відчинив його, вихилився, сплюнув, зачинив вікно, повернувся до ліжка, все не дивлячись на мене, і заговорив уголос, так, наче той, хто перший підходить до тебе на різдво вранці й каже, що під ялинкою ти знайдеш зовсім не те, про що просив Санта Клауса.

— Хіба ж не диво, що так багато може навчитись чоловік і за такий короткий час? І то такого, чого він не тільки не знав раніше, але навіть і гадки не мав, що будь-коли захоче знати, і вже аж ніяк не думав, щоб воно йому придалося на все життя,— звісно, якщо він зберігатиме його з собою, якщо не розкидатиметься ним. Ось хоча б тебе взяти. Ти лишень подумай. Від учора вранці — таж навіть двох днів ще не минуло відтоді, а як багато ти навчився: як вести машину, як без залізниці дістатись до Мемфіса і навіть як витягти машину з багниська. Отож коли ти виростеш і матимеш свій власний автомобіль, то знатимеш не тільки, як його вести, а й як проїхати до Мемфіса і навіть як витягти машину з багниська.

— Хазяїн каже, що коли я настільки виросту, щоб мати свій автомобіль, то не стане вже ніяких багниськ. І дороги всюди будуть такі гладенькі й рівні, що з аукціону продаватимуть автомобілі, які ще не встигли і в вічі

багниська побачити, а інші машини то й увесь свій вік його не бачитимуть.

— А певно, певно,— притакнув Бун.— Припустім, що так. Хай навіть і не треба буде знати, як видобутись із багниська, але ти таки вмітимеш це зробити. А чому? Бо ти нікому не віддаси цього свого знаття.

— Кому ж би я міг його віддати? — здивувався я.— І кому воно буде потрібне, коли багниськ уже не стане?

— Гаразд уже, гаразд,— мовив Бун.— Ось лишень послухай хвилинку, добре? Це я тобі не про багниська якісь там кажу. Я кажу тобі про такі речі, що про них чоловік — хлопець — ніколи й не думав раніш, але от він про них дізнався, і колись, як він потребуватиме їх, вони йому будуть, мов знахідка. Бо на кожну річ, що ти про неї дізнався, приходить пора, і вона тобі потрібна, й на щось придатна — звісно, якщо ти ще маєш це знаття при собі, не загубиш його випадково, а то ще гірше — не розтринькаєш легковажно чи й здуру. Розумієш, що я маю на увазі? Ясно я кажу?

— Не знаю,— відказав я.— Певно, що мусить бути ясно, інакше б ти так довго не розводився.

— Гаразд,— сказав він.— Це одне. А тепер друге. Ми з тобою добрі приятелі, відколи знаємо один одного, і вдвох зробили собі непогану мандрівку. Ти навчився кількох речей, що їх ніколи не бачив, ані чув про них раніш, і я пишаюся, що був при цьому й став тобі в пригоді. А нині ввечері ти дізнаєшся ще про кілька речей, що про них, либонь-таки, ніколи досі не думав,— речей, і відомостей, і справ. Чимало хто в Джефферсоні й деінде сказав би, що ти не доріс ще, аби забивати собі голову такими справами. Та це бридня, хлопець, що навчився не тільки сидіти за кермом, але й потрапить довести машину до Мемфіса і витягти її з приватного багниська того сучого сина, і все це за один день,— такий хлопець дасть собі раду в будь-якій халепі. Лише...

Він знов як слід прокашлявся, прочистив горло, підійшов до вікна, відчинив його, сплюнув знову й зачинив вікно. Тоді повернувся назад.

— Ну, і ще третє... Це те, що я силкуюся втовкмачити тобі в голову. Все, що чоло... пару... хлопець бачить і чує, про що він дізнається, хоч би спершу того не розумів і навіть гадки не мав, щоб йому те знаття будь-коли придалося, то колись він таки відчує в ньому потребу й воно йому придасться,— звісно, якщо він ще не розтринькав його, не віддав нікому. І він тоді подякує своїй долі за доброго

приятеля, що був йому приятелем, ще коли носив його малого на плечах довкіл стайні, і посадовив його вперше на коня, і остеріг його вчасно, щоб не відкинув і не загубив через забутливість, чи випадковість, чи збіг обставин, чи навіть просто щоб не розпатякав того, що тільки їх двох стосується і більше нікого.

— Себто ти хочеш, щоб я ані хазяїнові, ані татові з мамою, ані бабусі не розповідав нічого, що побачу в нашій мандрівці? Еге ж?

— А чого б і ні? — мовив Бун.— Хіба в цьому нема глузду і хіба це має ще когось обходити, крім нас двох? То ж чого б і ні?

— То чому ж ти так прямо й не сказав? — відмовив я.

Але він тільки нагадав мені про купіль; у ванні пахло ще більше. (Я не хочу сказати: дужче, але саме — більше). Я не вельми знався на пансіонах, отож, може, були й такі, де мешкають самі лиш панії. Я спитав про це Буна, ми вже сходили вниз, сутеніло, і мені закортіло їсти.

— А ти з біса догадливий, бо вони й справді панії,— відказав Бун.— Тільки якщо я побачу, що ти пробуєш підсипатись до котрої з них...

— Я хочу знати, чи тут зовсім не столуються чоловіки? І не живуть?

— Ні, жоден чоловік тут, властиво, не живе, окрім містера Бінфорда, і столування тут теж нема ніякого. Але тут завше збирається досить товариства, після вечері й пізніш так і снують туди-сюди; зрештою, ти сам побачиш. Щоправда, сьогодні неділя, а містер Бінфорд твердо стережеться усяких звичаїв,— жодних тобі танців і пустощів, спокійні й чемні відвідини своїх приятельок, та й то ненадовго. Містер Бінфорд уже допильнує, щоб усе було спокійно й чемно, поки гості тут. Як на правду, то він і в будень не надто попускає. До речі, затям: твоє діло — сидіти спокійно й чемно, бути вдоволеним і прислухатись, бо, може, він схоче щось тобі сказати, а за першим разом він не дуже голосно говорить і не любить щось там удруге казати. Сюди. Вони, здається, в кімнаті міс Реби.

Там були: міс Реба, міс Коррі, містер Бінфорд і Отіс. Міс Реба надягла чорну сукню й мала на собі на три діаманти більше, так само жовтавих. Містер Бінфорд був маленький чоловічок — найменший з усіх у кімнаті, окрім Отіса й мене. Мав він чорний недільний костюм, золоті шпонки, великий золотий ланцюжок біля годинника, густі вуса, тростину із золотою кулькою, котелок, а на столі біля його ліктя стояла чарка віскі. Але найперше, куди падав твій погляд,—

це його очі, бо ти відразу помічав, що він уже дивиться на тебе. Отіс також був у недільному вбранні. На зріст він здавався навіть менший за мене, тільки щось лихе було в ньому.

— Добривечір, Буне,— сказав містер Бінфорд.

— Добривечір, містере Бінфорде,— відказав Бун.— А це мій приятель, Лусьєс Пріст.

Та коли я вклонився містерові Бінфорду, він ані півсловом не озвався. Він просто перестав дивитись на мене.

— Ребо,— сказав він,— зметикуй Бунові й Коррі чогось випити. А Мінні скажи приготувати хлопцям лимонаду.

— Мінні накриває на вечерю,— відмовила міс Реба. Вона відімкнула дверцята стінного буфета. Там було щось на зразок бару: на одній поличці чарки, на другій пляшки.— Та й цей Коррін лимонаду хоче не більше, ніж Бун. Йому давай пива.

— Я знаю,— сказав містер Бінфорд.— Він вислизнув від мене в парку. І вже дістав би пива, якби зміг когось намовити, щоб виніс йому з шинку. А твій, Буне, теж пиво дудлить?

— Ні, сер,— сказав я.— Я не п'ю пива.

— Чому? — запитав містер Бінфорд.— Тобі не подобається чи тобі не дають?

— Ні, сер,— сказав я.— Я ще замалий.

— А віскі? — запитав містер Бінфорд.

— Ні, сер,— сказав я.— Я не п'ю спиртного. Я обіцяв мамі не пити, доки не почастують мене тато або хазяїн.

— Хто його хазяїн? — звернувся містер Бінфорд до Буна.

— Він має на увазі діда,— пояснив Бун.

— А-а,— сказав містер Бінфорд.— Це той, котрий власник автомобіля. Йому, здається, ніхто нічого не обіцяв?

— Бо й нема потреби,— мовив Бун.— Він просто каже вам, що робити, і ви робите.

— Либонь, ти його теж називаєш хазяїном,— зауважив містер Бінфорд.— Подеколи.

— Еге ж,— відказав Бун.

Саме це я й мав на думці, коли говорив про містера Бінфорда: ти ще й не усвідомлюєш цього, а він уже на тебе дивиться.

— Але ж твоєї матері немає тут,— сказав він.— Ти подався з Буном на погулянку. За вісімдесят — так? — миль від дому.

— Ні, сер,— відказав я.— Я обіцяв їй.

— Ага,— сказав містер Бінфорд.— Ти обіцяв їй, що не питимеш з Буном. Але ти не обіцяв їй, що не підеш із ним до повій на вихиляси.

— Ти, сучий сину! — кинула міс Реба. Не знаю, як це передати. Не рухнувшися, вона й міс Коррі, обоє, здригнулись і скочили водночас, міс Реба з пляшкою віскі в одній руці й трьома чарками в другій.

— Но-но-но,— сказав містер Бінфорд.

— До лихої години! — закричала міс Реба.— Так і полетиш відсіля! Не думай, що мені не стане духу! Що це в біса за мова така?

— А ти теж! — крикнула міс Коррі, вже до міс Реби.— Ти теж не краща. На очах у цих...

— Но-но-но, спокійно,— сказав містер Бінфорд.— Один з них не може дістати пива, другий не п'є його,— то, може, вони обоє прибули сюди витонченості й знань набувати? Ну, то трохи їх уже й набули. Оце ж вони довідалися, що «повія» і «сучий син» слова, яких не можна не подумавши казати, бо рикошетом по тобі ж самому вдарять.

— А таки правда, містере Бінфорде,— докинув Бун.

— І щоб мене повісили, коли в цій баюрі не об'явився ще один кабанчик,— мовив містер Бінфорд.— І то здоровий. Прокиньтеся-но, міс Ребо, поки гості не померли зі спраги.

Міс Реба налила віскі, а рука її так тремтіла, аж пляшка об чарки подзенькувала, і вона все приказувала гострим і диким шепотом: «Сучий син. Сучий син. Сучий син».

— Це вже краще,— заявив містер Бінфорд.— Нехай буде мир у цім домі. Випиймо з такої нагоди.— Він підніс чарку й почав:— Леді й джентльмени...— Коли це хтось, чи не Мінні, сіпнула за ручного дзвоника десь у глибині будинку. Містер Бінфорд підвівся.— А оце й зовсім добре,— мовив він.— Вносить щось свіженьке. Додає нам витонченості й знань, що ось рот можна якось краще використати, аніж перепускати через нього свої думки.

Ми рушили до їдальні, не дуже поспішаючи, містер Бінфорд вів перед. Знову почувся тупіт ніг, і то хапливий. Двоє нових паній, чи дівчат — тобто одна з них ще була дівчина,— в поспіху збігли сходами, по дорозі защібаючись, одна в червоній сукні, друга в рожевій, обидві трохи засапані.

— Ми поспішали як тільки могли,— хутко промовила одна з них до містера Бінфорда.— Ми не спізнилися.

— То й добре,— сказав містер Бінфорд.— Сьогодні мені спізнення не дуже до вподоби.

Ми ввійшли до їдальні. Місць за столом було більш ніж досить, навіть коли рахувати Отіса й мене. Мінні ще вносила страви, все холодне — смажені курчата, коржики, городину, що лишилася з обіду,— але не для містера Бінфорда. У нього вечеря була гаряча: біля його місця стояла не тарілка, а цілий полумисок яловичини, присмаченої цибулею. (Ти бачиш, наскільки містер Бінфорд випередив свій час? Він уже був республіканець. Я не маю на думці: республіканець 1905 року, бо мені невідомо, як він ставився до теннесійської проблеми і чи виробив він узагалі своє до неї ставлення,— я маю на думці: республіканець 1961 року. Навіть більше: він був консерватор. Бо так: республіканець — це той, хто сам збив собі маєток; ліберал — це той, хто успадкував маєток; демократ — це босоногий ліберал у перегонах на нерівній місцевості; консерватор — це республіканець, що навчився читати й писати). Ми всі посідали, двоє нових паній також. Перед тим я вже стільки назнайомився, що не міг далі запам'ятовувати імен, і махнув на це рукою; та й цих двох я лише раз і бачив. Почали їсти. Яловичина містера Бінфорда, може, тому й пахла надзвичайно, що решта їжі геть випахлася ще в обід. Тоді одна з двох нових паній — та, що вже не була дівчина,— промовила:

— Чи ми, містере Бінфорде...

Друга, котра ще дівчина, теж перестала їсти.

— Чи ви що? — перепитав містер Бінфорд.

— Ви знаєте що,— мовила дівчина, мало не плачучи.— Міс Ребо,— звернулася вона,— ви ж знаєте, ми силкуємось як тільки могa... Не робимо зайвого галасу, ніякої музики в неділю, як то в інших місцях, завше прицитькуємо своїх клієнтів, коли вони хочуть трошки голосніш забавитись... Але якщо ми не сидимо тут за столом на своїх місцях, коли він устромляє носа в двері, наступної суботи нам доводиться вкидати двадцять п'ять центів до тієї клятої скриньки...

— Такі правила в цьому домі,— заявив містер Бінфорд.— Дім без правил — це не дім. Морока з вами, повійницями, полягає в тому, що деколи вам треба вести себе, як дамам, а ви не знаєте як. От я вас цього й навчаю.

— Ви не повинні так до мене звертатись! — вигукнула старша.

— Гаразд, гляньмо з протилежного боку,— сказав містер Бінфорд.— Морока з вами, дамами, полягає в тому, що ви не знаєте, як на часину перестати бути повійницями.

Старша встала. З нею так само щось було не гаразд. І не вік тут важив, як у бабусі,— зовсім ні. Вона просто була самотня. Їй просто тут не личило, їй не треба було сюди потрапляти. Ні, не те. Ніхто не повинен бути самотній аж такою мірою, ніхто й ніколи. Вона сказала:

— Перепрошую, міс Ребо. Я вибираюся. Сьогодні ж.

— Куди? — запитав містер Бінфорд.— Через дорогу до Берді Вотс? Може, цим разом вона дозволить тобі забрати твою валізу, коли ще її не продала.

— Міс Ребо,— тихо промовила старша.— Міс Ребо.

— Гаразд уже,— квапливо відказала міс Реба.— Сідай і їж свою вечерю, нікуди ти не підеш. Так,— мовила вона,— я теж люблю мир. Тим-то я скажу ще одну річ, і облишимо цю справу.— Тепер вона повернулася до містера Бінфорда, що сидів на чільному місці за столом:— Що це в біса з тобою сталося? Який гедзь вкусив тебе сьогодні, що ти такий уїдливий?

— Нічого не сталося,— відказав містер Бінфорд.

— Авжеж,— раптом устряв Отіс.— Що ж би там могло статись, коли він не хотів навіть бігти.

Всі здригнулися, наче від електричного струму; міс Реба застигла з розкритим ротом, не донісши до нього виделки. Я ще не розумів, про що йдеться, але всі інші, і Бун теж, розуміли. За хвильку й мені стало ясно.

— Хто не хотів бігти? — запитала міс Реба.

— Кінь,— відповів Отіс.— Кінь з бігунцями, на якого ми ставили в перегонах. Авжеж, містере Бінфорде?

Тиша вже не тільки наелектризувалася,— вона застигла, наче шоком вражена, наче струмом паралізована. Пам'ятаєш, я тобі казав, що в Отісі було щось лихе? Проте я й досі гадаю, що справа полягала не в тому,— принаймні не лише в тому. Та хоч би там як, а міс Реба все ще боролася. Жінки-бо чудові! Вони ладні витерпіти все на світі, бо досить мудрі, щоб знати, що нема іншої ради на клопіт і горе, як пройти через них наскрізь. Я гадаю, це не тільки тому, що вони відмахуються від фізичного болю, не ставлячись до нього серйозно, а й тому, що вони не бачать нічого ганебного в можливості поразки. Міс Реба не припинила боротьби, навіть тоді.

— Кінські перегони,— сказала вона.— У звіринці? В Овертон-парку?

— Не в Овертон-парку,— відповів Отіс.— На іподромі. В трамваї ми зустріли одного чоловіка, і він знав, який кінь має виграти, отож ми передумали їхати до Овертон-парку. Тільки він не виграв, авжеж, містере Бінфорде? Але

й тоді однаково ми не програли стільки, як той чоловік, навіть сорока доларів не програли, бо містер Бінфорд дав мені з них двадцять п'ять центів, щоб я не розбазікав. Тільки що все одно ці мої двадцять п'ять центів теж пропали в тій халепі з пивом, що оце розповідав містер Бінфорд. Авжеж-бо, містере Бінфорде?

І знов запала мовчанка. Цілковита тиша. А перегодом міс Реба сказала:

— Ти, сучий сину! — І далі:— Їж. Скінчи перше це своє м'ясо, коли хочеш.

Містер Бінфорд теж був не легкодух. Та й гордий аж не як: не мав жалю до інших і сам його не просив, як півень-перебієць. Дбайливо й без поспіху поклав він навхрест ножа та виделку на м'ясо, коло якого тільки-но заходжувався, згорнув серветку, просунув її назад у кільце, підвівся й мовив:

— Перепрошую вас, усіх,— і вийшов, ні на кого не глянувши, навіть на Отіса.

— О боже,— прошепотіла ота молодша, дівчина; саме тоді я помітив, що в прочинених дверях кухні стоїть Мінні.— І що це таке?

— Вшивайтеся звідси! — сказала міс Реба до дівчини.— Обидві!

Дівчина й жінка враз підвелися.

— Тобто нам... забиратися геть? — запитала дівчина.

— Ні,— відказала міс Коррі.— Просто з їдальні вшивайтеся. Якщо ви зараз нікого не сподіваєтесь, то чом би вам не пройтись надворі?— Вони не барилися. Міс Коррі підвелась.— Ти теж,— сказала вона Отісові.— Іди нагору до себе й сиди там.

— Тоді він пройде повз кімнату міс Реби,— озвався Бун.— Ти забула про той четвертак?

— Більше, ніж четвертак,— заперечив Отіс.— Там було вісімдесят п'ять центів, я їх заробив учора ввечері, коли надимав піанолу до танців. Він, як дізнався про це пиво, то забрав у мене і їх.

Міс Реба подивилась на нього.

— Так ти продав його за вісімдесят п'ять центів,— мовила вона.

— Іди в кухню,— сказала Отісові міс Коррі.— Хай він туди пройде, Мінні.

— Хай,— погодилася Мінні.— Спробую втримати його від холодильника. Хоч він занадто спритний, як на мене.

— До дідька, нехай буде тут,— мовила міс Реба.— Вже запізно. Його треба було кудись-інде спровадити,

ще доки він не зійшов з того арканзаського поїзда на тім тижні.

Міс Коррі пересіла на стілець поруч міс Реби.

— А чого ти не підеш помогти йому спакуватись? — лагідно звернулась вона до неї.

— Якого ти дідька хочеш від мене? — сказала міс Реба.— Та я б довірила йому останнього цента! Тільки не на ті кляті коні.— Вона раптом випросталась, випещене розкішне тіло, тверде вродливе обличчя, волосся аж надто руде.— І чого це, до дідька, я не можу обійтися без нього? Чого це?

— Ну-ну,— заспокоювала її міс Коррі.— Тобі треба випити. Дай Мінні ключі... Ні, вона ще не може пройти до твоєї кімнати...

— Він уже пішов,— сказала Мінні— Я чула, як хряснули парадні двері. Він довго не збирається. Це йому не первина.

— А й то правда,— мовила міс Реба.— Ми з Мінні вже знаємо, як воно ведеться, авжеж-бо, Мінні?

Вона дала негритянці ключі й сіла, а та пішла й принесла цим разом пляшку джину, і вони почали пити, Мінні також (хоч попервах вона не хотіла пити тут, де було так багато білих, і щоразу з повною чаркою виходила до кухні, за хвильку повертаючись уже з порожньою) — усі, крім Отіса й мене. І тоді я довідався докладніш про містера Бінфорда.

Він був тут господар. Таке він мав офіційне, хоч, може, й неписане, звання і титул. В усіх таких місцях чи закладах був свій господар, мусив бути. Поза домом, у тому чужому світі, такому щасливому, що там не доводиться заробляти на прожиття в цей тяжкий, проклятий і самогубний спосіб,— там він мав інше, крутіше й презирливіше назвисько. Але тут,— один чоловік не те, що на ціле господарство жіноти, а на всю їхню жіночу істерію,— він був не просто господар: він відігравав невдячну роль невдячного каталізатора, єдиної крихкої сили в шатах пристойності, спроможної дати певний лад істерії, щоб вона, як ціле, стала коли не самоокупатною, то бодай хоч годувала себе. Це він лічив гроші, сплачував податки й комунальні послуги, мав справи з крамарями й робітниками,—від торгівців спиртним, через зеленярів та вуглярів аж до водопровідників, що взимку розігрівали замерзлі труби, і сезонників, що чистили димарі й каналізацію та пололи бур'яни на подвір'ї. Це його рука вділяла хабарів представникам закону, його голос марно змагався з податковими й муніципальними

агентами і лаяв хлопчину-газетяра за принесену невчасно газету. І серед них (я маю на увазі господарів), в їхньому товаристві, містер Бінфорд був ніби принц і взірець, гідний наслідування: людина з належним стилем, поставою, манерами та ідеалами, непідкупна у справах принципових, бездоганна морально. Він, містер Бінфорд, протягом п'яти років бувши за коханця міс Реби, зберігав їй більшу вірність, аніж багато законних чоловіків зберігають; і мав він одну лиш єдину ваду— це коні в перегонах, що на них можна закладатись. Цьому вже він не здатний був опиратися — він знав, що це його слабість, і боровся з нею. Але щоразу, коли чулося: «Гайда!» — він ставав лемішкою в руках першого-ліпшого незнайомця, що міг поставити долара.

— Він сам про це знав,— сказала Мінні.— Йому соромно було себе й за себе, що він такий слабодух, що є щось дужче від нього. І він розумів, що воно дужче від нього, де б та як воно йому не трапилось, хоч для сторонніх, хто не знав його, він скидався на задирливого півня. Тим-то він присягався нам і сам у це вірив, як ото два роки тому, коли ми врешті мусили його викинути. Ви пам'ятаєте,— звернулася вона до міс Реби,— скільки довелось наморочитись, поки його повернули.

— А пам'ятаю,— відказала міс Реба.— Налий-но ще.

— Не знаю, як він дасть собі раду,— казала Мінні.— Бо коли він забирається з дому, то не бере з собою нічого, крім одежі, тієї, що на ньому, бо за все тут заплачено грішми міс Реби. Але не мине й двох днів, як він пришле когось і передасть оті сорок доларів, геть усе до цента.

— Тридцять дев'ять доларів сімдесят п'ять центів,— поправив Бун.

— Ні,— заперечила Мінні.— Таки всі сорок доларів, бо навіть той четвертак — то все міс Реби. На менше він не пристане. Тоді міс Реба пошле до нього, і він повернеться. Торік, коли ми врешті знайшли його, він працював з артіллю, що прокладала каналізаційні труби коло станції Фріско, й міс Реба мусила на колінах його благати...

— Стривай,— перепинила її міс Реба.— Помовч, хоч поки джину наллєш.

Мінні почала наливати. І раптом зупинилась, пляшка застигла в повітрі.

— Що це за репет? — мовила вона.

Тепер ми всі почули глухий крик, десь ізнадвору.

— Іди подивись,— наказала міс Реба.— Тільки дай мені пляшку.

Мінні віддала їй джин і сама вийшла до кухні. Міс Реба налила собі й передала пляшку по колу.

— Тепер він на два роки старший,— мовила міс Коррі.— Буде розумніший...

— А для чого він ховає ту свою розумність? — спитала міс Реба.— Передай далі пляшку.

Мінні повернулася до їдальні й сказала:

— Якийсь чоловік репетує під вікнами за будинком: «Містер Бун Хогенбек!», а коло нього стоїть щось велике.

Ми всі побігли, Бун попереду, через кухню й надвір, на задню веранду будинку. Вже зовсім посутеніло, але місяць ще не піднявся високо, щоб нам зарадити. Два тьмяних силуети, один менший, а другий великий, бовваніли посеред двору, і менший горлав до горішніх вікон: «Бун Хогенбек! Містер Бун Хогенбек! Е-гей! Е-гей!», аж поки Бун перекрив його своїм:

— Цить! Цить! Цить!

То був Нед. А коло нього — кінь.

VI

Ми всі зібралися в кухні.

— Боже всемогутній! — мовив Бун.— То ти проміняв хазяїнів автомобіль на *коня?!*

Він мусив це сказати аж двічі, бо Нед усе дивився на зуб Мінні. Тобто він чекав, щоб знов його побачити. Може, міс Реба її про що запитала, а може, Мінні сама озвалася. Пам'ятаю лише розкішний зблиск золота в електричному освіті з кухні в ту мить, коли Мінні щось сказала, немовби той зуб від тьмяного світла лампи в надвірній темряві зайнявся новим блиском і сяйвом, як ото очі в коня, бува, світяться,— та ще пам'ятаю, як цей блиск уразив Неда.

Він на мить завмер, наче від погляду василіска. Так само був і я завмер, уперше зуб той побачивши, отож мені зрозуміло було, що зараз Нед переживав. Проте ще дужче його вразило. Бо хоч мені було тільки одинадцять років, я вже неясно усвідомлював собі, що я занадто сторонній,— як расою, так і літами,— щоб відчувати те, що Нед відчував; зуб той міг лише сповнити мене побожним острахом, подивом чи захватом, але не міг так заполонити, як Неда. Тут, у цьому прадавньому змаганні статей, знайшовся для нього гідний супротивник; тут, у цій прадавній містичній солідарності раси, знайшлася для нього верховна жриця, заради якої варто було життя покласти — якщо

аж такої межі сягала його посвята (що, як скоро з'ясувалося, зовсім не входило в Недові заміри — чи бодай сподівання — зробити з Мінні). Отож Бун мусив повторити свої слова, поки Нед його почув чи взагалі завважив.

— Ви ж незгірш за мене знаєте,— сказав Нед,— що хазяїн зовсім не хотів цього автомобіля. Він купив його, бо мусив, полковник Сарторіс приневолив його. Він мусив купити цього автомобіля, щоб присадити полковника Сарторіса, коли той не в міру захизувався. Що хазяїн направду любить, так це *коней* — не з тих ото запряжних шкап у ваших стайнях, що їм ви з містером Морі такі пишні іменння понадавали,— а просто коней. І от я такого йому дістав. Як хазяїн побачить цього коня, він ревно мені подякує, що я тут трапився саме в слушну пору, аби перехопити його у когось там з-під носа...

Це було наче сон, наче кошмар якийсь; ти знаєш, що це сон, і тільки б тобі торкнутися чогось твердого, реального, справжнього, незміненого,— і ти прокинешся; Бунові й мені водночас те саме спало на думку, і я швидше рвонувся лиш тому, що був легший. Нед зупинив нас, він прочитав наші думки:

— Нема там на що дивитися. Він уже був тут і забрав його.

Бун застиг, піднісши ногу, і зиркнув на мене, обох нас пойняв жах неймовіри, а я помацав кишеню. Ключ і досі лежав там.

— Пхе,— сказав Нед.— Цього йому й не треба. Він мастак у цім ділі. Він твердив, що вміє сягнути рукою позза тим замком і завести мотор іззаду. І так і зробив. Я теж не вірив, поки не побачив. Це йому було заіграшки. Він навіть докинув і повіддя до коия...

Ми — Бун і я — не побігли, але пішли, хоч досить швидко, до парадних дверей, міс Реба й міс Коррі подалися за нами. Машини не було. Власне, тільки тепер я усвідомив, що міс Реба й міс Коррі присутні тут і що жодна з них і півсловом не обізвалася,— бо ж і не дивно, така подія,— вони лише стежили й прислухалися, не пропускаючи ані словечка, але самі не озивалися зовсім, наче належали до іншого, осібного товариства чи різновиду, аніж Бун, і я, і Нед, і дідусів автомобіль, і кінь (хоч би чий він там був), і ми й наші вчинки ніяк їх не обходили, а тільки потішали. І я пригадав собі, що точнісінько так ото, бувало, мама приглядалася до мене й моїх братів та сусідських хлопців, які з нами гуляли, не пропускаючи нічого, цілком зосереджена й певна, а при тім така прихильна, променяста

й добра, хоча й відсторонена аж до моменту, коли треба було усунути кістку незгоди, а то й затамувати пролляту кров.

Ми повернулися до кухні, де залишили Неда й Мінні. На порозі ще донеслося до нас Недове:

— ...Ти за гроші кажеш, любонько,— я маю їх, а можу й більше дістати. Хай-но тільки влаштую цього коня та підгодую, тоді ми заходимося з тобою, щоб цей зуб зблиснув на чомусь такому, що його варте, як от шмат добрячої риби або ж свинини, коли тобі свинина краще смакує...

— Гаразд уже,— урвав його Бун.— Іди забирай свого коня. Де живе цей чоловік?

— Який чоловік?— запитав Нед.— Чого ви хочете від нього?

— Забрати назад хазяїнів автомобіль. А тоді я подивлюсь, чи тебе тут запроторити у в'язницю, чи нехай там, у Джефферсоні, хазяїн з тобою побавиться.

— Чого ви хоч на хвильку не примовкнете й не вислухаєте мене? — сказав Нед.— Авжеж, я знаю, де цей чоловік живе,— хіба ж я не виторгував у нього допіру коня? Але дайте йому спокій, він нам ще не потрібен. Ми його потребуватимем аж по перегонах. Бо ж ми дістали не самого коня — він нам і кінські перегони докинув. Один чоловік у Посемі * має коня, що тільки й жде нагоди позмагатися з нашим, скоро ми туди прибудемо. Якщо ви, панії, не знаєте, де Посем, так це там, куди доходить залізниця від Джефферсона й де пересідати на мемфіський поїзд,— звісно, якщо ви не їдете автомобілем, як оце ми...

— Гаразд,— мовив Бун.— Той чоловік у Посемі...

— О,— перебила його міс Реба,— це ж Пошем!

— Еге ж,— погодився Нед.— Там ото собачі й півнячі бої влаштовують. Але це нам ні до чого. Отой самий кінь уже змагався з нашим у перегонах із трьох забігів, п'ятдесят доларів забіг, переможцеві дістається все. Тільки то пусте,— сто п'ятдесят доларів, та й годі. Що ми виграємо, так це автомобіль.

— Себто як? — озвався Бун.— Як, у чорта, кінь цей допоможе тобі виграти автомобіль у чоловіка, що вже віддав тобі коня за нього?

— Бо він не вірить, що цей кінь здатен бігати. А то чого б, ви думаєте, обміняв він так дешево коня за автомобіль? Чого б він не лишив у себе коня й не виграв через нього автомобіль, коли йому така потреба, та й мав би їх обох — і коня, й машину?

— Ну? — мовив Бун.— То чого?

— Я ж тільки-но казав. Той посемський кінь уже двічі побив цього коня, бо ніхто не знав, як примусити його бігти. Тож, звісно, цей чоловік певний, що, як наш кінь не хотів бігти двічі, не побіжить і за третім разом. Тим-то нам треба лише поставити цього коня проти хазяїнового автомобіля. А цей чоловік охоче піде на заклад, бо, звісно, чого б йому не вернути собі коня, коли вже автомобіль у нього, та ще й коли нічим не ризикувати — тільки стань собі на фініші й чекай, поки кінь туди притьопає, а тоді бери його, прив'язуй до автомобіля і вертайся верхи до Мемфіса...

Тут уперше озвалася міс Реба.

— Боже! — промовила вона.

— Бо ж він не вірить, що я змушу цього коня бігти. Але коли тільки я не призабув свого ремества та не помилився ненароком, то він усе-таки приїде післязавтра до Посема пересвідчитись. І якщо ви не нашкребете досить грошви у цих паній,— це щоб він дужче розпалився і поставив у заклад автомобіль,— то краще вам, містере Буне, й на очі не показуватись хазяїнові Прісту. Я не такий відважний чоловік, щоб оце так просто повернути йому машину, та й годі. А цей кінь, може, вас і врятує. Бо, тільки-но я його побачив, як відразу пригадав...

— Ги, ги, ги,— глумливо й брутально перекривив його Бун.— Ти віддав хазяїнів автомобіль за коня, що не вміє бігати, а тепер збираєшся й коня віддати, коли я нашкребу тобі досить грошви на заклад...

— Дайте мені скінчити,— сказав Нед. Бун замовк.— Ви дасте мені скінчити?

— Кінчай,— мовив Бун.— Тільки не...

— ...пригадав отого мула, що був колись у мене,— сказав Нед.

Тепер вони обидва змовкли, дивлячись один на одного, а ми всі приглядалися до них. Перегодом Нед мовив, лагідно й мало не мрійно:

— Ці панії не бачили того мула. Звісно, вони ж такі молоді, та й відси ж далеченько до Йокнапатофської округи. Шкода, що нема тут хазяїна чи містера Морі, ті б розповіли паніям про нього.

Я міг це зробити. Бо той мул був однією з наших родинних легенд. Сталося то, ще коли тато й Нед були юнаками, ще до того, як дідусь перебрався в місто з ферми Маккаслінів і став джефферсонівським банкіром. Одного дня, коли кузен Маккаслін (батько кузена Зека) кудись подався, Нед злучив добірну расову кобилу з віслюком. Коли вщухла спричинена цим буря і кобила ожеребилася,

кузен Маккаслін примусив Неда відкупити у нього муленя і сплачувати йому тижнево по десять центів, які стягувано в Неда з платні. На це Недові пішло три роки, протягом яких його мул систематично побивав усіх мулів, що ставали з ним до перегонів в околі п'ятнадцяти чи двадцяти миль, а тоді почали приганяти мулів за сорок і п'ятдесят миль,— і він і їх усіх побивав.

Ти народився занадто пізно, щоб знатись на мулах і, отже, зрозуміти, яке разюче, яке приголомшливо важливе це повідомлення. Мул, що бодай раз промчить галопом півмилі в одному напрямку, вказаному вершником, стає легендою на цілу околицю; мул, що робить таке систематично й щоразу,— це неймовірний феномен. Бо на противагу коневі мул куди розумніший, щоб серце мало йому розриватись від гону за славою по багатомильовому кругу. За розумністю я, власне, ставлю мулів на друге місце після пацюків; далі за мулами йдуть коти, собаки й нарешті коні — це, звичайно, якщо виходити з мого визначення розумності, а саме: здатності давати собі раду з оточенням, тобто приймати це оточення, водночас зберігаючи принаймні частку особистої свободи.

Пацюка, звичайно, я ставлю на перше місце. Він живе в твоєму домі, але не допомагає тобі купувати його, чи будувати, чи лагодити, чи податки сплачувати; він їсть те, що й ти їси, але харчу ані вирощує з тобою, ані купує, ані додому приносить; ти не можеш його позбутись, і якби він не був канібал, то вже давно посів би всю землю. Кіт стоїть на третьому місці, в нього ті самі риси, тільки він слабший і тендітніший; він не жне, ані пряде, на тобі паразитує, але тебе не любить; він би вимер, перестав існувати, зник би з лиця землі (тобто в своєму так званому свійському різновиді), тільки що досі нічим його до того не примушено. (Є така байка, здається, китайська і, певно, літературна, про ті часи, коли на землі панували коти. Отож цілі віки марно силкуючись стати над усіма лихами смертних — голодом, моровицями, війнами, кривдою, глупотою, пожадливістю,— одне слово, над усіма клопотами цивілізованих урядів,— ці коти скликали зібрання наймудріших котячих філософів розважити, чи вдасться тут щось ізробити. Переговоривши подостатком, зібрання прийшло до одностайного висновку, що ціла дилема й усі ці проблеми суть нерозв'язні і єдиний практичний вихід — зректись, поступитись і піддатися задля цього вибраному різновидові нижчих істот, досить оптимістичних, аби вірити, що ці труднощі смертних можна залагодити, і при тім досить нетяму-

щих, аби будь-коли зрозуміти справжнє становище. Ось через що коти живуть з нами, в усьому від нас залежні, коли йдеться про харч та притулок, хоч самі й лапою не ворухнуть нам допомогти і нас не люблять; коротше кажучи, ось через що кіт на тебе так дивиться, як він уміє дивитись).

Собаку я ставлю на четверте місце. Він мужній, вірний, незмінний у своїй відданості; він теж паразитує на тобі; його хибою (супроти кота) є те, що він працює для тебе, тобто самохіттю працює і радо, що він ладен мавпувати хоч би й які дурні фиглі, аби тобі на вподобу, аби його по голові погладили: такий самий здоровий і повноцінний паразит, як і будь-який інший, він має ту ваду, що є улесником, що вірить у свій обов'язок виявляти тобі вдячність; він буде упокорюватись і принижувати свою гідність тобі на втіху, лащитиметься, коли його стусонеш; у боротьбі він за тебе життя віддасть і зморить себе голодом над твоїм прахом. Коня я ставлю насамкінець. Це створіння спромагається лише на одну думку за раз, найхарактерніша його риса — полохливість і страх. Його й дитина може ошукати чи обдурити, щоб поламав собі ноги і щоб серце йому розірвалося від бігу занадто далеко й занадто швидко, від стрибків через занадто широку, тверду чи високу перепону; він лусне з переситу, коли його не глядіти, мов немовля; якби йому бодай крихту того розуму, що в найостаннішого пацюка, то він став би вершником.

Мула я ставлю на друге місце. На друге лише тому, що ти можеш примусити його працювати для тебе. Але це виключно в тих суворих межах, що він сам для себе визначив. Він не дозволить собі переїдатись. Він тягтиме воза чи плуга, але не побіжить у перегонах. Він і не спробує стрибати через будь-що, загодя не впевнившись, що перестрибне; він нікуди не ввійде, коли не знає з свого попереднього досвіду, що́ там по другий бік; він працюватиме терпляче десять років, а таки вижде нагоду раз тебе хвицнути. Одне слово, вільний від зобов'язань предків і не маючи відповідальності за нащадків, мул зборов не тільки життя, але й смерть, і став таким чином безсмертний. Якби він зник з лиця землі сьогодні, та сама випадкова біологічна сполука, що спричинила його появу вчора, спричинила б його появу через тисячу літ, незмінного і незміненого, так само непіддатливого поза тими границями, що він їх сам виміряв і випробував, так само вільного й самоправного. Ось чому Недів мул був надзвичайний, був справжній феномен. Постав десяток мулів на одній лінії, і

коли пролунає команда: «Гайда!» — вони кинуться врозтіч у десятьох різних напрямках, наче сполохана зграйка водяних жуків, і саме той мул, що його напрямок випадково збіжиться з напрямком бігової стежки, неминуче виграє.

Але не такий був Недів мул. Тато розповідав, що біг він, як кінь, проте без кінського гарячкового поспіху, без вистрибів і спотикань, без одчайдушно паморочливого чвалу. Він біг у перегонах, немов роботу виконував: на Недів доторк (чи голос, чи там ще який знак) він відразу набирав того темпу, що, згідно з власними його розрахунками, був найвідповідніший, і вже не змінював його до самого фінішу, аж поки Нед зупиняв його. І ніхто, навіть тато,— що був у Неда, ну, не жокеєм, а, скажімо, першим помічником і букмекером *,— і той не знав, як Нед це робить. Природна річ, що легенда про це росла й більшала (не завдаючи при тому шкоди їхній стайні),— тобто про ті чари, які Нед відкрив чи винайшов, щоб примусити свого мула бігти так, як жоден інший мул не був здатний. Але вони — ми — ніколи того не дізналися, і ніхто інший не їздив верхи на тому мулі, навіть коли Недові почало прибувати літ і ваги, і так той мул і помер, ніким не переможений, маючи віку двадцять два роки; його могила (хтось із Едмондсів, напевно, вже показував її тобі) на фермі Маккаслінів.

Ось що мав на увазі Нед, і Бун знав про це, і Нед знав, що він знає. Вони втупились один в одного.

— Це не той мул,— сказав Бун.— Це кінь.

— Цей кінь має такого ж складу розум, що й той мул,— відказав Нед.— Не так його багато, як у мула, але розум такого ж складу...

Вони знов утупились один в одного. Тоді Бун сказав:

— Ходім глянемо на нього.

Мінні засвітила ліхтаря. Бун узяв його, й ми всі чорним ходом вийшли на ганок і зійшли на подвір'я, Мінні, міс Коррі й міс Реба також. Місяць підбився вище, і вже повиднішало. Кінь стояв у дворі в кутку, прив'язаний до білої акації. Очі його блиснули й погасли; він хропів і нервово бив копитом.

— Ви, панії, зробіть таку ласку, трохи оступіться,— мовив Нед.— Він ще не звик до великої громади.

Ми зупинилися, Бун підніс угору ліхтаря. Очі в коня поблискували холодно й збуджено, коли Нед підходив ближче й промовляв до нього, аж поки Нед торкнувся його лопатки, погладив, усе ще промовляючи до нього, і нарешті вхопив повіддя.

— Тільки не бликайте так йому в очі ліхтарем,— звернувся він до Буна.— Лишень підійдіть та посвітіть краще, аби панії могли побачити коня, якщо хочуть. Коли я кажу коня, я маю на думці справжнього коня, а не тих шкап, що ви називаєте кіньми там, у Джефферсоні.

— Перестань патякати й виведи його так, щоб нам було видніше,— перебив Бун.

— Таж вам його видно,— відказав Нед.— Піднесіть лиш ліхтаря вище.

Одначе він таки вивів коня і трохи пройшовся з ним. О, так, я й досі пам'ятаю його: триліток, на три чверті расовий (а то й більше — я не такий був знавець, щоб певніше сказати), каштановий холостун, невисокий, не мав навіть шістнадцяти п'ядей, зате з довгою шиєю для рівноваги, з міцними грудьми задля доброго ходу й великими стегнами, що свідчили про витривалість (а на думку Неда, Неда Маккасліна, ще й про серце та силу волі). Отож, мавши тільки одинадцять років, я подумав, здається, те самісіньке, що й Бун, як це виявилося через хвилину. Він подивився на коня, а тоді на Неда. Та коли він озвався, голос його був не чутніший за шепіт:

— Цей кінь...

— Стривай,— сказала міс Коррі. І слушно. Я й не помітив Отіса. Він відзначався ще одним: ти зауважував його за мить до того, коли вже було б запізно. Але це не те, що було в ньому лихого.

— О боже, й справді,— озвалася міс Реба. Кажу ж тобі, жінки — чудові.— Забирайся звідси! — наказала вона Отісові.

— Іди в дім, Отісе,—мовила міс Коррі.

— Та вже ж,— відказав Отіс.— Ходім, Лусьєсе.

— Ні,— сказала міс Коррі.— Тільки ти. Іди вже. Можеш іти нагору в свою кімнату.

— Ще зовсім рано,— огинався Отіс.— Я зовсім не хочу спати.

— Я не буду двічі казати,— знов озвалася міс Реба.

Бун почекав, поки Отіс зайде в дім. Ми теж почекали, а тоді Бун підніс високо ліхтаря, так що його світло падало в основному їм обом з Недом на обличчя, і промовив удруге безживним однотонним голосом:

— Цей кінь крадений.

— А хіба автомобіль ні? — пробурмотів Нед у відповідь таким самим голосом.

Так, чудові; голос міс Реби був не чутніший за Бунів і Недів, тільки жвавіший:

— Треба його спровадити з міста.

— Тим-то ж я й привів його сюди,— сказав Нед.— Ось я лиш повечеряю, і ми з ним рушимо до Посема.

— Та ти хоч уявляєш, як далеко до Посема, вже не кажучи, в який це бік? — здивувався Бун.

— А хіба це так важливо? — відказав Нед.— Коли хазяїн виїхав з міста, не забравши автомобіля з собою в кишені, то чи дуже ви клопоталися, як далеко до Мемфіса?

Міс Ребa зрушила з місця.

— Ходімо до хати. Чи може тут хтось його побачити? — звернулася вона до Неда.

— Ніхто,— відповів Нед.— Я ж не вчорашній, одразу стерігся.

Він знову прив'язав коня до дерева, й ми всі піднялися сходинками слідом за міс Ребою.

— До кухні,— мовила вона.— О цій порі вже починає сходитись товариство.— У кухні вона сказала Мінні:— Сідай у моїй кімнаті, звідти виходитимеш до дверей. Ключі ти віддала мені чи ні?.. Гаразд. Набір нікому не давай, хіба що кого знаєш. Гроші бери по змові наперед. Подивись, хто вже є в домі. Коли хтось питатиме міс Коррі, скажи, що приїхав її приятель із Чікаго.

— А як хто з них не повірить, нехай обійде круг дому й постукає в двері з чорного ходу,— докинув Бун.

— На бога! — скрикнула міс Ребa.— Ще не маєш досить клопоту? І коли тобі не подобається, що до Коррі ходять, то якого біса не викупиш її назавше, а тільки винаймаєш раз на півроку?

— Гаразд уже, гаразд,— втихомирювався Бун.

— І поглянь також, де хто з дівчат,— додала міс Ребa, звертаючись до Мінні.

— А за ним я сама подивлюсь,— озвалася міс Коррі.

— Накажи йому, щоб там і сидів,— мовила міс Ребa.— Він уже наробив сьогодні біди з тими кіньми, на один день вистачить.

Міс Коррі вийшла. Міс Ребa сама зачинила двері й зупинилась, дивлячись на Неда.

— То значить, до Пошема поведеш коня?

— Еге ж,— відказав Нед.

— А ти знаєш, як далеко до Пошема?

— А хіба це так важливо? — повторив Нед.— Мені не треба знати, як далеко до Посема. Що мені треба, так це Посем. Тим-то я й передумав вести його пішки, це може бути задалеко. Попервах я мізкував собі, що як ви тут знайомствами відаєте...

— Що це ти, в дідька, мені закидаєш?! — обурилася міс Реба.— Я веду дім, і прошу так і казати. А кому така назва не до шмиги, може вимітатись — і з парадного ходу, і з чорного.

— Це я до того, що у ваших паній є знайомства,— освідчив Нед.— І, може, хтось такий має верхового коня, чи робочого, чи мула, на якому я б міг поїхати, а Лусьєс верхи на цьому, і так би ми дісталися до Посема. Адже післязавтра нам доведеться в перегонах не тільки цілу милю пробігти, а ще й повторити це двічі, і принаймні два рази з трьох випередити того коня. Тим-то я й поведу його до Посема.

— Гаразд,— сказала міс Реба.— Вважай, що ти з цим конем уже в Пошемі. Тепер тобі треба лише перегонів.

— Мавши коня, всюди можна знайти кінські гони,— заявив Нед.— Єдине, що тоді треба, це щоб ви з конем дотягли до старту.

— А ти зможеш його примусити, щоб дотягнув?

— Авжеж,— відказав Нед.

— І зможеш примусити, щоб після цього він біг?

— Авжеж,— відказав Нед.

— Звідки ти знаєш, що зможеш?

— Я ж примусив того мула бігти,— відказав Нед.

— Якого мула? — запитала міс Реба. Ввійшла міс Коррі й зачинила за собою двері.— Добре зачини,— сказала міс Реба. Тоді знов до Неда:— Гаразд. Розкажи мені про ці перегони.

Нед подивився на неї, цілих чверть хвилини дивився. Розперезане свавільне зухвальство привілейованого спільника, з яким він ставився до Буна, дядьківське опікунство щодо мене цілком зникли з його постави.

— Ви кажете так, наче справді хочете всерйоз побалакати,— мовив Нед.

— Побачиш,— відказала міс Реба.

— Ну, то гаразд,— сказав Нед.— Один чоловік, теж білий багач, не знаю, як його на ім'я, але я можу знайти його... Такий кінь один на цілі десять... та що там, на цілі двадцять миль довкола Посема! Отже, той чоловік має другого такого породистого коня, що минулої зими двічі бігав проти нашого і двічі його побив. Той посемський кінь побив цього так прикро, що інший білий багач, хазяїн нашого коня, за другим разом заклався вдвічі більше. І програв, та ще й куди прикріше, ніж за першим заходом. Так що тепер, коли цей кінь вигулькне післязавтра в Посемі і ми виставимо його ще раз проти тамтешнього коня, то той посемський білий

багач мало що радо пристане на перегони, а ще й пишатиметься і навіть гроші йому буде соромно брати.

— Гаразд,— мовила міс Реба.— Кажи далі.

— Оце й усе,— сказав Нед.— Я можу примусити цього коня бігти. Тільки про це ще ніхто не знає, опріч мене. Отож коли хто з вас, панії, хотів би трохи розважитись, то ми з Лусьєсом і містером Хогенбеком можемо ці ваші заклади взяти з собою.

— А той, у кого тепер автомобіль? — спитала міс Реба.— Він теж не знає, що ти можеш примусити цього коня бігти?

— Певно, що не знає.

— Тоді чого він не звільнив усіх від клопоту й не відправив тебе з конем до Пошема, коли йому треба самих лише перегонів, аби мати й коня, й автомобіль разом?

Запала тиша, вони обоє дивились одне на одного.

— То кажи ж,— мовила міс Реба.— Ти щось хочеш сказати. Як тебе звуть?

— Нед Вільям Маккаслін, Джефферсон, штат Міссісіпі,— відповів Нед.

— Ну? — спитала міс Реба.

— Може, в нього не вистачить на це,— відказав Нед.

— Хай йому чорт! — втрутився Бун.— У нас теж не...

— Заткни рота!— гримнула міс Реба на Буна. А тоді до Неда: — Ти, здається, казав, що він багатий.

— Я кажу про того, з ким я помінявся.

— Він що, купив коня в того багача?

— Він його мав.

— І він дав тобі якогось папірця, коли ви мінялися?

— Я взяв коня.

— Ти неписьменний, так? — мовила міс Реба.

— Я взяв коня,— відказав Нед.

Міс Реба дивилась на нього.

— Ти взяв коня. Ти привів його до Пошема. Кажеш, ти знаєш спосіб, як примусити його бігти. Цим самим способом ти приставиш і автомобіль до Пошема?

— Та розкиньте лиш-но думками,— відказав Нед.— Ви ж це можете. Ви й так уже швидше й більше за інших зрозуміли, що тут до чого. Тож гляньте ще трохи пильніше і побачите, що ті люди, в яких я виміняв коня...

— Люди? — здивувалася міс Реба.— Ти ж казав про одного чоловіка.

Але Нед навіть не зупинився:

— ...точнісінько в такому самому становищі, як і ми: раніш чи пізніш їм теж треба повертатись додому.

— І чи то Нед Вільям Маккаслін, чи Бун Хогенбек, чи то ті люди, що ти виміняв у них коня, не можуть повернутися додому з самим конем або з самим автомобілем,— їм треба мати і те й друге. Адже так? — мовила міс Реба.

— Та вже ж не інакше,— відказав Нед.— Хіба ж я не про це саме товчу вам уже дві години?

Міс Реба подивилась на Неда. Вона тихо перевела подих, один раз.

— І отже, ти збираєшся пішки вести його до Пошема, тоді як усі фараони в західному Теннессі никатимуть по дорогах за цим конем...

— Ребо! — скрикнула міс Коррі.

— ...уже завтра вранці.

— Авжеж,— сказав Нед.— А зараз уже занадто пізно, щоб когось могли злапати. Але ви такі тямущі. Ще й здогадливі! І не кажіть!

Вона дивилась на нього; цього разу вона двічі перевела подих і навіть не одвернула від нього очей, вдаючись до міс Коррі:

— Отой гальмівник...

— Який гальмівник? — запитала міс Коррі.

— Ти знаєш, про кого я кажу. Отой, що його дядько по матері, чи брат у перших, чи хтось там...

— Він не гальмівник,— сказала міс Коррі.— Він сигнальник. На мемфіському експресі, що ходить до Нью-Йорка. Він має уніформу, як і кондуктор...

— Хай буде сигнальник,— погодилася міс Реба. Тоді мовила Бунові: — Це в Коррі один...— І скинула оком на Неда.— Знайомий. А може, врешті мені й подобається той твій вираз. Так ото його дядько по матері, чи як його там, є віце-президентом чи кимось таким на залізниці, що йде через Пошем...

— Його дядько начальник дільниці,— пояснила міс Коррі.

— Начальник дільниці,— повторила міс Реба.— Тобто в ті проміжки, коли він не стовбичить на перегонищі тут чи в якомусь іншому місті, де проходять його поїзди, і не приглядається до кінських перегонів. А його небіж тим часом починає кар'єру з порожнього місця, і таки, мабуть, зробить її, бо дуже він настирливий, аж занадто, та ще, як то кажуть, і в сорочці народився. Розумієш, про що я кажу?

— Багажний вагон,— мовив Бун.

— Еге ж,— підтвердила міс Реба.— Отже, вони будуть у Пошемі ще до світанку і ніхто їх там не побачить.

— Але й на багажний вагон теж треба грошей,— засумнівався Бун.— А ще ж треба мати сховок до перегонів, а

тоді на самі перегони викласти півтори сотні, коли в мене всього яких п'ятнадцять чи двадцять доларів.— Він підвівся.— Забирай цього коня,— кинув він Недові.— Де, кажеш, той чоловік живе, що ти віддав йому автомобіль?

— Сідай! — стримала його міс Реба.— Боже, подумати тільки, яке на нього пекло чекає в Джефферсоні, а він ще має час центи лічити.— Вона поднивилась на Неда.— То як, кажеш, тебе звуть?

Нед повторив їй.

— Ви хочете послухати про того мула? Нехай Бун Хогенбек розповість вам.

— Ти не кажеш йому, щоб він називав тебе «містер»? — запитала Буна міс Реба.

— Я завше так і роблю,— озвався Нед.— Містер Бун Хогенбек. Нехай він розповість вам про того мула.

Вона обернулася до міс Коррі.

— Сем сьогодні в місті?

— Так,— відповіла міс Коррі.

— Ти зможеш його знайти?

— Так,— відповіла міс Коррі.

Міс Реба обернулася до Буна.

— Ти забирайся звідси. Можеш собі влаштувати променад на пару годин. Або піди через дорогу до Берді Вотс, коли хочеш. Тільки, ради бога, не впийся. З чого, в біса, ти думаєш, живе Коррі й розплачується за харчі та житло, поки ти в тому міссісіпському баговинні цупиш автомобілі й викрадаєш дітлахів? З повітря?

— Нікуди я не піду,— заявив Бун.— Щоб воно все запалося! — гримнув він.— А тоді до Неда: — Забирай цього коня!

— Не конче його запрошувати,— мовила міс Коррі.— Я можу зателефонувати.

В цьому не було ані самовдоволення, ані сором'язливості, а просто стриманість. Вона була занадто дужа дівчина, занадто здорова, щоб виглядати самовдоволено чи сором'язливо. Але стримано — це було для неї саме враз.

— Ти певна? — спитала міс Реба.

— Так,— відповіла міс Коррі.

— Ну то дзвони,— сказала міс Реба.

— Ходи сюди,— мовив Бун.

Міс Коррі зупинилася.

— Ходи сюди, кажу,— мовив ще раз Бун.

Вона підійшла й зупинилась, так щоб Бун не міг дістати її рукою; я раптом помітив, що на Буна вона зовсім не дивиться, вона дивиться на мене. Мабуть, через це Бун, не

сходячи з місця, сягнув раптом до неї і схопив за руку, перше ніж вона спробувала відскочити; він тяг її до себе, а вона, хоч і запізніло, випручувалась, як може випручуватись така здорова дівчина, і все дивилась на мене.

— Пусти,— озвалася вона.— Мені треба до телефону.

— Атож, атож,— мовив він.— Але ще встигнеш.— І далі притягував її, аж нарешті вона з уданою самовладою, з розпачливим бажанням виглядати водночас і сильною, і безпорадною,— як ото, бува, чоловік шпурляє бикові яблуко з руки (чи щось там інше, аби відвернути його увагу), коли бик ураз вихопиться перед ним по той самий бік огорожі,— аж нарешті вона прожогом схилилася і поцілувала його, дзьобнула хутенько в маківку, і вже назад відхилялася. Але знову запізно, бо його рука простяглась униз і вже хапала її за стегно, на очах у всіх нас, а вона опиналася, дивлячись ізнов на мене, і щось темне й благальне стояло їй в очах — сором, біль, не знаю що,— і кров поволі заливала її здорове дівоче обличчя, яке зовсім не було простакувате, то лиш попервах так здавалося. Але це тільки на хвилинку,— вона й не збиралась відкидати пристойність. Навіть випручувалась вона як леді. Тільки що була вона просто занадто велика, занадто здорова, щоб навіть такий великий і здоровий чоловік, як Бун, утримав її однією рукою, самим лише стиском. Отож вона вивільнилася.

— І тобі не сором? — сказала вона.

— Тебе що, нетерплячка бере, не даси їй подзвонити?— наскіпалася міс Реба на Буна.— Як думаєш тут здіймати бучу за її чесноту, то якого біса не спровадиш її деінде, де б вона й чесна була, і не голодна? — а тоді до міс Коррі: — Іди подзвони. Бо вже дев'ята.

Таки було вже пізно, а ми ще мали стільки роботи. Заклад почав оживати — «розворушуватися», так би мовити. Але все пристойно, без гамору — музичного, а чи просто жвавих голосів; дух містера Бінфорда все ще панував, усе ще покривав своєю тінню ці гроти Каліпсо *, бо ж тільки дві панії насправді знали, що він пішов, і клієнти ще не помітили його відсутності. Ми чули дзвінки та голос Мінні, що ледь долинав од парадного входу, чули, як спускаються сходами німфи, а коли міс Коррі взялася за кулясту ручку дверей, брязкіт чарок розмірено змішався з басовим гомоном розважуваних та гострим вищанням їхніх розважальниць там, за дверима, які вона відімкнула, пройшла, а тоді замкнула за собою. Потім повернулася й Міні,— либонь, що незайняті панії самі оформлювали клієнтів у разі потреби.

Бачиш, воно й справді: дитина — це батько чоловікові, а так само й матір жінці. Там, у Джефферсоні, я гадав, що зіпсутість, Нечеснота, знайшли в мені такого мізерного супротивника, ледве чи вартого цього наймення, через мою вразливість і невинність, властиві підліткам. Але та перемога потребувала принаймні трьох годин — від моменту, коли я почув про смерть дідуся Лессепа, і аж до хвилини, коли поїзд рушив і я зрозумів, що Бун буде повновладним господарем ключа від дідусевої машини щонайменше чотири дні. А тут були міс Реба й міс Коррі — супротивниці, що їх, здавалося б, уже загартував, якщо не умудрив щоденний досвід з усілякими підступами й спробами, які тільки могла Нечеснота (а може, й Чеснота) винайти,— і бачиш, уже їх переможено й подолано, хоча півгодини тому вони не знали навіть, що такий Нед існує на світі, а не те, що там кінь якийсь. Вже й не кажучи про зовсім сторонню людину, в перемозі над якою міс Коррі була певнісінька, виходячи оце з кімнати, дарма що за єдину зброю мала телефон.

Її не було вже дві хвилини. Мінні взяла ліхтар і вийшла на задній ганок; я помітив, що Неда також не стало в кімнаті.

— Мінні,— гукнула міс Реба в бік задніх дверей,— там із того курчати...

— Ага, мем,— відказала Мінні.— Я вже наготувала йому миску. Він саме сідає.— Нед сказав щось, ми не розчули. Але ми почули відповідь Мінні:— Коли ти лиш мене маєш, щоб угамувати голод, то ще разів два зголоднієш до ранку.

Неда ми не розчули. Міс Коррі вже не було майже чотири хвилини. Бун рвучко схопився.

— Чорти б його взяли! — мовив він.

— Ти навіть до телефону ревнуєш? — озвалась міс Реба.— Що в біса може він їй зробити через цю кляту трубку?

Тут ми почули Мінні: щось гучно ляснуло, а потім почулася її хода. Вона ввійшла в кімнату. Була вона трохи захекана.

— Що сталося? — спитала міс Реба.

— Та нічого,— відказала Мінні.— Він такий, як і інші. Має здоровий апетит, тільки не второпає, на що саме.

— Дай йому пляшку пива. Чи, може, ти вже боїшся до нього вийти?

— Чого б я мала боятись? — відказала Мінні.— Така вона природа чоловіча. Лиш у нього трохи невміру. А я до цього звикла. Всі вони однакові: через ту природу не дасть тобі спокою, аж поки сон його не зморить.

— Певно що звикла,— озвався Бун.— Ото все цей зуб. Тим-то ви й ненаситні, чортова жінота!

— До чого це ти? — спитала міс Реба.

— Ти з біса добре знаєш, до чого!— одгарикнувся Бун.— Вічно вам мало, вічно ще давай. Не маєте ви милосердя до бідного чоловіка. Глянь лиш на неї: з останнього, либонь, стягувалась, і все на те, щоб вставити собі золотого зуба посеред рота і щоб потім тим золотим зубом довести до нестями темного сільського негра...

— ...Або ж цілих п'ять хвилин базікає в дерев'яну скриньку, щоб тим базіканням довести до нестями ще одного темного сільського лобуря, в якого тільки й роботи, що ото вкрасти автомобіля, а тепер коня. Я ще в житті не бачила, щоб кому так припекло женитись, як тобі.

— Йому таки треба,— мовила Мінні з порога.— Це б його вилікувало. Я вже пробувала двічі й тепер знаю...

Ввійшла міс Коррі.

— Все гаразд,— сказала вона, сама стримана і така проста, як велика порцелянова лампа, де всередині палахкотить гніт.— Він сюди прийде. Він хоче допомогти нам. Він...

— Не мені,— перебив її Бун.— Мені вже цей сучий син не допомагатиме!

— Тоді забирайся! — заявила на те міс Реба.— Вимітайся звідси. Як ти це думаєш залагодити? Вертати пішки до Міссісіпі чи, може, верхи? Ну? Сідай уже! Ти теж можеш сідати, поки він прийде,— це вже до міс Коррі.— Розказуй-но.

— Він не гальмівник. Він сигнальник. Форма в нього така сама, як і в кондуктора. І він хоче допомогти нам.

Ти бачиш? «Цілий світ коханця любить»,— мовляв (здається) Шекспір [1], а хто ж більше за нього зглибив людське серце? Яка шкода, що не знався він на конях, а то б мусив додати: «Цілий світ не менше любить крадених перегонових коней». Міс Коррі розказала нам усе; я не бачив, коли Отіс увійшов до кімнати, але він був уже тут, і по-давньому щось було в ньому лихе, хоч не те, що я помітив його в останній момент, коли б ще хвилька — і стало запізно.

— Нам доведеться купити бодай один квиток до Посема, щоб...

— То Пошем,— поправила міс Реба.

— Хай і так,— погодилась міс Коррі.— ...щоб виписати на коня багажну квитанцію, як на валізу абощо. Сем прииесе і квиток, і квитанцію. Але все буде гаразд: порожній

---

[1] Насправді це слова з есе Р. Емерсона «Кохання» (1841).— *Прим. ред.*

багажний вагон стоятиме готовий на бічній колії, Сем знатиме де, і нам треба буде тільки завести коня всередину, і, каже Сем, загородити його в кутку дошками; дошки й цвяхи Сем приготує. Він каже, краще не може зробити за такий короткий час, бо не насмілиться сказати дядькові більше того, що вкрай потрібне, а то дядько й собі схоче прийти. Сем каже, що єдина небезпека — це коли вести коня звідси до вагона. Він каже, це не годиться, щоб... — Вона змовкла, дивлячись на Неда.

— Нед Вільям Маккаслін, Джефферсон, штат Міссісіпі, — мовив Нед.

— ...щоб Нед вів поночі коня, хоч би й завулками. Перший же полісмен його затримає. Отож він, Сем, принесе чапрака і сам буде у формі, і ми втрьох — він, Бун і я — одведемо коня до станції, і ніхто нічого не запримітить. Ага, ще одне: пасажирський поїзд буде...

— Боже! — озвалася міс Реба. — Повія, кондуктор пульмана і щур з міссісіпського болота, здоровий як бугай, вестимуть породистого коня через Мемфіс опівночі проти понеділка — і ніхто їх не запримітить?

— Перестань! — скрикнула міс Коррі.

— Що перестань? — запитала міс Реба.

— Ти сама знаєш. Говорити так при...

— О! — звела брови міс Реба. — Якби він тут з'явився разом з Буном, сказати б, із товариським візитом, то ще можна б поберегти його вуха. Але як у них тут штаб і вони крадуть автомобілі та коні, то хай він буде на таких самих правах, що й інші. Що ти сказала про поїзд?

— Ага. Пасажирський поїзд відходить до Вашінгтона о четвертій ранку, до нього причеплять наш багажний вагон, і ще перед світанком ми всі будемо в Посемі.

— Пошем, щоб він запався! — поправила її міс Реба. — То ми всі?

— А хіба ти не їдеш з нами? — здивувалася міс Коррі.

VII

Ось як воно пішло. Найперше Сем мав побачити коня. Він увійшов з чорного ходу, через кухню, несучи в руках чапрака. Був він у формі, сам майже такий здоровань, що й Бун.

Ми всі ще раз поставали на подвір'ї; цього разу Нед тримав ліхтаря так, щоб світло його падало не на коня, а на Семову куртку з мідяними гудзиками, на його камізель-

ку й кашкет з золотими літерами на обідку. По правді, через Сема й коня я побоювався якоїсь мороки від Неда, але виявилося, що все гаразд. «Хто, я? — здивувався Нед.— А то б чого? Та навіть якби сам полісмен вів нам коня до Посема, і то б краще не було». Навпаки, мороку спричинив Бун — через того ж таки Сема. Сем дивився на коня.

— Добрий кінь,— сказав він.— Ще й як добрий.

— А де ж пак,— скривився Бун.— Не має ні свистка, ані дзвінка. І навіть фар попереду. Диво, як ти його взагалі розгледів.

— Що ти цим хочеш сказати? — запитав Сем.

— Та нічого,— відповів Бун.— Тільки те, що сказав. Твоя справа — залізні коні, то, може, ти б краще подався до станції і не чекав на нас.

— Ти, паскуд..!— прорвало міс Ребу. І вона розходилася:— Ти що, не бачиш, чоловік хоче допомогти тобі? Зумисне для тебе це робить, щоб, як вернешся додому, не перестрів тебе першим шериф? То він мав би послати тебе з твоїм клятим конем геть під три чорти, де тобі й місце! Перепроси його.

— Гаразд,— буркнув Бун.— Забудь, що я сказав.

— Це ти так перепрошуєш? — гаркнула міс Реба.

— А як би ти хотіла? Щоб я нахилився та підставив йому...

— Замовкни! Зараз мені! — вигукнула міс Коррі.

— З тебе теж помічниця! — огризнувся Бун.— Довела мене й міс Ребу до того, що поки вечір, ми й мову людську забудемо.

— А й то правда,— підтвердила міс Реба.— Вистачало одного лобуряки, що ти привезла з Арканзасу,— той такий, що як ніхто не бачить, то одною рукою тягне пиво з холодильника, а другою цупить, де що легко лежить. А тут ще Бун Хогенбек привіз другого, що при ньому й рота не розтулиш.

— Він не такий! — закричала міс Коррі.— Отіс нічого не бере, не спитавши. Правда, Отісе?

— Авжеж,— сказала міс Реба.— Спитай його. Він таки мусить знати.

— Пані, пані, пані! — заволав Сем.— Чи цей кінь має сьогодні їхати до Пошема чи ні?

Отож ми рушили. Тільки спершу міс Коррі подивилася ще на Отіса й на мене.

— Їм уже пора спати,— сказала вона.

— Еге ж,— відказала міс Реба.— Десь там в Арканзасі, чи в Міссісіпі, чи й ще далі, якби від мене залежало. Та на

це вже запізно. Одного ти ж не відішлеш спати, щоб другий лишився тут, а цей, Бунів,— він трохи теж власник коня.

Тільки врешті виявилося, що й міс Реба не може піти з нами. Без неї та Мінні — хто б у домі порядкував? Заклад і справді розворушився, хоч іще не дуже, додержуючи недільної пристойності: трошки вже послаблий суботній прибій зірвався останньою пінявою хвилею супроти виснажливої одноманітної буденної праці задля шматка хліба та даху над головою.

Отож Нед з Буном покрили коня чапраком, а тоді ми — Нед, Отіс і я — почали дивитись, як Бун і Сем у поліандрічному *... ну, якщо не приятельстві, то хоча б замиренні, з міс Коррі посередині, ведуть коня проїжджою частиною вулиці, від одної арки світла до іншої, проходячи в недільній вечоровій тиші Другої та Третьої вулиць до станції.

Було вже по десятій, вікна де-не-де ще світилися, однак тільки в пансіонах (я тепер був досвідчений, уже розумівся — звісно, знавцем я не став, але просто, побачивши один заклад, навчився розрізняти інші, такі ж, як міс Реби). По шинках, проте, всюди було темно. Тобто я сам не розпізнавав їх, проходячи мимо,— ще кілька щаблів лишалися переді мною не пізнані,— це Нед нам пояснював, Отісові й мені, де шинки, і казав, що вони зачинені. Як на мене, то вони були ані зачинені, ані відчинені,— не забувай, що я пробув у Мемфісі (чи то на Каталпа-стріті) неповних шість годин, і без батька чи матері, що навчили б мене; отож я таки в доброму темпі набував досвіду.

— Це називається пуританський закон,— заявив уголос Нед.

— А що воно таке? — спитав я.

— Я й сам не знаю,— відказав Нед.— Либонь, те, що в суботу гроші легко тануть і на неділю їх так мало зостається, що шинкарям не варто й гасу палити.

— Це для шинків,— пояснив Отіс.— Нікому від того нема шкоди. Що вони не спродали в неділю ввечері, те можуть спродати бодай тим самим людям і в понеділок. Інша річ — потичка. Її можеш продати сьогодні, а завтра обернешся — і знову продаси. І ніяких тобі збитків. Якби вони захотіли й до потички прикласти пуританський закон, поліція б їм не дозволила.

— Що це таке — потичка?— запитав я, здивований новим для мене словом.

— То ти на всі чотири підкутий,— зауважив Нед Отісові.— Не диво, що в Арканзасі тобі тісно. Коли й усі там

у вас такі спритники в твоєму віці, то, як повиростаєте, вам і в Техасі не буде де розвернутись!

— Г....— сказав Отіс.

— Що це таке — потичка? — запитав я.

— Ти ліпше подумай, куди б нам поткнутися, щоб корму коневі роздобути,— промовив Нед до мене трохи голосніше.— Щоб він нам не наробив клопоту дорогою до Посема або ще тоді, як садовитимем його у вагон. Отой наш багатир-кондуктор, що йому багажного вагона дістати, як раз плюнути, чи йому хто нагадував про це? Не завадило б ще відро води та брусок мила, аби твоя тітка,— це вже до Отіса,— могла тебе кудись у куток заперти та добре вишарувати твій писок.

— Г....— сказав Отіс.

— А то ще краще — замашним дрючком,— поправився Нед.

— Г....— сказав Отіс.

І звісно, ми перестріли полісмена. Тобто Отіс побачив полісмена раніше, ніж полісмен побачив коня.

— А хай тобі трясця! — сказав Отіс.

Полісмен знав міс Коррі. Очевидно, знав він і Сема.

— Куди ви його ведете? — запитав він.— Що, крадений?

— Позичений,— відповів Сем. Вони не зупинялися.— Їздили ним до молитовні, а оце ведемо його додому.

Ми йшли далі. Отіс знову сказав: «А хай тобі трясця!»

— Я ще ніколи такого не бачив,— провадив він далі.— Кожному поліцаєві, тільки він забалакає з кимось, одразу щось тицяють,— інакше я й не бачив. Як ото Мінні та міс Реба: тільки-но він на поріг, а вони вже мають для нього пляшку пива напохваті, дарма що міс Реба кляне його й перед тим і по тому. Відколи я сюди приїхав минулого літа й про це дізнався, то на Корт-сквері, де отой макаронник має лоток з фруктами та арахісом, щоразу бачу, як приходить поліцай та неоглядки шасть рукою — і взяв яблуко або жменю горішків.— Він мало не підбігав, щоб устигати за нами,— настільки він був менший від мене. Тобто він не здавався набагато меншим, аж поки ти не бачив, як він підбігає, щоб не відстати. Щось лихе було в ньому. Ось ти, приміром, кажеш собі: «Через рік я буду більший, ніж тепер»,— просто тому, що ставати більшим не тільки природно, а й неминуче, навіть коли ти не можеш собі уявити, як саме наступного року виглядатимеш. І так само з іншими дітьми — все це звичайна річ. Але Отіс виглядав так, наче два-три роки тому вже досяг того рівня, якого ти досягнеш лише через

рік, і відтоді рухався назад. Він усе ще говорив.— Тим-то я й думав отоді, що нема краще, як бути поліцаєм. Тільки така думка в мене скоро проходила. Бо це дуже обмежене.

— Чим обмежене?— запитав Нед.

— Пивом, яблуками й арахісом,— пояснив Отіс.— А хто схоче марнувати час на пиво, яблука й арахіс?— Він повторив:— А хай тобі трясця! — ще раз і ще.— Ну й вислюків тут у місті!

— Вислюків? — перепитав Нед.— Аякже, вони теж мають вислюків. Хіба тут, у Мемфісі, не треба мулів так само, як і деінде?

— Вислюків грабовитих,— пояснив Отіс.— Котрі з гріш-ми. З гаманами. Оце як подумаю, скільки часу змарнував я там, в Арканзасі, поки розповіли мені про Мемфіс. Отой зуб. Скільки він коштує, як ти гадаєш? Коли б вона так прийшла до банку, виклала зуба їм на прилавок і сказала: «Розміняйте його мені на гроші»?

— Еге ж,— мовив Нед.— Пам'ятаю, там у Джефферсоні теж був один такий хлопчина, що лише й марив грішми. Знаєш, де він тепер?

— Тут, у Мемфісі, коли хоч трошки в нього варить,— відказав Отіс.

— Ні, він так далеко не дійшов. Найдалі він зміг дістатись — це до каторжної тюрми штату в Парчмені. Ти теж, либонь, туди доберешся, коли не придержиш свого розгону.

— Але не завтра,— відказав Отіс.— І, мабуть, ще й не післязавтра. А хай тобі трясця, тут жоден гемонський поліцай так не пройде, щоб йому не тицьнули в руку пляшки пива, яблука чи жмені арахісу, перш ніж він рота розтулить попросити! А ще ж вісімдесят п'ять центів,— вони дали їх мені вчора, бо я надимав їм піанолу до танців, і цей сучий син сьогодні відібрав їх у мене. Я б їм задарма надимав, якби ненароком не помітив, що вони хочуть мені заплатити. Якби я бодай на хвильку вийшов тоді з кімнати, то міг би й прогавити. А якби мене не було там, вони б комусь іншому дали, хто під руку трапився. Тямиш, до чого це я? Часом як подумаєш про це, то так і кортить плюнути на все й покинути.

— Що покинути? — спитав Нед.— І пощо?

— Просто покинути. Коли я думаю про всі ці роки, що я збавив на тій гемонській фермі в Арканзасі, тоді як ось через річку тобі Мемфіс, а я нічого того не знав! Оце якби в чотири чи п'ять років я взнав те, що відкрив тільки торік! Як подумаю часом, то так би плюнув на все та й по-

кинув. Проте, мабуть, не кину. Думаю, я своє ще надолужу. Скільки ви гадаєте заробити на цьому коні?

— Не суши собі ним голови, хлопче,— відказав Нед.— Усе, що тобі треба надолужити, так це дорогу назад, звідки ти прийшов, та вкластися спати.— Нед навіть зупинився і трохи обернувся.— Знайдеш дорогу назад?

— Там нічого не зробиш,— заявив Отіс.— Я вже пробував. Вони занадто стережуться. Це не те, що в Арканзасі, коли тітка Коррі була ще в тітки Фітті і я зробив собі вічко. Якщо ти проміняв на коня автомобіль, то, певно, розраховував на добрі дві сотні...

Цього разу Нед обернувся вже повністю. Отіс шарпнувся вбік і вилаяв Неда, обізвав його чорномазим — від цього тато й дідусь застерігали мене так давно, що я навіть не пам'ятаю, коли саме, а тільки знаю, що порядна людина, звертаючись до будь-кого, ніколи не згадує його раси чи віри.

— Ходімо,— озвався я.— Їх уже ледь видно.

Вони й справді були вже за два квартали попереду й саме повертали. Ми побігли, трухцем, Нед також, і тільки наздогнали їх, як побачили перед собою станцію і Сема, що звертався до якогось чоловіка в заяложеній спецівці, з ліхтарем у руці,— чи не стрілочника, в усякому разі залізничника.

— Знаєш, що я думаю? — сказав Нед.— Чи можеш ти уявити, щоб поліція висилала нам назустріч чоловіка з ліхтарем показати дорогу?

А ти теж — чи ти знаєш, що я думаю? Усі ті (я кажу про вкраденого коня для перегонів), хто служить Чесноті, працюють одиноко й самотужки, в холодній порожняві людської стриманості, тоді як віддайся-но ти Нечесноті, і довкіл аж зароїться від охочих стати тобі в пригоді. Здається, Сем пробував умовити міс Коррі, щоб вона разом з Отісом і мною почекала на станції, поки вони знайдуть багажний вагон та заведуть туди коня; він навіть самохіть запропонував, щоб і Бун лишився тут і заступив нас своєю силою, віком та статтю,— доводячи тим самим, що в цьому поліандричному конфлікті принаймні його, Семова, сторона приязна й миролюбна. Проте міс Коррі не пристала на це, говорячи від імені всіх нас. Отож ми звернули, пішли за ліхтарем до хвіртки і опинились у лабіринті вантажних помостів та колій. Нед мусив вийти наперед, узяти повіддя й заспокоїти коня, і ми рушили далі в атмосфері теплого кінського поту, просякнутого амоніаком (ти, мабуть, ніколи ще не чув, яким духом відгонить від наполоханого коня?),

і одноманітного Недового буркоту, зверненого до коня, і цей запах і буркіт — гусли, тужавіли й набиралися сили між обрисів неосвітлених багажних та пасажирських вагонів, серед зелено-червоних поблисків стрілок,— і нарешті вийшли звідти і стежкою, всипаною жужелицею, подалися вздовж під'їзної колії до великого темного складу з вантажним помостом перед ним. Тут теж стояв багажний вагон, а поміж ним і найближчим виступом помосту пролягало футів двадцять п'ять освітленого місяцем (так, нас тепер освітлював місяць. Тепер, коли не стало вуличних і станційних ліхтарів, ми,— я, в усякому разі,— помітили це) простору — неабиякий скік навіть для натренованого коня, а що вже говорити про цього трилітка, що знав лише біг на рівній місцевості, та й тим бігом (як свідчив Нед) не дуже морочив собі голови. Сем тихо кляв цілу станційну обслугу: стрілочників, сортувальників, касирів — геть усіх.

— Я піду по кукавку,— сказав чоловік з ліхтарем.

— Не треба нам ніякої кукавки, хоч би й як вона кукала,— запротестував Нед.— Що нам треба, так це пересунути або поміст, або вагон.

— Він має на увазі маневровий паровоз,— пояснив Сем Недові.— Ні,— сказав він чоловікові з ліхтарем.— Я цього й сподівався. Для маневровиків двадцять п'ять футів туди-сюди нічого не важить. Через те я й казав тобі взяти ключа від секційного складу. Принеси ломи. Може, містер Бун тобі підсобить.

— А чого ти сам не підеш? — роздратовано мовив Бун.— Це ж твоя залізниця. Я тут чужий.

— То чого ти не забереш хлопців та не підеш додому спати, коли всяка чужина тебе так лякає? — озвалася міс Коррі.

— А чого ти сама не забереш їх? — огризнувся Бун.— Цей твій давній любар казав же тобі, що й без тебе тут обійдуться.

— Я піду з ним по ті ломи,— сказала міс Коррі Семові.— Ти наглянеш за хлопцями?

— Та гаразд уже, гаразд,— утишився Бун.— Робім щонебудь, на милість божу. Поїзд прибуде о четвертій чи п'ятій, а ми все торгуватимемось, хто перший до юшки допався. Де цей твій струмент, парубче?

Отож вони пішли, Бун і чоловік з ліхтарем,— нам зосталося саме світло місяця. Від коня тепер майже не тхнуло, я бачив, як він терся об Недову куртку, наче зовсім призвичаєний. Сем думав про те, про що я подумав одразу, тільки побачив поміст.

— По той бік складу є покіт,— сказав Сем.— Він колинебудь ходив по покоту? То, може, ти провів би його туди, хай подивиться? Коли поставимо вагон на місце, ми всі, як треба, гуртом поможемо тобі підняти коня...

— Нами вже не клопочіться,— відказав Нед.— Тільки лиш поставте так вагона, щоб ми не мусили стрибати через десять футів. Цьому коневі так само кортить вибратися з Мемфіса, як і вам.

Я лише боявся, щоб Сем не сказав: «Чом ти не візьмеш цього хлопця з собою?» — бо дуже хотів побачити, як перекуватимуть вагон. Я просто не вірив. Отож ми чекали. Вони не забарилися — Бун і той чоловік з ліхтарем скоро повернулись, несучи два ломи, кожен футів на вісім завдовжки, і я дивився (міс Коррі й Отіс також), як вони це робили.

Чоловік поставив ліхтаря долі, сам виліз драбинкою на дах вагона й попустив гальмо, а Сем з Буном, упершись ломами в рейки під колесами, почали підважувати й підштовхувати вагон короткими рухами, так, наче помпували, а я все ще не вірив. Вагон стояв чорний, високий і гранчастий проти місяця, нерухомий і прямокутний, немов темний мур у вузькій срібній рамі місячного світла; одна дрібненька постать вовтузилась при гальмовій корбі на даху вагона, а дві, ще дрібніші, нахилялися й пригиналися внизу, підсовуючи посріблені ломи під задні колеса. І такий величезний та непорушний був вагон, що спершу видалося, наче то не він зрушився вперед, а що це Сем з Буном у моторошній пантомімній покорі ледь-ледь помітно витягали з-під нього твердий щирець, цю зачаровану місяцем панорамну землю. І так певно він тепер зрівноважився в русі, що Бун і Сем покидали ломи, і Бун сам голіруч котив його делікатно, мов дитячу коляску, вздовж помосту, куди було треба, аж поки Сем сказав: «Гаразд»,— і чоловік угорі закріпив гальмо.

Отже, нам лишилося тільки завести туди коня. Це було однаково, як сказати: «Ось ми вже і в Алясці, лишається тільки знайти золоту жилу». Ми обійшли склад. По той бік стояв прикріплений до помосту покіт. Але поміст збудували на такій висоті, щоб зручно було вантажити й розвантажувати підводи, і покіт виявився мало що не кладкою на ручні візки й тачки, правда, міцною досить, але завширшки лише в яких п'ять футів і без поруччя. Нед зупинився біля покоту й промовляв до коня.

— Він уже його оглянув,— пояснив нам Нед.— Він знає, що ми хочемо від нього, аби він піднявся цею кладкою, але ще не вирішив, чи сам теж цього хоче. От якби містер Ба-

гажник зробив ще одну ласку: трохи одступився й заодно батога де позичив.

— А він же в тебе є,— сказав Бун.

Бун мав на увазі мене, один з моїх фокусів, моїх талантів. Це я робив і язиком, клацаючи ним об піднебіння, і горлом, і всім ротом — звук виходив різкий і голосний, наче ото батіг ляскає різко й голосно. Мама врешті заборонила мені це робити не тільки в хаті, а й у дворі. А раз бабуся аж підскочила від цього звуку й мовила круте слово. Але тільки раз. То було майже рік тому, і досі я міг уже й забути свій хист.

— Ну то добре,— сказав Нед.— Маємо батіг.— Він звернувся до мене:— Дістань собі довгого дубця. Онде в живоплоті мусить бути.

Там і справді ріс кущ жимолості — колись то, певно, був чийсь газон чи садок, ще до того, як прийшли поступ, промисловість, торгівля, залізниця. Я вирізав прут і повернувся. Нед підвів коня до покоту.

— Тепер ви здорові, містер Бун і містер Багажник, станьте обабіч, як стовпи на воротях.— Коли вони це зробили, Нед уже був посеред покоту з повіддям у руці; він стояв лицем до коня і промовляв до нього:— Ось ти й тут. Навпрошки цею благенькою стежкою ти дійдеш завтра вранці до слави й до Посема в штаті Теннессі.— Потім він зійшов униз, завернув коня і рушив досить швидко, промовляючи цим разом до мене:— Він уже бачив твого дубця. Іди зараз за ним. Не торкайся його, ані ляскай, поки я не скажу.— Я так і зробив, і ми втрьох — Нед, кінь і я — відійшли прямо від покоту ярдів на двадцять, і там Нед, не зупиняючись, обернувся разом з конем, я за ними, коли це кінь забачив покіт між Буном та Семом за двадцять ярдів від себе і враз пристав.— Лясни,— наказав Нед. Я клацнув язиком, вийшло непогано, кінь злегка шарпнувся, Нед уже рушив, тепер трохи швидше, назад до покоту.— Коли я скажу тобі зараз ляснути, торкнися дубцем його. Не вдар, а лиш черкни понад хвостом, як тільки ляснеш.— Він уже пройшов поміж Буном та Семом і був на покоті, а кінь якраз намагався вирішити, чи огинатись йому, чи втекти (в даному разі виникало додаткове ускладнення: куди легше скочити — в Бунів чи Семів бік), а чи просто помчати через усіх нас. Трохи не навіч було видно, як воно з конем діялося, на що Нед, мабуть, і розраховував: на розум полохливий і боязкий, якого стає лиш на одну думку за раз, коли поява другої спричинює цілковитий хаос.— Ляскай! — скомандував Нед. Цього разу я й черк-

нув коня легенько, як Нед звелів. Кінь сіпнувся, скочив, передні ноги вже на половині покоту, одна задня (що від Буна) вдарила в крайню дошку й послизнулася, аж тут Бун, ще Нед і не озвався, схопив ту ногу обіруч і поставив назад на покіт, усією своєю вагою підпираючи коня, що застиг, тремтячи, на місці, уже всіма чотирма ногами на покоті.— Тепер,— сказав Нед,— приклади прута йому поперек сухожилків, хай знає, що за ним щось є, і що воно не дозволить йому впасти назад.

— Ага, цебто щоб не пустило його втекти,— озвався Сем.— Для цього нам треба лом. Сходи принеси, Чарлі.

— Авжеж,— мовив Нед.— За хвилину лом буде нам потрібен. А зараз досить із нас і дубця. Ти замалий,— сказав він мені.— Нехай його візьмуть містер Бун і містер Багажник. Прикладіть дубця лукою до задніх ніг, як ото ремінь в упряжі.— Вони так і зробили, кожен тримаючи свій кінець гнучкого дубця.— Тепер уперед, разом з ним. Коли я скажу зараз ляскати, лясни голосно, щоб він подумав, що йому й перепаде так само.— Але не довелося мені ляскати. Нед сказав коневі:— Ходи, синку. Поїдемо до Посема.

І кінь рушив з місця, Бун і Сем за ним, притискаючи йому до задніх ніг дубця, наче мотузяну петлю; передні ноги його вже стали на твердий поміст, тоді останній відчайдушний ривок — і поміст лунко застукотів, ніби то був простий дерев'яний місток.

— Щоб загнати його в вагон, цього дубця буде замало, та й ляскання хлопцевого теж,— зауважив Сем.

— Нам треба того лома, щоб загнати його,— сказав Нед.— То вже принесли? — Лом був тут.— Одірвіть-но цю кладку,— скомандував Нед.

— Стривай, а то ж навіщо? — похопився Сем.

— Щоб він увійшов по ній до вагона,— пояснив Нед.— Він до неї вже призвичаївся і побачив, що по той бік нема нічого, що могло б його вдарити чи налякати.

— Але він ще не нюхав, який воно всередині багажний вагон,— мовив Сем.— Оце буде клопіт.

Проте Нед мав слушність. Та й ми задалеко вже зайшли, щоб зупинятись перед будь-чим, навіть якби Нед скомандував нам повалити дві стіни складу, аби спростити коневі дорогу. Отож Бун і той залізничник одірвали покіт від помосту.

— Достолиха! — вигукнув Сем.— Не можете тихіш?

— А хіба ви не з нами? — здивувався Нед.— Либонь же, ви маєте якийсь пожиток із цих мідяних гудзиків, чи вони тільки для параду?

Довелося нам усім прикластися, не виключаючи й міс Коррі, щоб підняти покіт на поміст, перенести його й перекинути як місток між помостом та чорним отвором відчинених дверей вагона. Потім Нед підвів коня, і я відразу зрозумів, що мав на думці Сем. Цей кінь і справді ніколи ще не нюхав порожнього багажного вагона, зате, на відміну від марної людської істоти, міг бачити в темному його нутрі. Пам'ятаю, я подумав тоді: «Тепер, зірвавши покіт, ми не зможемо коня навіть на землю спустити, доки не застукає нас тут світанок». Але нічого такого не сталося. Тобто й зовсім нічого не сталося. Тобто я не знаю, що сталося, і ніхто з нас не знає. Нед підводив коня (його копита стукотіли голосно й лунко по дошках помосту) до краю покоту, що зробився тепер містком; Нед став на цьому містку в самих дверях, промовляючи до коня, посмикуючи легенько за повіддя, аж поки кінь поставив одну ногу на місток, і я не знаю, що думав у ту мить; хвильку перед тим я був певен, що зібрати всіх людей з Мемфіса, і то не вистачило б, щоб запровадити його в це чорне віїстя; зараз же по тому я сподівався такого самого, як перед покотом, ривка і скоку, і кінь опиниться у вагоні; та раптом кінь підняв ногу й відступив назад на поміст, і вони з Недом втупилися один в одного, завмерши, мов на живій картині. Я почув, як Нед перевів подих, один раз. «Ви всі трохи одступіться до стіни»,— сказав він. Ми так і зробили. Я не знаю, що Нед вчинив потім. Я тільки побачив, як він одною рукою тримає повіддя, а другою торкається коня, погладжує його морду. Тоді він ступив у глиб загона й зник; повіддя натяглося, але тільки Недів голос почувся зсередини:

— Ходи, синку. Воно тут у мене.

— Щоб тебе чорти взяли!— сказав Сем. Бо було вже по всьому. Хисткий місток зацокотів злегка, печерна чорнота всередині вагона відлунила удари копит, і тільки. Ми внесли ліхтаря; очі коневі холодно блиснули й зникли в кутку, там, де вони, кінь і Нед, стояли вдвох.

— Де оті дошки й цвяхи, що ви казали? — запитав Нед Сема.— Тягніть сюди курячу кладку, вже буде готова стіна.

— Хай тобі чорт! — озвався Сем.— Заждіть-но!

— Ті, хто прийде сюди завтра вранці, побачать, що зник цілий вагон,— сказав Нед,— і їм уже не буде коли морочити собі голови, де поділася саморобна драбина з чийогось курника.

Отож знову ми всі, за винятком Неда,— включаючи міс Коррі,— внесли вкрадений покіт у вагон, поставили його сторч і так підтримували, поки Бун, Сем та залізничник

(дошки й цвяхи Сем мав уже готові) будували бокс, відділяючи коневі куток вагона. І ще не встиг Нед і нагадати, як Сем уже приніс відро води, скриньку з вівсом і навіть добру в'язку сіна. Ми всі поставали поодаль, вслухаючись у задоволене хрумкання коня.

— Він уже однаково що в Посемі,— мовив Нед.

— Ви б собі краще побажали, щоб він уже перетяв перший ту фінішну лінію позавтра,— сказав Сем.— Котра година? — Тоді повів далі:— Повернуло на першу. Поїзд о четвертій, отже, не завадило б трохи поспати.— Тепер він говорив до Буна:— Ви й Нед, звичайно, захочете лишитись тут із своїм конем, через те я й приніс такий оберемок сіна. Тож укладайтеся, а я відведу Коррі та хлопців додому, і ми зустрінемось тут о...

— Ти кажеш,— перепинив його Бун голосом не так різким, як холодним і понурим,— кажеш, ми зустрінемось тут о четвертій. Якщо ти не проспиш, то, може, й побачимось.— Він обернувся:— Ходім, Коррі.

— То ти збираєшся покинути хазяїнів автомобіль, чи то хазяїнового коня, чи то пак цього коня, хоч би там чий він, щоб його глядів самий лиш цей кольоровий парубок? — здивувався Сем.

— Ні,— відказав Бун.— Я передав коня залізниці. В мене є на те багажна квитанція. Може, ти тільки позичив цю форму, щоб забивати баки жінкам та дітлахам, але поки ти в ній, не показуй, що ця квитанція фальшива, бо твоєму начальству таке може не сподобатись.

— Буне! — шарпнула його міс Коррі.— Я ні з ким не йду додому! Ходім, Лусьєсе, ти й Отіс.

— То нічого,— не образився Сем.— Ми забуваємо, що Бун мусив аж півроку впрівати на тій бавовниковій плантації чи де там, щоб переспати одну ніч на Каталпа-стріті. Ідіть усі. Побачимось, коли буде поїзд.

— Ти не можеш бодай подякувати? — дорікнула Бунові міс Коррі.

— А певно,— відказав Бун.— Кому це? Коневі?

— Хоча б Недові,— озвався Сем. А тоді звернувся до Неда:— Лишатись мені з тобою?

— Нам і вдвох тут буде добре,— відказав Нед.— Як ви теж підете, то, може, воно трохи втихне, і чоловік зможе хоч трохи заснути. Шкода тільки, що я не подумав завчасу..

— Але я подумав,— урвав його Сем.— Де друге відро, Чарлі?

Залізничник — стрілочник, чи хто він там був,— мав і його під рукою; воно стояло в тому самому кутку вагона,

де були дошки, цвяхи, інструмент та корм коневі, і містило добрий шмат хліба з шинкою та дві пляшки, в одній кварта води, а в другій пінта віскі.

— Ось маєш,— промовив Сем.— Тут і сніданок.

— Ну й ну,— сказав Нед.— Як вас на ім'я, пане білий?

— Сем Колдуел,— відповів Сем.

— Сем Колдуел,— повторив Нед.— Так мені видається, що для цих кінських справ Сем Колдуел — куди краще ім'я, аніж яке інше, що тут можна б згадати. Ще трохи, і я б не від того, щоб заприязнитися з вами на постійно. Красно вам дякую.

— Прошу, прошу,— відказав Сем.

Ми побажали доброї ночі Семові, Недові й Чарлі (тобто всі, окрім Буна й Отіса) і рушили назад до будинку міс Ребн. Вулиці були вже порожні й тихі; жалюгідні й знеможені рештки тижня пішли Мемфісові на куций сон та спочинок перед лицем першого будневого ранку; ми безгучно проходили від одного порожнього освіту ліхтаря до другого попід темними вікнами й стінами, і лише в одному будинку цідилося ледь помітне тьмяне світло, що в ньому мій непомильний інстинкт розпусника відразу впізнав міс Ребиного конкурента; крізь завішене вікно міс Реби сочилося таке саме бліде світло,— навіть і тут шал мусив уже вляг тись. І навіть Мінні пішла вже спати, чи додому, чи куди там вона дівається, закінчивши з міс Ребою їхню вечірню професійну відправу,— бо парадні двері відчинила нам сама міс Реба, міцно пропахла джином і, попри всю свою твердість, вроду й призвичаєність до того, потроху вже наче й з вигляду питуща. Сукню вона теж змінила. Та, що була на ній, ледве чи взагалі мала верхню частину; в ті часи дамам — жінкам — не заведено було підфарбовуватись на обличчі, отже, це я вперше побачив і підфарбовану жінку. Вона мала на собі ще більше діамантів, так само великих і жовтавих, як і перші два. Ні, п'ять. Але Мінні теж не пішла ще спати. Вона стояла на порозі кімнати міс Реби і виглядала не менше змученою.

— Все влаштували? — спитала міс Реба, замкнувши за нами двері.

— Так,— відповіла міс Коррі.— Чого ти не лягаєш? Мінні, примусь її лягти.

— Ви могли б мені те саме ще годину тому сказати,— промовила Мінні.— Але я б тільки просила, щоб мені хоч години дві ніхто цього не нагадував. Вас же не було тут отого разу, два роки тому.

— Ходімо спати,— сказала міс Коррі.— Коли ми в середу повернемося з Посема...

— Пошем, щоб він запався! — поправила її міс Реба.

— Ну, хай так,— погодилась міс Коррі.— Отже, в середу Мінні знайде, де він, і ми підемо й зловимо його.

— Авжеж,— сказала міс Реба.— І там його й поховаємо в тій канаві, з його лопатою, кайлом та всім, якщо мені стане розуму. Вип'єш? — запитала вона Буна.— Мінні член якоїсь там християнської громади, чи республіканка, чи чортзна що таке, і не хоче пити.

— Таж мусить хтось тут і не пити,— пояснила Мінні.— Для цього зовсім не треба бути республіканкою. Треба тільки вкрай стомитись і хотіти спати.

— Цього ми всі хочемо,— сказала міс Коррі.— Поїзд відходить о четвертій, а вже друга година. Ходім-бо.

— То йдіть собі лягайте,—не втрималася міс Реба.— Якого біса стовбичите?

І ми пішли нагору. А потім я й Отіс пішли ще вище,— він попереду,— на антресолі, де нічого не було, самих кілька валізок і скринь та на підлозі постелені матраци. Отіс мав нічну сорочку (на ній ще видніли складки, такою, мабуть, міс Коррі й купила її в крамниці), але уклався в постіль, як і я — лише скинув штани та черевики, погасив світло й ліг. Тут було одне віконце, в яке заглядав місяць, і невдовзі я вже міг розрізнити окремі речі в його світлі. Щось лихе було в ньому, в Отісі; утомлений, ще підіймаючись сходами, я думав, що засну раніше, ніж устигну вкластись. Але ось тепер я відчував, як він лежить поряд мене і не просто не спить, а так, наче він зроду в житті не спав і наче спання йому й невтямки. І раптом я відчув, що й зі мною щось лихе робиться. То було так, наче я ще не знав, що воно таке,— знав тільки, що воно лихе і що за хвилину я дізнаюся про нього і його зненавиджу. І раптом мені захотілося зовсім тут не бути, я не хотів бути в Мемфісі, ані навіть чути про нього,— я хотів бути вдома.

Отіс існову сказав: «А хай тобі трясця!»

— Ну й грошви тут! — озвався він.— Аж пахне. Це не по правді, що самі баби заробляють гроші на потичках, а мужик може тільки мимохідь чим поживитись...— Знов було те слово, що про значення його я двічі питав. Однак більше вже я не питав, а лежав напружено й заціненіло, силкуючись не слухати його, хоч і мусив, а прямокутна місячна пляма з вікна падала мені й Отісові на ноги.—...Одна з цих кімнат якраз під нами. Такої робочої пори, як суботній вечір, їх добре чути крізь підлогу. Але з цього нічого не вимудруєш.

Навіть якби я добув свердел і прокрутив дірку в підлозі, ця чорноморда й міс Реба не дозволили б нікого сюди привести, щоб заробити трохи грошей. І навіть якби це мені й пощастило, вони, мабуть, усе одно забрали б гроші, як отой сучий син сьогодні забрав від мене, що я заробив на піанолі. А вдома воно інакше було в тітки Фітті, коли Бі...— Отіс примовк і лежав зовсім непорушно. Він знову сказав: «А хай тобі трясця!»

— Бі? — запитав я. Та було вже запізно. Ні, не запізно, а просто я вже знав.

— Скільки тобі років? — спитав він.

— Одинадцять.

— То ти на рік старший за мене. Шкода, що тебе завтра вже не буде. Якби ти зостався тут хоч на тиждень, ми б якось проколупали шпарку.

— Навіщо? — здивувався я. Розумієш, я мусив це запитати. Бо ж я хотів уже бути вдома. Хотів бути коло матері. Бо людину треба ж підготувати для досвіду, знаття і розуміння, а не ошелешити її поночі кийком, як робить розбійник чи грабіжник. Не забувай, що мені було тільки одинадцять років. У світі є такі речі, обставини, умови, яких не повинно б бути, але вони є, і ти не можеш уникнути їх, та навіть якби й мав таку змогу, навряд чи скористався б із неї, бо вони також частка Руху, вони також беруть участь у житті, оживлюють його. Але вони повинні приходити тактовно й пристойно. Мені довелося пізнавати занадто багато й занадто швидко, і без чиєїсь допомоги, і я не мав куди те знання подіти, ніякого сховку, ніякої шухлядки, де б міг його покласти без болю й муки. Отіс лежав горілиць, як і я. І не ворушився, навіть очима не водив. Але я відчував, що він стежить за мною.

— То ти багато чого не знаєш, еге ж? — спитав він. — Звідки, кажеш, ти приїхав?

— З Міссісіпі, — відказав я.

— Г.... — зреагував він. — Не диво, що ти нічого не знаєш.

— Чого б то? — мовив я. — Бі — це міс Коррі.

— Оце ия́ тобі, гроші спливають, як за водою, — сказав він. — Але, може, ми з тобою вдвох щось тут скумекаємо. А певно. Її звуть Евербі Корінтія, по бабці назвали. Тільки що це, в біса, за ім'я для роботи! Воно навіть там не дуже годилося, в Кіблеті, — але дехто з них то вже знав, як її звуть, і звик, а інші вічно спішилися, тож їм начха́ти було, чи взага́лі вона якось називається. Тим паче тут, у Мемфісі, в такому оце будинку, куди, кажуть, кожна тутешня дівчина

рветься потрапити, тільки якась кімната звільниться! Воно й у Кіблеті нічого там не важило, коли мати в неї померла, а тітка Фітті взяла її на виховання й пустила в ужиток, скоро вона підросла. Потім вона довідалась, що в Мемфісі багато більше заробляють, і перебралася сюди, а що ніхто тут і не чув про Евербі, то вона назвалася Коррі. Тож коли тільки я її тут навідую, як торік улітку й оце тепер, вона платить мені по п'ять центів у день, щоб я нікому не казав про неї. От бачиш? Розбовкав тобі, а якби замість цього пішов до неї й сказав: «За п'ять центів у день я намагаюся не прохопитись, але за десять центів я б намагався вдвічі дужче». Але це нічого. Я можу сказати їй завтра, що ти теж знаєш, і, може, ми тоді вдвох...

— А хто така тітка Фітті? — урвав я його.

— Не знаю. Люди просто називали її тітка Фітті. Може, вона й справді якась далека родичка, хтозна. Вона жила сама в будинку на околиці міста, а тоді взяла до себе Бі, коли в тої мати померла, і як Бі досить підросла,— цього не довго довелося чекати, бо Бі вже була здорова дівчина, ще в десять, одинадцять, дванадцять чи скільки там років, коли вона почала...

— Що почала? — запитав я. Розумієш, я мусив запитати. Я вже задалеко зайшов, щоб зупинятись, як і в Джефферсоні вчора, — але ж чи було то вчора? Торік, в іншому часі, в іншому житті, в іншого Лусьєса Пріста. — І що то таке — потички?

Він сказав мені, трохи зневажливо, але більше з якоюсь недовірою, з острашливим, майже шанобливим зачудуванням.

— Оце там я й мав шпарину, дірку від сучка в задній стіні, що закривалася бляшкою, і, крім мене, ніхто не знав, як її знімати, коли тітка Фітті клопоталася спереду, збираючи гроші й пильнуючи ладу. Такі на зріст, як ти, мали вилазити на ящик, і я брав з них по п'ять центів, аж поки тітка Фітті побачила, що я пускаю підглядати дорослих мужиків по десять центів, тоді як усередині за те саме вони мусили платити п'ятдесят центів, і зчинила скажений вереск...

Зірвавшись на ноги, я так застусував йому боки, на превеликий його (і свій теж) подив, аж мусив сам нахилитись, ухопити його за барки й поставити перед собою. Я зовсім не знав, як боксувати, і не дуже знав, як узагалі битись. Але я напевно знав, чого хотів: не просто відгамселити його, а геть знищити, пам'ятаю, на секунду, може, стало мені жаль (ось коли відродився дух давніх бойовиськ в Ітоні!) *, що він менший за мене на зріст. Але це лиш на секунду, і я вже

лупив, дряпався, ко́пав ногами не якогось там миршавого десятилітка, а Отіса й звідника заразом — диявольського хлопчиська, що сплюгавив її інтимність, і відьмака, що збезчестив її цноту, — одне тіло, щоб товкти його й рвати, один жмут нервів, щоб викручувати й мордувати, і навіть більше — не просто їх двох, але всіх, хто брав участь в її приниженні, не тільки цих двох зводіїв, а й тих нечулих мерзотних дітлахів та ницих і брутальних чоловіків, що платили мідяки, аби дивитись на її безборонну, не боронену й не відомщену ганьбу. Він незграбно впав на матрац — на руки й на коліна, і почав мацати штани на підлозі; я не знав, чого це він (мені було байдуже), навіть коли висунулась і знеслася вгору його рука. Лише тоді я помітив вістря кишенькового ножа у нього в кулаці, хоч і це було мені байдуже, це тільки вирівнювало, в певному розумінні, нас у зрості, давало мені карт-бланш. Я відняв у нього ножа. Не знаю як, — леза я зовсім не відчув; коли пошпурив ножа геть і молоснув його знову, то подумав, що це його кров цвиркнула йому на обличчя.

Тоді Бун піднімав мене з підлоги, а я борсався і вже плакав. Він стояв босоніж, у самих тільки спідніх. Міс Коррі теж була тут, у кімоно і з розпущеним волоссям, що сягало їй нижче пояса. Отіс скулився під стіною, він не плакав, а лаявся, як ото недавно був лаяв Неда.

— Що це, в чорта, за колотнеча?! — гримнув Бун.

— Рука он! — показала міс Коррі. Вона замовкла на хвильку й оглянулась на Отіса. — Іди в мою кімнату. Марш!

Він вийшов. Бун пустив мене.

— Дай-но я гляну, — сказала вона.

Тут уперше я побачив, звідки бігла кров — подушечки всіх чотирьох пальців було рівно перетято поперек, — певно, я схопив ніж за вістря, коли Отіс пробував його вирвати. Кров ще сочилася. Тобто засочилася знову, коли міс Коррі розігнула мені долоню.

— За віщо це, в чорта, ви завелися? — спитав Бун.

— Ні за що.

Я забрав руку.

— Стули її і так і тримай, поки я прийду,— сказала міс Коррі.

Вона пішла й принесла миску з водою, рушник, пляшечку з чимось і клапоть білої тканини, здається, з чоловічої сорочки. Вона змила кров і відкоркувала пляшечку.

— Зараз запече,— сказала міс Коррі. Таки запекло. Вона відірвала стяжку з того клаптя сорочки й перев'язала мені руку.

— Ніяк не хоче казати, чого вони завелися,— мовив Бун. — Але, мабуть, почав той, бо хоч він і менший за тебе, зате на рік старший. Не диво, що він витяг ножа...

— Він зовсім не старший,— сказав я.— Йому тільки десять.

— Мені він казав, що дванадцять, — заявив Бун.

Аж тут я зрозумів, що було лихе в Отісі.

— Дванадцять? — здивувалася міс Коррі. — Оцього понеділка йому минає п'ятнадцять років. — Вона подивилась на мене: — Ти хочеш...

— Тільки щоб його тут не було, — попросив я. — Я втомився і хочу спати.

— Викинь уже його собі з голови, — сказала вона. — Сьогодні вранці він поїде додому, дев'ятигодинним поїздом. Я пошлю Мінні з ним на станцію, щоб вона посадовила його у вагон і постояла, поки поїзд рушить.

— Атож, — додав Бун. — Він може навіть узяти мою валізку, щоб мав куди запакувати витонченість і культуру. На цілий тиждень привезла його до Мемфіса шукати в такому...

— Та годі тобі! — докірливо мовила міс Коррі.

— ...будинку витонченості й культури. Може, він і знайшов їх. Може, він роками вештався по тих арканзаських вертепах, і йому не траплявся ніхто, рівний на зріст, аби ножа на нього підняти...

— Замовкни! Замовкни!— кричала міс Коррі.

— А певно, певно. Врешті ж Лусьєс повинен знати, де він опинився. Колись похвалиться своїм досвідом.

Потім вони загасили світло й вийшли, чи так мені видалося. Цим разом Бун запалив знову світло.

— Може, ти мені таки скажеш, що у вас тут було? — озвався він.

— Та нічого, — відказав я.

Він дивився на мене, великий, голий до пояса, рука простягнена до вимикача, щоб загасити світло.

— Одинадцять років,— мовив він,— і вже має поріз від бійки в притоні. — Він подивився на мене. — Шкода, що я не знав тебе років тридцять тому. Якби ти навчив мене, коли я був одинадцятилітком, то, може, я б теж мав тепер якусь клепку в голові. На добраніч.

— На добраніч, — відповів я.

Він загасив світло. Потім я спав, і цим разом була коло мене міс Коррі, — вона стояла навколішки біля матраца, і я бачив обриси її обличчя, бачив місяць крізь її волосся. Вона

плакала цим разом — здорова дівчина, занадто здорова, щоб уміти плакати вишукано; плакала вона тихо.

— Я примусила його розповісти, — сказала вона. — Ти бився заради мене. Стільки вже різних людей, пияків, билося через мене, але ти перший, хто бився заради мене. Бачиш, я не звикла до такого. І я не знаю, що з цим зробити. Хіба що одне можу. І я це зроблю. Я хочу дати тобі обітницю. Там, в Арканзасі, — то була моя провина. Але такого ніколи більше не буде з моєї провини.

Розумієш? Я мусив занадто швидко навчатись, мусив стрибати кудись у морок і мати надію, що Щось — Воно — Вони — підтримає мене. Отож, мене, врешті-таки не самі Злидні та Нечеснота, а й щось інше теж уміє пильнувати своїх інтересів?

— Тоді то була не ваша провина, — сказав я.

— Ні, таки моя. Можна вибирати. Можна вирішувати Можна сказати «ні». Можна знайти роботу й працювати. Але цього ніколи більше не буде з моєї провини. Отаку я хочу тобі дати обітницю. І дотримуватиму її, як ти оту, що про неї казав перед вечерею містерові Бінфорду. Ти повинен прийняти її від мене. Приймаєш?

— Добре, — сказав я.

— Але ти повинен сказати, що приймаєш її. Повинен сказати про це вголос.

— Так, — сказав я. — Я приймаю її.

— А тепер спробуй ще трошки поспати. Я принесла стільця і посиджу тут, щоб тебе збудити, коли буде пора йти на станцію.

— Ви теж ідіть ляжте, — сказав я.

— Я не хочу. Я просто посиджу тут. А ти спробуй заснути.

Цим разом був знову Бун. Місячна пляма з вікна вже змістилася, тож, певно, я таки спав трохи; Бун, усе ще голий до пояса, силкувався говорити як не пошепки, то хоч тихо, схилившися над кухонним стільцем, де сиділа Евербі (тобто міс Коррі), і поклавши руку їй на випростане плече.

— Ходімо. У нас лиш година.

— Пусти мене, — відказувала вона так само пошепки. — Вже запізно. Пусти мене, Буне.

Потім знову почувся його хрипкий буркіт, що все змагався на шепіт:

— Заради якого чорта, ти думаєш, я сюди перся і сподівався так довго, і горба гнув, і ощадив, і чекав...

Тоді місячна пляма з вікна посунулася ще далі, і я почув, як десь півень заспівав, і поранена рука, що я трохи наліг

на неї тілом, заболіла — тим-то, мабуть, я й прокинувся. Отож не знаю, чи це було того самого разу, чи він ходив і повернувся, — тільки що голоси однаково шепотіли, але співав уже півень і пора була вставати. І вона — так, вона знову плакала:

— Не хочу! Не хочу! Дай мені спокій!

— Гаразд уже, гаразд. Хай сю ніч буде по-твоєму. А завтра ввечері, коли ми влаштуємось у Посемі...

— Ні! І завтра ні! Я не можу, не можу! Дай мені спокій! Ради бога, Буне, ради бога.

VIII

Ми — тобто Евербі, Бун і я — прийшли на станцію завчасу,— принаймні так нам здавалося. Першого ми побачили Неда, він чекав нас перед станційним будинком. На ньому була чиста біла сорочка — або нова, або ж він якось спромігся стару свою випрати. Але майже відразу все так швидко закрутилося, що навряд чи хто встиг здогадатись, що ця сорочка Семова. Нед не дав Бунові й рота розтулити.

— Можете заспокоїтись, містер Сем наглядає за Вихром, поки я тут надворі все залагоджую. Вагон уже забрали й причепили до поїзда, що он там за станцією жде на вас. Містер Сем Колдуел так заправляє на залізниці, аж любо глянути! Ми вже коня й назвали — Стрибким Вихром тобто.— Тут він побачив мою перев'язану руку і мало не здригнувся.— Що ти собі зробив?

— Порізався, — відказав я. — Але це пусте.

— І дуже?

— Та вже ж,— утрутилась Евербі.— Через усі чотири пальці. Він не повинен навіть ворушити ними.

Нед задовольнився цим поясненням і хутко обвів нас поглядом.

— А де той другий?

— Що за другий?— перепитав Бун.

— Та Свистюк,— пояснив Нед.— Той схиблений на грошах недоросток, що був з нами ввечері. Може, мені треба буде двох помічників для цього коня. Бо хто ж, ви думаєте, поїде на ньому в гонах? Я чи, може, ви, вдвічі за мене важчі? Поїхав би Лусьєс, але як уже є той другий, то нащо ризикувати? Він ще й легший від Лусьєса, і навіть коли менш тямущий, то хоч бодай жадібний до верхогонів і ласий на гроші, аби ті гони виграти, і занадто великий боягуз, аби з коня звалитися. Саме те, що нам треба. То де ж він?

— Поїхав назад до Арканзасу, — відповів Бун. — А скільки, ти гадаєш, йому років?

— Як з вигляду,— мовив Нед,— то, може, літ п'ятнадцять, хіба ні? Поїхав до Арканзасу? Тоді комусь треба б його скоренько повернути.

— Добре, — сказала Евербі. — Я привезу його. На цей поїзд уже не встигну, то я залишуся і привезу його наступним, сьогодні з полудня.

— Оце ви слушно кажете, — зауважив Нед. — То ж буде поїзд містера Сема, так що ви тільки передайте йому Свистюка, а він уже з ним упорається.

— А певно, — сказав Бун до Евербі. — І ти ще матимеш вільну цілу годину, щоб на Семові випробувати своє «ні». Може, він виявиться настирніший за мене й не прийме його.

Але вона тільки подивилась на нього.

— Тоді чого б вам не почекати й не привезти Отіса пізніше, щоб ми зустріли вас увечері в Пошемі? — запропонував я.

Бун подивився на мене.

— Ну-ну. Як то казав містер Бінфорд учора ввечері? Чи це не свіжий кабанчик об'явився в цій баюрі. Аж воно ще не кабанчик, а тільки порося. Себто так я досі думав.

— Ради бога, Буне,— мовила Евербі. Саме так: «Ради бога, Буне».

— Візьми і його з собою, і забирайтесь під три чорти до тої твоєї різниці, відки тобі було б і не виходити! — розходився Бун.

Цим разом вона не відповіла нічого, просто стояла собі, трохи опустивши очі,— здорова дівчина, якій і мовчазність була до лиця. Потім обернулась і пішла геть.

— Може, я й заберуся,— сказав я.— Прямо додому. На коня Нед знайшов когось іншого; а тобі зовсім байдуже, що от люди пробують нам допомогти.

Він зиркнув на мене, так гостро, — це тривало, може, секунду.

— Гаразд уже, — повів тоді й кинувся швидко наздоганяти Евербі. — Кажу, гаразд уже! — це вже до неї. — Ну, то як?

— Гаразд, — відказала вона.

— Я вийду до найближчого поїзда. Якщо тебе не буде, вийду до другого й третього... Гаразд?

— Гаразд, — відказала вона і рушила далі.

— Ручуся, що ніхто з вас не здогадався принести мою валізку, — заявив Нед.

— Що? — здивувався Бун.

— А де вона? — спитав я.

— У кухні, де я й поклав її, — відповів Нед. — Та золотозуба чорнявка знає.

— Міс Коррі привезе її ввечері, — сказав я. — Ходімо.

Ми підійшли до станції, Бун купив нам усім квитки, і ми вийшли на перон, де пасажири вже сідали в поїзд. Далі попереду виднів багажний вагон. Біля відсунених його дверей стояли Сем, кондуктор і ще якихось двоє, один з них чи не машиніст. Розумієш? Не якийсь там випадковий сигнальник, вільний від служби, але справжня поїздова бригада.

— Сьогодні вже на перегони? — спитав кондуктор.

— Завтра, — відповів Бун.

— Але перше треба ще його довезти, — мовив кондуктор, дивлячись на годинника.— Хто з ним поїде?

— Я,— сказав Нед.— Ось тільки якого ящика абощо знайду, щоб залізти.

— Давай ногу, — зголосився Сем. Нед зігнув коліно, і Сем підкинув його до вагона. — Побачимося завтра в Пошемі.

— Я думав, що ти їдеш до Вашінгтона, — зауважив Бун.

— Хто, я? Це поїзд туди їде. Я повернуся з Чатануги вночі тим, що о другій дев'ять, і завтра вранці знов буду в Пошемі. Я б і зараз поїхав з вами і сів у Пошемі на нічний о другій вісім, але ж треба трохи поспати. Зрештою, ви й без мене тим часом обійдетесь. Досить вам Неда.

Цього й ми з Буном потребували — тобто трохи поспати. І ми таки поспали, аж поки розбудив нас кондуктор, і в перших проблисках світання зійшли на посипану жужелицею землю станції Пошем, і дивились, як паровоз підтягнув багажного вагона й поставив цього разу прямісінько перед платформою (тут був такий похилий поміст вантажити худобу), а тоді забрав решту поїздової валки і помчав далі, вистукуючи кожним вагоном на перехресті з колією, що вела на південь до Джефферсона. Потім утрьох ми розібрали бокс, Нед вивів коня з вагона, і тут, звісно, враз, мов із-під землі, об'явився приємний на вигляд негритянський хлопець років дев'ятнадцяти, — він став під помостом і промовив:

— Добридень, містере Маккасліне.

— Це ти, синку? — запитав Нед. — То куди нам?

Отож ми покинули Буна цим разом — йому тепер належалась роль рушія, діяльної сили: він мав знайти нічліг для всіх нас — не тільки для себе й для мене, а для Отіса та Евербі, коли вони приїдуть увечері; мав відшукати чоловіка, котрого навіть Нед не знав на ім'я і котрий — знову ж таки із слів Неда — був власником другого коня, а тоді намовити його, щоб виставив свого коня на перегони — аби один витвір

Недової уяви зійшовся з другим, — на гіпотетичні перегони, які були в майбутньому і, отже, ще не існували, з конем, що його той уже двічі побив (і це так само лише Нед твердив, тобто це був третій витвір його уяви), на перегони, внаслідок яких Нед сподівався повернути дідусів автомобіль; причому Бун мусив усе це зробити так, щоб не наразитись на пряме запитання, чий же насправді наш кінь.

Ми — тобто Нед, той хлопець і я — вже вийшли з міста, що в ті дні небагато забирало часу,— власне Пошем був тоді сільцем: дві-три крамниці на перехресті залізниць, станція, похилий поміст вантажити худобу, склад, платформа для пак з бавовною. Хоча дещо з того й досі не змінилося, як от цей здоровезний недоладний багатобалконовий і багатоповерховий пароплавно-готичний готель, де кожного лютого збиралися на два тижні ревні аматори мисливського спорту в комбінезонах, професійні тренувальники лягавих собак, і власники їх, мільйонери з Півночі (в 1933 році одного вечора я сам чув у холі готелю, як Горес Літл *, що над його фірмою в Огайо — як, зрештою, і над усіма іншими — завис дамоклів меч, коли федеральна влада збиралася позакривати банки, — як він відмовився взяти п'ять тисяч доларів за Мері Монтроуз); так само й Поль Рейні *, котрий настільки любив наш край — чи бодай наших ведмедів, оленів та пум,— що на частину уолл-стрітівських грошей придбав шмат землі в Міссісіпі, де полював із друзями,— гончаки то був його найперший інтерес, через що він і повіз до Африки зграю своїх тренованих на ведмедя собак, щоб подивитись, як вони підуть на лева, або ж навпаки, як лев піде на них.

— Цей білий хлопчина засне дорогою,— сказав молодий негр.— Хіба у вас нема сідла?

Але я ще не хотів засинати, я мусив перше дізнатися, спитати:

— Я й не думав, що ти когось тут знаєш, а тим паче, що їх попередив про наш приїзд.

Нед мовчки йшов далі, наче я й не озивався. Перегодом він кинув через плече:

— То ти хоч знати, як воно сталося? — і йшов далі. А тоді: — Ми з дідом цього хлопця масони.

— А чого ти так тихенько? — здивувався я. — Хазяїн он теж масон, але він ніколи з тим не криється.

— Це воно само собою вийшло,— пояснив Нед.— Але ж і справді: пощо тоді й ложа, коли це не таємниця для сторонніх? Та й як ти вбережеш таємницю, коли не вважатимеш її за таємницю?

— Але як ти сповістив його? — запитав я.

— Я скажу тобі одну річ, — мовив Нед. — Якщо тобі треба буде колись щось зробити, і зробити швидко й тихо, так, щоб запевне й без усякого там верзякання й патякання, то знайди когось такого, як от містер Сем Колдуел, і доручи справу йому. Затям це собі. В нас, у Джефферсоні, він би здорово знадобився. Там цілий гурт Семів Колдуелів не завадив би.

Ми вже були на місці. Сонце тим часом підбилося височенько. Серед акацій та мелій стояв невеличкий непофарбований будиночок, ще досить міцний і чепурний. За тином, в якому не бракувало жодної жердини, і хвірткою, що справно ходила в завісах, видніло чисте подвір'я, а далі, за будиночком, греблися в поросі кури, у загороді стояли корова й двоє мулів, і було ще у дворі двоє зовсім не поганих гончаків, що відразу впізнали хлопця, котрий привів нас, а на веранді біля сходів ми побачили якогось діда. Старий був геть чорний, мав на собі білу сорочку, штани на шлейках і плантаторський капелюх; вуса у нього були білі як сніг, а борідка стриміла клинцем. Він уже сходив з веранди й простував через двір поглянути на коня. Цього коня він знав і пам'ятав, отож бодай один витвір Недової уяви справдився.

— Купили? — запитав він.

— Здобули, — відповів Нед.

— А встигнете пустить на перегони?

— Та вже ж бодай раз, — відповів Нед. Тоді обернувся до мене:— Привітайся до дядька Посема Гуда.

Я вклонився.

— Зараз відпочинете, — сказав дядько Пошем. — Мабуть, і снідати вам пора?

Я вже чув її запах, шинки тобто.

— Я нічого не хочу, лиш спати, — заявив я.

— За цілу ніч він і повік не склепив, — пояснив Нед. — Ми обидва не спали. Тільки він перебув ніч у будинку, де повно жінок, що верещать своє «чому» та «скільки», а я в тихому й порожньому багажному вагоні з конем. — Проте я ще був би допоміг розгнуздати й нагодувати коня, якби Нед не вирішив інакше:— Ти підеш з Лайком і трохи поспиш. Бо скоро ти мені знадобишся, поки ще не велика спекота. Нам треба ближче познайомитись із конем, і що раніш ми почнем, то скорше порозуміємось.

Отож пішов я за Лайком. Була це прибічна кімнатинка, де стояло ліжко, покрите яскравим і бездоганно чистим укривалом із клаптів різнокольорової тканини. Мені здалося, що не встиг я укластись, як уже заснув, і не встиг заснути,

як Нед уже збудив мене. Він тримав у руці чисту й грубу вовняну шкарпетку та поворозку. Аж тепер я відчув, що голодний.

— Поснідаєш опісля,— сказав Нед.— З конем ліпше спізнаватись на порожній шлунок. На от... — і він розтягнув шкарпетку.— Свистюка ще немає. Щоб його зовсім не було, то, може, воно й краще. Він з такої братії, що хоч би й як дуже, здавалося, він тобі потрібен, потім виявляється, що краще таки без нього. Давай руку. — Нед мав на увазі ту, яка перев'язана. Він натягнув на неї шкарпетку, на бинта й на все, і біля зап'ястка зав'язав поворозкою. — Великим пальцем ти можеш ворушити, але ця штука не дасть тобі забутись і розтулити пальці, щоб розвередити рану.

Дядько Пошем і Лайк чекали з конем. Він уже був загнузданий і стояв під старим маклеленівським сідлом, не новим, але в доброму стані. Нед подивився на коня.

— Можна б його пустити охляп, хіба що примусять нас узяти сідло. Але тим часом нехай. Спробуємо й так, і так, — щоб він нам показав, як йому любіш.

Над річкою там було невелике пасовище, гладеньке й рівне, добре для ходи. Нед укоротив стремена — не так щоб на мій зріст, як більше на свій, — і підсадив мене на коня.

— Ти знаєш, що робити: те саме, що з тими лошаками в Маккаслінів. Хай собі на яку ногу не йде, аби йшов — його ж бо лише й учено бігти, скільки вудила дозволяють, у той бік, куди йому хтось голову поверне. А ми теж нічого не хочемо. Прута тобі ще не треба. Та нам же й не прут головне, а кінь. Гайда.

Я погнав його вперед на пасовище, труським. Вудила були майже не потрібні — він би навіть павутинкою дався стримати. Я сказав про це Недові.

— Атож,— відказав Нед.— Їй же бо, в нього куди більше на крупі слідів від батога, ніж у роті саден від вудил. Гайда. Піджени його.

Але ба! Я стусав його, бив п'ятами, а він однаково біг труським, трохи лиш наддавши ходи, коли повертав назад (я їздив по біговому кругу, схожому на той, що ми витовкли на вигоні в кузена Зека), аж урешті я збагнув, що це він просто спішить вернутись до Неда. Одначе й тоді вудила все були вільні й гнуздечка ні разу не напнулася, а голову він нахилив і втягнув, зовсім не напружуючи мені руки, так наче вудило було із свинячої шкіри, а він сам був мусульманин (або ж воно було риб'ячий кістяк, а він міссісіпський кандидат на констебля, якому баптистська опозиція закинула, що він запобігає перед католиками заради голосів, або ж воно

було один з власноручних листів пані Рузвельт *, а він секретар Громадянської Ради, або ж воно було недопалок сигари сенатора Голдуотера, а він — наймолодший кандидат до Асоціації американських демократів); нарешті він добіг до Неда і, різко шарпнувшись, аж мені в плечах віддало, витяг голову і почав обнюхувати Недову сорочку.

— Аг-га, — сказав Нед. Одна рука його була за плечима, і я побачив у ній обшмугляну прутину. — Поверни його. — Він сказав коневі: — Ти повинен навчитися, синку, не бігти до мене, доки я тебе не покличу. — А тоді мені: — Цього разу він не зупинятиметься. Але ти маєш догодити йому: за один крок від того місця, відки, бувши цим конем, ти подумав би повернутись до мене, сягни рукою назад і лясни його щосили. А тепер держись! — Він відступив на крок і рвучко й міцно шмагнув коня по крупі.

Кінь скочив і побіг учвал, і цей рух (не наша швидкість, навіть не біг, а просто рух коня) здавався запаморочливим — звісно, незграбним, але все ж запаморочливим. Бо породив його звичайний страх, а страх коням не пасує. Вони й збудовані якось не так: сама тільки маса й симетрія, тоді як страх вимагає плавкості, зграбності, дивакуватості, здатності захоплювати й зачаровувати і навіть лякати й проймати жахом, як от антилопа, жирафа чи змія. І в міру того, як страх улягався, я відчував, що рух стає звичайною покорою, покірним галопом, не більше, — поворот, пряма і друга пряма, вже фінішна,— і тоді я зробив, як Нед наказував: за один крок перед місцем, де кінь того разу повернув бігти до Неда, сяпнув здоровою рукою назад і вдарив його щосили долонею. І знову кінь скочив і побіг учвал, але це вже була слухняність, покора, ляк, не гнів і навіть не запал.

— Добре, — сказав Нед. — Повертай його.

Я під'їхав до Неда й зупинився. Кінь трохи зіпрів, але й тільки.

— Як він почувався? — запитав Нед.

Я спробував пояснити йому:

— Його перед не хоче бігти.

— Але він добряче рвонувся, як я його черконув, — сказав Нед.

Знову я спробував:

— Та я не взагалі про його перед, ноги в нього нічого. Просто голова його не хоче нікуди йти.

— Аг-га, — зрозумів Нед. Тоді мовив до дядька Пошема: — Ви були на одному забігові. Що тоді сталося?

— Я був на обох, — сказав дядько Пошем. — Нічого не сталося. Він біг добре, коли нараз, певно, глянув уперед і побачив, що там немає нічого.

— Аг-га, — кинув Нед. — Злізай.

Я зіскочив на землю. Він стягнув сідло.

— Давай ногу.

— Звідки ти знаєш, що на ньому раніш їздили охляп? — спитав дядько Пошем.

— Я ще не знаю, — відповів Нед. — Оце зараз дізнаємось.

— В цього хлопця тільки одна рука, — сказав дядько Пошем. — Агов, Лайку!

Але Нед уже тримав мою ногу.

— Цей хлопець навчився їздити на лошатах Зека Едмондса в нас там у Міссісіпі. Я не раз бачив, як він тримався на коні самими зубами. — Нед підкинув мене на коня. Той нічого — присів трохи, здригнувся, на хвильку затремтів, та й годі. — Аг-га, — сказав Нед. — Тепер можеш іти поснідати. Ввечері коло нього заходиться Свистюк, як приїде, — тоді, може, й Вихрові повеселішає.

Лайкова мати, дочка дядька Пошема, готувала обід, і в кухні стояв запах вареної городини. Але вона догляділа, щоб мій сніданок (смажена підчеревина, вівсянка, гарячі коржики й сколотини або свіже молоко чи кава) не захолов. Вона зняла в мене з руки шкарпетку, щоб я міг їсти, і трохи здивувалася, що я ще ні разу не куштував кави, тоді як Лайк п'є її щонеділі від двох років життя. Мені здавалося, що я тільки голодний, коли враз тут же й заснув над тарілкою, аж Лайк мусив мене майже віднести на свою постіль у тій самій прибічній кімнатинці.

Нед таки, як виявилось, мав рацію: містер Сем Колдуел був не абиякий собі Сем Колдуел, бо Евербі з Отісом за кілька хвилин перед полуднем висіли із службового вагона вантажного поїзда, що, власне, задля цього й зупинився в Пошемі. Це був прямий поїзд, що мав без зупинок подолати відстань до Флоренса, штат Алабама, чи ще до чогось там. Не знаю, чи багато зайвого вугілля пішло на те, щоб наповнити повітряні гальма й зупинити поїзд у Пошемі, а тоді, щоб нагріти як слід паровозні казани і набрати знов швидкості та надолужити згаяний час. Оце так Сем Колдуел! «А хай тобі трясця!»— як казав Отіс.

Отож коли мене розбудив незнайомий гучний голос і Лайкова мати натягла «верхову» шкарпетку мені на руку, — взявши її там, де й поклала, як я заснув над своєю тарілкою, — і я вийшов надвір, то побачив, що всі вже тут: до воріт зокола було прив'язано бричку, дядько Пошем стояв

на веранді над сходинками, все ще в капелюсі, Нед сидів на передостанній унизу сходинці, а Лайк стояв у закуті між сходами й верандою, так наче всі втрьох вони барикадували дім; на подвір'ї лицем до них стояли Евербі (вона таки привезла її, тобто Недову валізку), Отіс, Бун і ще один, той, що голосно розмовляв, — майже такий самий на зріст, як і Бун, і майже такий самий бридкий, червонолиций, з шерифським знаком на грудях і пістолетом у задній кишені, і стояв він поміж Буном та Евербі, яка силкувалася вивільнити лікоть від шерифової руки.

— Еге ж, — провадив він, — я знаю старого Посема Гуда. І ще й більше — старий Посем Гуд теж мене знає, правда ж бо, чоловіче?

— Ми всі вас тут знаємо, містере Буче, — відказав дядько Пошем стриманим голосом.

— А як хто не знає, то цей недогляд скоро виправить, — заявив Буч. — Коли твоя жінота занадто заклопотана підмітанням та прибиранням і не може запросити нас до хати, скажи, хай винесе сюди кілька стільців, щоб ця молода леді мала де сісти. Гей, хлопче, — це до Лайка, — винеси-но сюди на веранду два стільці, аби ми з тобою, — це вже до Евербі, — могли собі посидіти в холодку й запізнатися ближче, поки наш Ласун, — він мав на увазі Буна, не знаю, як я про це здогадався, — забере цих хлопців подивитись на коня. Еге ж? — Не відпускаючи ліктя Евербі, він відштовхнув її легенько від себе, аж вона мало не втратила рівноваги, а тоді, трохи швидше, та все-таки не рвучко, притяг її назад, у той час як вона все пробувала вивільнитись, тепер уже обома руками схопивши його за зап'ясток. Я зиркнув на Буна. — А їй-богу, ми з тобою десь бачились. Чи не в Берді Вотс, ненароком? Де ж бо ти ховалася, таке гарне дівча?

Тоді Нед підвівся, не поспішаючи.

— Добридень, містере Буне, — мовив він. — То ви й містер Шериф хочете побачити, як Лусьєс вестиме коня?

Буч перестав погойдувати Евербі, хоч і далі не відпускав її.

— А це хто? — запитав він. — Взагалі-то в нас не заведено, щоб чужі негри тут вешталися. Але ми не маємо нічого проти них, якщо вони перше зголошуються куди треба й сидять тихо.

— Нед Вільям Маккаслін, Джефферсон, штат Міссісіпі,— пояснив Нед.

— Задовге маєш ім'я,— мовив Буч.— Тобі треба щось коротке й просте, щоб легше тебе кликати, поки ти не заведеш білих вусів та цапиної борідки, як от старий Посем, і

поки не заслужиш на них. Звідки ти прийшов — нам байдуже, тобі треба лиш мати куди забратись. Але, здається, на слизьке ти не ступиш і маєш досить тями в голові, щоб бодай упізнати представника закону, коли його нагледиш.

— Так, сер, — відказав Нед. — Я знаю, що таке закон. Там у нас, у Джефферсоні, він теж є. — Тоді звернувся до Буна:— Ви хочете побачити коня?

— Ні,— сказала Евербі. Вона спромоглася звільнити руку й хутко відсунулася вбік — вона могла б це зробити раніш, досить було попросити Буна, але саме цього й хотів Буч — помічник шерифа, чи хто він там був, — і всі ми те розуміли. Вона відсунулася — хутко, як на здорову дівчину, — аж поки я опинився поміж нею та Бучем, і поклала руку мені на плече; я відчув, що рука її злегка тремтить. — Ходім, Лусьєсе. Покажеш нам дорогу. — Голос її звучав напружено й тихо, мало не гарячково: — Як твої пальці? Болять?

— Та все гаразд, — відказав я.

— Справді? Але ти б мені таки сказав. Ця шкарпетка помагає тобі?

— Та все гаразд, — повторив я. — Я б вам сказав.

Так дійшли ми до стайні, Евербі майже тягла мене, щоб я все був поміж нею та Бучем. Але це виявилось ні до чого, він просто відсторонив мене, та й годі; я почув тепер, як від нього відгонить потом і віскі, і побачив, як із другої задньої кишені у нього стирчить шийка пінтової пляшки; він, Буч, знову тримав Евербі за лікоть, і раптом у мені прокинувся страх, бо я ще не знав її — та й не певен був, чи Бун знав — аж так добре. Ні, не страх, це не те слово: не страх, бо ми — навіть Бун сам — могли б відібрати в нього пістолета і ще й налупцювати його, якби не страх за Евербі, та дядька Пошема, та його дім і родину, коли б таке сталося. І то було більше ніж страх. Я мучився соромом, що могли існувати причини для страху за дядька Пошема, котрий мусив тут жити, і я ненавидів (не дядько Пошем, а саме я ненавидів) це все, ненавидів усіх нас, що ми такі бідолашні жертви свого життя, жертви його неминучості; ненавидів Евербі, що вона така уразли́ва й безпорадна жертва, і Буна, що він став такою уразли́вою і безпорадною жертвою, і дядька Пошема з Лайком, що вони стояли тут, нічим не годні зарадити, а тільки дивились, що білі поводяться так, як, на їхню, білих, думку,— лише негри можуть поводитись; і так само ненавидів я Отіса, що він розповів мені про Евербі в Арканзасі, і ненавидів Евербі, що вона була таким безпорадним втіленням людського приниження, про яке він мені розповів,

і ненавидів себе, що слухав те і що мусив чути те, довідуватись про те, знати; і ненавидів життя, що воно не тільки таке було, а й мусило й муситиме бути, якщо існуватиме далі і людськість становитиме його складову частину.

І раптом прокинулася в мені страшенна туга за домом, ухопила мене, скрутила, пройняла болем: бути вдома, не просто повернутись, а й сліди свої затерти, так, щоб усього цього не стало; щоб Нед віддав коня, де він там, у кого й як роздобув його, щоб повернути дідусів автомобіль і приставити у Джефферсон, заднім ходом, якщо треба, подорожуючи задом наперед, щоб стерти, замотати назад у Небуття, у Небуття-Назавжди всю ту стягу брудної дороги, ті багниська, того чоловіка з мулами, що не розрізняють кольорів, міс Беленбо, Еліс та Ефема, щоб вони всі, оскільки за мене йдеться, ніколи зовсім і не існували. І враз щось у мені спокійно й просто запитало: «*Чом же ти цього не зробиш?*» Бо я ж міг, мені досить було сказати Бунові: «Ідьмо додому», і Нед віддав би коня і завдяки моїй жалюгідній сповіді поліція віднайшла б і повернула автомобіль, і то ціною лише моєї ганьби. Але я вже не міг цього. Було вже запізно. Може, вчора, коли я був ще дитиною, але не сьогодні. Я довідався забагато й побачив забагато. Я вже перестав бути дитиною, невинність і дитинство було втрачено, втрачено назавжди.

Евербі знову вивільнилась. Я прогледів, як то вона зробила цим разом, і лише бачив, що вона вільна й дивиться на нього; вона щось сказала, швидко й зовсім нечутно; в усякому разі, він її зараз не торкався, а тільки дивився на неї згори і щирив зуби.

— Атож, атож, — казав він. — Побрикайся трохи, може, воно мені й до вподоби. Та й нашому Ласунові так буде спосібніше. Ну, парубче,— звернувся він до Неда.— Покажи лиш нам коня.

— Постій тут, — сказав мені Нед, — а ми з Лайком виведемо його.

Отож я лишився на місці, біля тину, поруч з Евербі; вона знову поклала мені на плече руку, яка ще тремтіла трохи. Нед з Лайком вивели коня, і Нед уже дивився на нас. Він спитав хутко:

— Де той другий?

— Но-но, що, у вас їх двоє? — озвався Буч.

Але я зрозумів, про що це Нед. Евербі теж. Вона хутко озирнулася.

— Отісе! — гукнула вона.

Та його ніде не було видно.

— Біжи,— наказав Нед Лайкові.— Коли він ще в домі, то, може, переймеш. Скажи, тітка кличе. І не випускай його.

Лайк не чекав навіть, щоб сказати: «Гаразд, добродію», а одразу ж віддав Недові поводи і кинувся бігти. Решта, ми, стояли вздовж тину: Евербі, що намагалася нерухомо застигнути, надіючись бодай так злитися з оточенням, хоч вона була занадто здорова задля цього, як от голубка занадто здорова, щоб заховатись у власному пір'ї, єдиному своєму захистку; Бун, що скаженів і кипів гнівом, силкуючись стриматися, — він, що ніколи в житті ні перед чим не стримувався. Це було не зі страху — кажу тобі, він не боявся ані цього пістолета, ані цієї зірки, він міг би одібрати в Буча і те, й те, і в пориві великодушності пошпурити пістолет на землю поміж ними й дозволити Бучеві ступити перший крок до зброї; і тільки наполовину це було з відданості, яка оберегла б мене і мою родину (що була і його родиною) від наслідків такої сутички, хоч би хто в ній переміг. Бо другу половину становило його лицарство: оборонити жінку, хай навіть повію, від хижака, який ганьбить поліційне звання, прикриваючись ним, щоб глумитись над беззахисною жертвою. І трохи далі, осторонь, але все-таки тут, — дядько Пошем, патріарх (у його імені була назва землі, що на ній ми стояли), аристократ з-посеред нас усіх і суддя над усіма нами.

— Достобіса! — сказав Буч. — Не може ж він виграти перегони, застигши так у поводі. Пусти його. Нехай пробіжиться двором.

— Оце ж ми послали по жокея,— пояснив Нед.— Тоді ви й побачите, який він у роботі. — І додав: — Якщо ви не поспішаєте до своєї.

— До чого до своєї? — запитав Буч.

— Законної роботи, — пояснив Нед. — У Посемі чи де там ще.

— Тоді навіщо я так далеко забився, коли не побачу кінських перегонів? — мовив Буч. — Поки що я бачу лиш напівсонну шкапу серед двору.

— Оце добре, що ви сказали,— зауважив Нед.— Бо я думав, може, вас це не цікавить.— Він обернувся до Буна: — Може, ви й міс Коррі краще б поїхали зараз до міста й приготувалися зустріти інших з поїзда? Бричку можна б одіслати назад по містера Буча, й Лусьєса, й того другого хлопця, коли ми трохи провітримо Вихра.

— Ха, ха, ха, — мовив Буч, зовсім не сміючись і без ніякої міни. — Як це тобі подобається, га, Ласуне? Ти з цею Ясочкою потарабанишся назад до готелю, а я, дядечко Ремус * і лорд Фонтлерой * гасатимем тут аж до пізньої ночі,—звіс-

но, коли ми зрушимо коня з місця. — Він ступнув крок наперед уздовж тину, ближче до Буна, і, дивлячись на нього, звернувся до Неда: — Я не можу пустити Ласуна самого, без мене. Мені треба бути при ньому, щоб він не завдав усім нам клопоту. Тепер є такий закон, що не дозволяє перевозити через кордони штатів гарних дівчат, як то говориться, з неморальними цілями. Наш Ласун тут чужий, він не знає, де саме проходять кордони штату, і може ногою послизнутись на ньому, думаючи про щось інше, зовсім не про ногу. Принаймні в нас тут не називають цього ногою, га, Ласуне? — Він ляснув Буна по плечі, все так само вищиряючи зуби й дивлячись на нього — як от заведено поміж приятелів-чоловіків, але дужче, трохи задуже, хоч не надміру. Бун не ворухнувся, руки його лежали на верхній поперечці хвіртки. Вони занадто засмагли на сонці, чи, може, брудом просякли, аби побіліти. Але я бачив його м'язи.— Отак, добродію, — мовив Буч, усе дивлячись на Буна й щирячи зуби. — Тримаймося купи тим часом. Куди один, туди й усі, або вже ніхто — оце так тим часом. Принаймні до першої пригоди, що виведе когось із обігу, хто не шанувався належно, — скажімо, прибульця, до котрого однаково всім байдуже. Га, Ласуне? — І знов ляснув Буна по плечі, ще дужче цим разом, усе дивлячись на нього й щирячи зуби.

Тепер і Евербі побачила Бунову зціплену руку і сказала швидко й тихо:

— Буне. — Саме так: «Буне».

Не голосніше озвався й дядько Пошем:

— Ось іде той другий хлопець.

Отіс саме вигулькнув з-за рогу будинку, за ним Лайк, майже вдвічі вищий. Навіть коли ти знав, що́ в Отісові було лихе, не вельми це йому допомагало. Нед пильно подивився на нього. Отіс, не поспішаючи, мов на прогулянці, підійшов ближче.

— Я комусь потрібен? — запитав він.

— Це мені, — відказав Нед. — Але я раніш не бачив тебе вдень, то ще, може, й передумаю. Давай кульбаку, — наказав він Лайкові.

Отож ми — власне, вони, — осідлали коня, і Лайк із Недом рушили перші стежкою до пасовища над річкою, а ми, решта, за ними, навіть Буч перевів на коня свою увагу — чи, може, як то рибалка, бува, робить, він свідомо дав Евербі трохи перепочити, зібратись на силі, щоб потім ізнов могла вона шарпатися й пориватися супроти гачка в образі бляшаної зірки у нього на пропітнілій сорочці. Коли ми дійшли до пасовища, Нед і Отіс уже стояли лице в лице за яких вісім

кроків один від одного, позад них зупинився Лайк із конем. Нед був напружений і втомлений. Оскільки я знав, цю ніч він ані повік не склепив, хіба ото з годину покуняв на сіні в багажному вагоні. Але й тільки: безсоння його не виснажило, а лише роздратувало. Отіс чухав носа, все так само не поспішаючи.

— Ну й битий хлопець, — сказав Нед. — Такого знавецького я ще в житті не бачив. Одне лиш надіюся, що як ти вдвічі станеш старший, тобі бодай половина цього знаття лишиться.

— Дуже дякую, — відказав Отіс.

— Ти вмієш верхи їздити? — запитав Нед.

— Я прожив на фермі в Арканзасі добрих кілька років, — відказав Отіс.

— Ти вмієш верхи їздити? — вдруге запитав Нед. — То мені байдуже, де ти там жив чи живеш.

— Ну, це ще як залежить, — мовив Отіс. — Я розраховував, що сьогодні вранці поїду додому і що оце зараз уже буду в Кіблеті, штат Арканзас. Але мої плани порушено, і ніхто не питав моєї на те згоди, тож я ще не вирішив, що робитиму далі. Скільки ви даєте за те, щоб я поїхав на цьому коні?

— Отісе! — вигукнула Евербі.

— До цього ми ще не дійшли, — сказав Нед, так само спокійно, як і Отіс. — Перше треба, щоб він пройшов три забіги і бодай у двох із них був попереду. Тоді ми поміркуємо, скільки.

— Ги, ги, ги, — сказав Отіс, зовсім не сміючись. — Це так, що нікому ніяких грошей, аж поки виграєте, — так воно з вашого боку. І ви не можете навіть пустити в перегони коня, коли когось не буде на ньому верхи, — так воно з мого боку. Правду я кажу?

— Отісе! — вигукнула Евербі.

— Правду, — визнав Нед. — Кожен з нас заробляє ту пайку, що припаде йому тільки згодом, коли буде чим ділитись. Ти своєї пайки почекаєш так само, як і ми.

— Еге ж,— мовив Отіс.— Я бачив, як ці пайки ділять в Арканзасі, на бавовникових плантаціях. Клопіт лише з тим, що пайка того, хто працює, завше трохи інакша, аніж того, хто ділить. Той, хто працює, і досі чекає на свою пайку, бо в нього закороткі до неї руки. Отож через це я беру свою пайку готівкою наперед, а ви собі діліться потім.

— Скільки ж це має бути?— запитав Нед.

— А що це тебе обходить? Він же навіть першого забігу ще не пройшов, а не те що виграв його. Але я можу

тобі сказати — довірчо, як то по-вашому. Це буде десять доларів.

— Отісе!— вигукнула Евербі. Вона шарпнулася і закричала: — Як тобі не соромно!

— Стривайте, міс, — сказав Нед. — Я це залагоджу. — Він був утомлений, але й тільки. Неквапливо він добув із задньої кишені складену торбинку з-під борошна, розгорнув її, витяг звідти витертий гаманець із защіпкою і розкрив.— Держи руку, — сказав він Лайкові. Той підставив долоню, і Нед повільно відлічив у неї шість пошарпаних доларових банкнотів, а тоді ще цілу жменю монет усякої вартості.— П'ятнадцять центів не вистачає, але містер Бун Хогенбек докладе їх.

— До чого не вистачає?— спитав Отіс.

— До того, що ти сказав. До десяти доларів,— відповів Нед.

— Та ти, здається, ще й недочуваєш, — сказав Отіс. — Я сказав двадцять доларів.

Тепер Бун зрушив з місця.

— А щоб тебе лиха година! — вихопилось у нього.

— Постривайте,— сказав Нед. Його рука, не зупиняючись, вибрала одну по одній монети з Лайкової долоні, тоді пошарпані банкноти і вклала все це знов у гаманець, защіпнула його, встромила в торбинку з-під борошна, а торбинку назад у кишеню. — Як так, ти не поїдеш на цьому коні, — заявив Нед Отісові.

— Я ще не бачив своїх грошей...— почав Отіс.

— Містер Бун Хогенбек уже готовий дати, що тобі належиться, — кивнув Нед. — Чом ти просто так і не скажеш, як чоловікові личить, що не хочеш їхати? А через що, це байдуже. — Вони подивились один на одного. — Ну? Кажи, не тягни.

— Нє. Не поїду на ньому. — Він додав іще щось — таке саме брудне, таке саме гидосвітнє, як і він сам, так само нікому не потрібне, як і він сам. Так, нічого це йому не заражувало, навіть коли ти знав, що воно означає.

Але цього разу Евербі сягнула до Отіса і міцно вхопила його. І цього разу він огризнувся. Лайнув її.

— Стережися, я ще не все сказав! Бо як я надумаюся...

— Лиш моргніть мені, Ясочко, — озвався Буч, — і я з чистого принципу віддухопелю його. І звісно, з превеликою насолодою. Тільки як це наш Ласун дозволив йому так розходитись і навіть стусаном не почастував?

— Ні, — зупинила Буча Евербі. Вона все тримала Отіса за плече.— Першим же поїздом відправлю тебе додому!

— Розкричалася тепер! — мовив Отіс. — Коли б не ти, я б давно вже був там.

Вона відпустила його.

— Марш назад до брички,— наказала Евербі.

— Не можна так ризикувати, — похопився Бун. — Ти теж повинна з ним поїхати. — І додав: — Гаразд. Таки їдьте разом до міста. А по нас із Лусьєсом можеш прислати, як посутеніє.

Я розумів, до чого це він веде, з якою спокусою він боровся і вже подолав її. Але Буч обійшов нас — певний своїх сил рибалка дозволив майбутній здобичі й погуляти часину.

— А певно, — притакнув він. — Пришлете по нас. — Евербі й Отіс пішли. — Ну, коли вже це залагодили, то хто ж поїде на коні?

— Оцей хлопчина, — показав Нед. — З таким конем можна й одною рукою впоратись.

— Ги, ги, ги, — сказав Буч, цього разу вже сміючись. — Я бачив, як цей кінь біг тут минулої зими. Коли навіть і можна одною рукою зрушити його, треба більше рук, ніж у павучиська чи стоноги, щоб він випередив коня полковника Лінскомба.

— Може, воно й так, — сказав Нед. — Ми якраз і хочемо це перевірити. Синку, — звернувся він до Лайка, — дай мені мою куртку. — Досі я не бачив цієї куртки, але ось Лайк простягнув її, а також обшмугляну прутину. Нед натягнув куртку, взяв прута і мовив до Буна з Бучем: — Станьте он під тим деревом разом з дядьком Посемом, там вам і затінок буде, й не одвертатимете його уваги. Давай ногу, — це вже до мене.

Ми так і зробили. Тобто Нед підкинув мене на коня, а Бун з Бучем і Лайком одійшли далі під дерево, де вже стояв дядько Пошем. Хоч ми вранці зробили тільки три круги на пасовищі, там залишився виразний слід, що його Вихор повинен би пам'ятати, байдуже, помічу я його чи ні. Нед підвів коня до місця, з якого ми стартували вранці. Говорив він тихо й коротко. Це вже не був дядечко Ремус. А втім, він ніколи не був ним, як зоставався зі мною чи людьми своєї раси.

— Те завтрашнє біговище завдовжки лише в півмилі, тож тобі треба буде об'їхати його двічі. Тим-то їдь тепер так само, щоб, побачивши завтра справжнє біговище, він уже наперед знав, чого від нього хочуть, і зробив це. Розумієш?

— Так, — відказав я. — Об'їхати двічі...

Він простяг мені прутину.

— Примусь його бігти швидко й твердо. Утни його раз, поки він здогадається, що до чого. І більше не підганяй, — я скажу доки. Стисни його п'ятами, заговори до нього, щоб він гнав чимшвидше, але не докучай — просто підтримуй у темпі. Добре собі затям, що треба двічі об'їхати довкола, і спробуй йому теж це втовкмачити, як то ти з тими лошаками в Маккаслінів робив. Зараз тобі з конем не впоратись, але ти маєш прута. Тільки не торкайся його ним, поки я не скажу.

Він повернувся до мене спиною і під прикриттям куртки зробив ледь помітний дрібний порух, аж раптом я відчув якийсь запах, слабкий, та гострий; я розумію тепер, що мусив би відразу той запах упізнати, але тоді мені не було коли. Він обернувся знову лицем і як ото вночі сьогодні вмовляв коня ввійти до багажного вагона, так і тепер його рука на яку секунду торкнулася й погладила Вихрові морду; по цьому він одступився трохи, і Вихор уже рвонувся до нього, — добре, що я стримав віжками.

— Гайда! — скомандував Нед. — Утни його!

Я так і зробив. Кінь шарпнувся й скочив, із чистого страху й ні з чого більше, на половині кроку я зумів повернути йому голову вбік, і лише на другому кроці він збагнув, що від нього хочуть, аби він біг треком, стежкою, і то на весь чвал, стримуваний самим зовнішнім поводом, щоб не зійти з напрямку. Я стискав коня п'ятами, скільки мав сили, ще до того, як його страх почав улягатись. Тільки знов було так самісінько, як і вранці: йшов він добре, досить слухняно, енергійно, але все одно виникало враження, що голова його анікуди насправді не хоче йти, і це аж доки вийшли ми на зворотну пряму і він побачив Неда по той бік поля.

Тут знову наче стався з ним вибух: він вирвав у мене повід, збочив зі стежки й чесонув навпростець до Неда, ще поки встиг я настільки отямитись, щоб підтягти здоровою рукою повіддя й сильма завернути його назад на трек. Біг він тепер жваво, і я мусив притримувати його зовнішнім поводом, коли ми повернули вдруге і вийшли на відтинок треку, звідки йому знов було видно Неда і звідки він спробував ще раз вирватись і майнути просто до нього; мені вже довелося й пораненої руки докласти, щоб утримати його на треку. Здавалося, ціла вічність минула, поки Нед гукнув:

— Утни його! І кидай прута.

Я утяв його і відкинув прута позад себе. Знову стрибок, але я втримав коня, бо потребував лиш одного повода, зовнішнього, щоб кінь не спав зі стежки; тепер він ішов добре, обігнув перший поворот — я вже підготувався, коли він по-

бачить Неда, — мчав уже в зворотному напрямку, поминув останній поворот і біг далі, коли це Нед, стоячи за яких двадцять ярдів поза нашою, сказати б, лінією фінішу, промовив голосно, — саме вміру, щоб почув його Вихор, і так само, як сьогодні вночі до нього промовляв, — і вже мені не треба було прута: навіть якби я його й мав, то однаково не встиг би ним користатися. Досі я думав, що принаймні одного коня, на якому їздив, я міг би назвати гарячим — то був лошак-полукровок кузена Зека, прямий нащадок Моргана, — але ні з чим не порівняти цей спалах, порив, так наче досі ми тягли на линві цілу колоду, а Недів голос ураз перетяв линву:

— Ходи, синку. Воно тут у мене.

Ми зупинились біля нього, Вихор аж по ніздрі занурив морду в Недову долоню, хоч я нічого тепер не відчував, крім кінського поту, а бачив лише жменю трави, яку їв Вихор. Нед промовляв: «Ги, ги, ги», — так лагідно й тихо, що я теж озвався пошепки:

— Що таке? Що?

Але Бун, надходячи, не стишував голосу:

— Чорти б його батькові! Що це ти йому наговорив?

— Нічого, — відказав Нед. — Просто, що як хоче вечері, хай по неї прийде.

Буч — він теж не говорив пошепки, був зухвальний, самовпевнений, категоричний, не схильний ні до компромісів, ані до милосердя.

— Ану-ну,— сказав він і не просто взяв Вихра за морду, а видер її у Неда з рук, а коли кінь сахнувся, встромив йому вудила просто в рота.

— Дозвольте мені, — хутко втрутився Нед. — Що ви хочете дізнатись?

— Як мені буде треба, щоб потримали коня, я гукну,— заявив Буч. — Але не тебе. Нехай тебе гукають там, у Міссісіпі. — Він задер губу Вихрові, подивився на його ясна, а тоді на очі. — Ти не знаєш, що це проти закону — давати коневі наркотик перед гонами? Може, ви там, у своїх болотах, і не чули про нього, але такий закон існує.

— В нас, у Міссісіпі, є кінські лікарі, — огризнувся Нед. — Пошліть по одного з них, нехай перевірить, чи дістав цей кінь наркотика.

— А певно, певно, — рівнішим уже тоном відмовив Буч. — Тільки чого ти дав його за день до гонів? Побачити, як він діятиме?

— Це так, але аби я його давав, — сказав Нед. — Бо ж я таки не давав. Коли ви розумієтесь на конях, ви це знаєте.

— А певно, певно,— повторив Буч.— Мене не обходять професійні секрети, якщо вони діють. То цей кінь і завтра так само побіжить? Я маю на увазі не один раз, а тричі.

— Йому вистачить двох разів,— відказав Нед.

— Гаразд, двічі. Але побіжить?

— Спитайте містера Хогенбека, чи не ліпше коневі зробити це двічі.

— Я не питаю містера Ласуна, я тебе питаю.

— Я можу примусити його, щоб зробив це двічі.

— Досить слушно, — зауважив Буч. — Бо коли справді в тебе лиш три дози, я б не ризикував більше ніж два рази. Отож як за другим разом він підведе, ти зможеш третьою дозою спровадити його назад до Міссісіпі.

— Я теж так думаю, — погодився Нед. — Відведи коня до стайні, — сказав він мені. — Хай охолоне трохи, тоді його скупаємо.

Буч і далі приглядався до коня, але вже не довго. Ми повернулися до стайні, розсідлали коня, Лайк приніс відро води з ганчіркою і вмив його, потім витер джутовою мішковиною і нагодував, чи тільки почав це робити. Бо Буч саме сказав:

— Гей, хлопче, сходи-но в хату та винеси нам на веранду відерце води й трохи цукру. Ми з містером Ласуном поп'ємо собі пуншу.

Але Лайк ані з місця не рушив, поки дядько Пошем сказав йому: «Іди». Тоді він пішов, а Бун з Бучем за ним. Дядько Пошем стояв на порозі стайні, дивлячись на них (на Буча, власне) — драматична чорно-біла постать худорлявого діда: чорні штани, біла сорочка, чорне лице й капелюх, біле волосся на голові, білі вуса й борідка.

— Законник, — пророк він. Пророк це спокійно, з холодною і байдужною зневагою.

— Коли чоловік не має до того кебети, навіть отака маленька зірка нагло забива йому баки, і то так, аж іншим голова йде обертом, — сказав Нед. — Тільки ж тут не так зірка, як пістолет, — либонь, марив про нього ще змалку, лишень-от знав, що як дійде своїх літ, закон однак йому не дозволить його носити. А з цею зіркою він нічим не ризикує, і до тюрми не посадять, і зброї не одберуть, грається все, як мала дитина. Небезпечно тільки, що пістолет з думки не сходить у цеї дитини, так що якогось дня він може пальнути у щось живе і не стямившись.

Повернувся Лайк.

— Вони чекають тебе, — сказав він мені. — Бричка.

— Уже вернулися з міста? — здивувався я.

— Вони туди й не їздили, навіть з місця не рушали. Панночка увесь час сидить там із тим хлопцем і чекає вас усіх. Вона сказала, щоб ти прийшов.

— Стривай-но, — озвався Нед. Я зупинився; на руці в мене ще була шкарпетка, і я думав, що то він через неї. Але він подивився на мене. — Тепер до тебе люди приглядатимуться.

— Які люди?— запитав я.

— Чутка-бо вже розійшлася. Про гони.

— Як вона встигла?

— А як взагалі чутки розходяться? Гінців на це не треба, досить двом коням, що можуть бігти в гонах, опинитись у межах десяти миль один від одного. Як, ти думаєш, цей Законник сюди приперся? Може, винюшив, мов той собака, цю білу дівчину за чотири чи п'ять миль? Звісно, може, я теж надіявся, — Бун Хогенбек надіється й досі, — що нам пощастить звести двох коней тишком-нишком на ці гони, пан чи пропав, і я, й ти, й він зможемо або вернутись додому, або куди-інде податись, як приведеться, щоб не досягла нас хазяїнова рука. Але це вже ні до чого. Тепер на тебе звертатимуть увагу. А взавтра їх цілий тлум збереться.

— Ти не певен, чи можемо ми виставляти коня у гонах?

— Тепер мусимо. Може, нам це судилося ще відтоді, як Бун і я збагнули, що хазяїн випустив машину з рук на якийсь там час. Але тепер ми вже мусимо.

— А що тоді мені робити? — спитав я.

— Нічого. Я просто кажу, щоб тебе не заскочила якась несподіванка. Все, що нам треба, — звести цих двох коней на одному біговищі, поставити їх головами в одному напрямку, а ти щоб сидів верхи на Вихрі й робив, що я тобі скажу. Ходи вже, а то ще почнуть гукати.

IX

Нед мав рацію. Тобто, що чутка вже розійшлася. З моєю рукою було нічого, коли Евербі зняла з неї «верхову» шкарпетку. Тобто вона боліла, як і кожна інша рука на другий день після порізу. Мені здається, що з рани навіть кров не просочилася після сьогоднішнього змагання з Вихром. Проте Евербі думала інакше. Отож ми зупинилися перше в лікаря, за милю далі по цей бік від міста. Буч теж знав його, знав, де той живе, але дивно, як це Евербі переконала його одвезти нас туди — чи то настирилась йому, чи погрожувала, чи наобіцяла що, чи, може, просто повелась, як здорова самиця

струга, що, заклопотана малим струженям, зовсім забуває про існування на світі таких речей, як рибальський гачок на волосіні, так що рибалка мусить уже до чогось вдатися, щоб хоч би струженяти збутись. А може, це зовсім і не Евербі спричинила, а порожня пляшка, бо найближче місце, де можна було б іншу дістати, — це готель у Пошемі. Бо коли я підійшов до будинку, Лайкова мати стояла край веранди, тримаючи в руках цукерницю та відерце води з коряком, Буч із Буном саме спорожнювали дві склянки, а Лайк діставав з кущів троянди порожню пляшку, що її пошпурив туди Буч.

Отже, Буч одвіз нас до лікаря — маленький, колись давно побілений будиночок стояв у маленькому подвір'ї, де буйно розрослися запашні й закурені квіти, з тих, що цвітуть пізнього літа й восени; до дверей підійшла гладка сталевосива жінка в пенсне, схожа на колишню вчительку, котра й через п'ятнадцять років не збулася ненависті до восьмирічних хлопчаків; вона тільки глянула на нас і (Нед мав рацію) гукнула всередину будинку: «Це ті з перегоновим конем», — потім обернулась і зникла, а Буч рушив услід, ще й не встигла вона обернутись, бравурний собі, всюди ж бо його ласкаво запрошують — а то спробував би хтось інакше! (все та сама зірка, як бачили, що він її почепив на груди, або коли просто знали, що вона в нього. Ввійти до чужого будинку в якийсь інший спосіб було б зрадою самого себе і навіть більше — зрадою й приниженням касти) — і закричав з порога:

— Добридень, док, привів пацієнта вам! — до сталевосивого чоловіка — тобто він був би таким, якби вибілити йому тютюновий осад з нестрижених вусів,— у білій сорочці, як і Нед, тільки нечистій, і чорному піджаку, з довгою смужкою від позавчорашнього яйця на ньому, чоловіка, що виглядом і запахом нагадував щось наче спиртне, але не тільки саме́ спиртне.— Ми з Хогенбеком зачекаємо у вітальні,— мовив Буч. — Не турбуйтесь, я знаю, де пляшка. За дока будь певен,— звернувся він до Буна.— Він віскі й не пробує, хіба що мусить. По закону він дістає порцію ефіру на лікування кожного хворого, що має відкриту рану чи поламану кістку. Коли це невеликий давній поріз, поламаний палець чи просто подряпина, як от зараз, док ділиться з пацієнтом: сам випиває весь ефір, а пацієнтові полишає лікування. Ха-ха-ха. Ось сюди.

Отож Буч із Буном повернули в той бік, а ми вдвох з Евербі (ти, певно, звернув увагу, що ніхто ще не помітив відсутності Отіса. Ми висіли з брички, яка начебто належала

Бучеві, в усякому разі, він правив віжками; ще в дядька Пошема сталася певна затримка, коли Буч пробував переконати, тоді влестити, а тоді примусити Евербі, щоб сіла спереду поруч із ним, вона, одначе, не пристала на те і сіла ззаду, тримаючи мене однією рукою, а Отіса другою, аж урешті спереду з Бучем сів Бун; отже, Буч перший, а за ним і решта нас якось увійшли в сіни лікаревого будиночка, але ніхто так і не згадав у цю мить про Отіса) пішли за лікарем у другу кімнату, де на канапі, набитій кінським волосом, лежала брудна подушка та ватяна ковдра, а конторку з відсувним верхом геть заполонили пляшечки з ліками, яких ще більше тулилося на поличці каміна, де незаймано спочивав попіл від останнього вогню ще з зими. В одному кутку стояв умивальник з мискою й глечиком та нічний горщик, невипорожнений з ночі, а в другому знайшла притулок мисливська рушниця. Якби моя мама була тут, вона б не дозволила йому торкнутись навіть найменшої подряпини, вже не кажучи про чотири порізані пальці; Евербі виразно була такої самої думки. Вона сказала:

— Я її розбинтую, — і зняла повивало з порізу. Я заявив, що з рукою все гаразд. Лікар приглянувся до рани через свої окуляри із сталевим обідком.

— Чим це ви її змастили? — спитав він. Евербі пояснила йому. Тепер я знаю, що то було. Лікар подивився на неї. — А як вона знайшлась у вас напохваті? — спитав він. Потому підніс угору окуляри, подивився на Евербі ще раз і сказав: — О! — Тоді додав: — Ну-ну, — опустив окуляри і, далебі таки, зітхнув, мовивши: — Тридцять п'ять років не був я в Мемфісі. — Хвилину він постояв непорушно, тоді, — кажу тобі, — зітхнув знову й промовив: — Еге ж. Тридцять п'ять років. — І додав: — На вашому місці, я б нічого йому тут не робив. Просто перев'язав би, та й годі.

Вона, Евербі, справді вела себе, як мати: коли він дістав бинта, сама перев'язала мені руку.

— Це ти той хлопець, що завтра їхатиме в гонах? — спитав він.

— Так, — відповіла Евербі.

— То побийте вже того Лінскомбового коня, хай йому чорт!

— Спробуємо, — відповіла Евербі. — Скільки ми вам винні?

— Нічого. Ви вже вилікували його. Тільки побийте того клятого коня взавтра.

— Але я хочу вам заплатити за те, що ви оглянули поріз, — сказала Евербі. — За ваші слова, що все буде добре.

— Ні, — відказав він і подивився на неї: його старечі очі в окулярах здавалися збільшені, але млисті й розпливчасті, як яйця, аж поки ти починав думати, що вони взагалі неспроможні вхопити й затримати жодного образу, такого недавнього, як я або Евербі.

— Ага, — сказала Евербі. — То що ж тоді?

— Може, ви маєте зайву хустинку або щось таке... — мовив він. — Так, тридцять п'ять років. Колись я мав одну, ще коли був юнаком, тридцять, тридцять п'ять років тому. Потім я одружився, і це... — Він помовчав. — Так. Тридцять п'ять років.

— О!— здогадалась Евербі. Вона одвернулась від нас, нахилилась, її спідниці зашелестіли — ненадовго — тоді зашелестіли знов, і вона повернулася до нас лицем. — Прошу, — мовила вона. Це була підв'язка.

— Побийте того клятого коня! — сказав він.— Побийте! Ви зможете його обігнати!

Тут донеслися до нас голоси, — власне, один голос, Бучів, що лунко розкочувався в невеличкому покої, куди ми ще не встигли перейти.

— Ну, що ти скажеш? Наш Ласун не хоче вже пити! Всі хлопці купи тримаються, куди один, туди й решта, а він тепер ображає мене!

Він стояв, щирячись до Буна, переможний і зухвальний. Бун виглядав у цю мить справді небезпечним. Як і Нед (та й усі ми), він виснажився з недосипання. Але Нед тільки й мав клопоту, що коня: Евербі та Бучева зірка не сушили йому голови.

— Ну як, хлопче? — мовив Буч і вже замірявся знову ляснути Буна по плечі, з-панібратська щиро огріти його долонею, трохи задуже, але не надміру.

— Більше не робіть цього,— попередив Бун.

Буч зупинився; він не опустив руки, а просто стримав її в русі, щирячись до Буна.

— Моє ім'я містер Лавмейден, — сказав він. — Але можеш звати мене Бучем.

Трошки перегодом Бун мовив:

— Лавмейден.

— Буч, — поправив Буч.

Трошки перегодом Бун мовив:

— Буч.

— Оце добре, — вдовольнився Буч. Він звернувся до Евербі:— Як вам наш док? Може, мені треба було б застерегти вас перед ним. Кажуть, коли він був ще молодим гав-

риком, так добрих півста років тому, сягнути вашій сестрі за пазуху було йому легше, ніж капелюха торкнутись.

— Ходімо, — сказав Бун. — Ти заплатила йому?

— Так, — відповіла Евербі.

Ми вийшли надвір. І тільки тепер хтось запитав: «А де ж Отіс?» Не хтось, а Евербі, звичайно; вона оглянулася й гукнула: «Отісе!» — досить голосно й сильно, щоб не сказати настирливо, чи там стривожено, або розпачливо.

— Тільки не кажіть мені, що він боїться коней, навіть прив'язаних до воріт,— ошкірився Буч.

— Ходімо, — сказав Бун. — Він просто подався вперед, нікуди він не дінеться. Наздоженемо його.

— Але чому? — запитала Евербі. — Чому він не...

— Звідки мені знати? — відмовив Бун. — Може, він і слушно каже, — Бун мав на увазі Буча. Тепер він мав на увазі Отіса: — Це правда, другого такого паскудника не знайдеш на весь Арканзас чи й Міссісіпі, як на те пішло, але ж він ще й страшенний боягуз. Ходімо.

Отож ми сіли в бричку й поїхали до міста. Тільки щодо Отіса я був на боці Евербі: коли він зникає з очей, саме пора подумати, куди він повіявсь і чому. Ніколи я не бачив, щоб хто так швидко втрачав довіру навколишніх: ось у цій бричці ледве чи знайшовся б охочий узяти його ще раз до зоопарку або куди-інде. І не довгий мине час, коли й на цілий Пошем такого охотника не знайдеться.

Але ми його не наздогнали. Дорогою до самого готелю його ніде не було. І Нед теж не мав рації. Це я про тих аматорів кінських гонів, які мали б цілими юрбами траплятись нам назустріч. Може, я сподівався побачити їх повно на готельній веранді, щоб вони чекали нас, виглядали нашого прибуття. Коли так, я помилився: на веранді взагалі нікого не було. Взимку, звісна річ,— під час сезону полювання на перепілок та двотижневих національних змагань, — було б інакше. Але в ті часи Пошем, на відміну від Лондона, не мав літнього сезону*,— люди виїздили деінде, хто на води, хто в гори: до Релі під Мемфісом, до Айуки — недалеко в штаті Міссісіпі, до Озаркса або до Камберлендса. (Не має він і тепер його; до слова кажучи, — як не має його й будь-яка інша місцина — сезони взагалі перестали існувати, відколи техніка дала спромогу в приміщенні підтримувати шістдесят градусів улітку й дев'яносто взимку [1], так що найзапекліші консерватори, як от я, мусять утікати надвір улітку від холоду, а взимку від жароти. Те саме й стосовно автомобілів, які

[1] За Фаренгейтом.— *Прим. ред.*

колись були економічною необхідністю, а тепер стали соціальною, так що якби нараз увесь рід людський перестав рухатись, земля застигла б і затвердла. Занадто-бо нас багато наплодилося, людство знищить само себе не через поділ клітин, а навпаки, через злиття їх, я до того не доживу, але ти, можливо, й доживеш, коли безпосередній і шалений соціальний — не економічний, а таки соціальний — розпач змусить, присилує видати закон, який дозволятиме жінці мати тільки одну дитину, так як тепер дозволяє мати тільки одного чоловіка).

Отож узимку, звичайно (як і нині), тут бувало інакше, коли в сезон на перепілок та під час Великих національних змагань з'їздилися сюди з Уолл-стріту, Чікаго й Саскачевану * грошовиті барони від нафти та пшениці, коли звозили сюди расових собак, що їхні родоводи бережено ревніше, як інших принців, коли на відстані декількох хвилин їзди автомобілем (як по теперішньому сказати) містилися розкішні псарні — Ред-Бенкс, Мічіган-Сіті, Ля-Гранд, Джермантаун,— коли кожне знало тут такі імена, як полковник Лінскомб, з чиїм конем (як вважали ми) мав завтра стятися наш кінь, як Горес Літл і Джордж Пейтон — не менші знаменитості серед собачників, ніж Бейб Рут і Тай Коб серед аматорів бейсбола, — як містер Джім Евант із Гікорі Флет і містер Поль Рейні (чий осідок був за кілька миль далі, над залізницею полковника Сарторіса, що провадила до Джефферсона) — обоє щирі псарі, які, мабуть, серед цих простої породи пойнтерів і сетерів почувались як серед плебеїв. Величезний недоладний готель аж буяв тоді, на кожному кроці обслуга й шик, саме повітря вилискує й шурхотить від грошей, розмаїчене барвистими стрічками і заповнене срібними келихами.

Однак тепер нікого тут не було, на тихій вулиці порожньо, тільки травнева курява (було вже після шостої; весь Пошем о цій порі має бути вдома, вечеряти чи лаштуватись до вечері), немає навіть Отіса, хоч він може бути — мабуть, таки є — десь усередині. Але ще дивніше, — принаймні для мене, — що немає й Буча. Він просто підвіз нас до дверей, висадив і поїхав далі, затримавшись саме в міру, щоб обдарувати Евербі глузливим, а Буна глумливим поглядом і сказати: «Не турбуйся, хлопче, я повернуся. Коли в тебе є ще справа якась, залагодь її, поки я не повернувся, а то ще переб'є щось», — і поїхав собі далі. Отож, напевно, він теж мав якесь місце, де мусив принагідно бувати, якусь домівку. Я був і досі темний та невинний (не так, як двадцять чотири години тому, але все ж заражений невинністю) і стояв на Буновім боці, був відданий Бунові, а тим паче

Евербі, і досить нахапавсь від учора (чи я перетравив його, то вже інша річ), щоб гаразд розуміти, чого саме я сподівався, коли думав, що в Буча, можливо, є жінка — невинне й самотнє, викрадене з монастиря створіння, безкарно зрадивши яке, він додав би ще одну провину до остаточного розрахунку за свою вроджену немилосердну підлість; або ще краще, якби це було облудне відьмище, котре вміє давати йому здачі чи бодай витицювати просто в вічі кожну з його подружніх зрад. Бо, мабуть, половина насолоди, яку дістає він від перелюбства, — це розголосити ім'я своєї жертви. Але я кривдив його. Він був нежонатий.

Отіс, одначе, не знайшовся і всередині — єдиний тимчасовий реєстратор у вестибюлі, наполовину схороненому під покрівцями, та єдиний тимчасовий офіціант, що, помахуючи серветкою, стояв на порозі їдальні, повністю схороненої під покрівцями (за винятком одного стола, призначеного для таких-от, як ми, безіменних — принаймні досі — переїжджих),— оце й усі живі істоти, що ми побачили, Отіса ж ніде не було видно.

— Мені не свербить, де він там заподівся, — сказав Бун, — але от якого чорта він цим разом накоїв, чого ми ще не знаємо?

— Нічого він не накоїв! — заступилася Евербі.— Він ще дитя!

— А певно, — сказав Бун. — Мале озброєне дитя. Коли він досить підросте, щоб украсти...

— Перестань! — скрикнула Евербі. — Я не...

— Гаразд уже, гаразд, — сказав Бун. — Нехай буде — знайти. ...щоб знайти досить грошей на ножаку з лезом у шість дюймів замість цього куцого кишенькового ножа, тоді кожному, хто обернеться до нього спиною, краще мати на собі такий древній залізний комбінезон, як ото бувають у музеях. Мені треба з тобою поговорити, — звернувся він до Евербі. — Зараз вечеря, а тоді вже йти до поїзда. І ось-ось той жеребець із бляшаною зіркою знов прийде гарцювати й іржати. — Він узяв її за руку. — Ходімо.

Оце тоді я мусив почати слухати, що казав Бун. Справді мусив. Це через Евербі. Вона навіть не пішла б із ним, якби і я не пішов. Ми — тобто вони — подались до жіночої вітальні; часу було обмаль, а ще мали ж ми вечеряти й іти на станцію зустрічати міс Ребу.

За тієї пори жінки не могли так вільно бігати туди-сюди по чоловічих покоях у готелях, як то тепер, кажуть, повелося, та ще й одягнені, мовляв, у ті, як їх реклама називає, шорти чи там штанцята, що дають жінкам свободу, необхідну для

боротьби за свободу; правду кажучи, доти я ще ані разу не бачив жінки, котра сама була в готелі (моя мама ні за що не пішла б туди без батька), і тому щиро здивувався, як це Евербі, навіть весільної обручки не маючи, спромоглася туди дістатись. Тоді в готелях були такі собі жіночі вітальні — невеликі, досить пристойно опоряджені кімнати, як от ця, що ми в ній опинилися, де більшість меблів так само оповивали полотняні покрівці. Але я все ще стояв на Буновім боці — я не перейшов через поріг, а зупинився у коридорі, так щоб Евербі знала, що я близько, хоч мене й не бачила. Отож я чув розмову. О, так, я слухав. Хоч-не-хоч я б слухав — задалеко я вже зайшов у пізнанні й крутійства, і фактів життя, аби тепер стримуватись, так само як задалеко я вже зайшов у крадіжці автомобілів та кінських перегонах, аби тепер відступити. Отже, я чув їхню розмову; Евербі — вона майже відразу почала скрикувати:

— Ні! Не хочу! Дай мені спокій!

Тоді Бун:

— Але чому? Ти ж казала, що любиш мене. Чи то теж була брехня?

Тоді Евербі:

— Я таки люблю тебе. Тому. Дай мені спокій! Пусти мене! Лусьєсе! Лусьєсе!

Тоді Бун:

— Замовч! Тихо!

Тоді все змовкло на хвильку. Я не підглядав і не підслухував, а просто слухав. Ні, просто чув:

— Якби я думав, що ти мене обдурюєш із цим клятим бляхманом...

Тоді Евербі:

— Ні! Ні! Ні за що!

Тоді щось, чого я не розчув, аж поки Бун сказав:

— Що? Кинула? Що це значить, кинула?

Тоді Евербі:

— Так! Кинула! Вже більше не буду! Ніколи!

Тоді Бун:

— А за віщо житимеш? Що ти їстимеш? Де притулок собі знайдеш?

І Евербі:

— Знайду роботу. Я можу працювати.

— Що ти вмієш робити? В тебе стільки освіти, що й у мене. Чим ти заробиш на прожиття?

— Я можу мити посуд. Можу прати й прасувати. Навчусь куховарити. Я можу робити будь-що, можу навіть ба-

вовник підгортати й збирати. Ради бога, пусти мене, Буне. Я ж мушу це зробити, як ти не розумієш?!

Тоді затупотіли її ноги, їх було чутно, незважаючи на грубий килим, і вже Евербі не стало. Бун цим разом мене перейняв. Лице Бунове годі було й упізнати. Нед був щасливець — що ж у нього за клопіт, самі кінські перегони!

— Придивись до мене, — промовив Бун. — Придивись до мене добре. Чим я такий невдатний? Чим, у біса, я такий невдатний? Таж завше я... — Лице його було таке, що, здавалося, ось-ось вибухне. Він почав знову: — І чому я? Чому, в біса, я? Чого, в біса, вона саме мене обрала на своє навернення? А хай тобі чорт, таж вона повія, як їй це не ясно? Їй же платиться за те, що вона належить мені, відколи ступить туди, де я, так само як я належу хазяїнові й містеру Морі, відколи ступлю туди, де вони! А тепер вона кинула! З особистих міркувань. Вона більше не може. Але ж вона не має ніякого особистого права кидати без моєї згоди, як і я не можу без згоди хазяїна й містера Морі!..

Він примовк, оскаженілий і ошелешений, розлючений і безпорадний, і навіть більше — ляком пойнятий. У дверях став негр-офіціант, помахуючи серветкою. Бун зробив над собою страшенне зусилля — Нед, заклопотаний тільки виграшем у кінських перегонах, і не уявляв, що то таке справжня заморока.

— Іди поклич її вечеряти. Нам же до поїзда йти. Її кімната п'ята, — сказав Бун.

Але вона не вийшла, і ми з Буном вечеряли самі. Обличчя його все не влагіднювалось. Їв він, як от м'ясорубка м'ясо кришить — не тому, що хоче там чи ні, а тому, що пора прийшла. Перегодом я сказав:

— Може, він подався до Арканзасу? Він сьогодні разів три казав, що був би вже досі там, якби його не затримували.

— А певно, — буркнув Бун. — Може, він пішов перший, щоб знайти їй місце посудомийки. А може, його так само жага чеснот опосіла, і вони обоє чкурнуть навпростець до раю, без пересадки в Арканзасі чи будь-де? І він пішов перший рознюхати, як через Мемфіс проскочити, аби їх ніхто не помітив?

Час було йти. Хвилини дві я вже бачив крайчик її сукні поза дверима їдальні, а тепер і офіціант з'явився.

— Двісті восьмий, сер, — сказав він. — Тільки-но дав свисток на перетині в Уан-Майлі.

Отож ми рушили до станції — це було недалеко — всі втрьох разом, звичайні собі пересіджі з одного готелю. Тобто, я хочу сказати, ми — вони, вірніш — уже не воювали,

і могли б уже й розмовляти між собою, спокійно балакати про всякі дрібниці. Евербі підтримала б розмову, якби тільки Бун почав. Було недалеко — лише перейти через колії до перону; поїзд уже виднів, а ці двоє (Бун та Евербі) — роз'єднані й скуті разом, відчужені й нерозривні, отуманені й невіддільні одне від одного, і все через те, що Бун вважав за чисту примху: він, Бун, попри всі свої роки, був ледве чи старший від мене і не знав навіть того, що жінки не більше мають примх, як і сумнівів, або ілюзій, або клопоту з простатою.

Поїзд, власне, паровоз, проїхав повз нас, шиплячи громовито й сиплючи іскрами з-під гальмових колодок; поїзд був довгий і великий, експрес, — багажні вагони, вагон для курців, половину якого призначено для негрів, тоді звичайні пасажирські вагони й нескінченні пульмани і геть у кінці вагон-ресторан, — і все те сповільнювало хід. Був це поїзд Сема Колдуела, і якщо Евербі з Отісом подорожували до Пошема у службовому вагоні товарняка, міс Реба має бути у вагон-салоні, якщо вже не в персональному вагоні.

Поїзд, нарешті, зупинився, але жодні двері не розчинялись, і не показувався ані носій у білій куртці, ані кондуктор, хоч Сем, напевне, мусив би виглядати нас; аж тут Бун гукнув: «Чорт! Вагон для курців!» — і кинувся бігти. Тоді й усі ми їх побачили, далеко попереду: Сем Колдуел в уніформі на пероні допомагає міс Ребі висісти, за нею сходить якась інша жінка, причому обоє не просто з вагона для курців, а з другої його половини, що для негрів. Поїзд — екстрений поїзд до Вашінгтона й Нью-Йорка, експрес, що віз багатих паній у діамантах і чоловіків з доларовими сигарами, цих розпещених тепличних мандрівників по світу, — вже почав рушати, отож Сем устиг тільки рукою нам махнути із сходинки, поїзд уже даленів, — прямуючи на схід під коротке уривчасте чахкання й довгі посвисти, аж урешті видно було самі тільки двійнята-лампи, і дві жінки стояли серед валіз та клунків на порожньому пероні, посипаному жужелем, — міс Реба, зухвальна, вродлива й шикарна, і Мінні обік неї, з лицем як смерть.

— У нас вийшла пригода, — сказала міс Реба. — Де готель?

Ми пішли туди. Тепер, в освітленому вестибюлі, можна було роздивитись на Мінні. Обличчя її не було як смерть. Смерть — то щось умиротворене. А насуплене її обличчя із твердо стисненими устами було зовсім не умиротворене, і лиха вона була зовсім не на саму себе. Ввійшов реєстратор.

— Я місіс Бінфорд, — заявила міс Реба. — Ви одержали мою телеграму, де я просила поставити у мене в кімнаті ліжко для моєї служниці?

— Так, місіс Бінфорд, — відповів реєстратор. — У нас є спеціальне приміщення для служби й окрема їдальня...

— Хай собі будуть,— перебила міс Реба.— Я сказала: ліжко у мене в кімнаті. Мені треба мати її при собі. Я почекаю у вітальні, поки ви це залагодите. Де вона тут у вас? — Але міс Реба вже знайшла, де жіноча вітальня, і ми пішли туди слідом за нею. — А де він? — спитала вона.

— Хто він? — перепитала Евербі.

— Ти знаєш хто, — відказала міс Реба.

І раптом я збагнув, хто це, а ще за мить — і чому. Але я не мав часу. Міс Реба сіла.

— Сідай, — сказала вона Мінні.

Та Мінні навіть не ворухнулась.

— Гаразд, — сказала міс Реба. — Розкажи їм.

Мінні посміхнулася до нас. Це було щось моторошне: дика й хижа порожнина, болісна зажерлива рана, в якій білів разок чудових незрівнянних зубів з чорним отвором на місці золотого зуба; я збагнув ураз, чом Отіс мусив утікати з Пошема хоча б і пішки; о так, у ту мить п'ятдесят шість років тому я, так само, як і ти зараз, не міг пойняти в це віри, вражений і ошелешений, аж поки Мінні й міс Реба розповіли нам.

— Це він! — скрикнула Мінні. — Тільки він! Він украв його, коли я спала!

— А бодай тобі! — вигукнув Бун. — У тебе витягли зуба з рота, а ти навіть і не чула?!

— Нехай йому чорт, ти послухай! — озвалася міс Реба. — Цей зуб Мінні було так зроблено, що вона могла його вільно виймати і вставляти — тим дорожче він їй обійшовся, вона ж так довго відкладала на нього, ощадила на всьому — скільки це років, Мінні? — три роки, еге? — аж урешті доробилася, щоб вирвати свого власного зуба й уставити цей клятий золотий. Певно, що я пробувала її від цього відмовити — зіпсувати такий разок природних зубів, що хтось би по тисячі доларів за одного заплатив, аби їх мати! А ще ж скільки коштувало зробити його таким, щоб виймався, коли вона сідає їсти!..

— Щоб виймався, коли їсти? — здивувався Бун. — То задля якого біса вона береже їх?

— Я ж так давно жадала цього зуба, — мовила Мінні. — І я так працювала й заощаджувала, стільки роботи переробила. Я не хотіла, щоб його каляло всяке заслинене їдло.

— Отож вона його виймала, сідаючи їсти, — провадила міс Реба,— і клала перед тарілкою, не тільки щоб з ока не спускати, а щоб і милуватись ним. Але він не тоді його потяг: вона каже, вставила зуб назад, коли поснідала, вона ніколи в світі не могла б цього забути, вона ж ним пишалася, він був такий цінний, так дорого їй коштував — повірити в те, що вона його десь поклала й забула, все одно як і в те, що ви заподіли десь свого триклятого коня, що обійшовся вам куди дорожче, і забули про це...

— Ніколи я не забувала, — докинула Мінні. — Я вставила його назад, тільки-но попоїла. Я пам'ятаю. Але я страх як утомилась, геть знемоглася...

— Це правда, — вела далі міс Реба. Тепер вона зверталась до Евербі: — Я, певно, таки набралася вчора ввечері, коли ви поприходили. Аж на світанку трохи очуняла, а поки переконала Мінні добряче хильнути джину, подивитись, чи замкнено двері й знов лягти спати, сонце вже й високо підбилося, і я пішла нагору, розбудила Джекі та наказала їй зачинити пансіон і нікого не пускати до шостої вечора, хоч би там під дверима зібралися рогаті лобурі з цілого Півдня. Отож Мінні повернулася на своє ліжко в комірчині, що виходить на тильну веранду будинку, а я подумала спершу, може, вона забула замкнути ті двері...

— Авжеж я замкнула! — втрутилася Мінні. — Там же пиво стоїть! У мене вони завше замкнені, відколи цей хлопець тут, бо я його знаю ще з минулого літа...

— Отож двері було замкнено, й вона лежала на своєму ліжку, — провадила своє міс Реба, — страшенно втомлена і спала, як після маківки, нічого не відаючи, аж поки...

— Я прокинулася, — втрутилася знову Мінні. — Я була така виснажена й утомлена, що спала занадто твердо, знаєте, як воно буває; оце лежу й раптом чую щось таке чудне в роті. Мені здалося, то якась дрібка пристала до зуба, хоч я вже так стережуся. Аж коли я встала, підійшла до дзеркала й глянула...

— Дивно, що її тоді не почули в Чатанузі, вже не кажучи про Пошем, — мовила міс Реба. — А двері все були замкнені...

— Це він! — крикнула Мінні. — Більше ніхто! Він кожен день морочив мені голову, скільки той зуб коштує, та чого я не продам його, та скільки я дістала б за нього, та де я продавала б його...

— А певно, він, — мовила міс Реба. — Тим-то він і зчинив такий гвалт уранці, як ти сказала йому, що він не вертає додому, а мусить їхати з тобою до Пошема,— обернулася

вона до Евербі.— Отож почувши свисток паровоза, він чкурнув, еге ж? То де він тепер, як ти гадаєш? Бо я маю намір відібрати назад цей зуб Мінні.

— Ми не знаємо, — відповіла Евербі. — Він зник з брички десь так о пів на шосту. Ми думали, що він тут, бо більше йому нема куди подітись. Але ми його ще не знайшли.

— Ви, може, не шукали як слід, — сказала міс Реба. — Він не з таких, що тільки свисни — й прибіжить. Його треба викурювати, як щура чи змію.

Ввійшов готельний реєстратор.

— Уже все гаразд? — спитала міс Реба.

— Так, місіс Бінфорд, — відказав той.

Міс Реба підвелася.

— Я влаштую Мінні й побуду з нею, поки вона засне. Тоді я хотіла б повечеряти, — звернулася вона до нього. — Що-небудь.

— Трохи пізнувато...— затнувся реєстратор.— Їдальня...

— Далі буде ще пізніше, — зауважила міс Реба. — Що-небудь. Ходімо, Мінні.

Вони вдвох вийшли. Реєстратор також пішов. Ми, — ті, хто лишився,— стояли, ніхто не сідав; вона, Евербі, теж стояла, здорова дівчина, якій незворушність була до лиця, як і біль також, поки вона не рухалась, як от зараз. А може, то був не так біль, як сором.

— Там, у тій глушині, він не мав ніякої можливості, — мовила вона. — І я думала... Витягти його звідти хоч на тиждень минулого літа. А тоді цей рік, надто ще коли ви всі приїхали, і ледве я побачила Лусьєса, як одразу зрозуміла, що саме таким весь час хотіла б його бачити, тільки не знала, як йому це сказати, як його навчити. І я подумала, що коли він побуде з Лусьєсом бодай два-три дні, то, може...

— Авжеж, — сказав Бун. — Витонченість. — Він підійшов до неї, незграбний якийсь. Не пробував її цим разом обняти і навіть не торкнувся до неї. Він просто поплескав її по плечі, і здавалося, так само тверда була його рука, так само тяжка й нечутлива, як і Бучева, що з нею познайомилося щойно його власне плече. Але насправді вона була зовсім інакша. — Та вже нехай, — мовив він. — Кинь цим журитись, кажу тобі. Ти робила все, що могла. Так і треба було. Ходім-но.

На порозі знову з'явився офіціант.

— Ваш фурман у кухні, сер,— сказав він.— Він має щось важливе передати.

— Мій фурман? — вразився Бун.— Я не маю ніякого фурмана.

— Це Нед, — поспішив я пояснити, рушаючи перший.

Евербі пішла за мною, залишивши Буна наостанці. Офіціант провів нас до кухні. Нед стояв близенько біля куховарки, дебелої негритянки, що витирала посуд над зливальницею, і просторікував:

— Коли тобі за гроші йдеться, любонько, то я саме той... — Він побачив нас і в одну мить прочитав, що Бун має на думці: — Можете заспокоїтись. Він там у Посема. Що він цього разу накоїв?

— Що? — не зрозумів Бун.

— Це Отіс, — озвався я. — Нед його знайшов.

— Я його не губив і не знаходив, — сказав Нед. — То гончаки дядька Посема знайшли. Годину тому загнали його на деревце за курником, аж поки прийшов Лайк і зняв його відти. Зі мною він не хотів їхати. Він так наче зараз узагалі нікуди не збирається. Що він цього разу накоїв? — Ми йому розповіли. — А, то вона теж тут, — сказав він. І додав тихо: — Ги, ги, ги. — А далі: — Тоді його там уже не буде, коли я повернуся.

— А то б чому? — здивувався Бун.

— Хіба ви, бувши на його місці, так би там і сиділи? — мовив Нед. — Він же розуміє, що досі ця жіночка вже прокинулась і виявила свій збиток. Та й міс Ребу він досить довго знає і не має сумніву, що вона так чи так досягне до нього рукою, переверне догори ногами і витрусить того зуба, хоч би де він його заховав! Я сказав йому, куди їду на цьому мулі, а довідатись, коли приходить поїзд і скільки треба часу, щоб туди дістатись, — це він у будь-кого може. Хіба ви, маючи цього зуба, так би там і сиділи?

— Ну то добре, — сказав Бун. — Але що він з ним може зробити?

— Коли б це хтось інший, а не він, я б сказав, що в нього три можливості: продати його, сховати або віддати. Але що це він, то лишається дві: продати або сховати. Тільки якби про те йшлося, щоб його десь сховати, зуб і далі міг би собі любісінько стриміти в цієї жіночки в роті, — для Свистюка це було б усе одно. А щоб швидше продати золотого зуба, найкраще б повернутися до Мемфіса. Але ж знову: пішки до Мемфіса задалеко, а дістатись до поїзда (це коштувало б грошей — вони в нього, певно, є, та тільки його ж не приперли ще до стіни, щоб він витрачався) — то треба пройти через Посем, а тут хтось його міг би набачити. Тож друге найкраще місце, де можна швидше продати того зуба,— це завтрашнє біговище. Коли б це ви чи я, ми могли б завтра поставити зуба на якогось коня. Але він не з таких, що закладаються. Для нього це надто забарна справа, та ще

й непевна. Так що завтра на гонах саме буде пора його пошукати. Шкода, що я не знав про той зуб, коли мав Свистюка оце тільки-но в руках. Може, я того зуба витягнув би з нього! А тоді, коли б моє право, відвів би його вранці на станцію й передав містерові Сему Колдуелові, що проїжджатиме на захід поїздом о шостій сорок, і сказав би не випускати його з рук, аж поки зачиняться за ним двері першого ж арканзаського поїзда.

— Зможеш ти його завтра знайти? — спитала Евербі. — Я повинна його знайти. Він ще дитина. Я заплачу за зуба, я куплю Мінні другого такого. Але я повинна його знайти. Він скаже, що його не брав, що ніколи його й не бачив, але я повинна...

— Мабуть, — сказав Нед. — Я б на його місці теж так сказав. Спробую. Я приїду сюди вранці по Лусьєса, але певніше буде на полі перед самими гонами. — Він мовив до мене:— Люди вже заглядають до Посема на подвір'я, так наче між іншим, щоб переконатись, які це диваки ще вірять у цього коня. Отож, либонь, завтра матимемо нічого собі гурт. Вже пізно, і тобі пора спати, а я заберу цього мула до Посема й теж улаштую на ніч. Де твоя шкарпетка? Не загубив?

— У кишені, — відповів я.

— Гляди, щоб не загубилася. Бо друга від пари — ліва, а саму ліву носить — то певна невдача. — Він обернувся, але тільки до гладкої куховарки, і мовив: — Хіба що я передумаю і залишусь ночувати в місті. На коли ти готуєш сніданок, любонько?

— Саме на ту пору, як ти досить далеко, щоб його не зжерти,— відказала та.

— Ну то на добраніч усім,— мовив Нед і вийшов.

Ми повернулися до їдальні, де офіціант, уже в сорочці з короткими рукавами, без коміра й краватки, подав міс Ребі тарілку з свинячими котлетами, вівсянку, коржики й ожиновий джем — те, що ми мали на вечерю, тільки тепер воно вже було не гаряче й не холодне, а просто літнє,— сказати б, у дезабільє, як і офіціант.

— Ти поклала її спати? — запитала Евербі.

— Ага, — відповіла міс Реба. — Той малий сучий... — і урвала мову. — Пробач мені. Я думала, вже все знаю в своєму ремеслі, але мені й на гадку не спадало, щоб у котромусь моєму домі в когось украли зуба. Ненавиджу цих байстрючих шмаркачів. Вони як змієнята. Здорової змії не страшно, бо ти наперед знаєш, що її треба стерегтись, але отаке змієня вкусить тебе, ще й зубів у нього не помітиш. Де моя кава?

Офіціант приніс кави і вийшов. І тоді ця велика їдальня, де все було під покрівцями, враз перелюднилась, так наче щоразу, як Бун із Бучем опинялись у тих самих чотирьох стінах, усе множилося й більшало у розмірах, не залишаючи зовсім вільного місця. Він, Буч, уже знову побував у лікаря, чи ще десь, — носій бляшаної зірки, мабуть, добре знає, де йому не наважаться відмовити в дармовій чарці. Година стояла пізня, я вже втомився, аж тут його знов принесло. І раптом я збагнув, що він же й досі ще не показав себе, що ми тільки починаємо мати з ним клопіт, а він стояв у дверях, випинаючись, бликаючи очима, самовпевнений, бадьорий і трохи червоніший, ніж звичайно, його зірка на пропітнілій сорочці теж випиналася до нас, мовби жила своїм самостійним життям, бо він, Буч, носив її не як офіційний дозвіл на своє виняткове покликання, а як бойскаут носить відзнаку: і як виняткову, тяжко здобуту винагороду, і як емблему свого фаху, і як наперед дане розгрішення з усіх можливих учинків, що входять у містичну сферу його діяльності чи обіймаються нею. В цю мить Евербі хутко схопилася, мало не перебігла округ столу й сіла поруч із міс Ребою, на яку Буч тепер дивився й перед якою випинався. Саме тоді я поставив Буна щаблем нижче, бо вирішив, що найбільше клопоту в Евербі. Бун мав мороку тільки з Бучем, тоді як вона з ними обома.

— Ну-ну,— сказав Буч,— то це вся Каталпа-стріт перебралася на схід, до Посема?

Отож я спершу був подумав, чи не приятель він міс Реби або хоч один з клієнтів її закладу. Але якби навіть так, то він не пам'ятав її ім'я. Проте навіть в одинадцять років я досить уже навчився, щоб знати, що такі, як Буч, нікого не пам'ятають, хіба лиш у прикрій потребі, а чого він зараз потребував (тобто міг би використати), так це саме жінку, байдуже яку, аби більш-менш молода й миловида. Ні, він насправді цієї другої не потребував, одна вже-бо трапилась йому стежкою, як от левові, що починав битись за антилопу, певний своєї перемоги (над другим левом тобто), і він був би дурень, якби не спробував підкинути другу антилопу своєму суперникові — так собі, на щастя, сказати б. Тільки що міс Реба зовсім не була антилопа. Для Буча вона виявлялася третім левом. Але він сказав:

— Я бачу, наш Ласун не в тім'я битий. З якої б це речі ми з ним гризлися за один шмат м'яса, коли осьде другий достоту такий самий в усіх важливіших деталях, хіба, може, колір шкіри дещо інакший.

— Що це за один? — спитала міс Реба в Евербі. — Твій приятель?

— Ні, — відповіла Евербі, трохи аж скулившись, — занадто здорова дівчина, щоб скулюватись. — Ради бога...

— Вона тобі скаже, — втрутився Бун. — Вона вже не матиме приятелів. Їй уже їх не треба. Вона кидає заклад, змінить професію. Тільки ми програємо ці кінські гони, вона забереться кудись там і працюватиме посудомийкою. Спитай її.

Міс Реба подивилась на Евербі.

— Ради бога... — сказала Евербі.

— Що вам треба? — звернулася міс Реба до Буча.

— Нічого, — відповів Буч. — Анічогісінько. Ми з Ласуном трошки були завелися, але що тепер ви з'явились, усе стало на свої місця. Отож-бо чмих йому на безголів'я! — Він підступив і взяв Евербі за руку. — Ходімо. Бричка чекає надворі. Нехай їм буде просторніше.

— Поклич-но адміністратора,— наказала мені міс Реба.

Але мені не треба було навіть з місця рушати: коли б я приглянувся, то міг би побачити крайчик його одежини за дверима. Він одразу ж увійшов.

— Цей чоловік — представник закону? — запитала міс Реба.

— О, ми всі тут знаємо Буча, місіс Бінфорд, — заявив реєстратор. — У нього так багато приятелів у Пошемі, як ні в кого. Він-то, власне кажучи, з Гардвіка, наш Пошем іще не такий великий, щоб мати свого помічника шерифа. — Буйне тепло Бучеве ширилося й повивало клерка, запрошувало його досередини, ще не встиг він і порога переступити,— здавалося, мовби він, клерк, полетів стрімголов у ту середину і щез у ній, як миша в торбі січки. Але погляд Бучів був тепер холодний і гострий.

— Може, тим-то й не гаразд тут у вас, — вдався він до реєстратора. — Може, тим-то й нема у вас ніякого поступу, ніякого вдосконалення. Бо вам не вистачає тут представників закону.

— Ну вже, Буче,— озвався реєстратор.

— Це у вас так заведено, що перший-ліпший зайда з вулиці може тягти ваших жінок-постояльців, котра йому до вподоби, до найближчого ліжка? У вас тут готель чи бордель? — мовила міс Реба.

— Кого й куди тягти? — запитав Буч. — І чим тягти? Дводоларовим банкнотом?

Міс Реба підвелася.

— Ходімо,— звернулась вона до Евербі.— Ввечері звідси відходить поїзд до Мемфіса. Я знаю власника цього вертепу. Доведеться завтра з ним побалакати...

— Ну вже, Буче, — озвався реєстратор.

— Стривайте, місіс Бінфорд...

— Вертайся у вестибюль, Веджіле, — сказав Буч реєстраторові. — До листопада лише п'ять місяців, і кожної хвилини може прибути якийсь мільйонер з двома породистими гончаками, а там не буде нікого, хто показав би йому, де має розписатись. Іди. Ми тут усі свої.— Реєстратор вийшов.— Тепер дорога вільна, можемо...— Буч ізнов поклав руку Евербі на плече.

— Тоді я маю до вас одну справу, — звернулася міс Реба до Буча. — Вийдімо де-небудь, щоб ми були наодинці. Я маю щось вам сказати.

— А що саме? — запитав Буч. Вона не відповіла, мовчки рушивши до дверей. — Наодинці, кажете? А певно, чом би й ні. Коли я не зумію вдовольнити наодинці гарну дівоньку, радо пущу Ласуна на своє місце.

Вони вийшли. З жіночої вітальні нам не видно було їх у коридорі, і минула хвилина, може, й трохи більше, перш ніж міс Реба повернулася, ступаючи рівно й твердо, сама вродлива і спокійна; секундою пізніше з'явився й Буч. Він мовив:

— То це так? Ми ще побачимо.

Міс Реба рівною ходою підступила до нас і дивилась, як Буч іде коридором, навіть не оглядаючись у наш бік.

— Усе гаразд? — спитала Евербі.

— Так,— відказала міс Реба.— І з тобою теж,— звернулася вона до Буна. А тоді глянула на мене: — Боже!

— Що ти йому, в чорта, зробила? — запитав Бун.

— Нічого, — відказала вона через плече, бо саме дивилась на мене. — Я думала, що знаюся на всіх бордельних проблемах... Аж поки діти сюди не вплутались. Ти привела одного,— це вже до Евербі,— що вигнав хазяїна з дому, покрав усі вставні зуби й пива на чотирнадцять доларів; а тоді, наче цього було недосить, Бун Хогенбек привів другого, котрий зводить моїх дівчат на шлях бідності й чесноти. Я йду спати, а ви...

— То так, — урвав її Бун, — але що ти йому сказала?

— Як зветься те ваше місто? — спитала міс Реба.

— Джефферсон, — відповів Бун.

— Ви, городяни з усяких там Джефферсонів та Мемфісів, з усіма своїми великоміськими ідеями, на законі ви не дуже розумієтесь. Для цього вам би треба побувати в таких селищах, як ось це. Я знаю, бо сама в такому виросла.

Він — констебль. У Джефферсоні чи Мемфісі він пробуде тиждень, і ви його там навіть не побачите. Але тут, серед людей, що його обрали (більшість — чоловік дванадцять-тринадцять, що голосували за нього, і меншість — дев'ять, десять чи одинадцять, що цього не зробили і жалкують уже за цим, а як ні, то скоро жалкуватимуть), йому чхати на шерифа округи, і на губернатора, і на президента Сполучених Штатів — на всіх трьох, разом узятих. Бо він — баптист. Себто він спершу баптист, а вже потім законник. Коли він може бути баптистом і законником водночас, він буде. Але щоразу як закон лізе кудись не туди, законник знає, що може собі дозволити й де. Кажуть, добре вмів царювати старий фараон, тоді ще один у біблійні часи, що називався Цезар,— той теж незгірше вправлявся. Але побували б вони тут, приглянулися б хоч разок до нашого констебля з Арканзасу, Міссісіпі або Теннессі!

— Але звідки ти знала, хто він такий? — спитала Евербі. — Звідки ти взагалі знала, що тут такий є?

— Такі всюди є. Хіба я тобі не казала, що моє дитинство пройшло в отакій дірі, як ця, що я там жила, поки терпцю стало? Мені не треба знати, хто він такий. Досить, щоб цей лобур знав, що я знаю, з якої він братії. Я йду...

— То так, але що ж ти йому сказала? — не вдовольнявся Бун. — Може, воно мені придалося б.

— Нічого, кажу ж тобі, — відмовила міс Реба. — Якби я досі не навчилась давати раду цим огирям, що одною рукою за свою бляшку держаться, а другу в ширіньку запускають, то давно б уже з торбами пішла. Я сказала йому, що коли ще раз побачу тут його мармизу сьогодні ввечері, то пошлю цього телепня готельного розбудити тутешнього констебля й доповісти йому, що помічник шерифа з Гардвіка саме заскочив двох мемфіських проституток у пошемському готелі. Я йду спати і вам те саме раджу. Ходім, Коррі. Я обстоювала твою зневажену цноту перед цим готельним клерком, тож ти остерігайсь бодай уже на очах у нього.

Вони вийшли. Тоді Бун теж вийшов — мабуть, до парадних дверей, пересвідчитись, що й справді вже немає Бучевої брички. Аж тут раптом спала на мене Евербі, така здорова, здорова дівчина, й зашепотіла хутко:

— В тебе нічого немає з собою, правда? Одежі на змінку? Ти все в тій самій, відколи з дому.

— А що з цією не гаразд? — запитав я.

— Я хочу її випрати, — сказала вона. — Твою білизну, шкарпетки, сорочку. І оту шкарпетку, що в ній верхи їздив. Ходи скинеш це все.

— Але ж мені нема в що перевдягтись.

— То нічого. Ти можеш лягати. Все буде готове на ранок. Ходи.

Вона стояла за дверима, поки я роздягався й просував їй крізь шпарину в дверях сорочку, білизну, шкарпетки, і ту «верхову» шкарпетку, тоді сказала мені «На добраніч», і я зачинив двері й ліг на ліжко; і все-таки щось лишилось недокінчене, чого ми ще не зробили, чому не вділили уваги: пильна, сувора, завзята змова пошепки, таємна передгонова нарада про завтрашню стратегію. Аж урешті я збагнув, що, відверто кажучи, ніякої стратегії ми зовсім і не маємо, що нам нема чого планувати й нема кому. Кінь, що невідомо чий (хіба що Нед справді-таки це знає), якщо взагалі хтось на нього має права; кінь, про минуле якого ми знаємо тільки те, що він кожного разу пробігав дистанцію саме впору, аби бути другим; кінь, якого завтра маємо виставити на гони, що відбудуться невідомо де, проти коня, що його ніхто з нас ніколи не бачив і що саме існування його (як на нас) треба брати на віру. Аж урешті я збагнув, що з усіх людських справ кінські гони і люди, зацікавлені в них, чи до них причетні, якнайбільшою мірою суть у руках божих. Тоді ввійшов Бун; я вже був у ліжку й засинав.

— Куди це ти подів свою одежу? — запитав він.

— Евербі взяла випрати, — відповів я.

Він уже скинув штани й черевики і простягав руку загасити світло, а тепер нараз застиг нерухомо.

— Хто́ ти сказав?

Я прочуняв уже цілком, та було запізно. Я лежав безрушно, заплющивши очі.

— Яке ім'я ти сказав?

— Міс Коррі.

— Ти сказав якесь інше. — Я відчував, що він дивиться на мене. — Ти назвав її Евербі. — Я відчував, що він дивиться на мене. — Отже, вона відкрила тобі своє справжнє ім'я. — І додав, зовсім лагідно: — А хай йому чорт! — І я побачив крізь стулені повіки, як кімнату поглинула темрява, потім заскрипіло ліжко, коли він лягав — під ним завжди скриплять ліжка, бо його таки чимало, я це чув щоразу, як спав із ним, відколи пам'ятаю: раз чи двічі вдома, коли тато кудись їхав і Бун зоставався в домі, щоб мамі не було страшно, у міс Беленбо дві ночі тому, і в Мемфісі минулої ночі, аж тут пригадав собі, що я не з ним спав у Мемфісі, а з Отісом.

— На добраніч, — сказав він.

— На добраніч, — відказав я.

X

Потім настав ранок, настало завтра — той самий день, коли я вперше в житті мав брати участь у справжніх кінських перегонах (і вигравши їх, дати змогу Бунові й Недові — і собі теж, хоч я й так був у безпеці, недоторканний: не тільки дитина, а й член сім'ї — вільно повернутись додому, не з почестями, мабуть, і таки не без втрат, але ж повернутись), до яких провадили нас усі ці викрути й шахрайства, й махлярства, й шарпання (які інші провини пояснювались — ну добре, спричинювались — цією простою, справді випадковою і, власне, безневинною крадіжкою дідусевого автомобіля, я вже не знав); отже, той день прийшов.

— То вона тобі відкрила своє справжнє ім'я,— озвався Бун.

Розумієш, уже було надто пізно, — вчора ввечері я був напівсонний і прохопився ненароком.

— Так, — відказав я і раптом збагнув, що це ж зовсім неправда: вона нічого не казала мені, вона навіть не знала, що я знаю, що я називаю її Евербі від недільного вечора. Але вже було запізно. — Тільки ти мусиш пообіцяти, — сказав я. — Не їй, а мені пообіцяти. Що ніколи не скажеш його вголос, поки вона перша не скаже.

— Обіцяю, — відказав він. — Я ніколи ще не брехав тобі, тобто в чомусь поважному. Я маю на увазі... Що я не... Гаразд. Обіцяю тобі. — Тоді він знову сказав, як ото ввечері, лагідним і мало не враженим голосом: — А хай йому чорт!

Моя одежа — сорочка, шкарпетки, білизна і та «верхова» шкарпетка, — все випране й випрасуване, гарненько складене,— лежала на стільці за нашими дверима. Бун передав її мені.

— Маючи чисту одіж, ти мусиш тепер скупатись,— сказав він.

— Ти ж у суботу вже присилував мене купатись, — відмагався я.

— У суботу ввечері ми ще були в дорозі. До Мемфіса ми приїхали тільки в неділю.

— Ну то в неділю, — не здавався я.

— А сьогодні вівторок. Два дні.

— Лише один день. Дві ночі, але день один.

— Ти подорожував від неділі, — сказав Бун. — На тобі два шари бруду.

— Вже майже сьома. Ми спізнимося на сніданок.

— Викупатись ти встигнеш, — сказав він.

— Мені треба одягтись, щоб подякувати Евербі за прання.

— Перше викупайсь.

— Але я замочу перев'язку.

— Заклади собі руку за шию,— порадив Бун.— Усе одно ж ти цю руку не митимеш.

— А чого ти сам не купаєшся?

— Не про мене мова, а про тебе.

Отож я пішов до ванної, скупався, одягся й рушив до їдальні.

Нед таки мав рацію. Учора ввечері тут тільки один стіл був накритий для відвідувачів — для нас тобто. Тепер тут було душ сім-вісім, самі чоловіки (але зовсім не чужі, не прибульці якісь; власне, то лише ми, не тутешні, не знали їх. Жоден з них не прибув сюди в пульмані, маючи на собі шовкову білизну, а в зубах дорогу сигару — в середині травня ми зовсім не відкривали космополітичного зимового спортивного сезону в Пошемі. Дехто був у комбінезоні, всі, крім одного, без краваток — люди такі самі, як і ми, тільки що вони жили тут, мали такі самі пристрасті й надії, і говірка їхня була така сама, і тішилися вони — Буч, власне, теж — нашим спільним невід'ємним конституційним правом на свободу волі і приватну ініціативу, завдяки чому наша країна стала такою, як вона є, і в згоді з чим вони оце влаштовували приватні кінські перегони між двома місцевими кіньми. І якби хто-небудь, якась громада або особа, хоча б навіть із сусідньої округи, спробував у це втрутитись, змінити що, або зупинити, або бодай узяти участь у перегонах якось інакше, аніж закладаючись на того чи того коня, — ми всі, прихильники обох коней, підвелися б дружно як один і дали б зухвальцеві належну відсіч). Окрім офіціанта, я ще побачив служницю у фартусі — вона саме виходила через двері на двобічних завісах до буфету чи кухні, — а за нашим столом двоє чоловіків (один з них у краватці) розмовляли з Буном та міс Ребою. Евербі, однак, не було тут, і на мить, на секунду, мені спала нестямна думка, що Буч таки підстеріг її і захопив силою, вистежив у коридорі, може, тоді, як вона несла стільця до наших з Буном дверей, щоб скласти мою одежу. Але тільки на секунду, бо занадто вже це було фантастично — якщо вона ввечері прала мені, то, мабуть і навіть певне, собі — а то ще міс Ребі — вже й зовсім допізна прала, і отже, тепер мусить іще спати. Я підійшов до столу, а один з чоловіків озвався:

— То цей хлопець має на ньому їхати? У нього такий вигляд, наче його перев'язали, щоб битись навкулачки.

— Еге ж, — мовив Бун, підсунувши до мене полумисок із шинкою, коли я сів. Міс Реба подала мені яйця з вівсянкою.— Він порізався, як лущив горіхи вчора ввечері.

— Хе-хе, — засміявся чоловік. — Як там не є, а кінь цього разу матиме легшого верхівця.

— А певно, — сказав Бун. — Хіба що він поїсть усі ножі, виделки й ложки, поки ніхто не бачить, а на закуску ще й тагана вкине.

— Хе-хе, — засміявся чоловік. — Судячи з того, як він біг тут минулої зими, то йому треба щось геть інше, а не легшого верхівця. Але це, либонь, секрет, атож?

— А певно, — сказав Бун. Він знов уже їв. — Коли б у нас і не було секрету, ми б мусили вдавати, що він є.

— Хе-хе, — засміявся чоловік, і обоє незнайомців підвелися. — Ну що ж, бажаємо щастя. Може, це так само коневі стане в пригоді, як і легший верхівець.

Підійшла служниця — принесла мені склянку молока й тарілку з гарячими коржиками. Це була Мінні, в чистому фартусі й чепці, — міс Реба її позичила або ж винайняла готелеві в поміч. Лице Мінні й досі мало такий вираз, наче їй завдано непрощенної образи, хоч вона вже заспокоїлася і стихла. Видно було, що вона відпочила, навіть і спала трохи, тільки простити нікому ще не простила. Обоє чоловіків відійшли собі.

— Бачиш? — сказала міс Реба, ні до кого не звертаючись.— Нам треба тільки мільйон доларів і ще знати, на якого коня поставити.

— Ви ж чули, що казав Нед у неділю ввечері, — мовив Бун. — І повірили йому. Тобто вирішили повірити. Зі мною було інакше. Коли цей триклятий автомобіль зник і нам зостався лише кінь — я мусив Недові повірити.

— Гаразд уже,— сказала міс Реба.— Не переживай так дуже.

— А ти теж заспокойся, — звернувся Бун до мене. — Вона пішла на станцію — може, собаки знов його поплутали ввечері й Нед привів його до поїзда. Принаймні так вона сказала...

— То Нед знайшов його? — спитав я.

— Ні, — мовив Бун. — Нед зараз сидить у кухні. Можеш спитати в нього — принаймні так вона сказала. Авжеж. А втім, можеш і похвилюватись трохи. Міс Реба врятувала тебе від того бляхмана із зіркою, але ж є ще другий, як його там?.. Колдуел... Він на вранішньому поїзді сьогодні.

— Про що це ви балакаєте? — запитала міс Реба.

— Ні про що, — відказав Бун. — Мені вже ні про що балакати. Я виходжу з гри. Тепер Лусьєс має суперниками бляхмана й того другого, що в залізничному кашкеті.

Я вже вставав з-за столу, бо знав тепер, де вона.

— То ти вже поснідав? — запитала міс Реба.

— Дай йому спокій, — мовив Бун. — Він закоханий.

Я перейшов через хол. Може, Нед мав рацію, і для кінських перегонів досить двом коням знайтись у межах десяти миль один від одного й мати час на ті перегони, а чутка сама вже розійдеться. Хоча до жіночої вітальні вона ще не досягла. Коли я думав, що плач личить Евербі, то це, мабуть, тому, що вона здорова дівчина, здатна виплакати, скільки їй треба, і при тому в неї на обличчі стає місця, щоб усі ті сльози висохли. Вона сама сиділа в жіночій вітальні й плакала, втретє — ні, вчетверте, коли рахувати ті два рази в неділю вночі. Врешті тебе починав брати подив: але ж чому? Ніхто-бо її не примушував їхати з нами, і вона могла першим-ліпшим поїздом повернутись до Мемфіса. А проте вона була тут і, отже, тут хотіла бути. І все-таки вона плакала, вдруге, відколи в Пошемі. Мені здавалося — навіть якщо маєш так багато сліз, однаково не варт їх марнувати на Отіса. Отож я сказав:

— З ним нічого не сталося. Нед його сьогодні знайде. Дуже дякую, що ви мені випрали одежу. А де містер Сем? Я думав, що він приїде цим поїздом.

— Він мусив повернутись до Мемфіса і там перевдягтися, — відповіла вона. — Йому ж не можна йти на кінські перегони у формі. Він приїде вдень товарняком. Я не знаю, де поділась моя хусточка...

Я знайшов їй ту хусточку.

— Може, вам би краще вмити лице, — сказав я. — Коли Нед його зловить, він відбере в нього зуба.

— Це не через зуб, — відказала вона. — Мінні я куплю другий. Це... Він не мав ніякої можливості. Він... Ти обіцяв своїй матері, що ніколи не братимеш чужих речей?

— Такого ніхто нікому не обіцяє, — сказав я. — Чужих речей просто не беруть.

— Але ти пообіцяв би, якби вона попросила?

— Вона такого не просила б. Чужих речей не беруть.

— Правда, — сказала вона. І далі: — Я не залишуся в Мемфісі. Вранці на станції я розмовляла з Семом, і він теж каже, що це добра думка. Він може знайти мені роботу в Чатанузі чи ще десь. Але ти лишатимешся в Джефферсоні, то, може, я написала б тобі листівку із своєю адресою, і тоді, якби ти надумав...

— Добре, — сказав я. — Я напишу вам. Ходімо. Вони ще снідають.

— Але ти ще не все про мене знаєш. Ти навіть уявити собі не можеш.

— Я знаю, — сказав я. — Ви Евербі Корінтія. Я називаю вас так уже два чи три дні. Справді. Це від Отіса. Але я нікому не скажу. Тільки я не розумію, чому критися.

— Чому? Таке старомодне селюцьке ім'я! Можеш ти уявити, щоб хтось там у Реби сказав: «Гукніть-но Евербі Корінтію»? Та вони б осоромилися. Луснули б зі сміху. Я думала змінити його на Івонну, Біллі або Кен. Але Реба сказала, що й Коррі згодиться.

— Дурниці, — заявив я.

— Ти гадаєш, воно непогане? Ану, скажи його вголос. — Я сказав. Вона прислухалась. Потім ще слухала, наче сподіваючись на відлуння.— А й правда,— мовила вона.— Нехай воно тепер і буде.

— Тоді ходіть снідати,— сказав я.— Я мушу йти, на мене чекає Нед.

Але Бун увійшов перший.

— Там забагато людей зібралося, — сказав він. — Може, мені не треба було казати тому дідькові, що це ти будеш на коні.— Він подивився на мене.— Може, мені взагалі не треба було випускати тебе з Джефферсона. — В глибині кімнати за портьєрою були невеликі двері. — Ходім, — сказав він.

За дверима був інший коридор, а далі ми вийшли до кухні. Дебела куховарка знову стояла біля зливальниці. Нед за столом далі просторікував, докінчуючи сніданок.

— Коли я залицяюся до когось, то це не порожні собі балачки. З них може бути й пожиток... — Він урвав мову й одразу підвівся, звертаючись уже до мене: — Готовий? Нам з тобою пора за місто. Забагато тут усяких понасходилося. Якби всі вони мали гроші й усі заклалися, та ще й не на того коня, що виграє, а ми мали б досить грошей покрити їхні заклади і знали, на якого коня ставити, то нині ввечері ми не тільки автомобіль забрали б до Джефферсона, а й геть цілий Посем із собою, і, може, влагіднили б серце хазяїнові. Він ніколи ще не мав міста під орудою, і це йому могло б і сподобатись.

— Стривай-но, — озвався Бун. — Хіба нам не треба обдумати якогось плану?

— Єдиний, хто потребує плану, це Вихор, — відказав Нед. — І весь цей план — випередити того коня й так бігти, аж поки не скажуть зупинитись. Але я розумію, що ви маєте на думці. Перегони будуть на біговому полі полковника

Лінскомба. Перший забіг о другій годині. Це чотири милі відси. Ми з Вихром і Лусьєсом будемо там за дві хвилини до початку. А вам краще бути раніше. Найкраще рушити туди, як тільки містер Сем прибуде тим товарняком. Це вже такий у вас із ним план — дійти до біговища саме вчасно, щоб поставити гроші, ну і, звісно, мати ті гроші, коли туди дійдете.

— Стривай, — сказав Бун. — А як же з автомобілем? На якого чорта нам ті гроші, коли доведеться вертати додому без...

— Не сушіть собі ним голови. Хіба ж я не казав вам, що ті хлопці мають вертати додому так само сьогодні ввечері?

— Які хлопці? — запитав Бун.

— Еге ж, сер. У тім-то й закарлюка з різдвом, що воно тільки до нового року.

Ввійшла Мінні, несучи тацю з брудним посудом, — брунатна спокійна маска, трагічно невситна й невтішна.

— Слухай-но, — звернувся до неї Нед, — ти б усміхнулася мені ще раз, аби я затямив розміри — а то ж як його інакше припасувати того зуба, коли я принесу ввечері?

— Не давайся на підмову, дівонько, — сказала гладка куховарка. — Може, на ці міссісіпські зальоти хтось там у них і ласиться, але не тут, не в нас у Теннессі. І вже ж не в цій кухні.

— Але чекай же,— знову звернувся Бун до Неда.

— То вже ви почекайте — на містера Сема, — мовив Нед. — Він вам розповість. А поки ми з Лусьєсом вигравати-мем перегони, ви з містером Семом, може, пошукали б серед людей Свистюка із тим зубом.

В Неда була цим разом дядькова Пошемова бідка, запряжена мулом. І він мав рацію: маленьке сільце змінилося впродовж ночі. Не те, щоб аж так багато людей з'явилось, більше ніж учора, — ні, іншою стала, власне, сама атмосфера, якесь мало не пожвавлення запанувало, і я вперше насправді зрозумів, що це ж за кілька годин братиму участь у кінських перегонах, і раптом відчув гострий смак слини на язиці.

— Ти ввечері наче казав, що Отіс утече, поки ти вернешся з міста, — озвався я.

— А він і втік, — мовив Нед. — Тільки недалеко. Нема ж йому куди втікати. Вночі гончаки двічі зчиняли гавкіт десь коло комори. Вони, як і люди, зразу його розкусили. Коли оце я пішов уранці, то він, либонь, приволікся на сніданок.

— А що, як він продасть зуба раніше, ніж ми його зловимо?

— Я вже метикував над цим, — мовив Нед. — Він не продасть. Не знайде покупця. Якщо він не прийде снідати, Лайк візьме гончаків і знов зажене його на дерево, а тоді скаже йому, що як я вчора ввечері повернувся з Посема, то розповідав, що один чоловік у Мемфісі давав цій дівчині двадцять вісім доларів за зуба, готівкою. Він повірить. Якби це було сто доларів чи й п'ятдесят, він би не повірив. А в таку чудну цифру, як двадцять вісім доларів, повірить, і головне тому, що це здасться йому замало, мовляв, той мемфісець хотів ошукати Мінні. А коли він спробує продати його надвечір на цьому біговищі, йому й стільки не дадуть, так що він хоч-не-хоч муситиме зачекати з ним до Мемфіса. Отож можеш не сушити собі голови тим зубом, вистачить з тебе гонів. Тобто, власне, останніх двох забігів. Бо перший ми програємо, тож у тебе на один клопіт менше.

— Що? — здивувався я. — А це чому?

— Як то чому? Нам же треба виграти тільки в двох забігах.

— Але ж навіщо програвати в першому? Чого б уже зразу не вийти наперед, коли поталанить?..

Із півхвилини, може, Нед їхав мовчки.

— Морока з цими гонами, що в них забагато різних речей перемішалося.

— Забагато чого?

— Та всякого там. Забагато людей. Забагато забігів. Коли б це був один забіг, щоб за одним разом, і десь там під кущами, де нікого не було б, опріч нас із тобою, та Вихра, та того другого коня з верхівцем, то воно б і гаразд. Бо ж ми вчора пересвідчилися, що раз Вихра зможемо примусити бігти. Тільки тепер йому треба пробігти тричі.

— Але ж той мул біг у тебе щоразу, — зауважив я.

— Цей кінь — не той мул, — сказав Нед. — Жоден кінь не може зрівнятися з тим мулом, та й з будь-яким мулом. А цей кінь, що від нього тепер усе залежить, навіть менш тямкий за іншого коня. Тож бачиш, як воно складається. Ми знаємо, що я зможу примусити його бігти раз, і надіємось, що зможу примусити його бігти двічі. Але не більше. Ми тільки надіємось. Тож не можна ризикувати тим єдиним разом, якого ми *певні*, аж до конечної потреби. Так що найбільше ми можемо мати це два рази. А коли вже один програвати, байдуже який, то краще програти той, наука з якого придалася б нам надалі. Тобто перший раз.

— Ти казав про це Бунові? Щоб він не...

— Нехай собі програє на першому забігові — либонь же, він не поставить зразу всі гроші, що нашкребли йому ті

панії. Як я добре зрозумів міс Ребу, то він цього не думає робити. Надії на два дальші забіги тим тільки збільшаться. Та й ми можемо, як прийде час, сказати йому все що треба. Тож-бо ти...

— Я не про це. Я про хазяїнів...

— Хіба ж я тобі не казав, що воно все до того йдеться? Можеш не клопотатися цим. Я не кажу тобі викинути гони з голови, бо цього ти не можеш. Але виграшем перестань клопотатися. Думай лиш про те, чого Вихор тебе навчив учора. Більше нічого тебе не обходить. Решту я беру на себе. Шкарпетку свою маєш?

— Маю, — відповів я.

Одначе їхали ми зовсім не до дому дядька Пошема, навіть і не в той бік.

— У нас є своя приватна стайня на час гонів, — пояснив Нед. — Лощовина із струмком, що належить одному з посемської церковної громади. Це менш як за півчверті милі від біговища і там ніхто чужий не морочитиме нам голови. Дядько Посем з Лайком повели туди Вихра зразу після сніданку.

— Біговище, — сказав я.

Звичайно, тут мусить бути біговище. Я ні разу про нього не подумав. А коли й спадало це мені на думку, то хіба так, що хтось приїде на тому другому коні чи приведе його і гони відбудуться просто на пасовиську дядька Пошема.

— Авжеж, — підтвердив Нед. — Справжнє біговище, тільки трохи менше звичайного, на півмилі завдовжки, і немає там трибун, ані лотків з пивом та віскі, як то годиться, коли хто хоче влаштовувати в себе кінські гони. Це на пасовиську полковника Лінскомба, власника другого коня. Ми з Лайком учора ввечері ходили на нього дивитись — тобто не на коня, а на біговище. Коня я ще не бачив. Але сьогодні матимем нагоду подивитись на нього, бодай хоч іззаду. Тільки нам треба, щоб у другій половині двох забігів саме той кінь дивився ззаду на Вихра. Тож я маю перебалакати з хлопцем, котрий на тому коні їхатиме. Кольоровий хлопець, Лайк його знає. Я хочу з ним так побалакати, щоб він тільки опісля здогадався, про що була мова.

— Ага, — озвався я. — Але як це?

— Перше доберімся туди, — відказав Нед.

Ми їхали далі, місцевість довкола була мені, звісно, незнайома. Напевне, ми проїздили через плантацію полковника Лінскомба чи когось там іншого — широкі рівненькі поля бавовнику й кукурудзи, що саме паростилися, дбайливо огороджені пасовиська, хатини орендарів, склади для бавовни

край полів; я вже бачив комори й стайні, десь тут-таки мав бути рівненький білий овал невеликого біговища; ми — Нед, власне, — звернули на ледь помітний путівець і рушили до гайка. Ось тут він був, цей буковий гайок над струмком, безлюдний і затишний, навіть таємничий, коли нам треба. Лайк стояв біля голови Вихра, коня було почищено й витерто, він аж полискував у мерехтливому світлі; другого мула прив'язано трохи далі, а на сідлі, що його Лайк прилаштував під деревом, сидів дядько Пошем — своїм контрастом чорного з білим драматичний і навіть величавий, принц і службист в ореолі своїх достойних дозвільних літ,— і всі чекали на нас. Але наступної миті я зрозумів, що це не так: вони всі чекали на мене. І якраз у цю часину, коли ми з Вихром стояли менш як за тисячу футів від біговища (вже не кажучи про те, що ми вдихали те саме повітря) і коли до початку перегонів лишалося трохи більше, як десята частка тієї тисячі, рахуючи у хвилинах, — якраз тоді я гостро відчув, що не тільки моя й Вихрова доля з'єдналися, але що обоє ми несли на собі тягар долі решти наших, а власне Буна й Неда, бо ж від нас двох залежало, на яких умовах зможуть вони повернутись додому, якщо взагалі зможуть — містичний примус, що ним не повинні б обтяжувати плечі одинадцятирічного хлопця. Може, саме тому я й не зауважував нічого, хоч і дивився, а бачив лише те, що Лайк передав повіддя Вихра дядькові Пошему, тоді підійшов і взяв нашу гнуздечку, і Нед спитав: «Переказав йому все як слід?» — на що Лайк відповів: «Так, добродію». І Нед сказав мені: «Чого ти не візьмеш Вихра від дядька Посема, щоб йому не вставати?» — і я це зробив, залишивши Неда з Лайком біля бідки; а потому Нед підійшов до нас, Лайк же випряг мула, підв'язав мотузки й посторонки, і припнув його там, де був другий мул, і теж підійшов до нас. Нед присів навпочіпки біля дядька Пошема й звернувся до старого:

— Розкажіть-но ще раз про ті двоє гонів минулої зими. Ви казали, що нічого тоді не сталося. То як це нічого?

— Ага, — мовив дядько Пошем. — То були гони з трьома забігами, як от і тепер, тільки щоразу вистачало й двох забігів. У третьому потреби вже не було. А може, хтось утомлювався.

— Утомлювався сягати до кишені, мабуть,— докинув Нед.

— Може, — не заперечив дядько Пошем. — Першого разу цей ваш кінь розігнався зарано, а другого — запізно. А може, це батіг уперіщив його першого разу зарано, а другого запізно. Та хоч би там як, а попервах ваш кінь

вихопився наперед, і то добре, і так обійшов перший круг, навіть коли вже батіг перестав йому дошкуляти, як ото, бува, і кінь, і людина шмаганину сприймають тільки до часу, а далі вже хоч гопки стань, їм однак. Тоді вони вийшли на зворотну пряму, і ваш кінь начебто побачив порожнє біговище перед собою і мовив: «Це не гречно, я ж тут у гостях», і сповільнив ходу, щоб бути десь так на рівні коліна другого верхівця, котрий на полковниковім коні, і так і біг уже, аж поки сказано йому зупинитись. Другим разом ваш кінь почав так, немов ще не скінчив першого забігу, і все чемно й гречно тримав голову при коліні полковникового хлопця, і так до останнього кругу й другого повороту, коли цей мемфіський хлопець уперіщив його вперше, та вже запізно, бо, рвонувшись учвал, він знов побачив тільки порожнє біговище.

— Але не запізно, щоб налякати Маквіллі, — втрутився Лайк.

— І дуже його налякав? — запитав Нед.

— Доволі, — відповів Лайк.

Нед і далі сидів навпочіпки. Він, мабуть, трохи поспав цю ніч, хоч собаки й заганяли раз по раз Отіса на дерево. Але на виспаного він не скидався.

— Гаразд, — сказав Нед до мене. — Ви з Лайком пройдіться тим часом до їхньої стайні. Все, що тобі треба, це приглянутись до коня, з яким ти змагатимешся надвечір. Щодо решти, то балакатиме Лайк, а ти тільки не оглядайся, як будеш вертатись.

Я навіть не спитав його, чому це, — та він би й не сказав мені. Йти було недалеко: ми поминули рівненьке півмильове біговище з поруччям, пофарбованим на біле,— от де, думаєш, як приємно бути багатим! — і вийшли до клунь і стайні. Ця стайня була така, що якби її кузенові Зеку на ферму, кузина Луїза напевне скомандувала б усім перебратися туди жити. Ніде не видно було ані душі. Не знаю, чого я сподівався — може, нових аматорів кінських перегонів у комбінезонах і без краваток, щоб сиділи навпочіпки під огорожею і жували тютюн, так само як у готельній їдальні за сніданком? Але, може, було ще зарано — тим-то, мабуть, Нед і послав нас. Ми — Лайк попереду — неквапливо ступили в коридор; стайня була така ж велика, як і наша в Джефферсоні, закладена заради скромного зиску, тільки ця куди чистіша; по один бік містилася комора для упряжі, а по другий щось таке, що мало б бути конторою, як і в нас; у глибині приміщення негр-конюх чистив стійло, а хлопець, що на зріст, за віком і кольором шкіри міг би бути Лайковим близнюком, недбало

розкинувся на в'язці сіна під стіною. Побачивши нас, він промовив до Лайка:

— Здоров, синашу. Коня шукаєш?

— Здоров, синашу, — так само привітався й Лайк. — Шукаю двох. Ми думали, що, може, тут у вас і другий кінь.

— Ти хочеш сказати, що містер Ван-Тоск іще не приїхав?

— Він і зовсім не приїде, — відказав Лайк. — Цим разом хтось інший виставляє Гнідаша. Один білий на ім'я містер Бун Хогенбек. А цей білий хлопець буде верхівцем. Це Маквіллі, — пояснив він мені.

Маквіллі приглядався до мене цілу хвилину. Тоді підійшов до дверей контори, відчинив їх, щось там сказав усередину і відступився, даючи дорогу білому чоловікові («Тренер,— прошепотів мені Лайк.— Містер Волтер»), який вийшов і сказав:

— Доброго ранку, Лайку. Де це ви заховали того коня? Хіба, може, хочете нам фортеля якого втнути?

— Ні, сер, — відказав Лайк. — Мабуть, його ще не вивели з міста. Ми думали, що його сюди пошлють. Отож і прийшли глянути.

— Це ви пішки від Посема?

— Ні, сер, ми приїхали на мулах.

— А де ж ви їх припнули? Щось я нічого не бачу. Може, покрили їх тою самою фарбою-невидимкою, що й коня, коли вивели його вчора з багажного вагона?

— Ні, сер. Ми доїхали до пасовища й там пустили їх самопасом. А сюди вже пішака добулися.

— Ну що ж, як уже прийшли ви побачити коня, то щоб не задурно ноги збивали. Виведи його, Маквіллі, нехай глянуть.

— Хоч при цій нагоді гляньте на Акрона спереду, — мовив Маквіллі. — Ті, хто їздив на Гнідашу, цілу зиму оглядали Акронів зад, але ніхто ще не бачив, який він спереду.

— Ну, то цей хлопець принаймні почне тим, що побачить його з лиця. Як тебе звуть, хлопче? — Я сказав йому. — Так ти нетутешній?

— Ні, сер. Я з Джефферсона, штат Міссісіпі.

— Він приїхав з містером Хогенбеком, що тепер виставляє Гнідаша, — пояснив Лайк.

— Ага,— мовив містер Волтер.— Цей містер Хогенбек купив коня?

— Не знаю, сер, — відповів Лайк. — Містер Хогенбек виставляє його.

Маквіллі вивів коня, і разом з містером Волтером вони стягли з нього чапрак. Кінь був вороний, більший за Вихра, але дуже вражливий. Виходячи, він бликав білками очей і щоразу, як хтось близько підступав чи говорив, пригинав вуха, а одну задню ногу тримав наче напоготові, щоб хвицнути. Містер Волтер і Маквіллі, обоє, говорили щось до коня, шепотіли і не спускали з нього пильного погляду.

— Гаразд, — мовив містер Волтер. — Напій його та відведи назад.

Ми пройшли за ним до дверей.

— Та ти не дуже хнюпся, — звернувся він до мене. — Врешті, це ж тільки перегони.

— А й справді, сер, — погодився Лайк. — Так і говориться. Вельми вдячні, що дозволили глянути на коня.

— Дякую, сер,— сказав я.

— На все добре, — попрощався містер Волтер.— Не примушуйте мулів надто довго чекати. Побачимось надвечір, на початку перегонів.

— Ні, сер, — сказав Лайк.

— Так, сер, — сказав я.

Ми пішли знов попри стайню і біговище.

— Пам'ятай, що нам казав містер Маккаслін,— озвався Лайк.

— Містер Маккаслін? — здивувавсь я. — О, звичайно. — Я й цього разу не спитав: «Що?» Бо я, здається, вже знав. А може, я не хотів повірити, що знаю, не хотів повірити, що, маючи тільки одинадцять років, можна так далеко зайти в болісній втраті ілюзій; може, якби я спитав «що?», тим самим визнав би, що їх ще маю.— Це недобрий кінь,— сказав я.

— Він наполоханий, — озвався Лайк. — Так містер Маккаслін сказав учора ввечері.

— Учора ввечері? — перепитав я.— Я думав, що ви ходили на біговище дивитись.

— Чого б він мав на біговище дивитись! Біговище ж не рухається. Він ходив на коня поглянути.

— Поночі? Хіба в них нема сторожа і хіба стайню не замикають на ніч?

— Коли містер Маккаслін поклав щось зробити, він таки зробить, — сказав Лайк. — Ти ще в цьому не переконався?

Отож ми — я, власне, — не оглядалися. Ми вийшли до нашого сховиська, де Вихор, тобто Гнідаш, і двоє мулів переступали з ноги на ногу й помахували хвостами під мерехтливим затінком, де Нед сидів навпочіпки біля сідла дядька Пошема, а ще один чоловік присів по той бік струмка,

теж негр. Я майже впізнав його, — звідкись його знав, десь бачив чи щось таке, — ще до того, як Нед сказав:

— Це Бобо.

І враз усе стало на свої місця. Він був теж Маккаслін, цей Бобо Бічем, кузен Лукеса, Лукеса Квінтеса Кераерса Маккасліна Бічема, про якого бабуся казала, що він виглядом (і поведінкою теж: так само-бо зухвалий, затятий і нетерпимий) був викапаний старий Лусьєс, окрім кольору шкіри (бабуся знала старого Лусьєса з розповідей своєї матері). Бобо був ще одним Бічемом, що не знав матері, — його виховувала тітка Тенні, аж доки поклик широкого світу зборов його і він вибрався до Мемфіса три роки тому.

— Бобо працював у чоловіка, що володів Вихром, — пояснив Нед. — Він прийшов подивитись, як кінь бігтиме.

Тепер уже таки все стало на свої місця, з'ясувалася та остання справа, що непокоїла нас — власне, мене: Бобо напевне знав, де автомобіль. А може, він у нього навіть і був. Але ні, бо тоді Бун з Недом без зайвих балачок забрали б у нього машину, та й квит. І раптом я збагнув, чому саме ні: я не хотів, щоб так було. Якби ми могли дістати назад свій автомобіль, просто сказавши Бобо його пригнати, і то швидко,— то нащо ми тут? Навіщо тоді нам увесь цей клопіт і хвилювання? Цей камуфляж і маскарад з Вихром, якого поночі проваджено через мемфіські нетрища; цей безпардонний вжиток жіночої зваби й протекції, щоб роздобути від залізниці цілий багажний вагон, яким треба було довезти Вихра до Пошема; не кажучи вже про інше: що ми мусили давати раду з Вучем і зубом Мінні, що ми вдерлися в домівку дядька Пошема й загидили її, що ми були невиспані, і (справді!) затужили за домом, і не мали (це знов я) білизни на змінку; усі ці зусилля, змагання й шахрайства, щоб виставити на перегони коня, який нам і не належав, щоб повернути собі в такий спосіб автомобіль, на який, зрештою, ми теж не мали жодних прав, — навіщо це все, коли для того, щоб знову дістати автомобіль, нам досить послати по нього когось із наших хлопців-негрів? Ти розумієш, до чого це я? Якщо перемога в сьогоднішніх гонах не мала істотної ваги; якщо Вихор і я не були останньою розпачливою заслоною для Буна й Неда від татового гніву, а може, й від поліції, яку тато послав; якщо, не вигравши гонів або й не беручи в них участі, Нед з Буном могли повернутись до Джефферсона (що був єдиною домівкою, яку мав Нед, і єдиним середовищем, в якому Бун міг вижити), так наче нічого не сталося і наче вони нікуди й не виїздили — то вся оця наша подорож ставала ілюзорною забавкою, мало не хлоп'ячою грою в поліцаїв та розбійників.

Але Бобо міг знати, де автомобіль, і це було прийнятно, це було справедливо; крім того, Бобо — він же один із нас. Я так і сказав Недові.

— Ти що, забув, що тобі не треба сушити голови цим автомобілем? — відказав він.— Хіба я тобі не обіцяв, що подбаю про це, як прийде час? В тебе й так досить клопоту, маєш он кінські гони. Хіба тобі цього не вистачить? — Він звернувся до Лайка: — Все гаразд?

— Наче так, — відказав той. — Ми ні разу не оглянулися.

— Тоді, може, й добре, — мовив Нед.

Бобо вже зник. Я не бачив куди й не чув як — він просто зник.

— Принеси-но відерце, — сказав Нед Лайкові. — Якраз пора перекусити, поки тут тихо й мирно.

Лайк приніс накрите чистою стиркою бляшане відерце з-під смальцю, де було кілька скибок кукурудзяного хліба, прокладених шматочками смаженої підчеревини; друге відерце, із сколотинами, стояло в струмку.

— Ти снідав? — спитав мене дядько Пошем.

— Так, добродію, —відповів я.

— То не їж більше,— сказав він.— Візьми лиш скибку хліба й запий трохи водою.

— Авжеж,— докинув Нед.— На порожній шлунок краще їхатиметься.

Він дав мені скибочку кукурудзяного хліба, і ми всі присіли навпочіпки круг сідла дядька Пошема, два відерця поставивши всередині. Потім ми почули чиюсь ходу позад себе, а тоді голос Маквіллі:

— Як ся маєте, дядьку Посеме, добридень, шановний (останнє стосувалося Неда).— Він підходив до струмка, уже (чи ще) дивлячись на Вихра. — Це Гнідаш, тож-бо все гаразд. Ваші хлопці налякали були містера Волтера, він подумав, чи не хочете ви якимось іншим конем його обійти. Це ви Гнідаша виставляєте, шановний?

— Називай його містер Маккаслін, — сказав дядько Пошем.

— Гаразд, добродію, — погодився Маквіллі. — Містер Маккаслін. Отже, це ви його виставляєте?

— Один білий чоловік на ім'я Бун Хоґенбек, — сказав Нед. — Ми якраз чекаємо на нього.

— Шкода, що у вас нема іншого коня замість Гнідаша. Акрон так і не відчує, що це перегони.

— Я вже казав про це містерові Хоґенбеку, — озвався Нед. Він проковтнув їжу, а тоді, не поспішаючи, підняв ві-

дерце із сколотинами й напився, все не поспішаючи. Маквіллі пильно дивився на нього. Нед поставив відерце на землю. — Сідай та перекуси що-небудь, — сказав він.

— Дуже дякую, — відказав Маквіллі, — я вже попоїв. Може, містер Хогенбек тим і спізнюється, що хоче привести іншого коня.

— Вже запізно, — сказав Нед. — Доведеться йому цього виставляти. Тільки клопіт, що той єдиний, хто розшолопав тут цього коня, нізащо не попустить йому бігти ззаду. Цей кінь не любить попереду гнатися. Він воліє трошки позаду, аж поки побачить фініш, щоб було куди бігти. Я ще не бачив його на гонах, але ладен закластись, що чим повільніше бігтиме кінь попереду, тим дужче він намагатиметься не вийти наперед, де йому не буде товариства, — аж поки він побачить фініш і зрозуміє, що це ж гони, і помчить тоді. Хто хоче здолати цього коня, мусить тільки не виводити його з рівноваги, щоб він у свинячий голос утямив, що це гони. Колись хтось так далеко його обскаче, аж він злякається, і тоді тільки держись! Але це ще не зараз. Клопіт у тому, що єдиний, хто його розшолопав, якраз зовсім не той чоловік.

— А хто це? — спитав Маквіллі.

Нед куснув ще раз.

— Той, хто їхатиме сьогодні на другому коні.

— Це я,— сказав Маквіллі.— Не може бути, щоб дядько Посем і Лайк досі не сказали вам цього.

— Тоді це ти мав би мені щось розповісти,— мовив Нед. — Сідай попоїсти. В дядька Посема вистачить.

— Дуже дякую, — знову сказав Маквіллі. — Ну що ж, містер Волтер буде радий дізнатись, що це тільки Гнідаш. Ми боялися, що доведеться побивати когось іншого. Побачимось на перегонах.

І він пішов. Але я чекав ще хвилину.

— А навіщо? — запитав я.

— Не знаю, — відмовив Нед. — Може, нам того й не треба буде. Але якщо й так, то воно вже в нас є. Пам'ятаєш — я казав тобі вранці: морока з цими гонами, що в них забагато різних речей перемішалося? Біговище це не наше, і округа не наша, та й кінь теж, сказати б, тільки позичений, тожбо нічого тут не віднімеш. Нам лишається єдине — докласти щось на свою користь. Оце ж ми й зробили. Той кінь їхній — породистий, з усіма паперами, як і годиться; але чом його не виставляють на гони десь у Мемфісі, Луїсвілі або Чікаго, а застряв він тут, у глухому селі, і бігає в гонах з першим-ліпшим конем, що йому навернеться, як от наш, на простому полі, перетвореному на біговище? Бо я знаю чому, я мацав

його вночі, — він слабосилий: на три чверті милі він прудкий, як вітер, але дай йому ще п'ятдесят футів, і він з ніг звалиться, що й не зогледишся. Досі тому хлопцеві...

— Маквіллі, — підказав я.

— ...Маквіллі треба було тільки втриматись верхи та не відхиляти його з напрямку. Двічі він виграв і, певно, думає, коли б нагода, так далеко відставив би й Ела Санда, й Дена Печа, що їм довелося б зовсім облишити кінські гони. Тепер ми йому ще дечого підкинули помізкувати, і ці дві речі у нього в голові не дуже в'яжуться одна з одною. Ну, а ми собі почекаємо, що воно буде. І поки ми чекатимем, ти піди он за ті кущі, ляж та відпочинь. Поголос уже пішов, і люди почнуть нишпорити туди-сюди, винюхувати, а там ти спокійно собі полежиш.

Я так і зробив. Але не все я спав, бо чув, як люди балакали. Бачити самих людей мені не хотілося, хоч досить було б спертись на лікоть, розплющити одне око й визирнути з-за куща, як я б їх побачив: ті самі комбінезони, сорочки без краваток, пропітнілі капелюхи, люди жують тютюн, присідають навпочіпки, не кваплячись нікуди, не розбалакуючи дуже, приглядаючись загадково до коня. Проте трохи я таки спав, бо оце наді мною зупинився Лайк, і минуло скількись там часу, і світло було надвечірнє. «Пора йти», — сказав він. З Вихром нікого не було, крім Неда й дядька Пошема; коли всі інші вже на біговищі, то насправді година ще пізніша, ніж мені здавалось. Я сподівався тут побачити Буна з Семом, а то й Евербі з міс Ребою. (Але не Буча: про нього я навіть і не думав. Може, міс Реба назовсім його збулася і він забрався до свого Гардвіка, чи як там учора назвав те місце реєстратор. Я просто забув про нього; і раптом я збагнув, чому було так тихо сьогодні зранку). Я сказав про це.

— Вони ще не прийшли?

— А ніхто їм ще не казав, куди приходити, — відповів Нед. — Бун Хоґенбек нам зараз не потрібен. Ходімо. Сідай верхи, нехай кінь трохи промнеться дорогою.

Я сів на коня; зношене, але цілком справне маклеленівське сідло та зношена, але так само цілком справна, кавалерійська гнуздечка становили обидві половини військової здобичі дядька Пошема (чи когось іншого) з війни Конфедерації, яку, — що довше я живу, то більше переконуюсь, усупереч твоїм тіткам-старим паннам,— яку коли хто й програв, то тільки не ми.

— Може, вони шукають Отіса, — сказав я.

— Може, — погодився Нед. — Саме місце його пошукати, — байдуже, знайдеться він чи ні.

Ми рушили. Дядько Пошем і Нед їшли врівень з головою коня, а Лайк мав допровадити бідку й другого мула дорогою, сподіваючись, що десь трапиться клапоть землі їх припнути. Бо на пастівнику поряд з біговищем було вже завізно: стояли підводи, випряжену худобу прив'язувано до задків у возах, а бідки, верхових коней та мулів — до самої огорожі; тепер ми — власне, я — могли вже бачити й людей, чорних і білих, у сорочках без краваток, і в комбінезонах, яких аж роїлося вздовж поруччя і на вигоні. Бо, розумієш, ці перегони були самодіяльні: це була демократія, не тріумфальна — тріумфальним хоч би й що може бути, коли ним дбайливо й пильно опікуються, коли його боронять і бережуть у своїй невинній тендітності,— але демократія в дії: полковник Лінскомб, аристократ, барон, сюзерен — навіть і не прийшов сюди. Здається, ніхто й не знав, де він. І здається, нікого це й не обходило. Він був власник одного з коней (хто був власник того другого, що піді мною, — я й досі не знав), ділянки землі, на якій мали відбутись перегони, рівного білого поруччя довкіл неї, суміжного пастівника, де стояла сила возів та бідок, огорожі, цілий шмат якої вирвав оце й потрощив на друзки один кінь, норовистий чи, може, полохливий,— але де був хазяїн усього цього, ніхто не знав і, здається, й не цікавився знати.

Ми вийшли на вигін. Так, був тут і вигін — усе, мов на справжньому іподромі, окрім, як казав Нед, трибун і лотків з пивом та віскі. Все інше, що годиться мати кожному біговому полю, мали й ми; але ми мали ще й демократію: за суддів на гонах були нічний телеграфіст зі станції та містер Макдіармід, станційний буфетник, котрий, як твердила легенда, вмів так тоненько краяти шинку, що на прибуток від одного окосту ціла його родина з'їздила влітку до Чікаго; нашим розпорядником і доглядачем був собачий тренер, що стріляв перепілок на продаж, нещодавно звільнений під заставу, бо мав якусь причетність (брав участь чи просто був присутній) до вбивства, що сталося минулої зими на сусідній гуральні. Хіба я тобі не казав, що то була свобода волі, й вибір, і приватна ініціатива в найчистішому вигляді? І там чекали на нас Бун та Сем.

— Я не можу його знайти, — мовив Бун. — А ви його не бачили?

— Кого? — перепитав Нед. — Сплигуй, — сказав він мені.

Другий кінь теж був там, усе так само збуджений і, як на мою думку, лихий з вигляду, тільки Лайк казав, що Нед вважає його полохливим.

— Чого цей кінь...

— Той клятий хлопець! — урвав Неда Бун. — Ти запевняв уранці, що він тут буде.

— Може, він десь тут заховався, — відмовив Нед і підійшов до мене. — Чого тебе цей кінь навчив учора? Тоді ти теж об'їхав двічі біговище. Так от, чого він тебе навчив? Подумай.

Я напружився, але ніяка думка не приходила на пам'ять.

— Нічого. Я лише стримував його, щоб не біг щоразу просто в твій бік, тільки-но тебе побачить,— сказав я.

— От саме це тобі й треба робити в першому забігові: щоб він не зривався зі стежки, нехай біжить собі, а ти тільки не мороч йому голови. Та й сам не дуже переймайся, все одно перший забіг нам треба програти, так чи інак...

— Програти?! — гримнув Бун.— А на якого біса?

— То ви ці гони будете вести чи я? — запитав його Нед.

— Гаразд уже, — махнув рукою Бун. — Тільки якого чорта... — А тоді: — Ти казав, що той клятий хлопець...

— Ну то я спитаю інакше, — мовив Нед. — То ви ці гони будете вести, а я піду шукати зуба, еге?

— Ось вони йдуть, — втрутився Сем. — Нема вже коли. Давай ногу.

Він підкинув мене на коня. Отож так і не було в нас часу — ані Недові, щоб дав мені інструкції, ані на щось інше. Але ми того й не потребували: наша перемога в першому забігові (ми його не виграли, він тільки дав дивіденди, які прислужилися нам пізніше) не була заслугою моєю чи навіть Вихровою, а лише Неда й Маквіллі; сам я аж згодом зрозумів, що, власне, сталося. З огляду на мій (безперечний) зріст і (більше ніж безперечну) недосвідченість, вже не кажучи про щодалі впертішу свавільність Акрона, було запропоновано й ухвалено, що до лінії старту обох коней підведуть груми і тут пустять їх на команду «Гайда!». Так ми й зробили. Вихор поводився при цьому як звичайно, коли Нед був близько, щоб кінь міг притиснутись мордою до його куртки чи долоні, Акрон (це вже я припускаю, бо ж я бачив його лише раз) — теж як звичайно, коли хтось стояв йому біля голови: він пручався, поривався до стрибка, шарпав грума на всі боки, але врешті дався довести до старту. Перегони ось-ось мали початись, я вже немов бачив, як наш розпорядник-убивця наповнив легені, щоб прокричати «Гайда!», коли це не знаю що сталося, тобто яка була послідовність подій, — Нед лише сказав раптом:

— Держись міцно! — і моя голова, руки, плечі, геть усе тіло вистрелило: не знаю, до чого він там вдався, — до шила, дзьобака чи просто нігтя,— одне слово, стався стрибок, екік;

голос не кричав «Гайда!», бо він взагалі ще цього не кричав, а тільки: «Стій! Стій! Тпру! Тпру!» Ми з Вихром це й зробили і побачили, що Акронів грум ще не встиг підвестися з колін, де кінь його відкинув, а сам Акрон і Маквіллі неслися вчвал уже на першому повороті, Маквіллі просто пиляв коня, вивертав йому цілу шию набік. Але кінь зоровився і гнав наосліп, розпорядник і троє-четверо з глядачів кинулись через поле навперейми, щоб затримати його на протилежній прямій, хоч вони з таким самим успіхом могли б кричати на Семів експрес на перегоні. Нарешті Маквіллі вповільнив трохи його біг, хоч мав тепер, власне, на вибір: або далі об'їжджати трек, або повернутись і їхати назад, обидві відстані були-бо однакові. Маквіллі (а може, Акрон) обрав перший варіант, і Нед хутко забурмотів у мене при коліні:

— Хоч би там як, а зайвих півмилі ми йому накинули. Тепер ти вже сам це муситимеш зробити, бо онде йдуть судді... — Вони й справді наближалися. Нед сказав: — Тільки затям: перший забіг не має значення...

Вони так і вчинили, тобто дискваліфікували його, дарма що бачили тільки те, як він пустив Вихра ще до команди «Гайда!». Тримати Вихра зголосився цим разом один охочий з юрби, Маквіллі гарячково дивився на мене, а кінь під ним пручався і кидався бігти, аж грум поволі стягував його назад, на вихідну позицію. Перемога цього разу дісталася Маквіллі. Ти розумієш, що я маю на увазі? Навіть якщо Нечеснота зовсім не знається на кінських гонах у глухій околиці, вона від цього ніяк не потерпає: їй досить підкинути тобі якогось Сема, щоб ти дістав додаткову поміч у лихому — завдяки якомусь первісному й нечутливому процесові, як-от осмос * або ж просте накладання. Я навіть не чекав, щоб Вихор напнув гнуздечку, і не знаю чому натягнув сам вудила і (з немалою, а вірніше, значною допомогою добровільця, що правив нам із Вихром за стартера) так утримував коня на місці. І, звісно, я побачив підошви черевиків Акронового грума, а самого Акрона вже за два стрибки далі, знову на біговій стежці, тоді як ми з Вихром застигли непорушно. Але цим разом Маквіллі опанував його ще до повороту, отож рятувальний загін не тільки перший добіг до протилежної прямої, а й зупинив Акрона, перейняв і привів назад. Таким чином наш із Недом виграш становив у цілому три чверті милі, причому останні півчверті сумнівні. Зате найголовніший наш здобуток був Маквіллі, не просто оскаженілий зараз, а й наляканий; він знову подивився на мене, і щось більше, ніж гнів, горіло йому в погляді. Тепер двоє грумів тримало Акрона, і то досить довго, щоб нам приготуватись як слід;

ми з Вихром добре собі стали на зовнішній стежці, аби їм вільніше було, коли пролунає команда «Гайда!».

І це й усе. Ми рушили, Вихор жвавий і невимушений, більше й жадати нічого, єдине бракувало йому — пориву, його мозок ще не збагнув, що то гони; Акрона Маквіллі притримував ззаду, так що впродовж першого круга ми задавали темп; Вихор біг щодалі повільніше, бо був самітний, аж поки Акрон підрівнявся й попри всі зусилля Маквіллі випередив нас. Тепер і Вихор наддав ходи, знайшовши товариство, і зовсім не погано справлявся на другому крузі — Акрон був на шию попереду, юрба вже знімала крик, наче й справді бачила щось варте своїх грошей, уже виднів фініш перед нами, Маквіллі люто шмагонув Акрона батогом — то було все одно, що й Вихра, — ще двадцять футів, і ми обігнали б Маквіллі просто силою інерції. Але тих двадцяти футів не вистачило, Маквіллі востаннє зиркнув на мене через плече, в очах йому стояли лють і страх, хоч тепер і тріумф також, коли я втишував Вихра і повертав його, і тут я побачив те, що сталося: не бійку, а радше мотанину якусь, вирування голів, плечей і спин в юрбі довкіл помосту для суддів, з якої винурився раптом Бун, ніби молода соснина серед сливняка, сорочка на ньому подерта, на одній руці повисло двоє чи троє чоловік, а він молотить нею, немов ціпом; я навіть міг бачити, як він реве. Тоді він зник, і я побачив, що через трек Нед біжить до мене. А тоді з юрби витіснилися в наш бік Буч і ще хтось невідомий.

— Що там? — запитав я в Неда.

— То пусте, — відказав Нед. Він узяв одною рукою коня за гнуздечку, а другою сягнув до кишені. — Знов той Буч, аби лиш сікатись. Осьо. — Він витяг до мене руку, — не хапаючись і не метушливо, а просто швидко. — Візьми це. Тебе вони не займуть. — То був полотняний кисет з якоюсь твердуватою грудкою розміром як горіх пекан. — Заховай це й збережи. Не загуби. Затям лише, хто тобі дав: Нед Вільям Маккаслін. Затямиш? Нед Вільям Маккаслін, Джефферсон, штат Міссісіпі.

— Добре, — сказав я і сховав кисет у кишеню. — Але що...

Він не дав мені докінчити:

— Тільки-но зможеш, знайди дядька Посема й лишайся з ним. За Буна і тих інших не журись. Якщо візьмуть його, візьмуть і решту. Йди просто до дядька Посема й лишайся з ним. Він знатиме, що робити.

— Добре, — сказав я.

Буч і той другий були вже біля хвіртки на трек; сорочка Бучева теж висіла стріп'ям. Вони дивились на нас.

— Оцей? — запитав невідомий.

— Ага, — відказав Буч.

— Приведи коня сюди, парубче, — звернувся незнайомець до Неда. — Мені він потрібен.

— Сиди спокійно,— кинув у мій бік Нед.

Він підвів коня до того місця, де вони зупинилися.

— Сплигуй, синку, — зовсім лагідно сказав до мене незнайомець. — Ти мені не потрібен. — Я послухався. — Давай мені віжки, — сказав він до Неда. Той теж послухався. — Тебе я візьму охляп, — це знов-таки до Неда. — Ти арештований.

XI

Відразу ж коло нас почав збиратись натовп. Ми просто стояли собі, дивлячись на Буча й того другого, що тримав тепер Вихра.

— В чому справа, панове білі? — спитав Нед.

— В тюрмі, синку, — відповів той другий. — У нас це так називається, — не знаю, як у вас, звідки ти приїхав.

— Авжеж, сер, — мовив Нед. — У нас там теж таке є. Тільки в нас кажуть чому, навіть чорним.

— Ич, законник!— озвався Буч.— Папірця йому подай! Покажіть йому... Але не треба, я сам. — Він дістав щось із кишені — листа в зашмарованому конверті. Нед узяв його. Він стояв спокійно, тримаючи листа в руці. — І що ти скажеш! — розумував Буч. — Читати навіть не вміє, а папірця йому давай. Понюхай-но, може, він пахне так, як слід.

— Авжеж, сер, — сказав Нед. — Як слід.

— Не кажи, що це тебе задовольняє, коли насправді не так, — мовив Буч.

— Авжеж, сер, — сказав ще раз Нед. — Це як слід.

Натовп уже зібрався. Буч узяв конверт від Неда, поклав назад у кишеню й звернувся до юрби:

— Все гаразд, хлопці, — це тільки маленьке непорозуміння з приводу того, хто власник коня. Гони не скасовуються. Перший забіг законний, лиш наступні відкладено до завтра. Чуєте мене там, ззаду?

— Та не дуже чуємо, якщо ставки касуються, — мовив чийсь голос. Хтось пирснув сміхом, тоді другий, третій.

— Це вже я не знаю, — відказав Буч. — Кожен, хто бачив, як цей мемфіський кінь біг узимку в двох забігах проти Акрона і досі ще ставить на нього, — той утратив свої гроші,

ще до того, як заклався.— Він почекав, але цим разом ніхто не засміявсь.

Тоді той самий голос чи, може, інший озвався:

— Волтер Клеп теж такої думки? Ще десять футів, і цей гнідий побив би сьогодні Акрона.

— Гаразд уже, гаразд,— мовив Буч.— Завтра все з'ясується. Нічого не змінилося, тільки два забіги перенесено на завтра. Ставки на п'ятдесятидоларові забіги чинні й далі, і кінь полковника Лінскомба виграв лиш один із них. Ходімо вже, треба одвести коня й свідків до міста, де все з'ясується, щоб завтра була змога поновити гони. Гукни-но котрийсь назад, нехай подадуть мою бричку.

Тоді я побачив Буна, голова його стриміла понад натовпом. Обличчя йому, подряпане до крові, вже заспокоїлося (я вже думав, що Буна забили досі в наручні, — одначе ні: ми були ще демократія, а він тільки меншість, але не єресь); рукавами від геть розідраної сорочки хтось запнув йому шию, щоб не світив голим тілом. Потому побачив я й Сема, його тільки ледь зачепило; він перший пробився до нас.

— А-а, Сем, — озвався Буч. — Ми півгодини пробуємо до тебе доступитись, а ти все не даєшся.

— І не дамся, щоб ви знали! — крикнув Сем. — Я ще раз питаю, це вже востаннє. То нас арештовано чи ні?

— Кого це — нас? — запитав Буч.

— Хогенбека. Мене. Оцього негра.

— Ще один законник, — мовив Буч до того другого. Я вже зрозумів, що то був представник закону в Пошемі, про котрого міс Реба згадувала ввечері, виборний констебль дільниці, в якій Буч, попри свою зірку й пістолет, лише такий самий гість, як і ми всі, — просто ще один позаштатний призначенець за протекцією (це я про Буча) до управи окружного шерифа в Гардвіку, центрі округи, за тринадцять миль звідси. — Може, йому теж папірця треба.

— Ні, — відповів Семові той другий, констебль. — Ви вільні, йдіть куди хочете.

— Тоді я їду назад у Мемфіс шукати представника закону, — заявив Сем. — Такого, щоб до нього можна підступитись, не ризикуючи порвати штани й сорочку. Коли я ввечері не повернуся, то буду тут завтра вранці.— Він уже побачив мене і сказав: — Ходім. Поїдеш зі мною.

— Ні, — відповів я. — Я хочу тут лишитись.

Констебль подивився на мене.

— Можеш іти з ним, коли хочеш, — сказав він.

— Ні, сер. Я хочу тут лишитись.

— Чий це хлопець? — запитав констебль.

— Він зі мною, — сказав Нед.

Констебль знову запитав, наче Нед не озивався, наче ніякого звуку не почулося:

— Хто його привіз сюди?

— Я, — сказав Бун. — Я працюю в його батька.

— А я працюю в його діда, — мовив Нед. — Цей хлопець під нашою опікою.

— Ну то тримайтеся, — сказав Сем. — Я постараюся вернутись ще ввечері. Тоді ми щось зробимо.

— Але коли повернетесь, — мовив констебль, — не забувайте, що ви не в Мемфісі, чи Нешвілі, і навіть не в Гардвіцькій окрузі,— хіба що попервах. І тепер, і щоразу, як зійдете з поїзда на цій станції, пам'ятайте, що ви на Четвертій дільниці.

— Оце ви врізали їм, судде! — озвався Буч.— Вільний край Посем у штаті Теннессі.

— Тебе це так само стосується, — обернувся констебль до Буча. — Може, тобі більше, ніж кому, треба це пам'ятати.

Бричка під'їхала до того місця, де тримали Буна. Констебль помахом руки наказав Недові підійти туди. Раптом Бун запручався, а Нед йому щось пояснював. Констебль знов повернувся до мене:

— Цей негр каже, що ти підеш до старого Посема Гуда.

— Так, сер, — сказав я.

— Мені це не дуже подобається, щоб білий хлопець лишався в негритянській родині. Підеш до мене додому.

— Ні, сер, — сказав я.

— Так. — Голос його все ще бринів лагідно. — Ходімо. Мені ніколи.

— Десь же він кінчається, — озвався Нед. Констебль трохи обернувся в його бік і застиг нерухомо.

— Що ти сказав? — запитав він.

— Я кажу, десь цей закон кінчається і починаються просто люди, — мовив Нед.

Констебль і далі цілу хвильку стояв непорушно — старший віком, аніж здавалося на перший погляд, худорлявий, але сильний, тільки старший, і не було при ньому пістолета, в кишені ані дейнде, а зірку якщо й мав він, то її теж не було видно.

— Маєш рацію, — сказав він. І звернувся до мене: — То де ти хочеш лишитись? У старого Посема?

— Так, сер.

— Гаразд, — сказав він і обернувся до брички. — Сідайте, хлопці.

— Що ви збираєтесь робити з цим чорним? — спитав Буч. Він узяв віжки від чоловіка, що підігнав бричку, і вже підносив ногу видертись на передок. Бун із Семом уже вмістилися ззаду. — На свого коня його посадите?

— Це ти на моєму коні поїдеш,— заявив констебль.— Забирайся сюди, синку, — сказав він Недові. — Ти тут знавець коней.

Нед узяв віжки від Буча, видерся на місце фурмана і закріпив гальмо в колесі, щоб констеблеві легше було сісти поруч нього. Бун усе дивився згори вниз на мене, його потовчене обличчя під напівприсохлою кров'ю, все в синцях, було вже спокійне.

— Їдь із Семом, — сказав він.

— Мені й так добре, — відказав я.

— Ні, — сказав Бун. — Я не можу...

— Я знаю Посема Гуда, — втрутився констебль. — Коли буде в цьому потреба, я ввечері повернуся й заберу його. Рушай, синку.

Вони поїхали, і їх не стало. Я залишився сам. Розумієш, якби я залишився сам-один, як от коли двоє мисливців розходяться в лісі чи в полі, маючи знов зійтися пізніше, може, навіть аж пізнім вечором у таборі, то я не був би такий самотній. А зараз — я почувався самотнім, як ніколи. Я був острівцем у цьому морі пропітнілих капелюхів, сорочок без краваток і комбінезонів, цих чужих безіменних облич, які одверталися від моїх поглядів, і ніхто з них не мав для мене жодного слова, — «так» чи «ні», «йди» чи «лишайсь», — для мене, покинутого вдруге. А бувши всього лиш одинадцяти років, ти ще не заслужив на те, щоб тебе стільки разів покидали — такий тягар може людину знищити, збавити, стерти на порох і перетворити в пару. Врешті один із них мовив:

— Ти шукаєш Посема Гуда? Він, здається, оно чекає на тебе коло своєї бідки.

І справді, він чекав. Вози й бідки саме роз'їжджалися, більшість їх і всі верхові коні та мули встигли уже зникнути. Я підійшов до бідки й зупинився. Не знаю чому — я просто зупинився. Може, далі вже не було куди йти. Не було куди ступити, поки бідка від'їде.

— Сідай, — сказав дядько Пошем. — Поїдемо додому, почекаємо там Лайка.

— Лайка? — повторив я, наче вперше почув це ім'я.

— Він поїхав мулом до міста. Розпитає, що це воно за пригода, й приїде нам розкаже. Довідається також, коли ввечері поїзд на Джефферсон.

— На Джефферсон? — здивувавсь я.

— Щоб ти міг поїхати додому. — Він не дивився на мене. — Якщо хочеш.

— Я ще не можу додому. Мені треба діждатись Буна.

— Я ж кажу — якщо хочеш. Сідай.

Я сів. Бідка рушила через пасовище і на дорогу.

— Причини ворота, — сказав він. — Треба ж комусь про це пам'ятати.

Я причинив ворота й знову сів у бідку.

— Ти коли-небудь правив мулом у бідці?

— Ні, добродію.

Він дав мені віжки.

— Я не знаю як, — сказав я.

— То навчишся. Мул — це не кінь. Коли кінь забере собі в голову якусь хибну думку, тобі досить замінити її на іншу, й квит. Задля цього будь-який спосіб добрий — батіг, острога, навіть криком коня можна дійняти. З мулом — інакша річ. Він здатний держати водночас дві думки в голові, і коли ти хочеш змінити одну з них, треба так повестися, наче ти віриш, що це він сам вирішив змінити думку. Він знатиме, що ти прикидаєшся, бо мули мають розум. Але мул — він і порядність має, і коли ти будеш чемний і шанобливий до нього, не пробуватимеш підкупити його чи залякати, — він теж буде чемний і шанобливий до тебе, якщо ти не вимагатимеш занадто багато. Тим-то мула й не пестять так, як коня: він знає, що ти його не любиш, і думає, що це ти підлещуєш його на щось таке, чого він не хоче робити, і це його ображає. Попусти віжки. Дорогу додому він знає, і знає, що це не я правлю. Ти просто дай йому навтямки цими віжками, що теж знаєш дорогу, але що ти лиш малий хлопець, а він живе тут, то хай він сам веде перед.

Ми їхали далі, тепер трюхцем; мул, зграбний і моторний, збивав удвічі менше куряви проти коня; я вже міг відчувати, про що казав дядько Пошем: через ці віжки доходила до мене не просто сила, але й розумність, кмітливість, не просто вміліть, але й уміння вибирати в разі потреби з двох варіантів і без вагань приймати правильну ухвалу.

— Яку ти маєш роботу вдома? — запитав дядько Пошем.

— Я працюю по суботах, — відповів я.

— Тоді ти збираєш собі потроху грошей. А що ти думаєш купити за них?

І раптом я заговорив, почав розповідати йому про гончаків, що я хотів би стати мисливцем на лиса, як от кузен Зек, і що кузен Зек сказав, що найкраще навчитись полювати — це коли із зграєю гончаків на кролика, і що тато у візничому дворі платить мені щосуботи по десять центів і що

тато докладе стільки ж, коли я заощаджу на першу пару псів, аби завести свою зграю, яка коштуватиме дванадцять доларів, а я вже маю вісім доларів і десять центів, — і знову ж таки раптом я зайшовся плачем і захлипав. Я був утомлений, — не тим, що проїхав верхи в мильових перегонах (одного разу верхи я проїхав довшу відстань, хоч і не на справжніх перегонах), а може, тим, що я встав ізрання і гасав тудисюди по полях, не обідавши, тільки кусником кукурудзяного хліба підживившись. Може, це й уся причина: я був просто голодний. Та хоч би там як, але я сидів і ревів, немов мале дитя, гірше за Александра й навіть за Морі, припавши дядьку Пошемові до сорочки, а він підтримував мене одною рукою, а другою взяв у мене віжки, нічого не кажучи, і аж насамкінець мовив:

— Ну, можеш перестати. Ми майже вдома. А тобі ще треба вмити лице в ночвах, перше ніж у хату ввійдемо. Ти ж не хочеш, аби жінота таким тебе побачила.

Я так і зробив. Тобто спочатку ми розпрягли мула й напоїли, повісили упряж, витерли мула, поставили в стійло, нагодували, вкотили бідку під дашок, і аж тоді я розмазав бруд по обличчю водою з ночов, витерся (про людське око) «верховою» шкарпеткою, і ми ввійшли в дім. Вечеря стояла вже готова, хоч тільки минала п'ята година — звичайна пора, коли на селі вечеряють. Ми сіли за стіл — дядько Пошем, його дочка і я, адже Лайк ще не повернувся з міста, і дядько Пошем спитав:

— Ви промовляєте у себе вдома молитву подяки?

І я відповів:

— Так, добродію.

І він сказав:

— Схиліть голови!

І ми так і зробили, і він проказав молитву,— коротко й чемно, але з гідністю, без усякого приниження і плазування, як от одна порядна й розумна людина звертається до іншої; він сповіщав небу, що ми збираємось їсти, і дякував йому за цю ласку, але водночас нагадував, що воно дістало певну поміч, бо якби хтось на ім'я Гуд чи Бригінс (отже, таке було прізвище Лайка та його матері) не трудився в поті чола, то ця дяка принесла б тільки порожні миски; потім він сказав: «Амінь», розгорнув серветку й крайчик її застромив собі за комір точнісінько, як це дідусь робив, і ми почали їсти. Вечеря складалася з холодної городини в полумисках, яку на селі їдять гарячою годині об одинадцятій дня, — а також із гарячих коржів, консервів у трьох різновидах та сколотин. А сонце іще ж не зайшло, попереду був довгий

присмерк, і потім довгий вечір, і довга ніч, а я не знав навіть, де спатиму й на чому; дядько Пошем сидів і длубав у зубах золотою зубочисткою, достоту такою, як дідусева, і читав мої думки, наче їх чарівним ліхтарем освітлювало:

— Ти любиш рибалити?

Направду-то я не любив: я ніяк не міг навчитись — або ж просто не хотів навчитись — так довго сидіти непорушно. А проте я відповів:

— Так, добродію.

— Ну то ходім. Тим часом і Лайк повернеться. — На двох цвяшках на стіні задньої веранди висіло три очеретяні вудлища з волосінню, поплавцями, грузилами, гачками й з усім іншим. Дядько Пошем зняв два вудлища. — Ходімо, — сказав він. У коморі стояло бляшане відерце, в покришці якого гвіздком були попробивані дірочки. — Тут Лайк цвіркунів держить, — сказав він. — Я сам на черваків ловлю. — Вони ворушилися в неглибокій дерев'яній мисці з землею. Він — ні, це я — сказав:

— Дозвольте мені.

Я взяв у нього поламану виделку й почав витягувати з землі довгих звивчастих черваків і перекладати до бляшанки.

— Ходімо, — сказав він, закинув вудлище на плече, й ми пішли — за стайнею круто звернули в долину до недалекої річки; бита стежка слалася поміж кущів ведмежини, а далі росли верби й нарешті була річка, — вода лагідно вбирала в себе присмеркове світло і так само лагідно віддавала його; знайшлася тут навіть колода над водою, щоб сидіти.

— Оце тут моя дочка рибу ловить, — сказав він. — Ми називаємо це місце Меріна яма. Можеш тут улаштуватись. Я піду нижче по течії. — І він зник.

Смеркало тепер швидко, невдовзі мала залягти ніч. Я сидів на колоді, посеред лагідного комариного гулу. Це було б не дуже важко — мені треба б тільки нагадати собі в слушний момент: «Я не думатиму». Незабаром мені спало на гадку закинути гачок у воду, тоді я зможу переконатися, за який час поплавець розчиниться в темряві, коли вже зовсім споночіє. Потім я навіть подумав, чи не почепити на гачок одного з Лайкових цвіркунів, але їх же нелегко ловити, і Лайк живе над річкою, має більше часу рибалити і більше тих цвіркунів потребує. Отож я просто подумав: «Я не думатиму»; тепер, на воді, поплавець ще виразніше виднів — мабуть, темрява поглине його останнього, оскільки передостанньою зникне вода. Дядька Пошема я не бачив, і не чув зовсім, і не знав, чи далеко відійшов він уздовж берега, тож тепер був саме час, нагода повестись, як мале дитя, тільки який

пожиток з того, навіщо дурно витрачатись, коли ніхто про те не знатиме й не виявить тобі співчуття, — якщо взагалі тобі потрібне співчуття або навіть кортить опинитися вдома, бо ж те, чого ти насправді потребуєш, це всього-но власне м'яке ліжко, де б ти міг знов поспати для різноманітності, просто лягти і поспати. Озвалися дремлюги, десь за річкою загу́кала сова — здорова, судячи з голосу; може, там є великі ліси, і якщо Лайкові (чи то вони дядькові Пошемові?) гончаки так добре вполювали Отіса вчора ввечері, то, певно, не згірше вони впоралися б і з кроликами, єнотами чи опосу́мами. Отож я й запитав Лайка. Тепер уже було зовсім темно. Він стиха озвався десь іззаду, — я й не чув, коли він надійшов.

— Що, не клює?

— З мене рибалка абиякий, — сказав я. — Як ті твої гончаки вистежують дичину?

— Добре, — відказав він і покликав, навіть не підвищивши голосу: — Тату.

Біла сорочка дядька Пошема так само збирала на собі світло, коли він підходив до нас. Лайк узяв обидва вудлища, й ми рушили назад, на стежці привітали нас пси, ми підійшли до хати і вступили в освіт лампи, і там на Лайка чекала накрита серветкою миска з вечерею.

— Сідай,— сказав дядько Пошем.— Можеш їсти й розповідати.

Лайк сів.

— Вони досі там.

— До Гардвіка їх ще не відвезли? — спитав дядько Пошем і пояснив мені: — В Посемі нема своєї тюрми. Як кого беруть, то замикають у дровітні за школою, а тоді відвозять до Гардвіцької тюрми. Себто чоловіків. Жінок досі у нас не арештовували.

— Ні, тату, — сказав Лайк. — Леді все так само в готелі, їх тільки стережуть за дверима. У дровітні лише містер Хогенбек. Містер Колдуел поїхав назад до Мемфіса тридцять першим. Того хлопця він узяв із собою.

— Отіса? — запитав я. — А зуба в нього відібрали?

— Про це я не чув, — відповів Лайк, не перестаючи їсти, і коротко глянув на мене. — З конем теж усе гаразд. Я його бачив, він у стайні при готелі. Містер Колдуел перед від'їздом сплатив заставу за містера Маккасліна, щоб він міг доглядати коня. — Лайк їв далі. — Поїзд на Джефферсон відходить о дев'ятій сорок. Ми ще встигнемо, як не забаримось.

Дядько Пошем дістав з кишені великого срібного годинника і подивився на нього.

— Ми ще встигнемо — знову сказав Лайк.

— Я не можу, — сказав я. — Мені треба діждатись.

Дядько Пошем сховав годинника, підвівсь і покликав неголосно:

— Мері.

Вона була в світлиці, і я не почув ні слова. За хвильку вона підійшла до дверей:

— Я вже все зробила. — Тоді звернулася до Лайка: — Тобі я постелила в сінях. — І до мене: — Ти ляжеш на Лайковому ліжку, як і вчора.

— Навіщо я маю там лягати? — заперечив я. — Мені добре буде й з дядьком Пошемом. То мені не вадить. — Вони подивились на мене мовчки й усі з однаковим виразом. — Я спав із хазяїном не раз, і нічого, — сказав я. — Він теж хропе. То мені не вадить.

— З хазяїном? — не зрозумів дядько Пошем.

— Це ми так мого дідуся називаємо, — пояснив я. — Він теж хропе. Але мені то не вадить.

— Хай і так, — мовив дядько Пошем.

Ми пішли до його кімнати. На порцеляновому абажурі його лампи було намальовано квіти, а в одному кутку на позолоченому мольберті стояла велика картина в позолоченій рамі: портрет жінки, не дуже старої, тільки в старомодному вбранні. Ліжко було застелане яскравим укривалом з різнокольорових клаптів матерії, як і в Лайковій кімнаті; в каміні — навіть тепер, серед травня — жарів огонь. Був тут ще стілець і крісло-гойдалка, але я не сідав. Я просто стояв і чекав. Тоді дядько Пошем увійшов знову. На ньому була тепер нічна сорочка, і він накручував срібного годинника.

— Роздягайся,— сказав він. Я послухався. — Мама тобі дозволяє отак спати вдома?

— Ні, добродію,— відказав я.

— В тебе немає нічого передягтись?

— Ні, добродію.

Він поклав годинника на поличку каміна, підійшов до дверей і гукнув:

— Мері.— Вона озвалася.— Принеси чисту Лайкову сорочку.

За хвильку її рука встромилася в шпарину дверей, і дядько Пошем узяв ту сорочку.

— На,— сказав він мені.

Я одягнув її.

— На сон грядущий ти молишся в ліжку чи долі навколішки?

— Навколішки— відказав я.

— То проказуй.

Я став на коліна поруч з ліжком і тихо проказав молитву. Ліжко було вже постелене. Я ліг, і дядько Пошем загасив лампу, потім ліжко знову заритіло, і тоді — місяць тої ночі сходив дуже пізно, але в кімнаті було трохи видно — я побачив його, як він лежав горілиць, увесь чорний з білим на тлі білої подушки, білі вуса й біла борідка, руки складені на грудях.

— Завтра вранці поїдемо до міста й побачимося з містером Хогенбеком. Коли він скаже, що тобі вже нема чого тут робити і треба їхати додому, ти поїдеш?

— Так, добродію.

— Ну то давай спати,— сказав він.

Ще ж бо до того, як він це сказав, я вже знав, що саме цього й хочу, і хочу, мабуть, іще від учора: їхати додому. Розумієш, прочуханка — річ нікому не мила, але ж часом її не уникнути, і все, що ти можеш зробити,— це тільки не здатись. Бун з Недом не здалися, і ось тепер вони там, де вони є. Але ж, може, вони не скажуть, що я здався, коли самі загадають мені вертатись додому? Може, я просто замалий, замолодий, може, я просто не здатен витримати свого тягаря, і якби вони мали замість мене когось більшого, старшого, чи хоча б спритнішого,— може, тоді б ми не програли? Ти розумієш? Це тільки з першого погляду все здавалося розважливим і слушним, навіть бездоганно, тоді як насправді воно було зовсім не таким; я хотів вернутись додому і лише не мав духу в цьому признатись, де вже там, щоб таке здійснити! Отож визнавши, нарешті, що я не тільки невдаха, а й боягуз, я мав би тепер із чистим серцем заснути, як мале дитя,— що дядько Пошем уже й зробив, хропучи легенько (це як порівняти з дідусевим хропаком). Та й це вже було пусте, якщо я завтра буду вдома і без нічого — без крадених коней, без чеснотою вражених повій, без заблудливих пульманівських кондукторів, без Неда й Буна Хогенбека в його натуральному вигляді, коли він вирвався з татових шор,— без нічого, що тривожило б мене й уві сні,— аж тут почув я чийсь голос, хтось прокричав кілька разів, перше ніж я спромігся пробудитись від сну в ясний день, залитий сонцем; дядька Пошема поруч мене вже не було, і тепер я знов почув крик знадвору:

— Е-гей! Е-гей! Лайк! Лайк! — і я схопився, скочив з ліжка, підбіг до вікна, з якого було видно подвір'я перед домом. Там стояв Нед. І кінь при ньому.

XII

Отож знов о другій годині дня ми з Маквіллі сиділи на своїх (його то вже безперечно) пручливих конях, — вчора містер Клеп так налякався, що сьогодні вирішили жеребкуватися, хто де бігтиме, і Маквіллі виграв внутрішню стежку,— стримуючи їх, аж поки наш розпорядник і стартер (він же собачий тренер, мисливець для базару і душогубець) скомандує: «Гайда!»

Але перед цим дещо сталося. По-перше, Нед. Виглядав він погано. Він виглядав жахливо. Це було не просто недосипання — ми всі були невиспані. Проте ми з Буном ці чотири ночі від виїзду з Джефферсона-бодай хоч лежали в ліжку, тим часом як Нед трохи спав хіба тільки дві ночі, і то вкупі з конем, у найкращому разі — на сіні, одну в багажному вагоні, другу в стайні. Та й одяг його теж. Сорочка брудна, чорні штани — майже такі самі. Мені принаймні попереднього вечора Евербі випрала одіж, а Нед досі не роздягався ані разу — аж оце тепер сидів у чистому полинялому комбінезоні й джемпері дядька Пошема, поки Мері прала йому сорочку і намагалася хоч сяк-так полагодити штани; ми з ним снідали в кухні за столом, а дядько Пошем сидів і слухав.

Нед розповідав, що вже перед світанком якийсь білий — але не містер Полімес, констебль,— розбудив його, де він там спав на в'язках сіна, і наказав забрати коня й вимітатися з міста.

— Тільки тобі з Вихром, а Бунові та іншим — ні? — запитав я.— Де вони тепер?

— Там, куди ті білі їх запровадили,— відмовив Нед.— Отож я сказав: «Дуже дякую, панове білі», узяв Вихра та й...

— А чому? — урвав я його.

— Хіба тобі не однаково, чому? Все, що нам треба зараз,— це бути на старті о другій годині, виграти ті два забіги, знов дістати хазяїнів автомобіль і повернутись до Джефферсона, відки нам би й не слід було виїздити.

— Ми не можемо вертатись без Буна,— сказав я.— Якщо вони пустили тебе з Вихром, то чому його не пустили?

— Слухай-но сюди,— мовив Нед.— У нас із тобою досить клопоту з цими гонами. Ти б кінчав снідати та пішов полежав, поки я гукну тебе...

— Перестань йому брехати,— озвався дядько Пошем.

Нед їв, схиливши голову над мискою, їв поспіхом. Він

був утомлений; білки в його очах були вже й не рожеві, а просто червоні.

— Містер Бун Хогенбек поки що нікуди не поїде. Він добре засів цим разом. Вранці його мають забрати до Гардвіка, там уже надійніше замкнуть. Нам з тобою треба тільки...

— Скажи йому,— озвався дядько Пошем.— Він витримав усе, куди ви, дорослі, затягували його, відколи сюди привезли,— то невже він і решти не витримає, поки ви якось тут виборсаєтесь та заберете його додому? Хіба він сам цього не бачив — ось тут, у дворі, і в домі в мене, і на моєму пасовиську, а ще ж потім і в місті щось міг бачити, як той хаба́ль ліз до дівчини, і як вона від нього відмагалася, і тільки цей одинадцятиліток і боронив її? Що вона не могла сподіватися помочі ні від Буна Хогенбека, ні від закону, ні від інших дорослих білих, а тільки від цього хлопця? Скажи йому.

Щось у мене всередині вже волало: «Ні. Ні. Не питай. Облиш це. Облиш». Але я таки запитав:

— А що Бун зробив?

Нед жував над мискою і кліпав почервонілими очима, наче в них було повно піску.

— Налупцював того законника. Буча. Мало не вибив з нього духу. Його випустили раніше, ніж мене з Вихром. Він навіть не зупинився. Пішов просто до тої дівчини...

— Це була міс Реба,— похопився я.— Міс Реба.

— Ні,— заявив Нед.— Та друга, здорова. Не знаю, як її на ім'я... Налупцював її, обернувся...

— Він ударив її? — скрикнув я.— Ударив Евер... міс Коррі?

— Це її так звуть? Еге ж. ...Обернувся й пішов просто до того законника, де він там був, його теж налупцював, з пістолетом і всім, аж поки спромоглися його відтягти...

— Бун ударив її,— повторював я.— Він ударив її.

— Еге ж. Якби не вона, мене з Вихром і не випустили б. Буч переконався, що ніяк до неї не добереться, а коли побачив, що я, і ти, і Бун не зважимося вернутись додому, поки не виграємо сьогодні перегонів, і що той виграш залежить від Вихра,— взяв та й замкнув коня. Оце ж і сталося. Тільки й того. Дядько Пошем казав тобі, що він ще в понеділок бачив, куди все хилиться, та й я б мусив теж помітити, якби не заморочився так з Вихром, або, може, якби краще знав того Буча...

— Я не вірю,— сказав я.

— Але це так,— мовив Нед.— Оце ж бо й сталося. Це просто лиха пригода, така, що годі й передбачити. Отак ненароком він побачив її в понеділок і розважив собі, що тої зірки й пістолета йому вистачить, як, либонь, йому тут завше вистачало. А воно цим разом вийшло дзуськи, тож він мусив зметикувати щось інше, і, звісно, нагледів Вихра, що від нього залежав виграш на перегонах, щоб ми могли дістати назад хазяїнів автомобіль і, може, вернутись додому...

— Ні!— скрикнув я.— Ні! То не вона! Її навіть тут не було! Вона вчора ввечері поїхала з Семом до Мемфіса. Вони просто тобі не сказали. То був хтось інший. То була та друга!

— Але ж ні,— мовив Нед.— То була вона. Ти ж бачив, що тут діялося в понеділок.

О так, — і дорогою до міста в бричці того дня, і в лікаря, і в готелі ввечері, аж поки міс Реба нагнала йому страху, і він забрався звідти, як ми — принаймні я — гадали, назавжди. Тільки що міс Реба теж була жінка, не більше.

Я сказав:

— Чому ніхто не допоміг їй? Отой чоловік... Отой самий, що забрав тебе з Вихром, що сказав Семові й Бучеві, хай виробляють, що собі хочуть у Мемфісі, Нешвілі чи Гардвіку, але тут, у Пошемі...— Я кричав, мало не плакав:— Я не вірю цьому!

— Але так є,— мовив Нед.— Це вона викупила Вихра, щоб він міг бігти сьогодні на перегонах. За нас із Буном та інших я не кажу, ми Буча й геть не обходили, хіба що Бун, аби до ранку йому не заважав. Йому треба було тільки Вихра, а мене, Буна й решту він мусив доточити, щоб переконати містера Полімеса. Бо його Буч теж облигав, на своє використовував, аж поки щось там сталося вранці. Чи то Буч доскочив свого, а тоді сказав, що це все помилка, що це не той кінь, чи то містер Полімес сам склав одне до одного й відчув, що воно щось не теє, і повиганяв усіх, але не встиг і дух перевести, як Бун пішов і налупцював цю дівчину, а потім завернув одразу до Буча, спробував голіруч йому голову розтовкти, з його пістолетом і всім, і містер Полімес відчув, що воно таки добре не теє. І містер Полімес,— може, він і на зріст не вдався, і віком не молодий, але він людина, я тобі скажу. Розповідали мені, що торік його жінку, як то кажуть, родимець побив, і тепер вона не може ані рукою ворухнути, а всі їхні діти одружені і пороз'їздилися, то він сам і вмиває її, і годує, вносить і виносить, вдень і вночі, варить їсти й узагалі все в хаті порає, хіба що якась сусідка зайде помогти. Але як

глянеш на нього, який він на службі, — нізащо такого б і не подумав. Він увійшов туди,— я сам не бачив, це мені розповідали: двоє-троє тримають Буна, а ще один спиняє Буча, щоб не кинувся на нього з пістолетом, поки той безборонний,— підступив до Буча, вирвав пістолет з руки, хап його за ту зірку, шарпнув її, і здер половину сорочки разом з нею, і подзвонив до Гардвіка, щоб прислали автомобіль їх усіх забрати до в'язниці, жінок теж. Коли жінки в таке вплутані, то це називається блудяжництво.

— Бродяжництво,— поправив дядько Пошем.

— Отож я й кажу,— і не моргнув Нед.— Називайте собі як хочете, а я називаю це в'язницею.

— Я не вірю,— вкотре мовив я.— Вона це покинула.

— То треба їй подякувати, що почала знову,— сказав Нед. — Бо інакше і я, і ти, і Вихор...

— Вона це покинула, — не здавався я. — Вона мені пообіцяла.

— А хіба ж ми не дістали назад Вихра? — сказав Нед. — І хіба не треба нам тільки одного: виставити його на перегони? Містер Сем казав, що сьогодні повернеться, і вже він знатиме, що робити, і тоді я, і ти, і Бун будемо, вважай, як дома.

Я сидів мовчки. Було ще рано. Тобто — стільки новин, а щойно минула лиш восьма година. День мав бути жаркий, перший жаркий день, провісник літа. Розумієш, повторювати в одно: «Я не вірю» — це допомагає лише на хвильку, а ледве слова, звуки завмирають, воно знов оживає — біль, гнів, лють, горе, хоч би як там його назвати — незмінне.

— Мені треба зараз же їхати до міста, — звернувся я до дядька Пошема. — Якщо ви дасте мені свого мула, я вам заплачу, тільки-но повернуся додому.

Він одразу підвівся.

— Бери, — сказав він.

— Стривай, — озвався Нед. — Уже запізно, містер Полімес послав по автомобіля. Досі вони й виїхали.

— Він може їх перестріти, — сказав дядько Пошем. — Звідси нема й півмилі до їхньої дороги.

— Мені аж очі злипаються, так хочу спати, — відмагався Нед.

— Я знаю, — сказав дядько Пошем. — Ми поїдемо з ним удвох. Я пообіцяв йому ввечері.

— Додому я ще не їду, — пояснив я. — Мені до міста треба лише на хвилинку. Потім я повернуся.

— Гаразд уже, — погодився Нед. — Тільки дайте хоч каву допити.

Але ми не чекали на нього. Одного мула не було — певно, Лайк забрав його в поле. Зате був другий. Коли Нед вийшов, ми ще запрягали мула в бідку. Дядько Пошем показав нам, як найкоротше проїхати до гардвіцької дороги, та мені це було байдуже. Тобто мені було однаково, де я його спіткаю. Якби мене так не виснажили ці перегонові коні, й жінки, й помічники шерифів, і всі інші, хто не сидів удома, де їм годилося б бути, то я, може, — заради нас самих, — волів би побачитися з Буном віч-на-віч. Але тепер мені було однаково, хоч би й серед широкої дороги, а чи посеред самого Майдану; і хай навіть повен автомобіль людей.

Проте автомобіля ми не перестріли — певний знак, що мене ще опікувано: зробити це прилюдно було б занадто тяжкою і надмірною карою для того, хто чотири дні так віддано служив Нечесноті і так мало жадав натомість. Я маю на увазі, що мені не довелося бачити людей більше, аніж була в тому конечна потреба. І це мені було даровано: коли ми під'їхали до готелю, автомобіль стояв перед входом порожній, — очевидно, тільки-но спинився. Цей семимісний «стенлі стімер» мав досить місця на багаж двох (ні, трьох, бо й Міннні їхала) жінок, що відбули дводенну подорож від Мемфіса до Пошема, а тепер, певно, пакувалися там нагорі — либонь, конокрадство таки дбає про своїх. Нед закріпив гальмо в колесі, щоб я міг злізти.

— То так і не скажеш, чого ти приїхав? — запитав він.

— Ні, — відповів я.

Довгий шерег стільців на веранді порожнював, — Цезар міг би влаштувати там свій тріумф, і повітала б його тільки пустка, та сама, що її потребував новий статус Буна й Буча; у вестибюлі також не було нікого, і містерові Полімесу вільно було й там розташуватись. Але ж він був людина, я тобі скажу! Вони всі виявилися у жіночій вітальні — містер Полімес, водій тієї машини (теж помічник шерифа, — в усякому разі, з зіркою), Буч і Бун, обидва із свіжими слідами бійки. Хоча для мене там існував тільки Бун, котрий читав з мого обличчя (він знав його досить давно), а може, із власного серця чи там сумління; він сказав швидко:

— Обережно, Лусьєсе, обережно! — і вже підносив руку, швидко підвівшись, і вже відходив назад, задкував, а я підступав до нього й на нього, вполовину менший зростом, і не маючи на що зіп'ястися (такий жалюгідний і сміховинний контраст!), і мусивши сягати вгору, навіть підстрибувати, тягтись якомога, щоб його вдарити в обличчя. О так, я знов плакав і ридав, я вже й не бачив його, я просто гамселив так високо, як тільки міг дістати, аж підстрибував до нього, до

цих його, наче Альпи, високих і міцних скель та бескеть, а містер Полімес приказував позаду:

— Дай йому ще. Він ударив жінку. Байдуже, хто вона. — І він (чи хтось інший) тримав мене, а я звивався й випручувався, і вирвався, й кинувся наосліп до дверей чи то де пам'ять мені підказувала, що вони мають бути, і чиясь рука тепер мене скеровувала.

— Стривай, — озвався Бун. —Ти не хочеш її побачити? Розумієш, я знемігся, і мені боліли ноги. Я майже зовсім виснажився і потребував сну. І більше: я був брудний. Я хотів убратися в чисту одежу. В понеділок вона мені все випрала, але я не хотів просто випраної одежі, я хотів перевдягтися, і в таку змінку, що відлежалася трохи, як от удома, і пахнула спокоєм та тишею шухляд, і крохмалем, і синькою. Але головне мої ноги: мені потрібні були чисті шкарпетки й інші черевики.

— Не хочу я нікого бачити! — крикнув я. — Я хочу додому!

— Гаразд,— мовив Бун. — Слухайте... Хто-небудь... Не міг би хтось посадити його на вранішній поїзд? У мене є гроші... Я можу дістати...

— Замовч! — скрикнув я. — Нікуди я зараз не поїду!

Я йшов далі наосліп — тобто та сама рука скеровувала мене.

— Стривай, — мовив Бун. — Стривай, Лусьєсе.

— Замовч! — скрикнув я. Рука повернула мене — переді мною була стіна.

— Витри лице, — сказав містер Полімес.

Він простяг мені барвистого носовичка, але я не взяв його — мій перев'яз витре незгірше. А ні, то «верхова» шкарпетка, їй мої плачі не первина. Хтозна? Коли вона буде доволі довго зі мною, то, може, й кінські перегони допоможе виграти? Сльози вже не застували мені очей: ми якраз були у вестибюлі. Я хотів обернутись, але він мене стримав.

— Зачекай хвилинку, — сказав він. — Якщо ти все ще не хочеш нікого бачити.

Сходами спускалися міс Реба й Евербі, несучи свої валізи; Мінні не було з ними. Водій-помічник шерифа чекав на них. Він узяв валізи, й вони пішли далі, на нас навіть не глянувши. Міс Реба, з лютим обличчям і піднесеною головою, твердо йшла попереду, і якби той підшериф не осторонився досить прудко, переступила б через нього, через ті валізи й через усе. Вони вийшли.

— Я куплю тобі квиток додому, — сказав містер Полімес. — Сядеш на цей поїзд. — Я не відповів йому: «За-

мовч». — Вистачить з тебе всіх цих людей, я побуду з тобою і скажу кондукторові...

— Я почекаю Неда, — відповів я. — Без нього я не можу йти. Якби ви вчора нам не зіпсували все, ми б уже давно виїхали.

— Хто це такий — Нед? — спитав він. Я пояснив. — Отже, ви попри все хочете виставити коня на перегони? Ви самі з Недом? — Я відповів йому. — А де зараз Нед? — Я відповів.— Ходи сюди. Вийдемо бічними дверима.

Нед стояв біля голови мула, а ми опинилися ззаду автомобіля. Мінні таки не було з ними. Може, вона вчора поїхала до Мемфіса разом із Семом та Отісом; може, доскочивши Отіса знову, вона вже не хотіла випускати його з рук, поки не дістане назад свого зуба? Бо я б так і зробив.

— То містер Полімес і тебе врешті запопав? — озвався Нед. — Але в чому річ? Нема наручнів твого розміру?

— Замовч! — крикнув я.

— Коли ти збираєшся одвезти його додому, синку? — спитав містер Полімес у Неда.

— Мабуть, сьогодні ввечері, — відповів Нед. Він не був зараз дядечком Ремусом, ані якимось спритником чи дотепником.— Тільки-но збудуся гонів, і зараз же коло цього заходжусь.

— Грошей тобі вистачить?

— Так, сер, — відповів Нед. — Дуже дякую. Після цих гонів у нас усе буде добре.

Він закріпив гальмо на колесі, і ми сіли в бідку. Містер Полімес зупинився, поклавши руку на підпірку. Він сказав:

— Отже, ви справді думаєте сьогодні змагатися з тим Лінскомбовим конем?

— Ми думаємо сьогодні його побити, — відказав Нед.

— Ти цього сподіваєшся, — сказав містер Полімес.

— Я цього певен, — відказав Нед.

— І наскільки ти певен? — запитав містер Полімес.

— Я хотів би мати власних сто доларів, аби на всі закластися, — відказав Нед.

Вони подивились один на одного — і так цілу хвилину. Тоді містер Полімес пустив підпірку, витяг із кишені приношеного гаманця з защіпкою — коли я його побачив, мені здалося, що в моїх очах двоїться, бо цей гаманець був достоту, як Недів, такий самий потертий і приношений і, либонь, довший за мою «верхову» шкарпетку, тож-бо годі було й розібрати, хто кому платить і за що, — розкрив його, дістав два банкноти по одному долару, защіпнув гаманця і простяг гроші Недові.

— Постав їх за мене, — сказав він. — Якщо виграєш, половина виграшу твоя.

Нед узяв банкноти.

— Я поставлю за вас,— відказав він.— І дуже дякую. Сьогодні ввечері я зможу повернути вам половину виграшу — то буде вдвічі-втричі більше грошей.

Ми рушили з місця — тобто Нед завернув бідку — і поїхали. Повз автомобіль ми навіть не проїжджали.

— Ти знов плакав,— сказав Нед.— Жокей, у перегонах бере участь, а ще не відучився плакати.

— Замовч! — крикнув я.

Він уже знову завертав, ми переїхали через колії, тоді подалися, так би мовити, протилежним боком Майдану,— якби Пошем був настільки великий, щоб мати свій Майдан, — і зупинились перед якоюсь крамничкою.

— Потримай віжки, — сказав Нед, скочив на землю й пішов до крамнички.

Недовго він і був там, вийшов з паперовою торбинкою в руці, сів у бідку, взяв віжки, й ми поїхали вже додому — тобто до дядька Пошема. Вільною рукою Нед видобув із більшої торбинки меншу, в якій були м'ятні цукерки.

— Бери. Я купив і трохи бананів, — як одведемо Вихра знов на те приватне пасовисько над струмком, сядемо та наїмося, і, може, я хоч трохи передрімаю, поки ще не зовсім забув, як воно робиться. Ти тільки покинь журитися за ту дівку, коли вже сказав Бунові, що там мав сказати. Якщо бабі дати хльору, то це їй не шкодить, вона не боїться лупня, як мужик. Воно їй наче байдуже, ото тільки як ти одвернешся, вона хапає праску чи кухонного ножа. Тож лупнем бабу не страхай, що їй там синець під оком чи роздерта губа! Це для неї пусте. А все чому? Тому що синець під оком чи роздерта губа — то найкращий для неї доказ, що вона мужикові до мислі.

Отож-бо ще раз ми з Маквіллі сиділи на своїх пручливих і норовистих конях, що їх стримували наші груми, перед стартом. (Саме так, пручливих і норовистих, Вихор теж такий: нарешті він зрозумів — принаймні затямив від учора, — що його сподіваються бачити бодай на одній лінії з Акроном при початку перегонів, хоч іще й не збагнув, що сподіваються — мають надію — побачити попереду Акрона в кінці перегонів).

Цього разу останні Недові вказівки були чіткі, ясні й стислі:

— Просто запам'ятай, що я зможу примусити його бігти раз, цього я певен, і зможу примусити двічі, це я вірю.

Тільки той раз, якого я *певен*, мусимо зберегти на крайню потребу. Отож у цьому першому забігові я хочу, щоб ти зробив так: саме як судді мають крикнути: «Гайда!», ти скажеш собі: «Моє ім'я Нед Вільям Маккаслін» — і тоді це зробиш.

— Що зробиш? — запитав я.

— Я теж не знаю, — відповів він. — Але Акрон це кінь, а з конем усяке може статись. А ще як на ньому цей чорний хлопець, то й тим паче. Тобі тільки треба стежити й бути напоготові, щоб перед тим, як воно станеться, ти вже сказав собі: «Моє ім'я Нед Вільям Маккаслін», і тоді зробив це, і зробив швидко. Але не дуже переживай. Якщо це не подіє і нічого не станеться, то я чекатиму там, при фініші, а далі вже буде мій клопіт. Бо ж ми певні, що один раз я зможу примусити його бігти.

А потім голос прокричав: «Гайда!», — наші груми приснули стрімголов урізнобіч, і ми рушили (я вже казав, що ми жеребкувалися цим разом, і Маквіллі припала внутрішня стежка). Вірніше, Маквіллі рушив, бо коли він скочив уперед, я — не пам'ятаю, свідомо це вийшло чи інстинктивно — я весь напружився, і першим поривом Вихор урізався у гнуздечку й повід, і аж плече мені шарпнуло й поранену руку. Акрон уже гнав чвалом і був на три корпуси попереду, коли я пустив Вихра бігти, зберігаючи таку саму відстань поміж нами та Акроном, хоч ми тепер бігли на повну силу, і тут я помітив, як Маквіллі, не повертаючи голови, хутко скосив очі набік, сподіваючись побачити мене десь на рівні свого коліна; потім він ще хвильку галопував далі, поки йому до свідомості дійшло, що нас із Вихром нема збоку. Тоді він обернувся, крутнув головою, щоб глянути назад,— мені й досі впам'ятку, які в нього були білки очей і розтулений рот, — я бачив, як він шалено шарпнув повід, аби придержати Акрона; я щиро вірю, що навіть почув тоді його крик: «А чорт, як ти на гонах, то жени, білий хлопче!»; відстань поміж нами швидко скорочувалась, бо Маквіллі вивертав Акрона вбік, навскоси, аж урешті кінь став бігти мало не під прямим кутом до стежки, наче виповнивши собою цілий трек від одного поруччя до другого, мордою у зовнішній бік, і на момент, на мить, секунду застиг навіть на місці: я певен, що ошелешений Маквіллі подумував, чи й справді йому не гайнути назад, а тоді знову вернутися наперед, уже з Вихром на чолі. Ніякої зумисності, нічого не було — я просто сказав собі подумки: «Моє ім'я Нед Вільям Маккаслін»— і шмагнув Вихра прутом скільки стало сили, і шарпнув йому голову вгору, так що, скочивши у вузину межи внутрішнім поруччям і задом Акрона, ми мусили б черкнути

його тіло; пам'ятаю, мені стрілила думка: «Розтрощить мою ногу», і я сидів так, замахнувши знову прутом, сам цілком відособлений, і тільки чекав зацікавлено, коли вже станеться удар, струс, тріск і присне кров'ю, і розтовче кістки, чи що там. Але виявилося місця саме досить, щоб ми проскочили — чи то наша швидкість така була, чи, може, щастя: не моя нога торкнулася поруччя, а Вихрове стегно кресnуло Акронів зад, і в цю секунду я знову шмагнув прутом скільки стало сили. Жоден суддя або розпорядник, собачий тренер, мисливець для базару і вбивця, жоден педант і формаліст, хоч би й який прискіпливий та сумлінний, не міг би сказати, що я не свого коня оперіщив; правду кажучи, ми в ту мить становили таку суцільну єдність, що з нас чотирьох тільки сам Акрон знав, кого, власне, вдарено.

І помчали далі. Тобто ми з Вихром. Я не оглядався — я й не міг,— тож мусив зачекати, поки дізнаюся, що там сталось. Мені розказували, що Акрон і не пробував перескочити огорожу: він просто став дибки і якось так перекинувся через неї, знявши хмару куряви й трісок із потрощених білих дощок; але з ніг він не звалився, геть очманілий, і подався трохи не навпростець на пастівник, розганяючи глядачів з дороги, аж поки врешті Маквіллі зміг завернути його. Розказували, що Маквіллі цим разом спрямував коня навкіс до огорожі, щоб легше йому перескочити назад (вертатись до вилому було вже пізно, ми з Вихром задалеко вперед вирвалися), наче це був мисливський кінь. Проте Акрон не погодився на стрибок і натомість погнав чвалом уздовж поруччя, тільки по той бік, а глядачі верещали і відскакували, мов жаби, коли він торував собі нову стежку чи то пак творив прецедент. Оце тоді почув я його знову. Він, тобто вони, Маквіллі з Акроном, швидко здоганяли нас, хоч і по той бік поруччя; весь трек був тепер для Вихра, і він мчав чудовою сильною ходою, сягнистою і енергійною, тільки все ще не усвідомлював, що треба спішити. На протилежній прямій Акрон, який уже пробіг зайвих щонайменше п'ятдесят ярдів і мав ще стільки ж пробігти попереду, майже наздогнав нас, усе потойбіч зовнішнього поруччя; коли були на останньому повороті першого кругу, я достоту міг бачити, як розпачливо й шалено силкується Маквіллі зробити вибір, з кожною миттю менш реальний: чи одвести Акрона вбік від огорожі й потім повернути його, щоб він через власний-таки вилом ускочив назад на трек, ризикуючи, що кінь відмовиться перестрибувати руйновище, а чи діяти певніше, лишаючись на цьому новому трекові, що його вони вже очистили від усяких перешкод.

Переміг консерватизм (як воно повинно бути і як воно й буває); і знов протилежна пряма (це вже на другому кузі), тоді останній поворот (другого ж таки кругу), і вони, дарма що на довшій, бо зовнішній, кривій, вирвалися наперед. Уже виднів фініш, і Акрон був принаймні на цілий корпус попереду; я, здається, хвильку думав, чи не вдатися до батога, хоча б так, про людське око; гони все тривали, юрба зчинила крик — що й не дивно, адже мало хто з них (якщо взагалі хто-небудь) бачив такі гони, щоб двоє коней мчали обабіч огорожі; і знов Акрон біг учвал своєю стежкою, вільною і відкритою перед ним, наче стежка до раю; він був на два корпуси попереду, коли ми з Вихром перетнули лінію фінішу, і вже він (Акрон тобто: йому явно сподобалось бігти ззовні) переходив у третій круг, коли врешті Маквіллі силою звернув його вбік і на пастівник, де замкнуло їх людське кільце, яке навіть Акронові годі було здолати.

Страшний лемент знявся за нами, крики: «Порушення! Порушення! Ні! Ні! Так! Не зараховувати! Не зараховувати! Ні, правильно! Неправильно! Спитайте суддю! Спитайте Еда! Кажи. Еде!» — і та частина юрби, що її відігнав Акрон від зовнішнього поруччя, тепер вливалася на трек через вилом і приєднувалась до тих, хто на внутрішньому полі. Я шукав очима Неда: мені видалося, наче я його побачив, аж це був Лайк, що підбігав до мене треком. Він узяв Вихра за вудило й з ходу завернув.

— Ходімо, — сказав він. — Поки що досить. Йому треба остудитись. Містер Маккаслін наказав забрати його з треку онде під ті білі акації, де бідка. Там йому буде спокійно, і ми зможемо його витерти.

Але я намагався стримати коня.

— Що сталося? — питав я. — Забіг зарахують? Ми ж виграли, правда? Це ж ми перетяли фініш. Вони лиш зокола пройшли. Слухай, подерж-но коня, я піду подивлюся.

— Не можна, кажу ж тобі. — Лайк уже вів коня трюхцем. — Містер Маккаслін сказав, щоб ти теж туди не ходив. Він сказав, щоб ми вдвох були при Вихрові й приготували його знову бігти. До наступного забігу менше години, і його нам треба виграти, бо коли цей вважатимуть неправильним, то вже наступний мусимо виграти хоч би кров з носа.

І ми пішли. Лайк підняв дошку з огорожі в кінці треку, й ми виїхали назовні, прямуючи до кількох акацій ярдів за двісті далі; я вже бачив і бідку дядька Пошема, прив'язану до дерева. А із внутрішнього поля, де стояв суддівський поміст, ще долинали голоси, і мені кортіло вернутись назад і довідатись, що там таке. Одначе Лайк і це передбачив: у

бідці він мав і відра, й губки, й ганчір'я, і навіть бляшанку на воду, отже, треба було Вихра розсідлати й братись до роботи.

А про те, що скоїлося (і що, власне, коїлося й далі), дізнавсь я з других рук: найперше мені Лайк розповів, що він бачив перед тим, як Нед послав його до мене, а потім інші — аж поки Нед надійшов. Гамір стояв, крики «проти» й «за» (о так, навіть після того, як він програв у двох гонах, — чи то забігах, чи як там — минулої зими, і програв перший забіг учора, знайшлися люди, котрі ставили на Вихра. Бо я був ще малий, мені було тільки одинадцять років, і не знав, що нема такого коня, який сам добився до фінішного стовпа, — звісно, коли він ще стояв там на власних ногах, — щоб не знайшовся хтось охочий поставити на нього), часом доходило мало не до бійки, з огляду на складність ситуації, а Нед був в осередді того всього, чемний і спокійний, але затятий і непоступливий, і відбивав усі напади:

— Це не гони. Для гонів треба бодай двоє коней, а одного з цих двох навіть і на треку не було.

На що Нед відповідав:

— Ні, добродію. Правила нічого не згадують про кількість коней. Там говориться щоразу тільки про одного коня: якщо він не зробив порушень, не припиняв бігу, і жокей не злетів з нього, і він перший перетяв лінію фінішу, то він виграв.

Потім інший голос:

— Отже, ти сам довів, що виграв той чорний: він не зробив порушень, тільки ото виломив двадцять футів огорожі, і не зупинявся в бігу,— я-бо сам бачив, як із сотню чоловік вчасно відсахнулися йому з дороги, — ну, а то вже ти й сам бачиш, що лінію фінішу він перетяв на добрих два корпуси попереду гнідого.

На що Нед:

— Ні, добродію. Оця лінія фінішу проходить поперек треку від огорожі до огорожі. Вона не тягнеться аж ген до Міссісіпі. Бо коли б так, то від самого ранку вже хтозна-скільки коней перетяли її, а ми про них і не чули. Ні, добродію. Дуже шкода, що ця огорожа виявилась така тендітна, але ми були занадто заклопотані бігом свого коня, щоб мати час зупинятись і ждати, поки той другий повернеться.

Тут раптом з'явилося троє новоприбульців на сцені, чи принаймні в розповіді про цю сцену; не троє незнайомців, бо одного з них, полковника Лінскомба, всі вони, бувши його сусідами, добре знали. Очевидно, під новоприбульцями тут більше розумілося двох інших, тобто гостей полковникових, городян також, чи то схожих на городян, такого ж

віку, що й полковник Лінскомб, з вигляду людей заможних, теж у куртках і з краватками. І один із них, здається, взяв справу до своїх рук, бо ввійшов у юрбу, що галасувала круг Неда й засмиканих суддів, і промовив:

— Панове, дозвольте мені запропонувати вам вихід. Цей чоловік,— він мав на увазі Неда,— слушно каже, що його кінь біг згідно з правилами і перший перетяв лінію фінішу. Але ж ми всі бачили, що другий кінь біг швидше і вів перед на фініші. Власниками коней є ці два добродії, що стоять позад мене: полковник Лінскомб, ваш сусіда, і містер Ван-Тоск із Мемфіса, зрештою, теж ваш сусіда, як ви переконаєтесь, краще з ним запізнавшись. Вони обоє погодилися, і ваші судді, певне, теж на те пристануть, щоб цей забіг, який тільки-но відбувся, відкласти, як то кажуть банкіри, «на акумуляцію». Ви всі мали справу з банкірами, добровільно, а чи з примусу,— тут, як переповідали, промовець навіть зупинивсь на хвильку, аби слухачі могли зареготати, що й сталося,— і ви знаєте, що нема такої речі в світі, якої банкіри могли б назвати...

— І яка не давала б їм зиску,— докинув чийсь голос, так само нагороджений реготом, в якому взяв участь і власник голосу.

— Акумуляція цим разом означає відкладення. Тобто забіг не скасовується і не перекреслюється, його просто відкладено на певний час. Заклади залишаються, як і були, ніхто не виграв і ніхто не програв, ви можете їх збільшити, можете поставити й на другого коня для гарантії, одне слово, можете робити що завгодно. Ставки на останній забіг залишаються дійсні, і власники коней додають ще по п'ятдесят доларів на кожного коня на останній забіг, і хто там переможе, той буде й тут переможцем. Хто виграє наступний забіг, той виграє всі перегони. Що ви на це скажете?

Це все я — власне, ми обоє з Лайком — почули пізніше. А тим часом ми ще не знали нічого і просто чекали, щоб Нед, чи хтось інший, прийшов або ж послав по нас. Вихра було вже почищено й покрито чапраком, і Лайк проводив його туди-сюди, не даючи йому застоюватись, а я сидів під деревом, знявши з руки «верхову» шкарпетку, щоб просушити перев'язку. Здавалося, цілі години збігали, ціла вічність, а тоді в наступну мить — часу ніби й зовсім не ставало, він увесь так збігався і плющився.

Потім підійшов Нед швидкою ходою. Я казав тобі, як жахливо виглядав він цього ранку, але то було почасти через одяг. Тепер же сорочку він мав білу (більш-менш), і штани теж чисті. Але цим разом суть була не в його одязі,

хай би навіть і брудному. Суть була в його обличчі. Він не виглядав так, наче побачив простого й невинного духа,— він виглядав так, наче без ніякого попередження опинився перед самим Страшним Судом, тільки що той Страшний Суд сказав йому: «*Заспокойся. Ще маєш тридцять чи сорок хвилин, поки будеш мені потрібен. Приготуйся на ту пору, а поки що не хвилюйся й роби, що там маєш робити*». І він не дав нам ані часини вільної. Він підійшов до бідки, взяв звідти й надів свою чорну куртку, мовлячи до нас:

— Другий забіг відкладено, як то вони сказали, «на акумуляцію». Себто хто програє в останньому, той усе програє. Сідлай-но.

Лайк уже й сам скинув чапрака, і скоро коня осідлали. Тоді я опинився в сідлі, а Нед став біля голови Вихра, тримаючи однією рукою гнуздечку, а другою намацуючи щось у кишені куртки.

— Цей забіг для тебе буде легкий. Вчора ми його трохи спантеличили, а сьогодні ти йому й зовсім баки забив. Тепер уже такими штуками його не візьмеш. Але це пусте, штуки з ним нам уже не потрібні. Цей забіг я беру на себе. Тобі треба тільки втриматись на коні у фініші. Не впасти — оце все, що тобі треба аж до самого кінця. Щоб він був поміж двома поруччями, а ти не впав із нього. Не забувай, чого він тебе навчив у понеділок. Коли будеш на першому крузі, саме як він захоче подумати, де я стояв у понеділок, уперіщ його. Нехай жене, не морочся тим другим конем; байдуже, де він і що робить, тільки про свого думай. Запам'ятав?

— Так,— відповів я.

— Гаразд. Тоді ще одна річ, яку тобі треба зробити. Коли будеш на другому крузі і з останнього повороту виходитимеш на пряму до фінішу, не просто вір, а знай *напевне*, що Вихрові видко весь трек попереду. Як ти там будеш, то зрозумієш, чому. Але перед цим не просто собі вір, що він, може, й бачить або що він повинен бачити, але знай *напевне*, що йому видко весь трек аж до фінішу й далі за ним. Коли той другий кінь буде перед тобою, перетягни Вихра на зовнішній край треку, як треба, щоб йому ніщо не застувало дороги, щоб він бачив і фініш, і далі поза ним. Не бійся, що трохи відстанеш,— головне, аби Вихор міг бачити все попереду себе.— Другу руку він уже витяг з кишені, і Вихор тицьнув ніздрі йому в долоню, а я знову почув той самий слабкий запах, що й на пасовиську дядька Пошема в понеділок — я чи й будь-хто інший мусив би відразу його впі-

знати, та я б і впізнав, якби хоч трохи мав часу.— Не забудеш?

— Ні,— відповів я.

— Тоді рушай,— сказав він. — Одведи його, Лайку.

— А ти не підеш? — запитав я.

Лайк узяв коня за гнуздечку, він мусив силою відривати його морду від Недової долоні, аж Нед знову сховав руку до кишені.

— Рушай,— сказав він ще раз.— Ти знаєш, що робити.

Лайк вів коня, бо таки й мусив вести: один раз Вихор навіть спробував крутнутись назад,— добре, що Лайк шарпонув його.

— Удар його легенько,— мовив Лайк.— Нехай собі нагадає, що йому треба робити.

Я послухався, і ось ми з Маквіллі вже втретє стримували своїх громовиків перед лінією старту. Акронів грум ухилився від нагоди ще раз бути збитим з ніг, а що більше охочих не зголошувалося, ані примусом ніхто не йшов, то простягли шмат мотузка від поруччя до поруччя і двоє демократів стали з ним у руках пообабіч, дивлячись один на одного через трек. Цей старт був, мабуть, найкращий проти всіх попередніх. Акрон, якому розтовкти шестидюймову дошку було заіграшки, тепер, природно, не хотів підходити до мотузка ближче, як на шість футів, а Вихор, хоч носом майже торкався того мотузка, стояв непорушно, мов корова, і, здається, виглядав у юрбі Неда. І тут пролунала команда: «Гайда!»,— мотузок упав, і в ту саму мить Акрон з Маквіллі вистрелили попри нас, а Маквіллі прокричав, замалим не в вухо мені:

— Тепер побачиш, білий хлопче!

І вони погнали, але тільки на довжину одного корпуса вирвалися вперед, бо відразу ж Вихор покірно підтягся на рівень коліна Маквіллі — сила, ритм, усе, що хочеш, було в його бігові, одне тільки до нього не дійшло, що це перегони. Але все-таки, як щиро мовити, тоді вперше, відколи я брав участь у цьому змаганні, був його чинником, воно скидалося на перегони: обоє коней бігли, ніби спряжені, тільки один трохи попереду; так ми вийшли на протилежну пряму першого кругу, наші взаємні позиції в русі вперед змінювались і зміщувалися з якоюсь мало не сонною млявістю. Акрон вибивався наперед, аж починало здаватись, що він і справді може відірватися від нас,— тоді Вихор помічав своє відставання і надолужував його. Аж на щось несерйозне це іноді скидалося — я чув голоси декого з-поза поруччя, тих, котрі ще не знали Вихра, що

він, мовляв, просто не хоче лишатись так далеко самотою. Обігнули ми останній поворот і вийшли на зворотну пряму першого кругу, і тут, слово честі, Вихор почав шукати очима Неда; слово честі, він навіть заіржав,— ніколи я ще такого не чув, щоб кінь іржав на бігу. Я навіть не знав, що вони таке можуть робити.

Я втяв його скільки стало сили. Він шарпнувся вперед, задрижав, скочив знову; ми вже подарували Маквіллі відстань у два корпуси, тож я втяв його ще раз; ми ввійшли в другий круг, відстаючи на два корпуси, і я мусив тепер вдатись до обшмугляного прута, аж поки Акрон замість Неда посів Вихрову увагу, і він знов надолужив відставання, вийшовши на рівень коліна Маквіллі, цілком покірний, але ані на дюйм далі — цей чудово обладнаний і організований механізм, м'язи якого ніколи не сповіщав мозок, чи то пак мозок якого ніколи не сповіщали його аванпости спостережень і досвіду, що єдина мета і сенс усіх цих шалених зусиль — дістатися кудись першим. Тепер Маквіллі шмагав, тож мені не було потреби,— він не міг ані залишити Вихра позаду, ані відстати від нього; ми пройшли протилежну пряму, тоді знов останній поворот, я все ще на Вихрові, а Вихор усе ще поміж двох поруччів, отож мені лишилось тільки виконати останні Недові вказівки: підтягти коня, вповільнити його біг, подарувати Маквіллі ще раз відстань у цілий корпус, щоб ніщо не застувало Вихрові треку, фінішу й далі поза ним. Він, Вихор, перший побачив Неда. Перше, що я відчув — це карколомний стрибок, порив, немовби він, Вихор, розтяв якусь невидиму перепону чи з прив'язу зірвався. Тоді і я помітив Неда, ярдів за сорок поза фінішем,— маленького, мізерного й самітного на порожньому треку; блискавкою проминули ми Акрона й занесену руку Маквіллі, тоді на мить побачив я викривлене обличчя Маквіллі, і це все — понад нами блиснула лінія фінішу.

— Ходи, синку,— сказав Нед.— Воно тут, у мене.

Він, Вихор, тільки що не скинув мене, зупиняючись і повертаючись на трекові (Акрон був десь тут-таки, за нами, і, здається, теж пробував зупинитись), і так шалено рвонувся до Неда, закусивши вудила й геть ні на що не вважаючи, що зупинився, аж коли занурив ніздрі Недові в долоню, а я сидів коневі мало не на вухах і хапався за що не попало, пораненою рукою, як і здоровою.

— Ми виграли! — сказав я,— ні, скрикнув.— Ми виграли! Ми його побили!

— Еге ж, почасти ми це зробили,— мовив Нед.— Надійся на свою зірку, може, з тебе вже вистачить.

Це ж бо були мої перші перегони, які я до того ж і виграв. Тобто справдешні перегони, на яких були глядачі, дорослі люди, більше їх, ніж я будь-коли за раз бачив, вони дивились, як я вигравав, і (бодай дехто з них) закладалися грішми, що я виграю. Отож не мав я часу приглядатись до його обличчя, прислухатись до його голосу чи слів (чи що він там каже), бо вони, люди, вже перебиралися через поруччя, на самий трек, і підходили до нас, ціле збурене юрмовище пропітнілих капелюхів, сорочок без краваток і облич з ротами, розчахненими від крику.

— Тепер держися,— сказав Нед, але й це мені ще було невтямки,— тільки обличчя й голоси, наче море:

— Оце ти гнав його, хлопче! Оце так дав!

Одначе ми не зупинились, Нед вів Вихра, все приказуючи:

— Пропустіть нас, панове білі, пропустіть, панове білі,— аж поки дали нам дорогу пройти, але юрба не відступалась, а немов хвиля котилася разом з нами до воріт на внутрішнє поле, де чекали суддi, і Нед сказав знову:— Тепер держися,— а далі вже нічого не пам'ятаю,— тільки Нед застиг на місці, тримаючи коня за вудило, а я дивлюсь повз вуха Вихрові на дідуся, що стоїть і спирається злегка на тростину (ту саму, яка з золотою бульбашкою), і на двох інших позад нього, що їх я дуже давно колись десь був знав.

— Хазяїн...— промимрив я.

— Що в тебе з рукою? — спитав він.

— Так, сер,— відповів я.— Хазяїн...

— Ти маєш клопіт,—сказав він.— Я теж.— Голос був зовсім лагідний, зовсім холодний. Ні, він був ніякий.— Зачекаємо, поки повернемось додому,—сказав він. І тоді зник. А ті двоє позад нього — то, як виявилося, Сем і Мінні, що дивилась на мене довго-довго, лице її спокійне, понуре й нещтішне, коли це я відчув, що Нед смикає мене за ногу.

— Де той кисет, що я дав тобі на схов учора? — запитав він.— Не загубив?

— А, ось,— відповів я, витягаючи його з кишені.

XIII

— Покажи їм,— сказала міс Ребa до Мінні.

Вони сиділи в нашому — тобто Буновому — ні, я хочу сказати: дідусевому — автомобілі: Евербі, й міс Ребa, й Мінні, й Сем, і шофер полковника Лінскомба (це був батько Маквіллі; полковник Лінскомб, виявляється, теж мав автомобіль). Вони — шофер, Сем і Мінні — їздили до Гардвіка забрати міс Ребу, Евербі й Буна і привезти назад до Пошема, де міс Ребa, Мінні й Сем мали сісти на мемфіський поїзд. Тільки що Бун не повернувся разом з ними. Він знову засів у тюрму, вже втретє, і вони зупинилися біля садиби полковника Лінскомба розповісти про це дідусеві. Міс Ребa не хотіла заходити до будинку і розповідала, сидячи в машині, а дідусь, полковник Лінскомб і я стояли поряд; розповідала вона про Буна й Буча.

— Іще дорогою туди, як ми сиділи в автомобілі, справа була кепська. Але бодай ми мали другого помічника шерифа, вже не кажучи про цього низенького старого констебля — він хоч і не показний, але, скажу я вам, так легко його круг пальця не обведеш. Коли ми приїхали до Гардвіка, їм бодай стало глузду замкнути їх у різні камери. Біда лише, що вони не зуміли замкнути рота цьому новому приятелеві Коррі...— і зупинилась. Мені теж не хотілося дивитись на Евербі — здорову дівчину, занадто здорову, щоб із нею траплялися такі дрібниці, як от роздряпана губа або підбите око, хоч, може, вона цього й воліла, бо не могла задовольнитись тільки одним; вона сиділа там, мусила сидіти, не мавши куди йти і навіть не можучи висісти, і з того місця, де я стояв, мені було видно, як повільно й болісно лице її паленіло.— Пробач мені, голубонько; забудь, що я сказала,— вдалася до неї міс Ребa.— Так де це я?..

— Ви розповідали, що Бун накоїв цим разом,— підказав дідусь.

— Ага, — мовила міс Ребa. — ...Позамикали їх у різні камери обабіч коридора, а Коррі й мене саме забирали — авжеж, до нас ставились порядно, зовсім як до дам, — у кімнату наглядачевої дружини, де ми мали перебути якийсь час, коли це той, як його там, Буч, устряв та й каже: «Ну, одна річ уже певна: ми з Ласуном втратили трохи крові й шкіри, та й пару сорочок, але хоч цих, — даруйте на слові, — зауважила міс Ребa,— мемфіських повій викурили з вулиці». Тут Бун і загатив у ті сталеві двері,— тільки вони не забули їх замкнути, тож думалося б, що це його поволі заспокоїть, — знаєте, як ото трохи посидиш там та подивишся на ті

двері... В усякому разі, ми так думали. А потім, коли приїхав Сем з належними паперами, чи що воно там було — за що я дуже вам вдячна, — звернулась міс Реба до дідуся. — Я не знаю, в скільки це вам обійшлося, але якщо ви надішлете мені рахунок додому, я вже про нього не забуду. Бун знає мою адресу і знає мене.

— Дякую, — відказав дідусь. — Якщо дійде до грошей, я сповіщу вас. Але що сталося з Буном? Ви мені ще не сказали.

— Ага. Першим вони відімкнули того, як його там; то була їхня помилка, бо не встигли вони ключа витягти з Бунового замка, як Бун вискочив з камери й збив з ніг...

— Буча, — вихопилось у мене.

— Буча, — мовила міс Реба. — Добре йому загилив, повалив під ноги і вже сидів на ньому верхи, поки ті прийшли до тями. Тож вони не дали Бунові й передихнути — тільки й того, що пробіг він коридором туди й назад, і вже знов сидів у камері, яку вони замкнули, так і не витягши ключа з замка. То хоч би там як, а можете його похвалити. — Тут вона примовкла.

— За віщо? — спитав я.

— Що ти кажеш? — перепитала вона.

— Що він такого зробив, щоб його хвалити? Ви нам цього не сказали. Що він зробив?

— Ти гадаєш, якщо він спробував цьому...

— Бучеві, — підказав я.

— ...Бучеві скрутити в'язи, коли сам ще й з тюрми не вийшов, то це пусте? — запитала міс Реба.

— Він повинен був це зробити,— сказав я.

— А хай йому біс! — вигукнула міс Реба.— Рушаймо вже, бо спізнимось на цей поїзд. Так, будь ласка, не забудьте прислати рахунок,— обернулася вона до дідуся.

— Постривайте, зайдіть-но в дім,— мовив полковник Лінскомб.— Вечеря вже майже готова. Ви зможете поїхати нічним поїздом.

— Дуже вам вдячна, але не можу,— відказала міс Реба.— Хоч би як довго ваша дружина перебувала в Монтіглі, колись вона повернеться додому й вам доведеться пояснювати...

— Дурниці,— сказав полковник Лінскомб.— У своєму домі я хазяїн.

— Сподіваюся, що й далі ним будете,— мовила міс Реба.— Ага,— це вже до Мінні,— покажи ж їм.

Вона, Мінні, усміхнулася не до всіх нас,— вона усміхнулася до мене. То було прегарне видовище — добірний,

рівненький і незрівнянний порцеляновий шерег, вишикуваний півколом, щоб приголубити, мало не пристрасно, віднайденого золотого зуба, що здавався більшим за будь-яких трьох своїх натуральних білих колег, разом узятих. Тоді вона знову стулила губи, стримана, спокійна, ізнов незворушна, ізнов невразлива — в такій мірі, як наше тендітне плетиво кісток, м'яса і випадковостей взагалі може претендувати на Невразливість.

— Ну, все,— сказала міс Ребa.

Батько Маквіллі крутнув корбою і сів за кермо. Автомобіль рушив. Дідусь і полковник Лінскомб повернулися й пішли до будинку, я теж намірився йти, коли це загув автомобільний ріжок, неголосно, тільки раз, і я обернувся. Автомобіль зупинився,— біля нього стояв Сем, махаючи мені рукою.

— Іди сюди,— сказав він.— Міс Ребa хоче тебе бачити на хвилинку.— Він дивився на мене, поки я підходив.— Чого ви з Недом не сказали мені, що кінь і справді бігтиме? — спитав він.

— Я думав, ви це знаєте,— відказав я.— Я думав, що задля цього ми сюди й приїхали .

— А певно, певно,— притакнув він.— Нед мені казав. Ти мені казав. Усі казали. Тільки чого ніхто не переконав мене в цьому? О, звісно, навмання я ніколи не полізу. Але якби мені такий твердий дух, як у міс Реби, то я, може, відшкодував би й той багажний вагон. На,— він простяг мені цупкий жмут монет і банкнотів.— Це Недові. Перекажи йому, коли він ще раз знайде коня, що не хоче бігти, то нехай не їде, щоб мене кликати, нехай одразу шле телеграму.

Міс Ребa вихилялася з машини, тверда лицем і вродлива. Евербі сиділа поряд неї непорушно, але все ж була вона занадто здорова, щоб її не помітити. Міс Ребa сказала:

— Я не думала, що зачеплюся тут за в'язницю. Правда, може, я й того не думала, що все гладко піде. В усякому разі, Сем поставив і для мене. Я поставила півсотні для містера Бінфорда і п'ять для Мінні. Сем одержав три за два. Я — тобто ми — хочемо порівну з тобою поділитись. Тільки через оцю несподівану поїздку сьогодні вранці я не маю досить готівки...

— Не треба мені цих грошей,— сказав я.

— Я так і знала, що ти це скажеш,— зауважила вона.— Тож я попросила Сема поставити п'ять доларів і для тебе. Маєш, отже, сім з половиною. На ось,— вона простягнула руку.

— Не треба мені цих грошей,— повторив я.

— А що, не казав я? — озвався Сем.

— Це тому, що вони виграні? — спитала вона.— Ти це теж обіцяв?

Я не обіцяв. Може, мама про азартну гру й не подумала. Та мені зовсім і не треба було комусь таке обіцяти. Тільки я не знав, як це їй пояснити, коли воно й мені самому було не дуже ясно: що я робив це не заради грошей, що гроші тут мене найменше обходили, що як ми вже вплуталися в цю справу, я мусив іти далі, мусив довести її до кінця, обоє ми з Недом, хоча б навіть усі інші зреклися: виглядало так, наче тільки примусивши Вихра бігти, примусивши його виграти, могли ми виправдати (не уникнути наслідків, а лише виправдати) те, що сталося перед цим. Не мав я надії зробити безневинним самий початок — тобто те, що ми з Буном цілком свідомо і спираючись на свободу власної волі вчинили там, у Джефферсоні, чотири дні тому — але хоча б не відступатися, не викручуватися, хоча б довести до кінця, що самі ж і почали. Але я не знав, як це все сказати. Тож я сказав:

— Ні. Не треба мені цих грошей.

— Їдьмо вже,— втрутився Сем.— Візьми їх, щоб ми могли їхати. Ми повинні встигнути на цей поїзд. Віддаси їх Недові чи, може, тому старому, котрий дав тобі притулок сю ніч. Вони знатимуть, що з ними робити.

Отож я взяв гроші; тепер я мав уже два жмути, більший і цей, менший. А Евербі сиділа все так само тихо й непорушно, руки поклавши на коліна, здорова, занадто здорова, щоб із нею траплялися такі дрібниці.

— То хоч погладь її по голові,— мовив Сем.— Нед же не вчив тебе бити собак.

— Він би й сам не вдарив,— сказала міс Реба.— Тільки глянь на нього! Боже, ну й мужики ви! І йому лиш одинадцять років. На одного більше — що воно в чорта важить? Хіба ж вона від самої неділі не доводить вам, що з цим покінчила? Якби ти пиляв колоди так довго, як вона, що тобі там, у чорта, завадило б на одну колоду більше, коли ти вже закрив крамничку й навіть вивіску зняв?

Отож я перейшов на другий бік машини. Вона сиділа все так само непорушно, занадто дужа, як на такі дрібниці, і занадто здорова, щоб на ній лишала помітні сліди усяка мізерія та ницість, як от пташиний послід на дошці оголошень чи на турецькому барабані. Вона просто сиділа, занадто здорова, щоб навіть зіщулитись, засоромлена (Нед таки мав рацію), губи в неї трохи припухли, а найбільше підбите око:

навіть звичайний синець на ній мусив здаватись більшим, помітнішим, неприхованішим, аніж на будь-кому іншому.

— Все гаразд,— сказав я.

— Я думала, що так мушу,— сказала вона.— Я не знайшла іншої ради.

— Бачиш?— сказала міс Реба.— Як воно легко? Можеш далі не казати, ми й так віримо. Кожен хирлявий паплюжник, поки ще не дотяг до семи десятків, зможе переконати жінку, що іншої ради нема.

— Ви змушені були,— сказав я. — Ми дістали Вихра назад саме вчасно, щоб почати перегони. Тепер те все минуло. Краще вам уже їхати, а то спізнитесь на поїзд.

— А й правда,— сказала міс Реба.— Бо ж їй ще й вечерю готувати. Ти ще не чув цього, це сюрприз. Адже вона не їде назад до Мемфіса. Вона зрікається не тільки ремесла спокуси, а й самої спокуси — коли, звісно, правду кажуть, що в такому місці, як Пошем, нема жодної спокуси, тільки природні людські жадання й апетити. Вона дістала роботу в Пошемі, в того констебля — буде прати, куховарити, тягати його жінку з ліжка й у ліжко, обмивати. Отож не муситиме вже ділитись ані своїм заробітком, ані тілом з першим-ліпшим бляхманом, їй досить буде прикритися кавником чи закіптюженою каструлею. Їдьмо,— мовила вона до Сема.— Навіть ти не зможеш примусити цей поїзд, щоб чекав нас.

І вони поїхали. Я повернувся й рушив назад, до будинку. То була велика садиба: будинок з колонами й портиком, англійський сад, стайні (в одній з яких приміщено Вихра), возівні й те, що колись називалося виселком для невільників,— одне слово, давній Пошем, усе, що збереглося від плантації того чоловіка, тієї родини, що дали своє ім'я містечкові, й околиці, й декому з поселенців, як от дядькові Пошемові Гуду.

Сонце вже зайшло, скоро й день мине. І тоді вперше я збагнув, що нарешті все минуло, все скінчилося: всі чотири дні змагань, шарпанини, викрутів, брехень і тривог; було вже по всьому, за винятком розплати. Дідусь, полковник Лінскомб і містер Ван-Тоск десь, певно, в домі випивають пунш перед вечерею; дзвінка на вечерю чекати ще було, мабуть, із півгодини, тож я крутнувся і понад кущами троянд обійшов будинок. І там, звісно, на сходинках задньої веранди сидів Нед.

— На ось,— сказав я, простягаючи більший жмут із грішми.— Сем сказав, що це твої.

Нед узяв гроші.

— Ти не рахуватимеш? — здивувався я.

— Він же, либонь, рахував їх,— відказав Нед.

Я дістав з кишені менший жмут. Нед подивився на нього.

— Це теж він тобі дав?

— Ні, це міс Реба. Вона ставила для мене.

— Це азартні гроші,— сказав Нед.— Ти ще замалий мати діло з азартними грішми. Воно й ніхто не досить дорослий на таке, але ти то запевне.

І йому теж я не міг цього сказати. Тоді я збагнув, що він, уже хто-хто, але він, Нед, мусив би й без слів розуміти. І ту саму мить він потвердив мої думки.

— Бо ми не заради грошей те робили,— сказав він.

— То ти своїх теж не візьмеш?

— Ні, візьму,— відказав він.— Для мене вже запізно. Але для тебе ще ні. І я хочу дати тобі таку змогу, хай навіть і тим, що позбавлю тебе змоги.

— Сем сказав, що я можу віддати їх дядькові Пошему. Тільки він теж азартних грошей не візьме, правда?

— Ти таки хочеш це зробити?

— Так,— відповів я.

— Гаразд,— сказав Нед.

Він узяв і ці гроші, видобув свого гаманця з защіпкою й поклав туди обидва жмути; смеркло вже майже зовсім, але дзвінок на вечерю я мусив би тут розчути.

— Як ти дістав назад того зуба? — спитав я.

— То не я,— відказав він.— То Лайк. Ще того ранку, як я приїхав тебе забирати з готелю. І без ніякої мороки. Гончаки вже раз були загнали Свистюка на дерево, тож Лайк думав спершу й собі так зробити: нацькувати псів, щоб він виліз на дерево, і не відпускати їх, аж поки він скине того зуба,— покладе його в шапку абощо. Але, казав Лайк, йому все не давала спокою думка, що Свистюк так свинувато поставився до коней, власне, до Вихра. А що того дня Вихор мав бігти в гонах, Лайк вирішив узяти одного з мулів. Він казав, що Свистюк погрозився йому старим куцим ножиком, та Лайк відняв його й затримає в себе, поки не випаде нагода кому віддати.

Нед зупинився. Вигляд його все ще був незавидний. Він же й досі не виспався. А проте, може, це таки полегкість — спіткати врешті свою долю і знати напевне момент, від якого почнеться клопіт?

— Ну? — спитав я.— І що?

— Я ж сказав тобі. То все мул.

— Але як? — спитав я.

— Лайк посадив Свистюка верхи без гнуздечки й сідла, зв'язав йому ноги попід черевом мула і сказав, що

скоро-но Свистюк вкладе того зуба в шапку, а шапку кине на землю, то він мула зупинить. Тоді легенько підстьобнув мула, і ще той не встиг пройти першого круга по двору, як Свистюк уже кинув шапку, щоправда, цим разом порожню. Отож Лайк віддав йому шапку назад і ще раз підстьобнув мула, і тоді, каже Лайк, він же зовсім забув, що цей мул такий, що через тини скаче, аж ураз мул перехопився через чотирифутову огорожу з колючого дроту й так дременув, що Лайк подумав, чи не до самого Посема він домчить Свистюка. Але мул далеко не пішов, завернув і назад перескочив через огорожу, тож як удруге Свистюк кинув шапку, в ній уже був зуб. Тільки, про мене, він міг би цього зуба й не віддавати. Вона-бо також поїхала до Мемфіса, еге ж?

— Поїхала,— відповів я.

— Так я й гадав. Певно, вона знає не згірш за мене, що тепер не скоро Мемфіс побачить нас із Буном Хогенбеком. А коли Бун знов у тюрмі, то й Джефферсон у Міссісіпі нас сьогодні не побачить.

Щодо мене — то я не знав, чи це так, і раптом відчув, що й не хочу знати; я не тільки не хотів знову щось вибирати, щось вирішувати — я не хотів навіть знати того вибору й рішення, що робляться за мене, хіба коли муситиму стати перед ними лице в лице.

А потім ззаду підійшов до дверей батько Маквіллі, сам у білій куртці — він теж належав до служби. Щоправда, ніякого дзвінка я не чув. Я вже помився (переодягся також: дідусь привіз мою валізку і навіть черевики мені на змінку), отож служник провів мене до їдальні, і я вже був там, коли ввійшли дідусь, містер Ван-Тоск і полковник Лінскомб, а обік полковника ступав старий жирний сетер-левелін. Поки полковник Лінскомб проказав молитву, ми постояли. Тоді всі посідали, старий сетер біля полковникового стільця, і почали їсти, а услуговував нам не тільки батько Маквіллі, а й покоївка у формі, що міняла посуд. Я вже з усім покінчив, не вибирав нічого й не вирішував. Над десертом я мало не заснув, коли це дідусь сказав:

— Ну що ж, панове, почнемо?

— Перейдім до кабінету,— запропонував полковник Лінскомб.

То була найкраща кімната, що я будь-коли бачив. Ото б дідусеві таку! Полковник Лінскомб теж був юрист, тим-то в кабінеті стояли полички з юридичними книжками, але тут були також і праці з сільського господарства та конярства, стояла скляна вітрина із складаними вудками та рушницями,

були стільці, канапа, перед каміном — килимок для сетера, на стінах малюнки коней та жокеїв з трояндовими вінками й датами перемог, на поличці каміна бронзова статуетка Манасаса (досі я не знав, що це полковник Лінскомб був його власником), стояв спеціальний столик з великою книжкою, де записувалося різні дані про полковникових коней, ще один столик з коробкою сигар, карафкою, глечиком для води, цукерницею і склянками, а французьке вікно з кабінету виходило на веранду над трояндовим садком, аж пахощі троянд, і жимолості також, можна було вдихати в самому домі, і долинав спів пересмішника десь ізнадвору.

Тоді служник привів Неда й у кутку біля каміна поставив для нього стільця, і вони — ми — посідали, полковник Лінскомб у білому полотняному костюмі, містер Ван-Тоск у такому вбранні, яке носять у Чікаго (де він жив перед тим, як відвідав Мемфіс, і вподобав його, і купив шмат землі, щоб вирощувати, розводити й тренувати перегонових коней, і дав Бобо Бічемові роботу п'ять чи шість років тому), і дідусь у сірому по-конфедератськи костюмі, ним успадкованому (я маю на увазі сірий конфедератський колір, а не власне костюм, бо сам дідусь не воював: він мав тоді лише чотирнадцять років і був єдиною дитиною в сім'ї, тож зоставався з матір'ю в Каролині, коли його батько служив прапорщиком у Вейда Гемптона * до того моменту, як пікет Фіц-Джона Портера * застрелив його в сідлі під час переправи вбрід через річку Шікагоміні другого ранку після битви при Гейнз-Мілі *. Дідусь лишався з матір'ю аж до її смерті в 1864 році і лишався там далі, аж поки генерал Шерман * остаточно випровадив його з Каролини 1865 року і він приїхав до Міссісіпі шукати нащадків далекого свого родича на прізвище Маккаслін,— він із цим родичем мали навіть однакові імена: Лусьєс Квінтес Керазерс,— і знайшов одного з них в особі правнучки того родича, Сари Едмондс, і в 1869 році одружився з нею).

— Ну,— сказав дідусь Недові,— починай спочатку.

— Стривайте,— озвався полковник Лінскомб. Він нахилився, налив у склянку віскі й простяг її Недові.— Бери,— сказав він.

— Дуже дякую,— відказав Нед, але не випив. Склянку він поставив на поличку каміна й сів знову. Він і перед цим не дивився дідусеві в лице, не дивився й зараз. Він просто чекав.

— Ну,— сказав дідусь.

— Випий,— озвався полковник Лінскомб.— Це тобі може придатись.

Тож Нед узяв склянку й одним духом її спорожнив, усе ще не дивлячись на дідуся.

— Ну,— сказав дідусь.— Починай...

— Стривайте,— перепинив його містер Ван-Тоск.— Як це ти примусив цього коня бігти?

Нед сидів зовсім непорушно, порожня склянка застигла йому в руці, а ми дивились на нього й чекали. Врешті він озвався, у перший раз оце звертаючись до дідуся:

— Ці білі добродії вибачать мені, якщо я перемовлю з вами приватно?

— Про що це? — спитав дідусь.

— Ви дізнаєтесь,— сказав Нед.— А коли вирішите, що панове теж повинні це знати, то скажете їм.

Дідусь підвівся.

— Ви нас вибачите? — мовив він до всіх і ступив до дверей у коридор.

— А чом не на веранду? — запропонував полковник Лінскомб.— Там якраз темно, краще й для змови, й для сповіді.

Отож ми пішли туди. Тобто я теж підвівся. Дідусь ізнов зупинився. Він звернувся до Неда:

— А як з Лусьєсом?

— Він до цього теж причетний,— відказав Нед.— Кожен має право знати, в чому його вигоди.

Ми вийшли на веранду, в темряву й пахощі троянд та жимолості, і почули не тільки пересмішника неподалік на дереві, а й двох дремлюг і, як завше вечорами в Міссісіпі — в Теннессі, як на те, майже так само — звідкілясь чувся собачий гавкіт.

— Це була сурдина,— тихо сказав Нед.

— Не бреши мені,— відказав дідусь.— Коні не їдять сардин.

— А цей їсть. Ви ж самі там були й бачили. Ми з Лусьєсом випробували його наперед. Але мені не треба було й випробовувати. Тільки-но я скинув на нього оком у неділю, як відразу побачив, що його розум такої ж масті, як і в мого мула.

— А-а,— мовив дідусь.— Так от чим ви з Морі підстрожували того мула.

— Ні, сер, містер Морі про те навіть не знав. Ніхто про те не знав, крім нас двох, мене й мула. І оцей кінь такий самий. Коли він сьогодні надвечір біг останній круг, я чекав його з сурдиною, і він знав це.

Ми повернулися в дім. Усі дивились на нас.

— Справді,— мовив дідусь.— Але це родинна таємниця. Якщо доведеться, я не критимусь з нею. Чи дозволите ви мені бути суддею при цій умові? Звичайно, Ван-Тоск перший може на неї претендувати.

— Тоді мені лишається або купити Неда, або продати вам Гнідаша,— зауважив містер Ван-Тоск.— Але чи не почекати з цим усім, поки повернеться Хогенбек, теж ваш підлеглий?

— Ви не знаєте, що він за один, той Хогенбек,— відказав дідусь.— Він пригнав мій автомобіль до Мемфіса. Коли я завтра заберу його з тюрми, він одведе його назад у Джефферсон. Поміж цими двома моментами що він є, що його нема,— однаково.

Цим разом дідусеві навіть не треба було говорити Недові, щоб той починав.

— Бобо сплутався з одним білим чоловіком,— мовив Нед.

Тепер уже містер Ван-Тоск сказав: «А-а». Ось так почали ми про все дізнаватись: від Неда й від містера Ван-Тоска. Бо містер Ван-Тоск був сторонній, чужинець, котрий прожив у нашому краю не досить довго, щоб зрозуміти, до чого може призвести молодого негра-селюка, що, зроду не бувавши далеко від дому, приїхав у велике місто заробити більше грошей та зажити розваг за свою працю, до чого може його призвести знайомство з білим пройдисвітом. Імовірно, то було картярство, бодай спочатку; мабуть, найперше вони зійшлися на картах. А далі то вже було щось більше за картярство; навіть Нед, здається, не знав докладно, що саме; або, може, й знав, але воно належало до світу білих людей. В усякому разі, Нед казав, що дійшло вже до такого — загальна сума становила сто двадцять вісім доларів,— аж той білий чоловік переконав Бобо, що коли власті про все довідаються і він полетить з роботи у містера Ван-Тоска, то це буде ще найменший його, Бобо, клопіт; власне, він утовкмачив Бобо в голову, що справжній його клопіт почнеться лиш тоді, коли він уже не матиме білого, щоб його боронив. Нарешті становище стало таке розпачливе, криза така небезпечна, що Бобо пішов до містера Ван-Тоска й попросив у нього сто двадцять вісім доларів і дістав відповідь, якої, певно, й сподівався від хазяїна, котрий був не тільки білий і чужинець, але ще й чоловік статечний, і котрий вийшов з того віку, коли пам'ятаєш про юнацькі пристрасті та скрути; тобто відповідь: «Ні». Це було торік восени.

— Пригадую,— втрутився містер Ван-Тоск,— я сказав йому, щоб більше мені на очі не заявлявся. Я думав, що він уже звіявся.

Ти розумієш, що я маю на увазі? Він, містер Ван-Тоск, був зичливий чоловік. Але він був чужинець. А тоді Бобо, втративши останню надію, на яку він, зрештою, не дуже й покладався, «дістав», кажучи його власним словом (але як саме — Нед цього не знав,— хоч, може, й знав; а може, Боб «дістав» у такий спосіб, що його не відкривають навіть людині тієї самої раси, навіть родичеві), п'ятнадцять доларів, дав їх отому білому і одержав натомість те, чого й можна було сподіватись і чого Бобо сам, певно, сподівався. Але що інше міг він зробити, куди ще вдатися? Отож почалися нові погрози, нові нагніти, коли він довів, що може роздобутись на гроші, як дуже припече.

— Але чого ж він не звернувся до мене? — здивувався містер Ван-Тоск.

— Він звертався,— відказав Нед.— Ви відповіли йому: «Ні».— Всі сиділи, ані ворухнувшись.— Ви білий чоловік,— лагідно сказав Нед.— Бобо — чорний хлопець.

— Тоді чому він не вдався до мене? — озвався дідусь.— Чому він не повернувся туди, звідки йому й не треба було виїздити, а пішов красти коні?

— А що б ви зробили, якби він захеканий приїхав до вас із Мемфіса й сказав: «Не питайте мене нічого, тільки дайте сотню з-гаком доларів і я поїду назад до Мемфіса, й від першої ж суботи почну сплачувати вам борг?

— Він міг би сказати мені причину,— промовив дідусь.— Адже я теж Маккаслін.

— Але ви й білий,— зауважив Нед.

— Кажи далі,— мовив дідусь.

Отож Бобо побачив, що п'ятнадцять доларів, в яких він думав знайти порятунок, насправді тільки призвели його до руїни. Тепер, як свідчив Нед, демон Бобо й зовсім не давав йому вільної хвилини. Може, той білий почав боятись, що таке розплачування по краплині, по кілька доларів за раз, розтягнеться хтозна на який час; або, може, він того стерігся, щоб Бобо з переляку й розпачу,— та ще з уродженої негритянської нездалості, як казав той білий,— не скоїв якоїсь дурниці чи й злочину, що підірвало б геть усе. В усякому разі, саме тоді він, той білий, почав намовляти Бобо одним заходом збутись усього — і боргу, й кредитора, й клопоту. Попервах він мав на думці, щоб Бобо підчистив комору містера Ван-Тоска, щоб він навантажив на воза, бричку чи що там буде скільки мога сідел, гнуздечок та упряжі і дав драла; Бобо, звичайно, запідозрять одразу, але білий тим часом буде вже в безпеці; і коли Бобо виявиться досить спритним — на що навіть у нього мусить вистачити клепки,—

то він матиме перед собою цілі Сполучені Штати, щоб напитати десь роботи. Проте (казав Нед) навіть білий облишив цей замір: він то мав би на світанку цілого воза чи бричку, навантажену упряжжю, хоч і без коня, але він потребував би ще багато днів, щоб усе те одно по одному збути.

Тоді спав їм на думку кінь: якби замість тої купи роз'єднаних шкуратків на бричці чи возі та була одна ціліть, що її можна б продати за гурт, а коли білий діятиме досить спритно і не дорожитиметься, то й без загайки. Отож саме білий, а не Бобо, вірив, що Бобо збирається вкрасти для нього коня. Тільки ж Бобо знав, що як він не вкраде коня, з наступним понеділком прийде йому кінець — і роботі, й волі, й усьому (криза сягла вершини в минулу суботу, якраз того дня, коли Бун і я — і Нед — виїхали автомобілем із Джефферсона). О тій порі коня містера Ван-Тоска так легко було вкрасти, наче все зумисне хтось підладив, тим-то й криза стала така пекуча. Йдеться, ясна річ, про Вихра (тобто Гнідаша), котрий тоді перебував на відстані менш як півмилі в стайні, де тримали коней на продаж. Бобо, що всі знали, був конюхом у містера Ван-Тоска (до тієї стайні сам Бобо якраз і одвів коня), отже, він міг спокійнісінько кожної хвилини піти туди й забрати коня, маючи тільки й клопоту, що накласти на нього повіддя. Саме собою це ще було нічого. Клопіт полягав в іншому — що білий знав усе про коня: що його вирощувано й треновано до перегонів, і що він не хоче бігати, і що, отже, містер Ван-Тоск і містер Клеп, тренер, поганої про нього думки, через що коня й віддано на продаж першому ж покупцеві, який на нього зохотиться; а це означало, що якби Бобо пішов і забрав коня з тієї стайні, ніхто про це, мабуть, і не доповів би містерові Ван-Тоску, хіба що він би сам ненароком запитав; кінець кінцем усе це означало, що до завтрашнього (понеділкового) ранку Бобо мусить на щось наважитись.

Оце така була ситуація, коли Нед у неділю з полудня залишив нас перед будинком міс Реби і звернув на Біл-стріт, де в першому ж потайному шинку знайшов Бобо, що пробував застрашити свою долю пляшкою віскі.

Дідусь мовив:

— Отож це так було. Тепер я починаю розуміти. Негритянська субота, вечір. Бобо вже п'яний, а в тебе язик пересох від самого Джефферсона, і ледве ти добувся до першого шинку...— Тут він урвав себе й мало не скочив:— Стривай. Не так навіть. Бо то ж і не субота. Ви приїхали до Мемфіса в неділю надвечір.

А Нед усе сидів, зовсім непорушно, з порожньою склянкою в руці. Він сказав:

— У нас, чорних, суботній вечір переходить у неділю.

— І далі в понеділковий ранок,— докинув полковник Лінскомб.— Ти просинаєшся в понеділок уранці, голова тріщить з похмілля, сам брудний і в брудній буцегарні, і лежиш, поки прийде котрийсь білий і забере тебе просто на бавовникове поле чи там ще куди й приставить до роботи, не давши тобі часу й поснідати. І тоді цілий день оте все потом виходить із тебе, і хіба аж на заході дня ти відживаєш надією; і так другого дня, і третього, й четвертого, аж поки знов субота, і ти кидаєш плуга чи мотику, й поспішаєш назад, щоб на понеділок уранці знов опинитись у тій самій смердючій буцегарні. Чому ви це робите? Не розумію.

— Ви й не можете зрозуміти,— відказав Нед.— Ви не того кольору. Коли б ви побули чорним один суботній вечір, ви б нізащо в світі не захотіли знову стати білим.

— Ну гаразд,— мовив дідусь.— Кажи далі.

Отож Бобо розповів Недові про свою замороку: менше як за півмилі стоїть кінь, власне, сам проситься, щоб його вкрали; і той білий чоловік знає це й поставив Бобо ультиматум за кілька годин усе зробити...

— Гаразд,— урвав його дідусь.— Але де ж мій автомобіль?

— Ми вже підходимо до нього,— відказав Нед. Вони — він і Бобо — пішли до стайні подивитись на коня.— І тільки-но я побачив його, як одразу пригадався мені той мій мул.—Бобо, як і я, був занадто молодий, щоб того мула пам'ятати; але він, як і я, виріс на легенді про нього.— Отож ми вирішили піти до того білого чоловіка і сказати, що з певної причини Бобо не може вкрасти йому коня зі стайні, як перше думав, і що натомість ми можемо дати йому автомобіля... Але-бо стривайте,— Нед хутко звернувся до дідуся.— Ми ж знали не гірше за вас, що автомобілеві нічого не станеться,— бодай поки ми скінчимо. Може, років за тридцять, за сорок можна буде стати в Джефферсоні дєсь на перехресті й до захід сонця налічити десяток автомобілів, але тепер ще ні. Може, тоді й не штука буде вкрасти автомобіля і знайти покупця на нього, котрий не морочив би вам голови, як, та хто, та звідки. Але тепер то ще ні. Тож чоловікові з таким виглядом, як у нього (я його ніколи не бачив), роз'їжджати автомобілем з надією спродати його швидко й потай було б не легше, як і спробувати продати слона швидко й потай. Вам же не становило ніякого клопо-

ту знайти, де він, та відібрати його, тільки-но ви з містером Ван-Тоском за це взялися, еге ж?

— Кажи далі,— мовив дідусь.

Нед так і зробив.

— Тоді той білий чоловік запитав би: який автомобіль? І Бобо дав би мені відповісти. А тоді той білий чоловік, може, запитав би, до чого тут я. Бобо тоді сказав би йому, що мені треба цього коня, бо я вже домовився про перегони у вівторок, і що коли той білий чоловік хоче, він може також туди поїхати й виграти в три й чотири рази більше, ніж той борг у сто тридцять доларів, і тоді він може собі не морочитися з автомобілем, як йому не треба. Бо ж він, певно, такий чоловік, що бував у бувальцях і знав, що легко спродати, а з чим буде рахуба, коли так його заскочать. Отак ми думали зробити, якби ви не приїхали й не зіпсували все: хай би той білий чоловік подивився на перший забіг, просто так, не закладаючись, на що б він, мабуть, пристав; він побачив би, що Вихор програв, як і попередні рази, про що той білий чоловік доти б уже довідався; тоді ми б сказали: «Нічого, ось лише почекайте другого забігу»,— і поставили б коня проти автомобіля, не потребуючи йому нагадувати, що коли Вихор цим разом програє, кінь теж стане його власністю.— Вони — дідусь, полковник Лінскомб і містер Ван-Тоск — подивились на Неда.— А тоді ви приїхали й зіпсували все,— докінчив Нед.

— Ага,— промовив містер Ван-Тоск.— Отже, все це, щоб порятувати Бобо. А якби ти не примусив Гнідаша бігти і його теж програв? Як тоді з Бобо?

— Я примусив його. Ви ж бачили.

— Так то так, але от припустімо, що ти не зміг би? Що тоді?

— То вже був би клопіт Бобо,— відказав Нед.— Це ж не я нараяв йому змінити бавовнярську ферму в Міссісіпі на картярство й різні фиглі в Мемфісі.

— Але ж, здається, містер Пріст сказав, що він твій брат у перших,— зауважив містер Ван-Тоск.

— Кожен має в рідні такого, хто не багатший розумом за Бобо.

— Мг,— промовив містер Ван-Тоск.

— Випиймо пуншу,— жваво сказав полковник Лінскомб. Він підвівся, приготував напій і подав кожному.— Ти теж,— звернувся він до Неда.

Нед простягнув склянку, і полковник Лінскомб її наповнив. Коли цього разу Нед поставив свою склянку на поличку каміна, не пригубивши її, ніхто не сказав нічого.

— Так,— промовив містер Ван-Тоск. А тоді:— Ну що ж, Прісте,— ви повернули собі автомобіль, а я коня. І, може, той пройдисвіт набрався досить страху, щоб бодай моїй стайничій челяді дати спокій.— Усі сиділи мовчки.— А що мені робити з Бобо? — Усі й далі мовчали.— Це я тебе питаю,— звернувся містер Ван-Тоск до Неда.

— Залишити його в себе,— відповів Нед.— Наших людей — в усякому разі, підлітків і хлопців — не легко переконати...

— Наших — це тільки негрів? — спитав містер Ван-Тоск.

— Може, він має на увазі Маккаслінів,— зауважив полковник Лінскомб.

— Авжеж,— погодився Нед.— І Маккаслінів, і негрів — і ті й ті такі, що спілкування з чужими їм тільки шкодить. Зараз саме я кажу про молодих хлопців, хай навіть цей один і чорний Маккаслін. Може, вони недочувають трохи. Та хоч би там як, а їм треба самим на собі спізнати, що шахрайство не виплачується. Може, Бобо вже спізнав це. І хіба вам це не легше буде, аніж призвичаювати когось нового?

— Так,— промовив містер Ван-Тоск. Усі сиділи мовчки.— Так,— промовив ще раз містер Ван-Тоск.— Отож мені лишається або купити Неда, або продати вам Гнідаша.— Усі й далі мовчали.— Зможеш ти примусити його ще раз бігти, Неде?

— Того разу я примусив його бігти,— відповів Нед.

— Я кажу: ще раз.— Усі сиділи мовчки.— Прісте,— звернувся містер Ван-Тоск,— ви вірите, що він зможе зробити це ще раз?

— Вірю,— відповів дідусь.

— Наскільки ви в це вірите?

Усі й далі мовчали.

— Ви звертаєтесь до мене, як до банкіра чи як до кого? — спитав дідусь.

— Припустімо, як до звичайного й нормального поселенця північно-західного Міссісіпі, що проводить свій цілком звичайний і нормальний, від бога даний і законом бережений відпочинок серед достатків південно-західного Теннессі,— відповів полковник Лінскомб.

— Гаразд,— мовив містер Ван-Тоск.— Я ставлю Гнідаша проти Недового секрету, один забіг в одну милю. Якщо Нед примусить Гнідаша побити того чорного коня Лінскомба, я дізнаюся про секрет, а Гнідаша віддаю вам. Якщо

Гнідаш програє, мені не треба вашого секрету, а ви берете або залишаєте Гнідаша за п'ятсот доларів...

— Себто якщо Гнідаш програє, я можу забрати його за п'ятсот доларів або ж заплатити вам п'ятсот доларів і його не брати? — уточнив дідусь.

— Саме так,— підтвердив містер Ван-Тоск. — А щоб була вам нагода застрахуватись, я ставлю два долари проти одного, що Нед цим разом не примусить його бігти.

Усі й далі мовчали.

— Отож хоч би й що там, а я мушу цього коня або виграти, або купити,— сказав дідусь.

— Хіба ж ви не були молодий, Прісте?— промовив містер Ван-Тоск.— Зважте лиш на одну річ: ви тут серед друзів. Спробуйте бодай часину не бути банкіром. Спробуйте.

Усі й далі мовчали.

— Двісті п'ятдесят,— сказав дідусь.

— П'ятсот,— відказав містер Ван-Тоск.

— Триста п'ятдесят,— сказав дідусь.

— П'ятсот,— відказав містер Ван-Тоск.

— Чотириста з чвертю,— сказав дідусь.

— П'ятсот,— відказав містер Ван-Тоск.

— Чотириста п'ятдесят,— сказав дідусь.

— Чотириста дев'яносто п'ять,— відказав містер Ван-Тоск.

— Згода,— сказав дідусь.

— Згода,— відказав містер Ван-Тоск.

Отож-бо вчетверте ми з Маквіллі сиділи верхи — він на Акроні, а я на Вихрові (тобто на Гнідашеві),— стримуючи їх, пручливих і норовистих, поза напнутим тендітним мотузком. Маквіллі тепер зовсім до мене не озивався; він був наляканий і розлючений, ошелешений і затятий; він знав, що вчора скоїлося щось таке, чого не повинно б коїтись,— власне, таке ні з ким не повинно б коїтись, і вже безперечно з дев'ятнадцятирічним хлопцем, котрий просто намагався виграти в простих, як йому здавалося, кінських верхогонах: ніяких викрутів, звісно, не заборонювано, але само собою очевидно, що жодна сторона не вдасться до чорної магії. За вихідні позиції цим разом не жеребкувалися. Нам — Маквіллі й мені — було надано таку змогу, але Нед сказав одразу:

— Тепер байдуже. Після вчорашнього Маквіллі треба очуматися, тож нехай йому буде внутрішня стежка, там він почуватиметься ліпше.

Від цього Маквіллі, одначе, відмовився,— не знаю, з люті чи з лицарських почуттів,— поставивши нас перед нерозв'язною, здавалося б, проблемою, аж поки розпорядник — той самий запідозрений убивця — швидко її розв'язав, сказавши:

— Гей, хлопці, якщо ви хочете бігти в перегонах, відступіться поза цю джутову шворку, де ваше місце.

Нед теж цим разом не виконав своїх вступних заклять чи то ритуального тертя ніздрів Вихрові. Я не кажу: забув — Нед не забував того, що треба. Отож, напевно, я не стежив, не приглядався досить пильно; та й запізно вже було. І мені він також не дав ніяких вказівок в останню хвилину; але й те — що він міг мені сказати? Минулого вечора містер Ван-Тоск, полковник Лінскомб і дідусь узгодили, що оскільки ці перегони будуть приватні,— сказати б, змагання затятих суперників,— то треба, щоб усі, хто до перегонів причетний, зберегли новину в таємниці. Що було в Пошемі зробити не важче, як зберегти в таємниці завтрашню погоду, не випускаючи її поза межі пасовища полковника Лінскомба, оскільки в пошемській громаді — яка складалася з одного готелю на зимовий сезон, двох крамниць, платформи вантажити худобу, станції, залізничного перехрестя, кількох церков та шкіл і фермерських будиночків, розкиданих на просторому околі,— будь-яка новина, а надто про кінські перегони, та ще й про повторні перегони між цими двома кіньми, ширилася так само швидко, як і погода. Отож вони знов зійшлися, включаючи суддю — нічного телеграфіста, який насправді мусив би хоч коли-небудь спати; було їх менше проти вчорашнього, але куди більше, аніж виявляли на те охоту дідусь і містер Ван-Тоск,— пропітнілі капелюхи, тютюн, сорочки без краваток і комбінезони,— коли це хтось прокричав: «Гайда!»,— мотузок шарпнули вбік, і ми рушили.

Ми рушили,— Маквіллі, як звичайно, був уже на два скоки попереду, коли Вихор завважив початок перегонів і швидко й слухняно підрівнявся до Акрона, так що міг би (якби захотів) прикластися мордою до коліна Маквіллі; пройшли перший поворот, тоді протилежну пряму, взаємне розташування моє і Маквіллі змінювалось, проміжок між нами замикався й розкривався з якоюсь своєрідною оспалістю і некваплівістю, добре, мабуть, відомими для тих, хто літає літаками в компактному строї; пройшли другий поворот і вийшли на другу пряму першого кругу; за крок до того, як Вихор міг би зашукати очима Неда, я підхвиснув коня, просто з інерції; я й собі хутко пробіг поглядом по об-

личчях уздовж поруччя, чи не побачу де Неда, а Вихор мчав усю цю пряму, зовсім не дивлячись перед собою, тільки виглядаючи серед напливу облич Недове, так само даремно; знову перший поворот, протилежна пряма й далі другий поворот і зворотна пряма; я вже відтягував Вихра до зовнішнього поруччя, звідки (хай Акрон випереджує нас, принаймні не застуватиме нам очей) йому було б видніше. Проте, якщо й побачив він зараз Неда, то мені цього не сказав. Не міг і я йому сказати: «Дивись! Дивись он туди! Онде він!» — бо Неда там не було, тільки порожній трек поза тим напнутим мотузком, таким вутлим, як подивитись, наче проціджене чи розріджене місячне світло. Маквіллі тепер скажено шмагав коня, а Вихор пречудово реагував на те, відстаючи рівно на одну шию; якби Акрон потрапив бігти із швидкістю шістдесят миль на годину, ми б теж потрапили — відстаючи на одну шию; якби Акрон вирішив зупинитися за десять футів від фінішу, ми б теж зупинилися — відстаючи на одну шию. Але він цього не зробив. Ми бігли далі, все так само спарені, ніби спряжені, тільки один трохи попереду; фінішна лінія промайнула понад нами, і ми з Маквіллі віднайшли голос — тобто він, власне, прокричав назад до мене з якоюсь канібальською радістю: «Го-го-го! Го-го-го!» — сповільнюючи при тім біг, але не зупиняючись, прямуючи (як я гадав) просто до стайні; він з Акроном, безперечно, заслужили на це. Я обернув Вихра і ступою рушив назад. До нас підбігав Нед, дідусь за ним, тільки не підбігцем; вчорашні наші облесники й підсипачі де й поділися — Цезар уже не був Цезарем.

— Ходім,— сказав Нед, беручи коня за вудило, швидко, але спокійно — просто нетерпляче, і майже неуважно.— Віддай...

— Що сталося? — закричав дідусь.— Що, в чорта, сталося?

— Нічого,— відказав Нед.— Я просто не мав для нього сурдини цей раз, і він те знав. Хіба ж не казав я вам, що в цього коня є розум? — Тоді до мене:— Оно Бобо чекає. Віддай йому цю шкапу, хай забирає її до Мемфіса. Ввечері ми їдемо додому.

— Але стривай. Стривай-но,— озвався я.

— Забудь цього коня,— сказав Нед.— Нам його не треба. Автомобіль хазяїн собі повернув, і втратив він лише чотириста дев'яносто п'ять доларів, а щоб не мати цього коня, варто стільки заплатити. Бо що на ясному світі мали б ми з ним робити, якби раптом не стало тих дрібнень-

ких смердючих рибок? Нехай містер Ван-Як-Його-Там забирає його собі. Може, колись Гнідаш і скаже йому й Бобо, що тут учора сталося.

Проте цього вечора ми не поїхали. Ми все ще гостювали в полковника Лінскомба і після вечері знову сиділи в його кабінеті. Бун був потовчений, обліплений пластирями і неабияк пригнічений, хоч виглядав він спокійно й досить мирно. І чисто теж: Бун поголився і мав на собі свіжу сорочку — тобто нову сорочку, яку він, певно, купив у Гардвіку. Сидів він на тому самому твердому стільці, що й Нед напередодні.

— Ні,— мовив Бун.— Я не через те його чухмарив. За те я вже перекипівся. То була її справа. Та й не можна так ото відразу відтяти: треба... треба...

— Треба поступово? — підказав дідусь.

— Ні, сер. Не поступово. Ви кидаєте, тільки ще маєте очиститись від усякого того бруду, того непотребу, хоч би й як там твердо з усім покінчено. Але не про це мені йшлося. Я хотів скрутити йому в'язи через те, що він обізвав мою жінку повією.

— Ти хочеш сказати, що збираєшся з нею одружитись? — запитав дідусь.

Але не на дідуся, а на мене напався раптом Бун, аж мало не підскочив.

— Хай тобі чорт! — закричав він.— Коли ти голіруч поперся на ножа, щоб її оборонити, то якого біса я не можу одружитися з нею? Чим я гірший за тебе, хоч мені вже й не одинадцять років?

І це вже майже все. Назавтра о шостій вечора ми перетяли останній пагорб і побачили над деревами дзигарі, що на будинку окружної управи на Майдані.

Нед сказав:

— Ги, ги, ги.— Він сидів спереду разом з Буном.— Так наче два роки я тут не був.

— Коли Дельфіна дасть тобі натруски ввечері, ти, може, й справді захочеш, щоб так було,— озвався дідусь.

— Або щоб і зовсім я не вернувся,— докинув Нед.— Та як у жінки цілий день у голові лиш чистити, й варити, й мити, й замітати, то вряди-годи їй не завадить трохи збудження.

І ми приїхали. Автомобіль зупинився. Я сидів непорушно. Вийшов дідусь, тоді вже й я.

— Ключ у містера Баллота,— сказав Бун.

— Ні, не в нього,— відказав дідусь. Він дістав ключа з кишені й дав Бунові.— Ходімо,— сказав він.

Ми перейшли через вулицю до нашого будинку. І ти знаєш, що я подумав? Я подумав: «А він навіть не змінився». Бо ж він мусив змінитись. Мусив змінитись, бодай хоч трохи. Я не маю на думці, що він мусив змінитися сам по собі, але що я, принісши з собою ті зміни, які сталися в мені за ці чотири дні, мусив би якось і його змінити. Я маю на думці, що коли ці чотири дні — всі ті брехні, обмани, хитрування, всі ті вияви рішучості й нерішучості, все те, що я зробив, побачив, почув, чого я навчився (і чого мама з татом не дозволили б мені робити, бачити, чути й навчатись),— ті речі, яких я навчився, але до яких ще не був готовий і не мав де їх заховати, ані навіть де покласти,— коли все те нічого в будинку не змінило, а залишило його таким самим, наче цих чотирьох днів і зовсім не було,— і ніщо не стало ані менше, ані більше, ані старіше, ані розумніше, ані співчутливіше,— тоді щось утратилося, відкинулося, змарнувалося: або цей мій світ був негодящий і фальшивий і ніколи не повинен був би й існувати, або ж я був негодящий, чи фальшивий, чи слабодухий, чи, в кожному разі, не вартий усього цього.

— Ходімо,— сказав дідусь, не лагідно й не сердито, а ніяко.

Я подумав: «Коли б хоч тітка Коллі вийшла, з Александром на руках чи й без нього, і почала кричати на мене». Але нічого — просто стояв будинок, перший, що його я спізнав у житті, був травневий вечір, щойно минула шоста година, коли люди починають думати про вечерю, і мама, в якої повинно б було з'явитись бодай кілька сивих волосин, цілувала мене цілу хвилину, а тоді дивилась на мене; потім тато, якого я завше трохи... боявся — не те слово, але я не можу придумати кращого — таки боявся, бо якби ні, то мені мусило б бути соромно за нас обох. Тоді дідусь сказав:

— Морі.

— Не цим разом, батьку,— відказав тато. А тоді до мене:— Поквитаймося спершу.

— Добре, тату,— відказав я і пішов за ним, униз через передпокій і до ванної кімнати, а там постояв у дверях, поки він знімав з гачка ремінь для бритви, тоді я відступився, давши йому вийти, і ми пішли далі.

Мама стояла над сходами в погріб, я бачив її сльози, але й тільки; досить їй було б сказати: «Стривай», «Ради бога», «Морі» або хоча б саме лише «Лусьєсе»,— але ні, нічого. І я йшов за татом далі, тоді постояв удруге, поки він відчиняв двері в погріб, і ми ввійшли всередину, де

тримали взимку тріски на розпал, а влітку оббитий цинком ящик з льодом, де мама й тітка Коллі мали полички для консервів, холодцю та варення і де стояло навіть старе крісло-гойдалка, щоб мама й тітка Коллі могли в ньому відпочити, коли розставляли там банки, а тітка Коллі — то й здрімнути часом після обіду, хоч вона ніколи в цьому не признавалася. Отож нарешті опинилися ми тут, куди допровадили мене чотири дні викрутів, шарпанини і суєтні, і такий кінець був негодящий, і ми з татом обоє це знали. Я хочу сказати, якщо на всі ці мої брехні, обмани, непокору й поступливість тато мав тільки одну раду — ремінняку,— тоді він був безрадний супроти мене. І якщо все, що я вчинив, можна зрівноважити самою лише лупнею, тоді обом нам гріш ціна. Розумієш, опинились ми в безвиході, аж поки постукав дідусь. Двері були не зачинені, але батько дідуся навчив його, а він навчив тата, а тато навчив мене, що дверям замок не потрібен: причинені двері — цього вже досить, доки тебе попросять увійти. Проте цим разом дідусь не чекав.

— Ні,— сказав тато.— Двадцять років тому ти б теж так зробив зі мною.

— Але ж, може, я порозумнішав з того часу,— відказав дідусь.— Умов Елісон, нехай іде нагору й перестане хлипати.

По цьому тато вийшов, і двері знов зачинилися. Дідусь сів у крісло-гойдалку; був він не гладкий, але живіт мав саме в міру, щоб виповнити білу камізельку і щоб важкий золотий ланцюжок від годинника звисав саме так, як годиться.

— Я брехав,— сказав я.

— Підійди сюди,— сказав він.

— Я не можу, — відповів я. — Я кажу тобі, що я брехав.

— Знаю.

— Тоді зроби що-небудь із цим. Однаково що, аби тільки що-небудь.

— Я не можу,— сказав він.

— Хіба не можна нічого зробити? Таки геть нічого?

— Я цього не сказав. Я сказав, що я не можу. А ти можеш.

— Що я можу? — спитав я.— Як я можу це забути? Скажи мені — як?

— Цього ти не можеш. Ніщо не забувається. Ніщо не пропадає. Воно занадто цінне.

— То що ж я можу зробити?

— Жити з цим,— сказав дідусь.

— Жити з цим? І так усе життя? До самої смерті? І ніколи цього не позбутись? Ніколи? Я не можу. Хіба ж ти не бачиш, що я не можу?

— Ні, ти можеш,— сказав він.— І ти мусиш. Порядна людина ніколи не забуває свого минулого. Вона дивиться життю просто в вічі. Порядна людина завжди відповідає за свої вчинки і бере на себе тягар їх наслідків, навіть коли вона не викликала цих вчинків, а тільки мовчки пристала на них і не сказала «ні», хоч і знала, що повинна була так зробити. Підійди сюди.

І тоді я почав гірко плакати, ридати, стоячи (навколішки: я був уже такий високий) у нього між коліньми, одну руку він поклав мені на поперек, а другою притискав мою голову до свого твердого комірця й сорочки, аж я відчував його запах: крохмаль, рідину після гоління, жувальний тютюн, бензин у тому місці, де бабуся чи Дельфіна вичищали якусь плямку у нього на піджаці, і сталий слабкий дух віскі,— як я завжди був певний, від першої порції пуншу, що він випивав уранці в ліжку ще до того, як уставав. Коли я спав із ним, найперше вранці з'являвся Нед (без білої куртки, а часом і взагалі без куртки й навіть без сорочки; і навіть коли дідусь перевів коней до візничого двору, Нед усе одно примудрявся відгонити кіньми) з тацею, на якій стояли карафка, глечик води, цукерниця, ложка й склянка, і дідусь підводився в ліжку, готував собі пунш і випивав його, а тоді досипав трохи цукру до решток напою, розколочував, домішував води й давав мені випити, аж поки одного ранку наскочила бабуся і поклала цьому край.

— Ну, може, досить,— сказав він нарешті.— А то весь погріб запливе. Іди вмийся. Порядна людина теж плаче, але вона завжди вмивається.

І це вже все. Був понеділок, пора після полудня, я прийшов зі школи (тато не дозволив мамі написати пояснювальну записку, тож у класі мені поставили «прогул без поважних причин». Але міс Родс мала допомогти мені, щоб я надолужив прогаяне), і Нед знову сидів на кухонних сходинках, у бабусиному домі цього разу, і знов у затінку. Я сказав:

— Якби ми надумали поставити в цьому останньому забігу на Вихра ті гроші, що Сем нам дав, ми б уже не мали з ними ніякого клопоту.

— Я й так не мав,— відказав Нед.— Я дістав п'ять за три в цьому забігу. Старий Посем Гуд заробив двадцять доларів на свою церкву.

— Але ж ми програли,— здивувався я.

— Це ти з Вихром програв,— пояснив Нед.— А я ці гроші ставив на Акрона.

— Он як!— сказав я. І додав:— А скільки їх було?

Нед не ворухнувся. Тобто він не зробив ніякого руху. Тобто він зовсім не змінився: для нього що ця остання п'ятниця, а що попередня, то все однаково — усі ці чотири дні викрутів і шахрайств, і необхідності вирішувати відразу і то правильно, без найменшої змоги переграти,— усе це не залишило сліду на ньому, хоч навіть я раз бачив, як йому бракувало не тільки сну, а й одежі. (Ти бачиш, як я вперто називаю все це чотирма днями. Була субота пополудні, коли ми з Буном удвох — так ми думали — виїхали з Джефферсона, і була п'ятниця пополудні, коли Бун, Нед і я знов побачили Джефферсон. Але для мене то було чотири дні, від того суботнього вечора в міс Беленбо, коли Бун повернувся б назавтра додому, якби моє слово, і до хвилини, коли я в середу глянув униз із Вихра й побачив дідуся, й перейшов до нього,— чотири дні, протягом яких Нед сам один ніс той тягар, протистояв потокові, покріпляв непевну загату всім, що тільки знаходилося напохваті, включаючи й мене, аж поки врешті вона розвалилась у нього в руках. Тобто я хочу сказати, що нам начебто не було ніякої потреби підпирати цю загату: порядна людина ніколи-бо не відмовляється від своєї брехні, байдуже, висловила вона її чи ні). І мені ж було тільки одинадцять років; не знаю звідки, але я знав, що такого не питають — хто скільки виграв чи програв. Отож я ще додав:

— Тобто чи вистачить їх, щоб повернути хазяїнові його чотириста дев'яносто п'ять доларів?

Нед сидів, ані трохи виглядом не змінившись. Тож чому з'явилось у мами сиве волосся, відколи я бачив її востаннє? Якщо я теж не змінився виглядом? Бо тільки аж тепер я зрозумів, що мав дідусь на думці: твоя зовнішність — це лиш те, в чому ти живеш і спиш, і вона мало має спільного з тим, чим ти є, і ще менше з тим, як ти себе поводиш.

Врешті Нед сказав:

— У цій подорожі ти довідався чимало нового про людей. Я лише дивуюсь, що ти не довідався більшого й про гроші. Ти хочеш, щоб хазяїн мене образив, чи, може, щоб я образив хазяїна, чи й того, й того?

— Тобто як це?

— Ну от я скажу йому, що хочу сплатити його гравецький борг. То чи це не однаково, що закинути йому нетямучість на кінських закладах? А коли я скажу йому,

відки в мене гроші на той борг, то чи ж я й не доведу цього?

— Але де ж тут для тебе образа?— ніяк не доходило до мене.

— Він може їх узяти,— відповів Нед.

Потім зрештою настав і той день. Евербі послала по мене, і я пішов через усе місто на глуху вулицю до маленького, трохи не ляльківого будиночка, що його купив Бун, сплачуючи дідусеві щосуботи по п'ятдесят центів. Її доглядала нянька, і їй ще не можна було вставати з ліжка Але вона сиділа, надягши халат, і чекала на мене; вона навіть перейшла через кімнату до колиски і поклала руку мені на плече, поки ми стояли й дивились.

— Ну,— сказала вона.— І що ти думаєш?

Я не думав нічого. Просто це було ще одне немовля, вже таке саме бридке, як і Бун, нехай і чекати йому ще двадцять років до такого самого зросту. Я так і сказав.

— Як ви думаєте це назвати?

— Не це,— поправила вона.— Його. Хіба ти не здогадуєшся?

— То як же?

— Його ім'я Лусьєс Пріст Хогенбек,— відповіла вона.

1962

ДЕЩО ПРО СТИЛЬ ФОЛКНЕРА

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

У того, хто тільки-но знайомиться з Фолкнером, найперше виникає враження, ніби він опинився перед гірським важкодоступним масивом. Це враження має свої серйозні підстави. Насамперед — Фолкнер приголомшує: численністю героїв, і тих, які діють у даному творі, і тих, яких побіжно згадано з інших творів; численністю подій та явищ,— одні з них розвивають сюжет і розгортаються на очах у читача, а інші існують лише в згадках героя (чи оповідача) і не раз далеко відходять від безпосереднього сюжетного струменя. Приголомшує «великогабаритністю» фрази, в якій мить теперішня прагне зберегти в собі й минуле, в якій поєднано дійсне й уявне, вчинок і думку, конкретне й абстрактне. Вражає багатством несподіваних образів-асоціацій. І не дає читачеві змоги передихнути, обдумати, зважити навальний потік реальної і поетичної інформації, освоїти його й освоїтися в ньому. Авторові наче зовсім байдуже, що це ж ми тільки-тільки вступаємо до його світу, він не хоче зважити на нашу необізнаність із ним, коли чи то вповільнивши знімання, чи то й зупинивши якийсь кадр, він би полегшив нам перехід через поріг Йокнапатофи, цього краю, породженого творчою уявою письменника. (Саме такий початок «Крадіїв»).

Мало того, він мовби зумисне ще й нагромаджує складності. Біографії його героїв часом доводиться «монтувати» з деталей, розкиданих у кількох романах, повістях і оповіданнях, поведінка їх деколи невмотивована, якщо не знати інших творів, колізія, започаткована в одному творі, розв'язується аж геи в іншому і т. д. При цьому частенько трапляється зміщення характеристик, дат, імен тощо. Скажімо, Бун Хогенбек із роману «Крадії»— персонаж і низки інших творів. У повісті «Ведмідь» (1942) — він той самий вдачею, того самого походження і того самого віку, хоч дія тут відбувається років на двадцять дав-

ніше, ніж у романі. Образ доброчинного резонера Ратліфа, Стівенсового приятеля, проходить через добрий десяток романів та оповідань, і в перших із них він мав наймення Сюрат. Мимохідь згаданий у «Крадіях» Флем Сноупс спершу зовсім не був такою майже демонічною постаттю всежерного скоробагатька-імпотента, якою став у трилогії «Сільце»—«Місто»—«Особняк». Малий Мелісон та його дядько, юрист Гевін Стівенс — персонажі «Гамбіту конем» і багатьох інших творів — теж не всюди ідентичні. Воно й природно: з бігом тих трьох десятиріч, коли створювався Йокнапатофський цикл, змінювався сам автор і мусили змінюватись і його йокнапатофці. У цьому давався взнаки рух часу і — що важливіше — знаходила вияв невгомонна й буйна сила Фолкнера-творця: він ніколи не міг переповісти ту саму історію, щоб не внести в неї нових деталей та нюансів, які подеколи істотно змінювали ціле, а отже, і не узгоджувалися з написанним раніше. І він не сходив до такого «педантизму», щоб конче усувати всілякі розбіжності (Фолкнер, ніде правди діти, часом свідомо нехтував читачем), і то аж до тієї міри, що раз у раз різних героїв наділяв тими самими ймennями (Девід Хогенбек з новели «Залицяння» і Меліса Хогенбек з «Міста» і «Гамбіту конем» — ніякі не родичі Бунові Хогенбеку), або й навпаки (кінь, на якому Маквіллі бере участь у перегонах, спочатку в англійському тексті «Крадіїв» називається «Акрон» — іменем легендарного сабінського царя, а далі — «Ахерон» — назвою річки в підземному царстві, за уявленнями давніх греків).

Фолкнер часто повертався не тільки до тих самих героїв, а й до тих самих символів чи тем. Залюбки висвітлюючи ті самі події з погляду різних персонажів, Фолкнер домагається «об'ємного» зображення, набагато ефективнішого, ніж традиційний опис від імені всюдисущого автора. Невмотивованість поведінки героїв знімається, таким чином, лише поступово, і часто лише після ознайомлення з кількома подальшими творами належно оцінюєш ті «другорядні» деталі, які перше здавалися несуттєвими, а то й зайвими,— хоча, звісно, цим не усуваються всі недомовленості чи суперечності, яких ніколи не бракувало творам Фолкнера.

Вражений усією цією складністю й заплутаністю, інший читач так і зупиняється на порозі Фолкнера, складає собі присуд про неприступність його, і на тому кінець. Але ще інший — не пошкодує зусиль на повторний захід, коли, відсторонившись від поточних клопотів, буде нагода зосередитись, напружити увагу й думку, і тоді на енній сторінці він здивовано відкриє для себе з-поза хаотичного, здавалося б, нагромадження слів і речень у довжелезні періоди — суворо впорядкований плин подій, думок та емоцій, плин, в якому перебої думки лише спосіб передати рясноту асоціацій людського мислення, а синтаксична ускладненість лише оболонка, лише форма подачі неперервного і об'ємного процесу життя: традиційна побудова фрази, на

думку Фолкнера, неспроможна передати всю багатогранність сутності людини.

Фолкнер так пояснював свою прихильність до довгих речень: «...не існує ніякого *було*, бо минуле є. Воно частина кожного чоловіка, кожної жінки, і то завжди, щохвилини. Всі його чи її предки, походження, все це присутнє як частина його чи її в будь-якій секунді. Так і людина, характер у будь-якій історії в кожний момент: це не тільки те, що вона становить, вона це те, що її створило; довге речення — це спроба звести її минуле і, можливо, майбутнє в одну мить, ту саму, коли людина діє».

І той читач не зможе не погодитися з Джоном Фолкнером, який зауважував у спогадах про брата: порівняйте Фолкнерову манеру викладу з тим, як ви самі думаєте, із власним вашим процесом мислення, і ви переконаєтесь, що ці його циклопічні періоди такої ж природи, як і ті думки, що проносяться одна за одною, нанизуються одна на одну, переплітаються і зміщуються у вас у мозку. «Починається з однієї думки, яка породжує другу думку, та породжує третю... і так далі аж до кінця речення. Ось так читайте, і ви побачите, що тут усе пов'язано, як ланки в ланцюзі...» (Дж. Фолкнер).

Зверніть увагу ще на таку особливість Фолкнерового стилю: письменник майже завжди мову веде «від оповідача»,— це чи котрийсь йокнапатофець (Чарлз Мелісон у «Гамбіті конем», Лусьєс Пріст у «Крадіях»), чи сам автор (у «Старому»). Тобто в подачі матеріалу повсякчасно присутній елемент співбесіди, розмови з самим собою і з читачем, думки вголос. Бо Фолкнер фіксував на письмі не так думку, як думання, і для читача головним є — щоб не запізно подолати бар'єр складної фрази; а якщо буде заполонено нашу уяву, загіпнотизовано інтелект — то саме ж цього й прагнув письменник: аби ми чимшвидше «вжилися» в ситуацію та психологічний стан героїв.

Внутрішній монолог у Фолкнера — значною мірою основа стилістики. Однак цей монолог не просто технічний прийом: він часто зливається з монологом розповідача і геть увесь просякнений щирою особистою зацікавленістю автора.

Фолкнер ніколи не був «об'єктивний» щодо твореного ним світу. Якщо Бальзак панував над матеріалом, відбираючи й подаючи його по-науковому скрупульозно, абстрагуючи його у своєрідний «світ у собі», то Фолкнер навпаки: його спонукував до творчості не так розум, як одержима причетність до всього, що діється в його світі. («Я писав і пишу далі, бо життя так сильно шарпає моє серце, що мені хочеться позбутися муки. Ось тоді я сідаю і виливаю свій біль на папір»,— визнавав Фолкнер). У цьому його сила й привабливість. З цим пов'язана багатоплановість його творів, наявність поза побутово-реальним також філософсько-символічного плану; історично й соціально «приписані» до конкретного часу та місця, постаті й колізії з творів Фолкнера завжди містять у собі щось узагальнене: людина в її внутрішніх про-

тивенствах, в її стосунках з іншими людьми, з природою, з технічним прогресом, людина та її обов'язок щодо минулого і щодо майбутнього. Причому ці дві верстви твору, поверхнева й глибша, часом майже ідеально співіснують, підсилюючи одна одну (як-от у «Ведмеді», темою якого є полювання на великого ведмедя і водночас — відступ незайманої природи під натиском цивілізації), а часом символіка скоріше затінює, ніж відтінює конкретний психологічний вміст образу (Квентін Компсон у «Крику й шалові» — уособлення приреченості «аристократії» Півдня). Цим же визначається чимало специфічних рис образотворчої поетики Фолкнера. Улюблений його художній засіб — антитеза: спокій і тривога, галас і тиша, рух і непорушність раз у раз протистоять у творах Фолкнера; контрастні пари людських особистостей, контрастні пари означень (як-от: «рівненькі й незрівнянні», «безборонна і неборонена»), антитетична побудова речень (типу: «не тільки..., а й», «ані... ані»), така стилістична фігура, як оксюморон (образи: безголосий крик», «пастор без церкви» тощо)— все це вельми притаманне поляризаційному світобаченню Фолкнера.

Своєрідна суб'єктивність стилю Фолкнера «заражає» читача, робить його немовби співучасником описуваних подій. Досягає цього письменник, між іншим, надзвичайно різноманітними засобами організації мови. Часто-густо порушуючи формально-граматичну правильність фрази, припускаючись видимих алогізмів, він створює ілюзію «першоприсутності» при творенні думки, коли синтаксична й логічна впорядкованість не встигає за динамікою мислення та імпульсивністю емоційних переживань. З другого боку, постійні повтори слів та образів, морфологічних форм і синтаксичних зворотів, паралелізм у структурі окремих речень і цілих абзаців, перевисання речення до речення допомагали Фолкнерові зберігати єдність і неперервність людського досвіду, взятого як процес.

Він був мало не закоханий у слово — може, точніше б сказати, у красномовство, сплачуючи цим данину давній південській традиції, що йшла не так від місцевої літератури, як від фольклору. Часом це призводило до переборщень: словесні блискітки та риторична орнаментика, неорганічні вкраплення суто книжної лексики, нав'язливі негативні суперлативи (типу: незрівняний, нездоланний, непроникненний і т. д.), штучна розтягненість розповіді (як от в оповіданні «Гамбіт конем»), була, віддають несмаком у Фолкнера. Він любив нагромаджувати дієслова-синоніми, справляючи цим враження швидкості руху чи погляду, хоч у надмірі цей засіб ставав манірним; охоче парував синоніми, не маючи наївної втіхи, що знайдене одне слово — оптимальне для даної ситуації, хоч тим самим не раз підривав вагомість обох слів. Але зате Фолкнерове слово ніколи не є нейтральним, безстороннім носієм думки чи почуття.

Фолкнер не знав «остаточної редакції», не знав внутрішньої заспокоєності; повсякчас маючи на оці людину в її невтомній боротьбі

зі своєю долею, він ніколи не підмінював руху життя — статикою і думка його не втрачала контакту з реальною дійсністю, а чутливість до складності буття ніколи не притуплювалася. Розкутість та свободу генія він ставив понад бездоганною витонченістю таланту і часто наражав себе на можливу невдачу (і саме за цю рису високо цінував Томаса Вулфа, а Хемінгуеєві закидав надмірну обережність), бо вірив, що іншого «шляху до створення чогось справді вартісного — немає» (слова Фолкнера).

Як на Фолкнера, це занадто полегшений підхід до літератури — вимагати від неї тієї простоти, якої не дає нам саме сучасне життя. Тим-то він і не боявся втратити на час читача, коли захаращував цілі сторінки нетрямн непрохідних фраз, коли обтяжував романи символікою та своєрідними часовими зміщеннями, коли невтомно ті самі явища висвітлював у нових ракурсах,— бо був переконаний, що мистецтво сучасної прози неможливе поза якомога повнішим залученням індивідуальних і суспільних причин та зв'язків.

Коли автора «Крику й шалу» запитали, що робити розчарованому читачеві, котрий тричі прочитав його роман і не зрозумів, він відповів: «Прочитати вчетверте». Цю фразу сказано «на публіку», але в ній є глибший сенс: братися до Фолкнера треба з доброю волею, запасшись терпінням і завзяттям не відступити перед «тимчасовими труднощами». Сам виходячи з емоційних, а не інтелектуальних засад у своєму творчому методі, Фолкнер вимагає від читача великого розумового напруження, вимагає активної співтворчості.

Є письменники, які «спускаються вниз» до читача, які подають йому «готовий до вживання» духовний харч, і в творах яких надто мало лишається «простору» для читачевої думки та уяви. Фолкнер задля цього занадто гордий: він воліє, щоб читач піднявся до нього. Доречно тут нагадати думку Вольфганга Борхерта, німецького письменника-антифашиста: «Якщо каменяр Вільгельм Шредер відвідає письменника в мансарді, у нього, можливо, запаморочиться в голові. Це не повинно непокоїти письменника. Пан Шредер мусить звикнути до висоти. Вона піде йому на користь». Вільям Фолкнер саме такий письменник: «на сон грядущий» його не читають. Але ж за ці наші зусилля він винагороджує нас відкриттям того, чого ні в яких наукових студій не спізнати — він дає нам відчути дух і плоть Америки, її характер, її сутність. І Фолкнер вартий наших зусиль ще й іншим: він скріплює нашу віру в те, що людина витримає і витривае всупереч усьому. У промові своїй з нагоди вручення йому Нобелівської премії Фолкнер заявив: «Поетові дано право допомагати людині на тернистому її шляху, нагадувати їй про мужність, честь і гордощі, про милосердя, надію, співчуття і посвяту... Поет не повинен бути лише хронікером людини: голос його мусить бути підоймою, підтримкою, допомогою для неї, щоб вона вижила і перемогла».

Фолкнер уперто намагався сам доходити до всіх істин. Він твердо

стояв на ґрунті свого рідного краю і правду життя відкривав для себе, творчо використовуючи технічні прийоми модерністської літератури XX ст. і щедро послуговуючись здобутками великих реалістів XIX ст. «До кожної проблеми він підходив так, наче вона виникала вперше і вимагала радикально нового розв'язання. Щодо цього він зберігав якусь невинність мислення, стан розуму та серця, характерний для молодшого сина в народних казках. Старші брати завжди вважають молодшого безнадійним простаком, що не розуміє світу, а він завжди чинить так, як треба, саме завдяки цій своїй простоті» (М. Каулі). Фолкнера не зломило нерозуміння, насмішки й опір обивательської провінційної Америки, в оточенні якої він жив і творив, бо ідеї його виходили кінець кінцем з упертого «глибокого закоріненого народного ідеалу. В його голосі чути Америку, до якої можна ставитись не однаково, але в якій не помилишся і, зустрівшися, знатимеш, з ким маєш справу» (П. Палієвський).

Окремо слід зупинитись на взаємозалежності чи не всіх творів Йокнапатофського циклу. Будучи самостійні, вони все-таки пов'язані взаємно в той особливий спосіб, що не можна повністю оцінити кожного з них, якщо читати твір відрубно від інших. Та навіть і в перебігу дії, у розвитку фабули незрідка пропадають певні відтінки, коли їх не підкріплено в свідомості читача згадками й асоціаціями з інших творів. «Кожна нова книжка (Фолкнера) наче сектор чи сегмент загальної ситуації, завжди наявної у голові в автора»,— пише в цьому зв'язку дослідник.

Тим часом зібрані в даному виданні твори вимагають від читача порівняно меншої орієнтації в «країні» Фолкнера. Так, «Старий» до Йокнапатофського циклу відноситься тільки умовно — лише тому, що в цій окрузі народився герой твору, як зазначив Фолкнер на одній із своїх карт Йокнапатофи. А «Крадії» змальовують, в основному, родину Прістів, до яких письменник звернувся вперше. Щоправда, декотрі з головних персонажів роману і чимало постатей та епізодів з джефферсонського та мемфіського середовища вже траплялися в творах Фолкнера (заклад міс Реби, приміром, докладно описано в «Притулку» — не тільки з самою господинею та негритянкою Мінні, а навіть і з малим хлопцем, начерком майбутнього Отіса), та й у «історико-ліричних» відступах автор часто перекидає містки до раніш написаного (чи тільки задуманого). Тобто хоч і меншою мірою, але й тут знайомство з одним твором передбачає (бодай подальше) знайомство з рештою циклу, принаймні зі значною його частиною. Давніша критика часто-густо недооцінювала таку специфічність доробку Фолкнера, що породжувало силу непорозумінь і неслушних закидів.

Звичайно, сучасний світ насичений і перенасичений інформацією, і красне письменство XX ст. дало і дає стільки видатних творів, що їх усіх жодному читачеві не охопити ні в оригіналі, ні в перекладі. Фолкнер має значну читацьку аудиторію в різних країнах, вплив його

в різних літературах дедалі помітніший, але тільки ревні аматори художнього слова перечитують усі його 18 романів і близько сотні оповідань. Для широкого загалу Фолкнер (як і майже кожен письменник, хоч би який він великий) є і залишається автором лише декількох книжок.

Звідси — проблема вибору. Щодо того, які твори у Фолкнера найвартісніші, думки дослідників разюче розбігаються. З огляду на різні критерії — соціальна чи расова проблемність, художнє новаторство, історизм тощо — називають найрізноманітніші твори (бо ж Фолкнер як на те багатющий і в тематичних, і в сміливих стилістичнних шуканнях та здобутках): «Крик і шал» (1929), «На смертному ложі» (1930), «Світло в серпні» (1932), «Авесаломе, Авесаломе!» (1936), «Зійди, Мойсею» (1942), трилогію про Сноупса (1940—1959), «Притчу» (1954), «Крадії» (1962), цілу низку оповідань...

Але що очевидна складність Фолкнерової спадщини не знімається, яких би добрих намірів не був сповнений читач, котрий хоче її опанувати, то постає ще інше питання: з чого починати? Тут знов-таки одиозначної відповіді немає. Сам Фолкнер, коли його про це запитувано, раз назвав «Сарторіса», іншим разом — «Неподоланнх»... Критики як на початок рекомендують ще й інших кілька романів (у тому числі «Крадіїв») або ж оповідання,— безперечно, простіші композиційно та манерою викладу.

Видавництво «Дніпро», випускаючи Фолкнера вперше окремою книжкою на Україні, зупинилось, як бачимо, на «Старому», «Гамбіті конем» і «Крадіях». Хоч добір цей більш-менш випадковий, названі твори можуть небезпідставно правити за добрий «вступ» до творчості визначного американського письменника.

По-перше, це видання засвідчує жанрову і стилістичну різноманітність Фолкнера: повість, цикл оповідань (пов'язаних спільним основним героєм), роман. Повість — драматично напружена, трагічно колізійна. Оповідання — цікаві його винахідливими, хоч і не дуже ефективними, пошуками в ділянці детективу. Роман — мало не пригодницький, осяяний чаром світлого гуманізму, твір з багатьма автобіографічними елемеитами.

По-друге, це твори з різних періодів творчості Фолкнера, в них помітна деяка еволюція світосприймания автора — поступове злагодження трагедійно-експресивної основи, характерної для творів 30-х років, і наростания соціального й філософсько-моралістичного струменя, приоздобленого гумором та іронією, такими органічиими для літератури наших днів.

По-третє, «Старий» — це твір, де порівняно менше даються взнаки пересади Фолкнерового стилю: структурна аморфність чи надмірна розмаїтість мови. «Старий»— добре підтвердження тези дослідників про те, що Фолкнер найповніше є сам собою у невеликих за обсягом творах, коли твір народжується, так би мовити, єдиним творчим по-

ривом, і де автор до самого кінця не випускає з ока загальної ситуації, не дає розгулятися власній фантастично-щедрій уяві. (Не слід сказане вище розуміти як докір романістиці Фолкиера: романи його вельми своєрідні, це часто амальгама кількох повістей та оповідань, не зовсім позбавлених самостійного життя або просто вільна оповідь, не зв'язана цілісним сюжетом. Адже ж і «Старого», до слова кажучи, Фолкнер написав не як окремий твір, а як своєрідну паралель до «Диких пальм», роману про двох пристрасних закоханців, що знехтували суспільними умовностями заради свого почуття і зрештою зазнали в житті поразки. «Дикі пальми» й «Старого» Фолкнер об'єднав під однією палітуркою, як «двоєдиний роман», де розділи обох творів друкувалися впереміж. Звісно, в цьому можна вбачати просто химеру авторову, бо ці твори абсолютно незалежні один від одного, хоч і мають чимало «симетричного» як у деталях, так і в загальній ідеї).

А «Крадії» — чи не найлегший у нього роман: хронологічний розвиток фабули майже безперебійний, конструкцію і стиль твору надзвичайно майстерно узгоджено зі змістом.

До того ж «Крадії» можуть бути для читача найкращим запрошенням до країни Йокнапатофи. Тут знаходимо весь суспільний спектр Фолкнера — білі й негри — і десь окрайцем на далекому історичному тлі індіяни-чикасо, перші поселенці на цій землі, білі аристократи й білі злидарі, селюки й городяни, диваки й ділки, діти й старі. Випробування Лусьєса Пріста, що приводять його до висновку про неуникненний тягар відповідальності за свої вчинки, хоч би й не з власної волі здійсненні,— це, власне, ще один варіант «роману виховання», ще одна (і не схожа на попередні у Фолкиера) розробка теми: підліток на порозі юності (дивись хоча б «Неподолані», «Ведмідь» та інші твори). Ліричні та філософські пасажі «Крадіїв», останнього твору йокнапатофської епопеї, дуже нагадують аналогічні місця в «Сарторісі», яким започатковано цю грандіозну епопею. У «Крадіях» подибуємо типово фолкнерівські конфронтації і контрасти: Буч і Бун обоє хвальковиті, але в першого ця риса жорстока й самовладна, а в другого — якась хлоп'яча і навіть жертовна, хоч вона й не підносить його до рівня шляхетності, що властива якраз негрові, дядькові Пошемові Гуду. Згадувану з півсторічної відстані картину Йокнапатофи овіяно чимось романтичним — і наче прощальним... А для нас це не прощання, а перша зустріч, після якої ми ще не раз гостюватимемо у Фолкнеровому світі, що таїть для нас чимало непізнаного і невідкритого.

Ростислав Доценко

ПРИМІТКИ

(Стор. 19) *Каїро* (у штаті Ілінойс) і *Мемфіс* (у штаті Міссісіпі) — міста на березі річки Міссісіпі.

(20) *Гувер*, Герберт Кларк (нар. 1874) — президент США в 1929—1933 роках.

(28) *Старий* — поширена у США народна назва річки Міссісіпі.

(37) *Грета Гарбо* (нар. 1905) — відома кіноактриса, шведка за походженням.

(39) *Язу* — річка в північно-західній частині штату Міссісіпі, ліва притока Міссісіпі.

(70) *Француз-акаадієць* — нащадок французьких колоністів, що наприкінці XVIII ст. порозселялися із Нової Шотландії (Акадії) на крайньому південному сході Канади по інших американських землях.

(126) *Гнати і спродувати віскі.*— Від 1920 до 1933 р. у США існував так званий «сухий закон», що забороняв на всій території країни виробництво, транспортування і продаж спиртних напоїв. За ці роки нелегальне виробництво алкоголю (бутлегерство) набрало у США загальнонаціонального масштабу.

(142) *Фі Бета Каппа* (названа за першими літерами грецьких слів, що означають «філософія — провідник життя») — таємна студентська корпорація, що виникла на території США 1776 року. З часом членство в ній перестало бути таємним, а набрало суто почесного характеру, базуючись тільки на високому суспільному рівні його учасників.

(160) *Джексон і Лонгстріт Фентрі.*— *Джексон*, Томас Джонатан (1824—1863) — американський генерал, брав участь у Громадянській війні (1861—1865 рр.) на боці південців; за мужність, виявлену у бою, більше відомий під прізвиськом Стоунвол Джексон (по-англійському Стоунвол — «твердий, мов мур»). *Лонгстріт*, Джеймс (1821—1904) — американський генерал-південець, учасник Громадянської війни.

(193) *Мідасів доторк.*— Мідас — легендарний цар у давній Греції, що мав силу своїм доторком перетворювати все на золото.

(220) *Вальтер Скотт* (1771—1832) — англійський (шотландський) романіст і поет.

Гарді, Томас (1840—1928) — англійський прозаїк.

(242) *«Сід»* — мається на увазі давня легенда (з XII ст.), неодноразово використовувана в іспанській літературі.

(255) *Гюї Лонг* (1893—1935) — американський політичний діяч профашистського спрямування, губернатор штату Луїзіана в 1928—1931 роках.

(257) *Американський легіон* — воєнізована організація ветеранів війни у США, утворена 1919 р. У своїй діяльності дотримується правих політичних поглядів.

(258) *День святого Валентина* — 14 лютого. У цей день, коли пібито починають паруватися птахи, в Англії здавна існував звичай вибирати собі наречену чи нареченого.

(265) *Япончик кинув бомбу в іншого американця на крихітному острівцеві.*.— Мається на увазі острівець Пірл-Харбор (Гаваї). 7 грудня 1941 р. японська авіація несподівано напала на американську військову базу в Пірл-Харборі, після чого США вступили у війну проти держав осі (Японія, Німеччина, Італія).

Панч та Джуді — головні герої традиційної комічної вистави у народному ляльковому театрі в Англії.

(266) *Конрад*, Джозеф (справжнє ім'я та прізвище Юзеф Конрад Коженевський, 1857—1924) — англійський прозаїк, родом поляк.

(280) *Індіянин-чикасо.*— Індіянське плем'я чикасо до приходу білих мешкало над річкою Міссісіпі (згідно з Фолкнером, чикасо заселяли й територію майбутньої Йокнапатофської округи); рештки їх тепер живуть в Оклахомі.

(281) *Ісетібега (і далі: Мокетубе* та *Дум* або ж *Ікомотубе)*— згідно з Фолкнером, вожді племені чикасо за часів, коли білі тільки-но почали з'являтися в долині Міссісіпі.

Томас Сатпен (герой роману «Авесаломе, Авесаломе!» Фолкнера) усіма правдами й неправдами вибивається із соціальних низів, купує собі маєток, ставить великий будинок, одружується з дочкою аристократа. Але кінець кінцем приходить розплата: гинуть (один фізично, другий духовно) обоє його синів, а врешті вбивають і його самого, а садибу спалюють.

(282) *Шайлоу* — поле поблизу села Пітсбург Лендінг (штат Теннессі), де в битві 6—7 квітня 1862 р. північани розбили південців.

Джонстон, Джозеф Еглстон (1807—1891) — американський генерал-південець у Громадянській війні.

Конфедерація—сепаратистське об'єднання дев'яти рабовласницьких південних штатів США у лютому 1861 р., які таким чином спробу-

вали відокремитись від решти країни, що й було приводом для громадянської війни.

(283) *Солдати... в голубій формі... і в сірій...*— Голубу форму мало військо північан, а сіру — військо південців.

(284) *Флем Сноупс..., якого... вбив його божевільний кузен.*— В «Особняку» Фолкнер розповідає, що Мінк Сноупс через провокацію Флема Сноупса був додатково засуджений на 20 років. Вийшовши на волю після 38 років ув'язнення, Мінк здійснює свою вистраждану помсту і вбиває Флема в його будинку.

(296) *Генрі Форд* (1863—1947) — американський інженер і капіталіст, засновник великої автомобільної компанії.

(325) *Дух пароплава.*— В оповіданні «Справедливість» Фолкнер розповідає, як Дум відкупив у якихось білих покинутий пароплав, що застряг на мілизні, і наказав своєму племені перетягти його волоком за 12 миль до індіянського сельбища.

(337) *Вікторія* — чотириколісний двомісний екіпаж з відкидним верхом.

(338) *Форест*, Натан Бедфорд (1821—1877) — американський офіцер-конфедерат, прославився сміливими рейдами своїх кавалерійських загонів під час Громадянської війни. Генералом став у лютому 1865 р.

(355) *Пошем* має так само прототип у реальній дійсності, як і Джефферсон (що основними рисами збігається з Оксфордом у штаті Міссісіпі). Це містечко Гранд-Джанкшн у південно-західному Теннессі, де щороку організовувалися великі змагання мисливських собак.

(359) *Букмекер* — той, хто збирає і записує закладі на кінських змаганнях.

(366) *Каліпсо* — у Гомера німфа, що сім років тримала у себе на острові Одіссея, пропонуючи йому шлюб із собою і вічну молодість.

(371) *Поліандричний*. Поліандрія — багатомужжя.

(384) *Ітон* — старовинний аристократичний коледж в Англії.

(391) *Горес Літл* — реальна особа; він працював у рекламній фірмі у Дайтоні (штат Огайо).

Поль Рейні (1877—1923) — американський мандрівник і мисливець.

(394) *Рузвельт*, Ен Елеонора (нар. 1884) — американська громадська діячка, публіцистка, дружина президента Фр. Рузвельта.

(399) *Дядечко Ремус* — оповідач у циклі оповідань та казок «дядечка Ремуса», автор — американський письменник Дж. Ч. Гаріс (1848—1908). Ремус — образ патріархального негра, задоволеного своїм соціальним становищем.

Лорд Фонтлерой — герой популярної свого часу напівсентиментальної повісті американської письменниці Еліви Барнет «Маленький лорд Фонтлерой» (1886).

(411) *Літній сезон*, коли особливо пожвавлювалося світське життя, тривав у Лондоні від травня до липня.

(412) *Саскачеван* — степова провінція Канади, основний виробник зернових культур у країні.

(445) *Осмос* (у фізиці) — повільне проникнення розчинника в розчин крізь тонку переділку.

(481) *Вейд Гемптон* (1818—1902) — американський генерал-конфедерат.

Фіц-Джон Портер (1822—1901) — американський генерал, брав участь у Громадянській війні на боці північан.

Битва при Гейнз-Міллі (під Річмондом, штат Вірджінія), в якій перемогли південці, сталася 27 червня 1862 р.

Шерман, Вільям (1820—1891) — американський генерал, брав участь у Громадянській війні на боці північан.

ЗМІСТ

Т. Денисова. Творець і хазяїн Йокнапатофи 5

СТАРИЙ 15
Переклав Мар Пінчевський

ГАМБІТ КОНЕМ
Переклав Еміль Хоменко

ДИМ 99

МАКАКА 123

ПОКЕР НАД ВОДАМИ 139

І ЗАВТРА, І ПОЗАВТРА... 152

ХІМІЯ ПІДВЕЛА 167

ГАМБІТ КОНЕМ 184

КРАДІЇ 269
Переклав Ростислав Доценко

Р. Доценко. Дещо про стиль Фолкнера. . . 498

Примітки 506

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР
Похитители и другие произведения
(На украинском языке)

*

Видавництво „Дніпро",
Київ, Володимирська, 42.
Редактори *І. Ф. Лещенко, О. П. Синиченко*
Художник *В. В. Кузьменко*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, вул. Воровського, 24.

Здано на виробництво 18 V/1971 р.
Підписано до друку 2/III 1972 р.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір № 3.
Фізичн. друк. арк. 16,0. Умовн. друк. арк. 26,88.
Обліково-видавн. арк. 33,419.
Ціна 1 крб. 81 коп. Замовл. 26.
Тираж 65 000.

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

Готуються видання:

СЕРІЯ «ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»

АРІСТОФАН. **Комедії** (із старогрецької).
МАНН Г. **Юність короля Генріха IV.** Роман (з німецької).
МАНН Т. **Будденброки.** Роман (з німецької).
ФЛОБЕР Г. **Мадам Боварі. Саламбо.** Романи (з французької).
ХЕМІНГУЕЙ Е. **Прощавай, зброє!** Роман. Повість та оповідання (з англійської).

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

АНДРИЧ І. **Притча про візирового слона та інші новели** (з сербо-хорватської).
ЛАО ШЕ. **Серп місяця та інші новели** (з китайської).

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА САТИРА І ГУМОР»

НАЦУМЕ СОСЕКІ. **Ваш покірний слуга кіт.** Роман (з японської).

«ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА»

ЗЕГЕРС А. **Сьомий хрест.** Роман (з німецької).

СЕРІЯ «ПЕРЛИНИ СВІТОВОЇ ЛІРИКИ»

ВІЙОН Ф. **Лірика** (з французької).

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

ВАХЕК Е. **Справа про дев'ятнадцять роялів.** Романи (з чеської). **Збірник. Європейська байка.**
ГЮНТЕКІН Р. **Пташка горлиця.** Роман (з турецької).
ДЖАГАРОВ Г. **Пересторога.** Поезії (з болгарської).
СТАНКУ З. **Гра з вогнем.** Роман (з румунської).

1 крб. 81 коп.